

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

СТОЯН Тетяна Андріївна

УДК 351.751.5-058.237«20-30»

Політична цензура в УРСР у 20-30-ті рр. ХХ ст.

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

ДРОБОТ Іван Іванович,

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія історії радянської політичної цензури.....	12
1.2. Джерела та методологія дослідження	34
РОЗДІЛ 2	
ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПАРТІЙНО - РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ	
ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ	
2.1. Забезпечення партійного керівництва цензурою	61
2.2. Організаційна структура та функції Комітету у справах друку.....	79
2.3. Ідеологічна уніфікація науково-методологічних комітетів	
Наркомосу	91
2.4. Створення системи головлітівської цензури	103
2.5. Номенклатура органів партійно-радянської цензури.....	123
РОЗДІЛ 3	
ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА	
ЛІТЕРАТУРОЮ І ТВОРЧІСТЮ ПИСЬМЕННИКІВ	
3.1. Політичний контроль партійних цензорів за художньою	
літературою.....	140
3.2. Теорія і практики марксистської критики художніх творів	157
3.3. Здійснення політичного ритуалу літературної критики	
та самокритики	169
3.4. Ідеологічно-політична мотивація заборони друку	
та вилучення книг	193

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНЗУРИ В КІНЕМАТОГРАФІЇ, ТЕАТРАЛЬНОМУ ТА ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

4.1. Діяльність органів радянської кіноцензури	212
4.2. Контроль за виставами та репертуаром театрів	231
4.3. Цензурна ревізія творів образотворчого мистецтва	245

РОЗДІЛ 5

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

5.1. Системний ідеологічний контроль за газетами і журналами	258
5.2. Інформаційно-функціональні завдання Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ)	275
5.3. Організаційні форми та ідеологічне спрямування суспільно-політичного радіомовлення.....	288
5.4. Ідеологізація художнього мовлення.....	301

РОЗДІЛ 6

ІСТОРИЧНА НАУКА – ОБ’ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ

6.1. Уніфікація проблемно-тематичних пріоритетів історичних досліджень у роки НЕПу	316
6.2. Інституційно-функціональне об’єднання істориків- марксистів.....	340
6.3. Основні етапи становлення єдиної парадигми історичних досліджень	351
6.4. Політичні репресії проти учених-істориків	370
ВИСНОВКИ	390
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	399

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Агітпроп – відділ агітації та пропаганди ЦК РКП(б)
- АХЧУ – Асоціація художників Червоної України
- АХРР – Асоціація художників революційної Росії
- ВАПЛІТе – Вільна академія пролетарської літератури
- ВАПП – Всесоюзна асоціація пролетарських письменників
- ВУСРП – Всеукраїнська спілка радянських письменників
- ВУФКУ – Всеукраїнське фотокіноуправління при НКО УСРР
- Головліт – Головне управління у справах літератури і видавництв
- Головполітос – Головне управління політичної освіти НКО УСРР
- Головсоцвих – Головне управління соціального виховання НКО УСРР
- ДВОУ – Державне видавничче об'єднання України
- ДНМК – Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР
- ДПУ – Державне політичне управління УСРР
- ІМЕЛ – Інститут Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б)
- КП(Б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КОРЕЛІС – Колектив режисерів, літераторів і сценаристів
- ЛІМ – видавництво «Література і Мистецтво»
- ЛЕФ – Лівий фронт мистецтва
- МХАТ – Московський академічний художній театр
- НК РСІ – Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції УСРР
- НКО, Наркомос – Народний комісаріат освіти УСРР
- ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління при РНК СРСР
- Політбюро – політичне бюро ЦК КП(б)У
- РАПП – Російська асоціація пролетарських письменників
- РАТАУ – Радіотелеграфне агентство України
- РОСТА – Російське телеграфне агентство
- СРП – Спілка радянських письменників

ЦУД – Центральне управління у справах друк

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія людської цивілізації – суперечливий і тривалий пошук оптимальних форм взаємин влади і народу, функціонування авторитарних та тоталітарних режимів, становлення демократичних інститутів суспільного розвитку, громадянських прав і свобод, захисту людської гідності, збереження морально-етичних, культурно-духовних цінностей етнонаціональних груп. Формування державних інститутів завжди супроводжувалося актами суспільного протистояння між інтелектуальним середовищем та контрольними цензурними органами, які зазвичай охороняли політично-ідеологічні основи влади, цілісність її бюрократично-ієрархічної системи, нехтуючи правами й свободами різних соціально-професійних та релігійних груп.

Революційні події першої чверті ХХ ст. виявили намагання позбутися цензури, але політичні партії використовували гасла про свободу слова, друку, зібрань переважно для боротьби за владу, а після її завоювання вдавалися до практики повсякденного ідеологічного нагляду за опонентами та неблагонадійними соціальними групами. Більшовики, здійснивши жовтневий переворот, також обіцяли політичні свободи, але не змогли подолати власних ідеологічних принципів, тому реальну демократію замінили «радянською демократією», а «диктатуру пролетаріату» на диктатуру партії. Монопартійна політична система влади, яка остаточно утвердилася в СРСР на початку 20-х років., означала згорання принципів класичної демократії та утвердження системної політичної цензури. Вона стала складовою частиною політичної системи влади, поглинаючи та підпорядковуючи суспільство, уніфікуючи його розвиток у контексті комуністичних міфологем і догм.

Рівень розвитку демократії, тобто реального функціонування громадянських прав і свобод, є базовим показником цивілізаційної зрілості кожного суспільства. За роки державної незалежності України прийнято чимало постанов і законів про захист прав та основних свобод людини, про стан інформаційної безпеки, про друковані засоби масової інформації, про інформагентства, конституційно

забезпечено свободу слова, думок, поглядів і переконань, зберігання, використання та поширення інформації, відтак існує належна нормативно-правова база. Доступ громадян до архівних джерел інформації, особливо пов'язаних з діяльністю радянських спецслужб та архівно-кримінальних справ репресованих, залишається обмеженим, що ускладнює вичерпне висвітлення окремих проблем минулого, хоча «заборона» має морально-етичну складову, тобто належне використання дослідниками вразливих документів і матеріалів. Історичний досвід функціонування політичної цензури в УРСР 1920–1930-х рр., зумовлений системними основами діяльності партійно-радянських органів, має науково-пізнавальне значення, а не суто прикладне, хоча врахування уроків історії у царині інтелектуального та політичного життя суспільства лише сприятиме зміцненню демократії і громадянських свобод.

Історія становлення та функціонування радянської системи політичної цензури фактично не досліджувалася протягом 1917–1991 рр., позаяк партійні органи заперечували факт її існування в СРСР, а, з іншого боку, архівні документи і матеріали були недоступні для дослідників. В Україні ця актуальна проблематика почала активно розроблятися лише протягом останніх десяти років, але її історіографія перебуває на стадії формування концептуальних підходів і тематичних пріоритетів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №3 від 22 жовтня 2009 р.).

Об'єктом дослідження є партійно-радянська система політичної цензури в Українській РСР.

Предметом дослідження є історія становлення та функціонування організаційних форм політично-ідеологічного контролю за видавництвами, художньою літературою і творчістю письменників, кінематографом, театром, образотворчим мистецтвом, пресою і радіомовленням, історичною наукою в Українській РСР у 1920–1930 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють міжвоєнний період історії становлення і розвитку політичної системи радянської України, *починаючи з* другої половини 1920 року і до вересня 1939 р. Нижня межа відповідає завершенню війни, остаточному встановленню радянської влади, розгортанню фактичної діяльності Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УСРР та формуванню структурних підрозділів радянської цензури, її переходу від військового дискурсу до розширення форм і видів ідеологічного нагляду за суспільним життям. Обрання верхньої межі зумовлено початком Другої світової війни, коли відбулася радикальна зміна в роботі органів політичної цензури, активізація їх військово-політичних пріоритетів.

Географічні межі дослідження відповідають основним етапам адміністративно-територіального поділу УСРР 1920–1930 рр., які впливали на внутрішню організацію роботи органів політичної цензури в суспільстві.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є наукове з'ясування особливостей діяльності партійних і радянських органів політично-ідеологічної цензури в галузі літератури, мистецтва, преси, радіомовлення та історичної науки, виявлення форм, методів та принципів діяльності персональної та інституційної номенклатури, висвітлення проблеми взаємин між суб'єктом та об'єктом цензури, встановлення масштабності нагляду держави за суспільством.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення конкретних науково-пошукових завдань:

- дослідити стан та рівень наукової розробки проблеми, розкрити проблемно-тематичні пріоритети та концептуальні підвалини сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії, запропонувати та реалізувати нові методологічні підходи системного вивчення діяльності партійно-радянської цензури;

- розкрити особливості формування органів цензури, їх функції, персональний склад та повноваження номенклатури, становлення організаційної структури Укрголовліту;
- показати вплив партійних цензорів на розвиток художньої літератури, виявити теоретичні та організаційно-функціональні принципи здійснення марксистської критики та політичного ритуалу «самокритики»;
- висвітлити форми і методи функціонування «репресивної цензури» у видавництвах;
- проаналізувати діяльність партійно-радянських органів цензури в радянській кінематографії;
- з'ясувати специфіку ідеологічного нагляду за театральним репертуаром та образотворчим мистецтвом;
- довести історичний факт системного політичного контролю за періодичною пресою, за діяльністю РАТАУ, розкрити техніку оперативного цензурного нагляду за політичним та художнім радіомовленням;
- відстежити формування проблемно-тематичних пріоритетів науково-історичних досліджень та особливості впровадження марксистської парадигми вивчення історії;
- з використанням архівних та опублікованих документів показати політично-ідеологічну мотивацію інтелектуально-фізичної ізоляції учених-істориків, драматичні наслідки масових репресій проти них;
- спираючись на фактологічний матеріал і теоретичні висновки, подати рекомендації законодавчим та виконавчим органам влади щодо визначення функціональних ознак політично-ідеологічної цензури загалом і її історичного феномену – системи партійно-радянського контролю за друкованим словом та мовленням.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму й об'єктивності, основні методи науково-історичного пізнання, сучасні концептуальні підходи до вивчення інтелектуальної та соціально-політичної історії розвитку радянського суспільства.

Методи дослідження. Їх використання віддзеркалює мету та завдання дисертаційного дослідження, зумовлює необхідність застосування міждисциплінарного підходу для забезпечення цілісності структурно-системного аналізу партійно-радянської політичної цензури. В роботі використано загальнонаукові (статичний, динамічний, класифікації, типологізації, описовий, структурно-системний), спеціальні наукові (історичний, хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, ретроспективний, трансформаційно-генетичний) методи. Кожен з них має властиві межі застосування: статичний та описовий використано для констатації історичного факту системи політичної цензури в УРСР, динамічний і генетичний – для виявлення її структурно-функціональних елементів, класифікації і типологізації – для конструювання аналізу джерел, виокремлення багатовимірних об'єктів та однотипних груп, особливо під час формування структури дисертації, структурно-системний – для з'ясування взаємодії цілого і частин, тобто визначення ролі, місця, номенклатурних повноважень та функцій партійних і радянських органів політичної цензури; історичний, який є універсальним, позаяк спирається одночасно на генетичний, хронологічний та інші методи пізнання, але у конкретному випадку слугує для встановлення феномену системи цензури у 1920–1930-х рр. в УРСР, порівняльний – для співставлення специфіки не лише двох організаційних форм політичної цензури, а й її функціонування в роки непу та соціалістичної реконструкції, тобто сталінської модернізації соціально-економічних відносин; проблемно-хронологічний – для встановлення закономірностей розвитку органів політичної цензури за умови монопартійної системи влади, ретроспективний – для узагальнення минулого та визначення ризиків і передумов відтворення будь-яких форм цензури.

Наукова новизна дисертаційної роботи зумовлена структурно-системним аналізом історії формування та діяльності партійно-радянських органів цензури в УСРР 20–30-х років, метою, предметом та науковими завданнями дисертаційного дослідження, його змістом, джерелами і теоретичними висновками. Оригінальність дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше в історіографії досліджуються

основні етапи створення Центрального управління в справах друку, персональний склад та функціональні повноваження номенклатури партійно-радянських цензорів, з'ясовано спільні і відмінні форми діяльності Головліту УСРР та РСФРР, використано архівні документи і матеріали, які вперше введено до наукового обігу. Чотири базових розділи дисертації присвячено конкретним галузям функціонування політичної цензури, які частково висвітлювалися в окремих кваліфікаційних працях українських дослідників, але спеціально і комплексно не вивчалися: контроль за художньою літературою та ідеологічна уніфікація творчості радянських письменників, здійснення кіноцензури, політичного нагляду за театральним та образотворчим мистецтвом, діяльність підцензурного РАТАУ та особливості радіоцензури, форми і методи впровадження системної ідеологічної цензури історичної науки, уніфікації її проблемно-тематичних пріоритетів та концептуальних основ. У дисертації відтворено методика застосування структурно-системного підходу до вивчення історії політичної цензури в УСРР 20–30-х років. Проблемно-тематично охоплено основні галузі культурного розвитку суспільства, за якими здійснювався системний і послідовний нагляд органів цензури, показано наслідки їх діяльності.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що вони заповнюють до певної міри інтелектуальну нішу в історіографії проблеми дослідження та політичної історії України ХХ ст., засвідчують реалізацію нових теоретично-методологічних підходів, спонукають істориків та мистецтвознавців до використання міждисциплінарних підходів до вивчення суперечливих явищ та подій соціокультурних відносин у суспільстві. Фактичний матеріал, теоретичні висновки роботи доцільно використовувати при написанні колективних праць з історії держави і права, відносин влади й суспільства, для підготовки спецкурсів для студентів історичних та культурологічних факультетів вищих навчальних закладів, для надання науково-методичних рекомендацій відповідним профільним комітетам Верховної Ради України у зв'язку з розробкою законодавчих актів про свободу слова, друку, авторські права та інформацію.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретично-методологічні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 18 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, симпозиумах, наукових читаннях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме. (Ялта, 2008); II Міжнародному симпозиумі «Філологія, історія та культура кримських татар: традиції і сучасність» (Сімферополь, 2008), III Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України. До 90-ї річниці соборності України» (Вінниця, 2008); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Доба гетьмана І.Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ–Батурин, 2008); Міжнародній інтердисциплінарній науковій конференції «Європа – Польща – Україна: минуле, сучасність, майбутнє» (Умань, 2008); IV Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин, 2008); II Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2009); V Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); III Міжнародній науково-теоретичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2010); VI Міжнародній науковій конференції «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. XIX-XX ст.). Історія–історіографія–політологія» (Житомир, 2009); XII Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, 2008); II міжвузівській науково-практичній конференції «Кримські діалоги: культура, мистецтво, освіта (Сімферополь, 2007); II міжвузівській науково-практичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2009); XX Таврійських наукових читаннях (Сімферополь, 2009), а також щорічних наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній монографії загальним обсягом 27,8 друк. арк., у 23 одноосібних наукових статтях у фахових виданнях України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія історії радянської політичної цензури

Історіографічний аналіз джерел передбачає конкретну науково-теоретичну класифікацію джерел. Дотримуючись принципу історизму, виклад сучасної інтелектуальної історії здійснено за класичною формою історіографічного дослідження, розподіляючи джерела за такою структурою: монографії, дисертації, тематичні збірники статей, теоретичні і проблемно-тематичні статті, рецензії, матеріали конференцій. Кожне з історіографічних джерел має внутрішню структуру, зумовлену представництвом трьох основних наукових дискурсів: українського, російського та західного. Такий підхід дозволяє виявити спільні і відмінні тлумачення, акценти, концепції, з'ясувати традиційні і модерні парадигми висвітлення історії політичної цензури, встановити рівень дослідження, критерієм якого є не лише фактологічна вичерпність, а передусім наявність індивідуальних та колективних монографій, кандидатських і докторських дисертацій.

Політична цензура в УРСР існувала сімдесят років, вирізняючись формами і методами ідеологічного контролю за культурно-мистецьким життям суспільства, його творчою та науковою елітою. Становлення і функціонування цензури як політично-ідеологічної інституції монопартійної системи влади не супроводжувалося її надійним висвітленням, відтак говорити про витoki історіографії цензури за радянської доби складно, якщо не брати до уваги теоретико-методологічні статті з питань літературної критики, так званого «націонал-ухильництва», агітаційно-пропагандистського спрямування, які з'явилися протягом другої половини 20-х років. Переважна більшість з них була «соціальним замовленням» партійних структур, про що свідчать статті П.С.Когана [674], К.Федіна [814], В.Переверзева [729], опубліковані у 1929 р. Літературна критика вирізнялася тоді наявністю предметоцентризму, ознаками фахового аналізу,

марксистським тлумаченням літературного процесу. Наукова, освітня, культурно-мистецька книга зазнала ідеологічного обмеження, політичної корекції. Наприклад, публіцистичні статті і брошури партійного політцензора А.А. Хвилі стосувалися обставин так званої літературної дискусії [828], критики творчості М.Хвильового [820], елементів українського націоналізму [825]. Його праці можна віднести до витоків радянської політологічної літератури другої половини 20-х років. На подібних теоретичних засадах були написані стаття [605] та брошура Є.Гірчака про національно-культурне будівництво [604]. Обоє належали до партійних органів, які ідеологічно керували системою радянської політцензури. Офіційний статус їхніх праць, у яких були елементи політаналітики, підкреслювали упереджувальну дію цензури, формування інституційних основ так званої самокритики. Переконана, що її ідеологічні принципи були закладені наприкінці 20-х років, про що свідчать політично та організаційно оформлені ухили – «шумськизм», «хвильовизм», «волобуєвщина». Вони торкнулися трьох базових тем – суспільно-політичної, літературно-мистецької, економічної.

Для літератури 30-х років була притаманна концепція ідеологічного викриття «українського націоналізму», ознаки якого партійні політцензори намагалися виявити в літературній творчості українських радянських письменників, в театральній-мистецькій діяльності Л. Курбаса. Теоретично однотипні публікації А. Хвилі обґрунтовували принцип розв'язання національного питання [823], утверджували ідеологеми критики та самокритики в галузі культури [822], закликали до здійснення оперативної репресивної цензури на «мовному фронті» [822], Є. Гірчака про подолання рештків хвильовизму [606], про завдання органів радянської цензури в галузі літератури, національного-культурного розвитку, філософії [796], які вирізнялися агресивною фразеологією творення історії політичної цензури, а не її вивчення. Марксистська теорія висвітлення національно-культурного розвитку була характерна для статей та брошур М.О. Скрипника, які виходили у 20-х – рр. про підсумки «літературної дискусії» [777], про теорію боротьби двох культур [781], про основні напрямки та перспективи культурного будівництва в СРСР на початку 30-х рр. [782]. Призначений на посаду наркома

освіти, він фактично став головним радянським цензором, позаяк йому підпорядковувався Головліт при НКО УСРР, відтак публікації М.О.Скрипника викривали «шкідливість» політично-ідеологічних ухилів «хвильовизму» [778], завдання партії в галузі національно-культурного будівництва [780]. Термін «більшовицька пильність», яким користувалися наприкінці 20-х років, означав замаскований факт існування органів політичної цензури, тому праці А. Хвилі, Є. Гірчака, М. Скрипника та інших партноменклатурників належали до теорії і практики функціонування радянської цензури. Умовно їх можна віднести до історіографічних джерел.

Історія становлення та діяльності органів політичної цензури, судячи з проблемно-тематичних історіографічних праць другої половини 80-х рр. [774,661], не висвітлювалася протягом 30–80-х років, тому відсутні монографії, дисертації, статті. У 30-х роках про формування «соціалістичної» або «радянської» інтелігенції писали Д.Заславський [653], Б.Волін [594,592], С.Кафтанов [668], заклавши теоретичні принципи її вивчення, які не змінювалися протягом наступних десятиліть, про що свідчать праці Ю.О.Курносова у 60-х рр. [688,687], колективна монографія про зміни соціальної структури радянського суспільства [658], книги Л.Я.Смолякова про соціальний розвиток інтелігенції [786], Л.В.Іванової про наукову інтелігенцію [657], дисертація Г.В.Касьянова 1987 р. про секції ІТС профспілок [885]. Згадані науково-історичні дослідження не торкалися цензури, тому що вона належала до татуйованих партією проблем. Певною мірою це стосувалося праць Г.М.Шевчука [847], Г.І.Ясницького [850] про культурно-освітнє будівництво в УСРР 1920- на початок 1930 років. Для них була притаманна однотипна концепція розквіту національних культур, інтернаціоналізація їх змісту, без будь-якого натяку на цензуру, на її організаційно-структурні підрозділи та функції. Навіть така специфічна галузь культури та комунікації, якою було радянське радіомовлення, не досліджувалася тоді в контексті політичного контролю за радіоефіром. Так, дисертація А.І. Воробйова, яка була захищена у 1968 р., розглядала радіомовлення як об'єкт ідеологічної роботи партії [879]. Монографія П.С.Гуревича та В.М. Ружникова стосувалася історії становлення радянського радіомовлення [623], а

в індивідуальній монографії В.М. Ружникова, яка вийшла у 1987 р., показано суспільно-політичне, художнє та іномовлення на радіо у 1929–1939 рр. Становлення художнього радіомовлення він розглядає в хронології розвитку радянської радіожурналістики [769]. Історія радіо цензури ним не висвітлювалася. Особливості радіофікації та радіомовлення в Молдавській АСРР 20–30-х рр. розкрито в книзі Ф.Л. Крулицького, яка вийшла у 1979 р. [684], але автор уникнув розгляду системи радіоцензури, підкресливши роль радіомовлення для агітаційно-пропагандистської та культурно-освітньої справи.

Західна історіографія та політологія, спираючись на методологічні засади теорії тоталітаризму щодо вивчення радянської історії, давно досліджує різні аспекти політичної цензури в СРСР. Висвітлюючи західну радянологію проблем політичного розвитку СРСР, сучасні дослідники віддають перевагу європейським та американським ученим, особливо з історії національної політики, забуваючи про наукові фундації української політичної та інтелектуальної еміграції, яка заявила про себе ще у 20-х рр., коли західна гуманітарна наука не виявляла особливого інтересу до радянської країни. Для української політологічної літератури 20–30-х рр., судячи з бібліографічних покажчиків тих років [567], виявилися тоді найпринциповішими два аспекти: з'ясування причин поразки української революції та висвітлення окупаційної природи «совіцької влади» в Україні. Тоталітарна суть радянської політичної системи в УСРР постає в працях М.Ю. Шаповала, опублікованих у 1926 р. [842] та 1927 р.[843], які не стосувалися безпосередньо системи цензури, але розкривали історію ідеологічного контролю над суспільством. Деструктивний вплив більшовицької революції на права і свободи в Україні показав Ю. Бачинський, книга якого з'явилася у 1928 р.[559]. На початку 30-х рр. за редакцією Л. Чикаленка вийшла одна з перших історико-документальних розвідок про соловецьку каторгу[298], тобто про наслідки оперативної діяльності партійно-радянської цензури.

Для української діаспорної літератури 40–70-х років характерна ідеалізація діяльності М. Хвильового, М. Скрипника, якщо спів ставити праці Д. Донцова [638] та І. Кошелівця [681]. Вони до певної міри абсолютизували національно-

культурницькі пріоритети ваплітянського літератора і наркомосівського партноменклатурника.

Західна політологія та історіографія, перебуваючи під впливом концептуальних пріоритетів української та певною мірою і російської еміграції, також реагувала на культурно-освітні і духовні процеси в СРСР. Європейські наукові центри, користуючись різними джерелами, у тому числі німецькомовними перекладами праць українських політичних діячів [872], радянських номенклатурників [854], періодикою, приділяли увагу питанням історичної науки. Нею цікавився відомий у 20-х рр. німецький дослідник радянської науки В.О. Гойч, упорядкувавши бібліографічний покажчик літератури «Історична наука в Радянському Союзі. 1917–1927 рр.»[860] та збірник наукових доповідей німецьких і радянських істориків[864]. Видання мали довідковий та оглядово-історіографічний характер, які розкривали теоретичні основи радянської немарксистської і марксистської наукових шкіл.

Монографічні дослідження українських учених з діаспори, які протягом 50–80-х років працювали в науково-дослідних фундаціях Західної Європи та Америки, можна поділити на два види: публіцистичні та історіографічні. До першого слід віднести книги Ф. Пігідо про більшовицьку окупацію України [737], М. Стахова про радянську окупаційну систему влади у 1919–1924 рр.[801], Р. Млиновецького з політичної історії українського народу[713], В. Плюща про українське політичне підпілля в Україні 20–40-х років[743], С. Мечника про функціонування системи «московського імперіалізму» в галузі духовного життя українства[708], спогади І. Майстренка про революцію в Україні [698]. Перелічені праці розкривали тоталітарний більшовицький режим, його систему політико-ідеологічного контролю за суспільством, карально-репресивні методи придушення іншомислення. Науково-історичний та історіографічний контекст постає в працях Ю. Бойка про історіографію українського націоналізму та вирішення національного питання в СРСР[576,577], Б. Крупницького про становище української історичної науки під совєтами у 20–50-х рр.[685], О. Оглоблина про теоретичні і фактологічні пріоритети радянської історіографії[725], Д. Солов'я про колоніальне становище української

науки[792], І. Лисяка-Рудницького про залежність історичної науки від політики[690]. Твори І. Майстренка про історію Комуністичної партії України[697] та національну політику КПРС [699] також відносяться до наукової літератури української діаспори, яка засвідчувала історичний факт існування політичної цензури в СРСР та УРСР, викривала її тотальний вплив на історичну науку, світогляд, духовність. Її негативний наслідок для академічної науки простежується в монографії Н.Д. Полонської-Василенко, яка була перевидана у 1993 р. в Україні [755].

Одночасно з українською діаспорною історіографією активно розвивалася західна радянологія. Якщо українські дослідники розглядали діяльність органів політичного контролю в контексті окупаційного радянського режиму, то західні політологи та культурологи виокремлювали галузевий аспект, тобто функціонування політичної цензури в літературному житті. Зокрема, цієї теми торкнувся Г. Свейзі в книзі, яка побачила світло у 1962 р.[876]. Вагомий внесок в західній культурології та політології стосовно вивчення політичної історії СРСР та УРСР належить Р. Конквесту, котрий займався проблемами британської поезії, але став відомим завдяки серії публікацій про радянську національну політику[856], про репресії сталінського політичного режиму [857], досліджуючи також проблему тотального ідеологічного впливу партійних структур на суспільство. У 1960-х рр. вийшла книга М.Слоніма з історії і теорії розвитку літератури в СРСР 20–70-х рр. [875], яка безпосередньо розкривала діяльність органів політичної цензури, але переважно в РСФРР, хоча їх форми і методи роботи були типовими. Західнонімецька культурологія розглядала питання літературного життя в СРСР, створення Спілки радянських письменників, організаційно-теоретичні аспекти пролеткульту, про що свідчать праці Р.Лоренца [870], Р.Грюбеля[865], а в США досліджувалися організаційні, хоча більшою мірою функціональні основи політичної цензури в СРСР. Наприклад, у 1973 р. Р. Фаррел та М. Денв'орст опублікували монографію про радянську систему ідеологічної цензури [857], а в 1985 р. з'явилася книга В.Голловського [863] та збірник тематичних статей про діяльність цензури в Радянському Союзі [853]. У 1986 р. Р. Конквест видав

грунтовну книгу «Жнива скорботи», яка стосувалася причини і наслідки голоду 1932–1933 рр., але автор показав також обставини самогубства М. Хвильового, М. Скрипника, розкрив діяльність органів політико-ідеологічного контролю в УСРР [856]. Особливості національно-культурного розвитку України 1918–1933 рр. та українського «націонал-комунізму» дослідив Д. Мейса [871], висвітлюючи діяльність М. Скрипника, частково творчість Л. Курбаса в умовах ідеологічного контролю за театром «Березіль».

Розпад СРСР означав ліквідацію системи монопартійного ідеологічного контролю, відтак і демонтаж органів тотальної політичної цензури, особливо в колишніх радянських республіках, які стали на шлях власного державотворення. Історики намагалися з'ясувати причини краху «радянської цивілізації» [698], але факт відбувся, тому склалися сприятливі умови для дослідження так званих «білих плям» в історії становлення і функціонування напівтаємної державно-партійної структури – політичної цензури. Її системне вивчення стало можливим завдяки розсекреченню архівних фондів Головліту, відповідних структурних підрозділів партійних органів, спецслужб, а головне скасуванню заборон на саму проблему.

Для історіографічного дискурсу початку 90-х рр. характерна стихійна деідеологізація історичної науки, зумовлена ліквідацією ідеологічних відділів ЦК КПРС та парторганізацій союзних республік, теоретична розгубленість істориків, частина яких активно висвітлювала «білі плями», тобто обставини і наслідки політичних репресій, решта пливла за проблемно-тематичною інерцією. Першу половину 90-х рр. сучасна історіографія вважає періодом кризи історичної науки [609]. Традиційно продовжувалося вивчення історії радянських державних установ, системи партійного і державного контролю, діяльність яких показано в дисертації О.М.Сорокіна [893], в книзі Т.П.Коржихіної про роботу установ державного контролю [679]. Виходили довідкові видання про систему радянських державних органів влади [617], але у згаданих працях відсутні розділи і будь-які рефлексії стосовно функціонування політичної цензури в СРСР. Зазначу, що предметом їх дослідження була система партійного і радянського контролю, тобто самодіяльні інституційні органи, які діяли згідно їх штатних інструкцій, тому дослідники

уникають показу ідеологічних функцій ЦК КП(б)У, ВКП(б) чи НК РСІ. Російські історики продовжують вивчати систему державного контролю, а партійного замінили терміном «громадського» [901], але у 20–30-х рр. останнього не існувало. Державні контрольно-ревізійні структури досліджуються ними в контексті політичної історії за традиційною схемою радянської історіографії, хоча написані роботи у 2004 р. [882]. В Україні діяльність органів державного контролю розглядається з точки зору їх вплив на заклади культури, здійснення українізації, книговидавництва, розвиток преси. Так, в монографії О.П. Рабенчука показано взаємодію НК РСІ з органами політичної цензури (Головліт) стосовно спільного адміністративного ідеологічного контролю за культурою [763]. Такий підхід суттєво вирізняється від традиційного висвітлення діяльності органів державного контролю, позаяк об'єктом дослідження постає культурно-освітня галузь суспільного життя. Для російської історіографії притаманна класична схема вивчення партійно-державної агітації та пропаганди, хоча кваліфікаційні роботи у 2004 р. [900].

Сучасна російська історіографія історії становлення політичної цензури почала своє формування з 1991 р., коли відбулася перша наукова конференція, предметом обговорення якої були проблеми свободи інформації і державної таємниці, спецфонди [715]. Російський учений П.В. Волобуєв, підкреслюючи у 1991 р. причетність Й. Сталіна до згорання непівської «гласності» наприкінці 20-х рр., констатував факт утвердження «...самої безжалісної за всю історію Росії цензури» [597].

Дослідження радянської системи політичної цензури відбувалося послідовно: проводилися наукові конференції, з'являлися статті, документальні розвідки, дисертації, монографії. Якщо дотримуватися принципу історизму, а він стосується також і формування історіографічного дискурсу, то витoki його припадають на другу половину 1991 р. Створити справжню документовану історію політичної цензури в СРСР, на думку її відомої дослідниці Т.М. Горяєвої, можна було восени 1991 р. [616], коли Головліт ліквідували, а його архівні матеріали стали доступними для істориків. Їх вивчення, а головне легалізація доступу, започаткували новий тематичний напрямок політичної історії функціонування радянської держави.

Протягом першої половини 90-х рр. відбулося декілька наукових конференцій, присвячених маловідомим фактам діяльності органів політико-ідеологічного контролю в СРСР. Необхідно назвати одну з перших конференцій, яка відбулася 24–27 травня 1993 р. в Москві, учасниками якої були російські та західні дослідники. Зокрема, Т.М. Горяєва виголосила доповідь про історію становлення та діяльності Головліту, спираючись на архівні документи і матеріали з фондів ДАРФу, яка вийшла окремою статтею [613], а матеріали конференції були опубліковані у 1995 р. [833]. Дискусії, які точилися під час її роботи, торкалися фактологічних і концептуальних питань дослідження феномену цензури. З'ясовуючи фактологічні сторони діяльності органів політичної цензури, яка на переконання окремих учасників конференції була «...лімітованим способом життя суспільства» [833, с.49–50], дослідники зосереджувалися переважно на історико-культурологічних аспектах. Дискусійним виявилось питання про походження самого терміну «цензура» та про доцільність його використання в науковому обігові. Терміни «тотальна цензура», «цензура тотальна», «всецензура», яким оперували тоді історики, свідчили про певний концептуальний дискурс початкового етапу формування історіографії. Матеріали згаданих конференцій переконливо доводять схильність учених до однобічного тлумачення діяльності партійно-радянської цензури, ототожнюючи її з тоталітарним режимом. Така парадигма висвітлення характерна для західної політології 60–70-х рр., позаяк відповідала теорії тоталітаризму, тобто вивчення політичної історії радянської держави виключно в контексті становлення основ тоталітарного режиму, що контролював розвиток культури і мистецтва, але, на моє переконання, говорити про цензуру, що «...змінювала генотип радянської людини» [833, с.136], означало б перебільшувати її роль в суспільстві, особливо періоду «непівської доби». У вересні 1995 р. відбулися наукові конференції в Санкт-Петербурзі [831], а 13–15 листопада того ж року в Єкатеринбурзі [832]. Науково-теоретична конференція з проблем цензури проходила у березні 2005 р. в Санкт-Петербурзі [834], тобто для сучасної російської історіографії історії цензури вони стали характерним явищем. В Україні не відбулося жодної дискусії чи конференції,

присвяченої історико-теоретичним аспектам становлення та функціонування системи радянської політичної цензури.

Перші монографії з історії радянської політичної цензури з'явилися у 1994р., авторами яких були російський літературознавець Д.Л. Бабиченко [551], а також відомий дослідник А.В. Блюм [571]. Зокрема, Д.Л. Бабиченко згадує західну історіографію та політологію, представлену такими іменами - В. Вікереї, Р. Домар, Е. Саймонс, С. Браун, А. Кемп-Уелг, Г. Свайз, М. Слонін, в статтях і книгах яких виокремлювався механізм політичного контролю ЦК ВКП(б) над розвитком літератури. Він розглядає період 40-х рр., але відстежує передісторію радянської цензури, однак його предметом є висвітлення системи партійного нагляду за літературою, у зв'язку з цим вважає початком вивчення проблеми появу перших публікацій наприкінці 80-х рр. про «диктат цензури» в СРСР. Монографія А.В. Блюма 1994 р. складається з трьох частин, а її тематичні підрозділи стосувалися таких проблем: створення Головліту, його взаємодія з компартійними органами, функціонування системи попереднього контролю, «каральна цензура» – тандем Головліту і ДПУ, Наркомос – головний цензор країни, цензурні циркуляри про заборону, ставлення Головліту до приватних видавництв, до журналістики, діяльність Головреперткому. У 1996 р. А.В. Блюм опублікував книгу, яка розкривала специфіку роботи органів радянської цензури щодо «єврейського питання» в СРСР [572]. Книги Арлена Вікторовича, на мою думку, були першими науково-історичними дослідженнями історії радянської цензури 1917–1929 рр., судячи зі змісту праць та їх джерельної бази. В українській історіографії середини 90-х рр., за винятком статті В.В. Ченцова про функції політичного контролю ДПУ УСРР [836], В.В. Масненка про цензуру підрадянської України 20-х рр. [707], не було жодної проблемно-тематичної монографії з історії політичної цензури в УРСР.

Історична наука в Росії 90-х років приділяла значно більше уваги системним аспектам радянської політичної цензури, ніж українська та західна, про що свідчать монографії з історії цієї проблеми. Зокрема, історик В.С. Ізмозік, досліджуючи режим державного політичного контролю за населенням радянської Росії у 1918–1928 рр., вважав його навіть закономірною ознакою тоталітарної системи [659].

Висновок російського ученого про те, що термін «політичний контроль» не існував в радянській історіографії та працях Дж. Боффа, Е. Карра, Р. Такера – є надто категоричним, позаяк він зустрічався в партійній літературі 20–30-х рр., а дослідники використовували визначення «партійний контроль», хоча тема не досліджувалася в СРСР. Теза В.С. Ізмозіка про існування у 20-х рр. системи «тотального політичного контролю за всіма групами населення» є певним перебільшенням, позаяк радянські та партійні структури не мали організаційно-фінансових можливостей для забезпечення «тотального контролю» за періодичними виданнями, друком, радіомовленням, художніми творами. Проблему взаємовідносин влади і суспільства в контексті політико-ідеологічного контролю показано також в монографії Т.П. Коржихіної – визнаної російської дослідниці історії становлення радянських державних установ [679]. На подібних теоретико-методологічних принципах написана монографія О.В. Хлевнюка, у якій розкрито функціонування механізму політичної влади, тобто діяльність політбюро ЦК ВКП(б)[98], але його книга не торкається безпосередньо органів цензури.

Авторитетним дослідником радянської системи політичної цензури є архівіст, історик, публіцист Т.М. Горяєва. Її праці вирізняються ґрунтовною джерельною базою, фактологічним підходом та концентрацією предмету дослідження радіожурналістики, різних аспектів мистецького жанру. Вона була упорядником, автором передмови та коментарів тематичного збірника документів з історії радіожурналістики, який вийшов у 1991 р.[218]. Джерелознавчий аспект притаманний для її другої книги з історії радянської цензури, опублікованої у 1995 р.[664] Для першої половини 90-х років, а також і пізніше, існувала практика присвоєння авторства на правах монографічного до слідження тематичним збірникам документів і матеріалів, яка виявилася характерною для історико-документальних розвідок Т.М. Горяєвої. Вона захистила у 2000 р. докторську дисертацію[881], підкресливши два хронологічних періоди розвитку історіографії: перший – до 1991 р., другий – «новітні дослідження» після 1991 р. Російська дослідниця слушно зазначає, що історія цензури була поза рамками радянської історично науки, а літературознавчі праці про творчість письменників ХІХ ст., на її

переконання, не мали відношення до продовження традиції дореволюційної історіографії історії цензури в Росії. Для першого періоду історіографії, за визначенням Т.М. Горяєвої, важливу роль відіграли західні історики, радянологи, філологи, які вивчали радянську політичну систему, відтак партійно-ідеологічний контроль і цензуру, хоча ці явища є її органічними складовими. В авторефераті дисертації названо основних західних дослідників цієї проблеми (Г. Рівея, В. Вікерд, Р. Домара, Г.В. Струве, Е. Саймонса, Е. Брауна, І. Дейгера, А. Кемп-Уелга, Г. Свайза, М. Слоніна), праці яких виходили протягом 40–50-х рр. Обмеженість джерельної бази їхніх праць, якою були газети, журнали, зарубіжні архіви («Смоленський архів»), не дозволила західним ученим вичерпно розкрити історію становлення і функціонування радянської системи політичної цензури, але вони були першими дослідниками. Т.М. Горяєва не заперечує наявності радянського історико-культурологічного аспекту висвітлення цієї теми, але вважає його опосередкованим.

Характерною особливістю сучасного історіографічного дискурсу, на думку Т.М. Горяєвої, була поява монографічних праць, нових джерел, проведення теоретичних конференцій, а з другого боку «спроба об'єктивного аналізу розсекречених і раніш недоступних документів». До її критичної оцінки літератури з питань цензури належать: «викривальницький пафос», висвітлення лише однієї із сторін, зокрема репресивного апарату партійно-державного контролю, жертвами його постає переважно інтелігенція. Індивідуальна монографія Т.М. Горяєвої з'явилася через два роки після захисту дисертації [614], яка поповнила особистий внесок дослідниці до історіографічної проблеми. У 2009 р. вона опублікувала чергову монографію з історії радянської цензури, доповнивши її власну працю 2002 р. [615]. Дослідниця залишається прихильницею методу «документованої історії», про що свідчить її наукова розвідка політичного контролю за радіомовленням в СРСР [258].

Якщо для праць Т.М. Горяєвої притаманний «документований» підхід, то для книги А.В. Блюма, яка з'явилася у 2000 р., характерний аналітичний стиль [574]. Одинадцять розділів його монографії охоплюють конкретну проблематику: систему

тотального контролю; структуру Головліту; технологія цензурного контролю; кадри органів цензури; контроль за засобами інформації (видавництва, преса, бібліотеки, книжкова торгівля); «тотальний бібліоцид»; іноземна цензура; охорона державних і військових таємниць; ідеологічний контроль за літературою; образотворче мистецтво і музика; форми протесту цензурним установам. Тематично книга є продовженням попередньої, а хронологічно стосується 1929–1953 рр., вирізняючись значним розширенням функціональної проблематики радянської системи політичної цензури. Дослідник виокремлює п'ять рівнів цензури, які розкривають її тотальний вплив на суспільство: самоцензура, редакторська, головлітівський контроль, внутрішня та каральна цензура таємної політичної поліції. Головлітівську цензуру він ототожнював з Відділом Технічного Контролю, тобто підпорядковану партійним органам, що загалом відповідає історичним реаліям тих років. Применшувати роль і місце Головліту не можна, тому що він займався повсякденним наглядом за діяльністю видавництв, преси, творчістю інтелігенції. Наприклад, Г.В. Жирков, розглядаючи еволюцію радянської цензури, вказує на відносну монополію Головліту – офіційної установи [646]. Фактично існувала одна система політико-ідеологічної цензури в СРСР, виконавчими інституціями якої були – радянські та партійні органи, повноваження яких регламентувалися різними положеннями та інструкціями.

Продовжуючи традиції західної історичної культурології, російські дослідники зосередилися на конкретних видах і формах політичної цензури, особливо в галузі літератури. У 90-х роках з'явилася низка праць, які висвітлювали політичну залежність О.М. Горького від сталінського режиму, а з другого боку перетворення «пролетарського» письменника на еталон соцреалізму в літературній творчості. Такий підхід притаманний для монографій Л. Спиридонової [797], В. Шенталінського [848], Н.М. Примочкіної [758]. В історіографії з'явився навіть термін «літературна цензура» [839], котрий разом з іншими («радіоцензура», «кіноцензура») набув термінологічної прописки, хоча функціонально не зовсім коректний, тому що саме література була об'єктом цензурного впливу. Науково виваженою і джерельно ґрунтовною є книга Г. Єрмолаєва про політичний та

ідеологічний контроль за творчістю М. Шолохова над романом «Тихий Дон» [643]. Дослідник, англomовна книга якого про цензуру в радянській літературі з'явилася ще у 1997 р. [860], на прикладі політредакторських правок відомого твору, показав специфіку ідеологічного нагляду, тотального контролю системи та особисто Сталіна за структурою і змістом роману.

Історично-культурологічний напрямок в історіографії системи політцензури представлений також працями Л.В. Максименкова про ідеологічне «диригування музикою» в СРСР другої половини 30-х років [700], Б.В. Соколова про вплив Сталіна та радянської цензури на життя, творчість і долю М. Булгакова та В. Мейерхольда [789]. Діяльність органів цензури в царині мистецтва, судячи з наявної наукової літератури, менш досліджено, якщо порівнювати з роботами інших галузей культури. Джерел вистачає, позаяк збереглася спадщина художників, музикантів, композиторів, драматургів, але історики культури не виявляють активності. Винятком є роботи Е.С. Громова, котрий досліджує особистий вплив Сталіна на розвиток мистецтва по лінії соцреалізму, підкреслює його абсолютну «монополію на істину» та повноваження цензора художньої літератури [620]. Дослідник висловив думку про відсутність в історіографії узагальнюючих праць, у яких детально досліджувалися б «художні смаки і погляди Сталіна та його взаємовідносини з творчою інтелігенцією» [620, с. 4]. Культурологічна проблематика в російській історіографії сталінізму, судячи з фахових публікацій [665], фактично не досліджується істориками, тому запропонований Є.С. Громовим концептуальний підхід вирізняється від загального контексту переважної більшості «сталінознавчої» літератури. «Сталін, – наголошує російський учений, – не просто особистість, визнаний фігурант історичного процесу. Сталін – це сталінізм, тобто створена ним (не лише ним, але ним у першу чергу) певна система ідеологічних догм, психологічних установок і норм поведінки» [815, с.4]. Дослідник, крім вивчення особистого втручання вождя в літературний процес, розкрив «сталінську турботу» про кіномистецтво, про «батьківське» ставлення до відомих радянських режисерів та їхньої творчості. Має рацію Є.С. Громов, коли стверджує, що «...питаннями політики в галузі мистецтва і літератури Сталін займався часом не менше, ніж

важливими воєнними чи економічними проблемами» [815,с.6]. Історик Ю.М. Жуков, називаючи Сталіна «символом однієї з епох нашої історії» [647], показав також причетність його до продажу картин Ермітажу на художніх аукціонах Західної Європи» [648]. Фактологічно вичерпною є монографія С. Волкова про Д. Шостаковича та його творчість в ідеологічному полоні Сталіна, яке розкриває потаємні епізоди життя видатного композитора, протистояння художника цензурі [596].

Теоретично архаїчним і концептуально обмеженим є традиційний спосіб висвітлення історії культури, внаслідок застосування якого збереглася стара формаційна парадигма. Наприклад, відомий дослідник радянської культури В.Л. Соскін в одній із монографій, претендуючи на теоретико-методологічну новизну та навіть перегляд історіографічних схем, пов'язує розвиток культури з початком непу, тобто пропонує таку проблематику: перехід від «воєнного комунізму» до непу, фінансова криза та її наслідки, «смена вех» – демократична альтернатива, вища школа, трагедія російської інтелігенції [794]. Перевидана і доповнена ним монографія у 2004 р. увібрала концептуальні принципи теорії тоталітаризму, тому з'явився розділ про функціонування «контрольно-репресивної системи» цензури над художньою літературою [795]. Діяльність органів цензури не узгоджується з тезою автора про «дух свободи» і «культурний неп», позаяк Головліт, Головрепертком обмежували творчість справжніх митців. Така постановка проблеми не претендує на предмет соціальної історії, а відноситься до політичної історії. Російська дослідниця національно-культурного розвитку в СРСР 20-х рр. Т.Ю. Красовицька обмежилася фактично висвітленням адміністративно-державного управління освітою [6782, а модернізація національно-культурної політики означала вибір управлінської моделі державного регулювання [683]. Історія створення органів цензури в системі Наркомосу нею не досліджується. Історія культури висвітлюється російськими істориками з точки зору ставлення до неї владних структур, а ключовим теоретичним посилом є концепція тоталітаризму, тому розглядаються переважно наслідки політичних репресій проти творчої інтелігенції [566].

Сучасна західна культурологія та політологія, дотримуючись прикладного предметного вивчення радянської історії, застосовує традиційні принципи теорії тоталітаризму та літературознавчого підходу. На переконання німецького ученого Ш. Плаггенборга, який дозволив собі застосування «звичних методологічних прийомів критичної інтерпретації джерел і використання принципу історизму», культурний дискурс в СРСР періоду сталінізму не обмежується питаннями освіти і мистецтва [740]. Відмовившись свідомо від так званої теорії соціальної історії та інших модерних пізнавальних технологій, дослідник передусім розглядає «історичні явища», а не прилаштовує їх до усталених схем: вплив на почуття людей, діяльність видавництва, вихід періодики, функції радіо і політичного кінематографа, плакатне мистецтво, екскурсії в музеї. Культура насаджувалася, слугуючи певним символом режиму, обслуговуючи насамперед його ідеологічні основи, а не потреби людини – таким є задум німецького культуролога. Його статті у фахових історичних часописах віддзеркалюють самотутню авторську інтерпретацію [874].

Тоталітаристська модель інтерпретації радянської історії позначилася на працях західних дослідників. Вона притаманна для книги Д. Байрау про становище інтелігенції під владою Сталіна і Гітлера [855], тобто автор демонструє порівняльний аналіз в системному культурологічному дослідженні. Деякі німецькі дослідники, висвітлюючи обставини реабілітації М.І. Бухаріна, виходять на тему політичної цензури [867], забуваючи про тривалий період його роботи в газеті «Правда», а головне про роль і місце у формуванні ідеології більшовизму.

Визнаним дослідником історії радянського літературного процесу 20–30-х роках залишається Карл Аймермахер, автор низки ґрунтовних праць. У 1994 р. вийшла його книга про більшовізацію літератури у 1917–1932 рр. [861], яка виявилася певним історіографічним підсумком його та інших західних учених з проблем культури. Предметом дослідження постає «літературна політика», тобто регулятивний ідеологічний вплив партійних органів на літературу, а з іншого боку створення та діяльність Російської Асоціації Пролетарських Письменників (РАПП). Книга була доповнена і перевидана російською мовою, у якій розглядаються «культурно-політичні дискусії», «централізований літературно-політичний механізм

контролю та управління», уніфікація та реорганізація РАППу [543]. Її автор зазначає, що до середини 20-х років відмінність між цензурою в галузі художньої літератури та іншою друкованою продукцією була незначною, яка визначалася функціями Головліту, а до 1928–1930 рр. літературознавство ще не було «одержавленим» [546,с.15]. Окремі роботи К. Аймермахера мають конкретний літературознавчий контекст [541], але концептуальною основою його студій є взаємозв'язок культури і влади. Він є знаковим, на переконання німецького дослідника, позаяк культура ідеологічно обслуговує владу, а повинна служити суспільству, бути самокерованою, уникати будь-яких спроб її уніфікації [545].

Молодше покоління німецьких дослідників радянського літературного життя 20–30-х років зосереджується на конкретних його аспектах. Зокрема, аспірант Інституту російської і радянської літератури ім. Ю.М. Лотмана Рурського університету в Бохумі Інго Грабовскі вивчає літературну політику Агітпропу ЦК ВКП(б), звертає увагу на роботу Головліту, розглядає уніфікаторські тенденції в літературних організаціях 20-х років [618], тобто фактично розвиває концепцію К. Аймермахера. Феномен колективної поведінки радянської творчої інтелігенції та «ритуал самокритики» є предметом наукового пошуку аспіранта Тюбінгенського університету Е. Лоренцо [869]. Втручання партійних органів в роботу літературних організацій розглядаються ним як факт політичної цензури, а «критика» та «самокритика» після 1928 р. стали синонімами, бо з 1929/30 р. розпочалася потужна хвиля уніфікації літературного процесу, тобто встановлення системи тотального ідеологічного контролю. Тоталітарна сутність відносин культури і влади, ніби не існувало культури як такої, постає в монографії Г. Горцької, опублікованої у 1994 р. [864].

Діяльність «письменника Сталіна», але в контексті стилістичного аналізу, висвітлена в книзі ізраїльського ученого М. Вайскопфа [584]. Деструктивні наслідки тоталітарних режимів ХХ ст. в галузі духовності показав Р. Конквест в монографії, яка вийшла українською мовою у 2003 р. [676], а також у книзі «Великий терор», яка вийшла друком у 2009 р. [677]. Історію дореволюційної цензури в Росії вивчає М.Т. Чолдін, яка опублікувала з цього питання монографію [840], заклавши

фактологічну базу для її співставлення та порівняння з радянською системою політичної цензури.

Українська сучасна історіографія історії культурно-освітнього та інтелектуально-духовного розвитку радянського суспільства 20–30-х років представлена монографіями і дисертаціями, які стосуються широкого кола проблем. Хронологічний принцип виявлення еволюції сучасного історіографічного дискурсу в Україні, якщо його застосувати, не розкриває усієї палітри проблемно-тематичних напрямків. Узагальнюючі історіографічні дослідження з історії соціально-політичного та культурно-духовного розвитку УРСР 20–30-х років, які з'явилися упродовж 2008–2009 рр., констатують певну фактологічну завершеність окремих тем (українізації, нацменшин) [587]. Українська історіографічна думка, з'ясовуючи універсальність і самобутність національного контексту історії, постійно звертається до науково-теоретичної спадщини М.С. Грушевського, свідченням того є ґрунтовні монографічні праці В.В. Масненка [706], В.В. Тельвака [807], тобто перебуває у пошуковій універсальній парадигми, якої просто немає, крім методу історизму та структурно-системного аналізу складних соціальних явищ і процесів. Зазначу, що в працях згаданих істориків висвітлюються окремі аспекти діяльності органів політцензури в галузі історичної науки.

Історії становлення та функціонування радянської системи політичної цензури в УРСР 20–30-х років, висвітлюється в контексті діяльності наукової і творчої інтелігенції, розвитку системи освіти, персоналій, у тому числі і партійно-радянської номенклатури, а власне історіографія самої проблеми лише формується.

Культурно-освітнє та наукове життя України 20–30-х років досліджується на концептуальних підвалинах західної політологічної парадигми тоталітарності комуністичного режиму, відтак і відповідного тлумачення радянської історії. За такою теоретичною схемою написані книги М.В. Поповича: одна з історії культури [759], інша про історіософський погляд на «червоне століття» [758]. Відомий український дослідник торкається освіти, культури, творів М. Хвильового, проблем українського авангарду, соцреалізму, сталінського тоталітарного режиму. «Утвердження тоталітаризму, – наголошує він, – означало ліквідацію вільних

літературно-мистецьких об'єднань і створення унітарних організацій повністю підконтрольних партії та державі» [757,с.629]. Структури та функції самої політцензури він не досліджує.

Монографічні роботи, які виходили в Україні протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., висвітлювали становище історичної науки, її інституційний статус, драматичну долю багатьох учених-істориків. Біографія і творчість кожного із них – це приклад індивідуального застосування ідеологічної цензури. Зокрема, в працях О.А. Удода показано наукову діяльність М.Н. Петровського [813], функціонування історичної науки в контексті її впливу на формування духовних цінностей суспільства [811], культуросоціологічний тандем історії і духовності [812]. Він розкриває політико-ідеологічні умови існування науки, її концептуальну адаптацію і просте виживання. Звертаючись до наукової спадщини О.П. Оглоблина, якого ніщивно критикували у 30-х років, І.В. Верба повертає нас у добу радянської цензури [726]. Історія науки та її місце в радянському суспільстві 20–30-х років постає в монографії М.М. Кузьменка про науково-педагогічну інтелігенцію [686], О.С. Рубльова про участь західноукраїнської інтелігенції в політичних та культурних процесах [768], В.В. Ткаченка про роль науки в суспільно-політичному дискурсі [808]. Характерною ознакою згаданих праць є те, що вони написані в контексті теорії тоталітаризму, відтак демонстративно виокремлюється тема політичних репресій проти наукової інтелігенції, але у них також показано ідеологічний тиск та партійне втручання у наукове середовище різних уповноважених. В монографії М.М. Кузьменка є окремий підрозділ про політичний нагляд цензури за академіком С.О. Єфремовим, про її структурні підрозділи в НКО УСРР, хоча діяльність Головліту не розкривається [569]. Окремий параграф про «совіцьку цензуру» є також в книзі С. Білокіня про масовий терор як засіб державного управління в СРСР [569,с.119-142].

Необхідно назвати праці, які розкривають формування та діяльність партійно-радянської номенклатури в Україні. Політичні біографії та повноваження українських наркомів освіти та їхніх заступників висвітлив М.Ю. Виговський [589], а державницьку позицію М.О. Скрипника дослідив В.Ф. Солдатенков [790]. Обоє

авторів уникають показу головлівівської цензури. Політологічний та історико-партійний аспект керівної верхівки номенклатури тривалий час вивчають М.С. Дорошко [640], М.О. Фролов [818], праці яких, крім науково-аналітичного пізнання, подають фактологічний матеріал довідково-інформаційного спрямування. Вони опосередковано торкаються і цензури.

Десятки монографій про культуру, освіту, інтелігенцію, які написані в контексті соціально-політичної історії, взаємини влади та культури, але малодослідженою залишається система політико-ідеологічного контролю за її розвитком. Радянська цензура не лише наглядала, вона спрямовувала творчість митців, письменників, встановлювала тематичні пріоритети їхньої творчості, фізично і духовно покріпачила покоління, унеможлививши справжню духовність та самореалізацію талановитих людей.

За останні роки з'явилося чимало книг про творчість конкретних діячів культури – О.П. Довженка, Л.С. Курбаса та інших. Висвітлюючи їхню творчість, автори історико-культурологічних розвідок переповідають обставини і мотиви політико-ідеологічного контролю за радянськими митцями. Низку історико-документальних розвідок про кінорежисера і педагога О.П. Довженка присвятив О.В. Безручко, три монографії якого з'явилися поспіль у 2008 р. Він виявив та упорядкував документи і матеріали з українських архівних фондів [563], які слід віднести до джерел, а не монографій, висвітлює діяльність кіномитця та його учнівського оточення у Київському державному інституті кінематографії [560], розкриває педагогічний метод і хист О. Довженка [564]. Історичний портрет О.П. Довженка, віхи його біографії – громадської і мистецької, показав В.І. Марочко [705]. Традиційний переповідний стиль щодо висвітлення творчості О.П. Довженка продемонстровано в монографії С. Тримбача, яка є зразком публіцистично-кінематографічного транслювання творчості видатного українського митця [809]. Документальний виклад біографії і творчого шляху О.П. Довженка застосовано у книзі Д. Лібера [868], автор якої працював з українськими архівами.

Історія радіожурналістики та радіомовлення в Україні є предметом дослідження В. Миронченка, брошура якого вийшла у 1996 р. [164],

документального видання про становлення національного радіо ефіру [220]. Необхідно визнати, що ця проблема є найменш дослідженою, особливо художнє та політичне радіомовлення в УРСР 20–30-х років Півною мірою це стосується також і кіноцензури, хоча джерельна база дозволяє здійснити їх системне вивчення.

Першу індивідуальну монографію в українській історіографії, присвячену безпосередньо політичній цензурі, написала та опублікувала у 2009 р. О.О. Федотова [816]. Перший розділ її книги стосується теоретико-методологічних засад дослідження, у якому з'ясовується стан наукового висвітлення проблеми, хоча не достатньо представлена сучасна російська, німецька, англо-американська наукова література, а також дисертації російських істориків з проблем політичної цензури. Основну джерельну базу дослідження О. Федотової, судячи з її монографії, становлять архівні фонди ЦК КП(б)У, які зосереджені в ЦДАГО України, декілька архівних справ з фондів ВУЦВКУ, РНК та Наркомосу, а решта фондів радянських установ, державних, кооперативних видавництв, редколегій газет та журналів залишено поза увагою. Фактично в роботі висвітлюється діяльність Головліту міжвоєнного та повоєнного періоду. Історію системи політичної цензури показано через діяльність головлітівських політредакторів, масове вилучення книжок з бібліотек.

Дисертаційні дослідження відносяться до праць кваліфікаційного рівня, які виконуються згідно державних стандартів, а з історіографічної точки зору засвідчують стан інтелектуальної історії, її теоретичну основу. Сучасна українська та російська історіографія радянської політичної цензури має низку дисертаційних робіт, що розкривають її організаційні форми та функціональні характеристики.

Однією з перших була дисертаційна робота І.Є. Левченка, предметом дослідження якої була цензура як суспільне явище, захищена у 1995 р. в Єкатеринбурзі [889]. Дослідник показав функції цензури (регламентуюча, репресивна, профілактична, санкціонуюча, еталонізуюча). Висвітлюючи становлення системи радянської цензури, російський дослідник виокремлює «більшовицьку концепцію цензури», партійну і державну її організаційні форми. В дисертації І.В. Турицина, яка присвячена вивченню відносин влади і російської

преси у 20-х роках [896], розповідається про розгром незалежної «непівської преси» у 1922–1923 рр., про її «цензурні обмеження», вилучення номерів газет. Зазначу, що в Україні початку непу редакції газет згортали діяльність за браком часу. Цензурну політику радянської держави 1917–1930-х рр. досліджено в дисертаційній роботі О.В. Сурова, три розділи якої висвітлюють діяльність основних органів цензури: Головліту, Реперткому, Кінокомітету при Наркомосі РСФРР, а також галузі їх впливу [892]. В дисертації російського історика М.М. Клепікова досліджено діяльність політичної цензури на європейському півночі РСФРР у 20–30-х років, тобто виділено лише адміністративно-територіальний регіон [886]. З'явилася робота про «літературну цензуру», яка виокремила галузево-функціональний підхід в історіографічній історії дореволюційної та радянської цензури [890].

В українській історіографії першим кваліфікаційним дослідженням з історії політцензури є дисертаційна робота О.О. Каракоз, предметом якої була цензура в публічних бібліотеках України 1917–1939 рр.[884]. Термін «бібліотечна цензура», використаний дослідницею, на моє переконання, є невдалим. Види і форми цензури були встановлені ще у 20-х рр., а визначення політична цензура означає її функціональне призначення. Дисертація В.А. Бабюха, яка розкриває більшою мірою репресивну функцію цензури в УСРР [878], поповнює сучасну українську історіографію політичної історії та проблеми зокрема. Організаційну структуру головлітівської цензури, встановлення ідеологічного контролю за пресою, вилучення «шкідливої» літератури з бібліотек та науково-дослідних установ, політичний нагляд за видавництвами, функціонування органів цензури в радіомовленні та кінематографії, тобто дещо новий напрямок висвітлення, частково показано в дисертаційній роботі Н.Ю. Годун [880].

Захищено дисертації, у яких діяльність органів політичної цензури згадується опосередковано, але їх можна зарахувати до історіографії проблеми. Це передусім дисертація Л.В. Турчин про громадську позицію М.Хвильового [896], Є.П. Костика про розвиток та діяльність кооперативних видавництв [888], І.Б. Автушенко про партійно-державний контроль як засіб тоталітаризації культури, у якій показано роботу Головліту, Реперткому [877], О.А. Тарапон про становище літературно-

мистецької інтелігенції України в умовах українізації [894]. Трапляються дисертації з історії театру ім. І. Франка, але у них абсолютно не згадується про цензуру [891], ніби її там не існувало.

Аналіз літератури з теми дослідження засвідчує факт відсутності системного аналізу історії політичної цензури в УРСР у 20-30-ті роки ХХ ст.

1.2. Джерела та методологія дослідження

Для кваліфікаційних праць, тобто дисертацій, стало традицією використання терміну «джерельна база», яка сприймається як сукупність різних видів джерел, але фахові джерелознавці (І.Д. Ковальченко, В.В. Підгаєцький, М.П. Ковальський) уникають такого умовного визначення носіїв історичної інформації. Минулого не існує поза археологічними та письмовими джерелами, тому саме вони, за влучним визначенням відомого українського джерелознавця В.В. Підгаєцького, є «аналогами минулого», вивчення яких відбувається за традиційними науковими методами. Він зазначає, що «...об'єктами джерелознавчого дослідження, переважно, виступають знакові моделі минулого (тексти і статистика), а зміст процесу їх дослідження можна визначити саме як моделювання» [738,с.43]. Конструювання моделі історичного минулого, тобто формування знання про нього можливе винятково за допомогою вивчення носіїв інформації про нього – різних видів джерел.

В індивідуальних монографіях та особливо дисертаціях можна зустріти формальний перелік методів історичних досліджень, якими імовірно користувався той чи інший автор, але не завжди окреслюється об'єкт їх застосування. Принцип історизму чи об'єктивності, який фігурує в кожному авторефераті дисертаційних праць, виконує зазвичай функцію своєрідної перепустки: робота позбавлена політичної або ідеологічної зумовленості та залежності. Ніхто не наважиться заперечувати цієї аксіоми науково-історичного пізнання, однак принцип об'єктивності має значно ширше і глибше значення.

Класифікація джерел науково-історичного дослідження та х проблемно-тематична структуризація відрізняються від класичного джерелознавства метою,

методами аналізу, позаяк переслідує прикладне завдання – виявлення джерел, встановлення їхньої достовірності, з'ясування змістової специфіки та інформаційного наповнення. Ми не заглиблюємося в джерелознавчі особливості кожного з видів джерел, зосереджуємось фактично на його загальних характеристиках, а джерелознавець вивчав би їх тип, походження тощо. У зв'язку з цим, маю визнати приземленою, а головне абсолютно прикладною «теоретичну парадигму джерелознавства», яку обґрунтовує В.В. Підгаєцький: 1) події, явища, процеси, інформація, відображені в історичних джерелах, могли реально існувати; 2) тексти, статистика та інші носії інформації здатні зафіксувати та відобразити своєрідність соціальних систем; 3) здатність історика вилучити з них конкретні знання про минуле [738,с.78]. Перша складова цієї парадигми фактично стосується наявності джерел, їх масовості, репрезентативності, бо за інших обставин дослідження може не досягти мети і завдання. Розмаїття джерел дозволяє вибудовувати моделі їх структурно-системного аналізу, відтак і самої проблеми.

Для радянської історичної науки методологічною базою досліджень була марксистсько-ленінська теорія суспільного розвитку, тобто адаптована та уніфікована класово-формаційна модель соціально-політичних відносин. Наявність такої методології в монографічних та особливо дисертаційних роботах була просто обов'язковою, позаяк слугувала тестом ідеологічної проби самого твору. Сучасна історіографія історії становлення та функціонування радянської політичної цензури, судячи з історіографічних джерел, пододала формаційний підхід, але потрапила в інтелектуальну залежність від західних політологічних конструкцій (теорія тоталітаризму, модерністські концепції, повсякденності або соціальної мікроісторії). Конкретне науково-історичне дослідження має спиратися на методологію реальну, а не абстрактну. Наприклад, Т.М.Горяєва, обґрунтовуючи методологію вивчення системи політичної цензури в СРСР, виокремлює її «як цілісний інститут» [615,с.6], яка мала власну структуру, закономірності становлення і функціонування. Вона підкреслює новизну її дослідження висвітленням цензури як «єдиного цілісного процесу», однак структура монографії Т.М.Горяєвої переконливо доводить факт використання традиційного проблемно-тематичного підходу, відтак досліджується

переважно еволюція організаційних форм політичної цензури. Системно-функціональний підхід проглядається лише в розділі про аналіз ідеологічного впливу на «художню культуру». Обґрунтовуючи інтерпретацію ключових проблем, російська дослідниця підкреслює «позаінституційний характер радянської політичної цензури», але як підсистем у радянської політичної системи, тобто є протиріччя між «позаінституційністю» та системністю її функціонування.

Історія соціальних, політичних, економічних, гуманітарних (культурних, освітніх) систем, які функціонували у ХХ ст., досить вичерпно зафіксована у джерелах – текстових, які зберігаються в архівних фондах різних установ, а також мали інше походження. Діяльність органів цензури в УРСР 20–30-х рр. належить до політичної системи, тобто вона є об'єктом дослідження, проте інституційний статус радянської та партійної контрольно-ідеологічних структур свідчив про наявність функціональних ознак підсистеми політичної організації влади. Система, якщо розглядати її з точки зору категорій ціле і частина, це передусім сукупність органічно пов'язаних елементів. Їх визначення стосовно об'єкту та предмету нашого дослідження має важливе методологічне значення, позаяк впливає на структурну класифікацію джерел, тобто гіпотетичне моделювання подій, явищ, процесів, які безпосередньо стосуються теми і проблеми дослідження.

Інститути влади в УРСР були представлені радянськими (Раднарком, ВУЦВК) і партійними органами (ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), політбюро), які формували партійно-державну систему за організаційними ознаками, а функціонально основу політичної системи становили партійні структури в суспільстві. Об'єктом дослідження є політична система в УРСР, а предметом її підсистема – партійно-радянські органи цензури. Зокрема, О.О. Федотова, вибудовуючи методологічні засади її монографічного дослідження історії радянської цензури, зазначає, що «...політична цензура сама є підсистемою більш високого порядку – підсистемою політики та частиною політичної системи суспільства» [816,с51]. Можна погодитися з таким твердженням, але з точки зору того ж принципу історизму, маємо говорити про наявність державних (Головліт, ДПУ, НКВС, ЦУД) та партійних (Агітпроп, Культпроп, відділ преси і друку, кінокомісія тощо), які організаційно і

функціонально відрізнялися, тому спостерігаємо співіснування двох підсистем. Головлітівська цензура виконувала ідеологічні функції, але не була їх творцем. Принцип вертикального підпорядкування та номенклатурних повноважень органів цензури, тобто розгляд їх з позиції виконавської вертикалі, зумовлює теоретико-пізнавальну конструкцію як взаємодії системи і її підсистеми, але такий підхід є одностороннім і лінійним.

Системність передбачає вивчення організаційних форм та функціональних повноважень органів політичної цензури. Саме на таких методологічних принципах написана та опублікована у 2010 р. монографія Т.А.Стоян [802]. Соціально-політичні системи необхідно з'ясовувати комплексно, залучаючи основні методи історичних досліджень для аналізу відповідних джерел – носіїв інформації про їх становлення та розвиток.

Для характеристики джерел та їх підбору важливо знати структурні складові не лише системи політичної цензури, а також взаємодію її елементів. Головлітівська цензура, виконавські структури якої перебували у складі Наркомосу УРСР, на мою думку, мали ознаки системи, позаяк існувала самодіяльна вертикаль. Ігнорувати цим історичним фактом неможна. Вона виконувала функції політико-ідеологічного контролю, якими опікувалися партійні органи. Радянська цензура була вибудована за галузевим принципом, контролюючи діяльність видавництв, репертуар театрів, кіносценарії фільмів, ідеологічно спрямовуючи літературно-художню творчість, а це також доказ її системності. Існувала організаційна структура, сформована за адміністративно-територіальною (окрліти, райліти, облліти) та функціонально-галузевою ознаками (Головрепертком, радіоцензура, кіноцензура). Це була система державної цензури, яка ідеологічно залежала від партійних органів, однак ця залежність не впливала на самодіяльний інституційний статус, особливо протягом 20-х років.

Організаційна структура радянської системи політичної цензури зумовила і вибір теоретичної парадигми структурування джерел, їх змістової і внутрішньої класифікації. Для конкретного науково-історичного дослідження важливо обрати оптимальну методику виявлення текстів за їх інформаційно-пізнавальними

можливостями, а не задля теоретизування та здійснення класичного джерелознавчого аналізу. Джерела виявлялися, систематизовувалися згідно структури монографічного дослідження, але з таким розрахунком, щоб на основі вивчення джерел здійснити максимально вичерпно структурування інформації, яка за відповідних методів історичного аналізу, трансформується у знання про об'єкт і предмет вивчення.

Джерела аналізуються за відповідними носіями інформації про формування організаційної структури системи політичної цензури, про функціонування політико-ідеологічного контролю за творами художньої літератури, за радіомовленням, репертуаром театрів, постановкою кінокартин, за концептуальними основами розвитку історичної науки. Базовим виступає структурно-функціональний аналіз досліджуваної проблеми і відповідних джерел, які зосереджені переважно в архівних фондах радянських та партійних органів. Видову чи змістову відмінність текстів можна з'ясувати лише проаналізувавши їх. Класифікація джерел за проблемно-тематичним принципом є оптимальною, позаяк засвідчує їх репрезентативність, а також рівень забезпечення самого дослідження.

Структура політичної цензури формувалася згідно постанов державних органів влади, відтак цей вид джерел має ключове значення. Урядові постанови друкувалися у «Збірнику узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» (ЗУ України), а також у відомчих збірниках законодавчих актів. Джерелом інформації, її носієм є саме вони, а недрукований періодичний орган. Становлення системи радянської цензури розпочинається з «Положення про Головліт», яке з'явилося 6 червня 1922 р. в офіційних виданнях, перевидане у 2004 р. в тематичному збірнику документів[297]. «Положення», судячи з постанов органів влади, доповнювалося, перероблялося. 5 січня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про видання і матеріали, увільнювальні від перегляду Управління в справах літератури й видавництва НКО УСРР», якою суттєво змінили функції головлітівської цензури: від попереднього та подальшого перегляду звільнялися тези та резолюції з'їздів рад, річні звіти партійно-радянських організацій, профспілок, видання ЦК КП(б)У, вісники наркоматів [206]. На сторінках офіційного

видання Наркомюсту УСРР, тобто «ЗЗ України», друкувалися урядові постанови, які торкалися переважно організації видавничої справи, змін Кодексу законів про народну освіту, відтак і про структуру органів цензури, а також про «політико-ідеологічні завдання» відповідних підрозділів НКО УСРР – Держвидаву, ВУФКу, Головполітосвіти. Урядові постанови, які друкувалися в офіційному віснику, становлять важливе інформаційне джерело для вивчення повноважень і функцій державних видавництв, республіканського Радіокомітету, тресту «Українфільм», Управління у справах мистецтв при РНК УСРР. Безпосереднє відношення до системи Головліту мають постанови РНК УСРР від 22 жовтня 1933 р. та 1 квітня 1936 р. про реорганізацію структури НКО УСРР, у яких згадується Головліт та Головрепертком. Перелічені державні органи виконували функції політико-ідеологічного контролю, але їхня структура та основні принципи діяльності висвітлювалися в постанові РНК УСРР від 29 квітня 1935 р. «Про утворення Головного управління контролю за видавництвами й репертуаром при НКосвіти УСРР та затвердження Положення про це управління» [211]. Фактично і юридично відбулося оформлення Головреперткому – організаційного підрозділу Наркомосу, який паралельно з Головлітом виконував функції основного галузевого органу політичної цензури. Джерело, яке було опубліковано в офіційному збірнику, доводило наявність системи радянської цензури.

В РСФРР виходили «Бюлетені Головліту», але на початку 20-х років, згодом циркуляри, а в УСРР «Бюлетені НКО УСРР», які періодично друкувалися у 30-х роках. Якщо «Збірник наказів Народного Комісаріату освіти» стосувався загальних проблем, то «Бюлетені НКО УСРР», залишаються ледве не єдиним джерелом, опублікованим в офіційному друкованому виданні державного органу влади. Це переважно «розпорядження», «циркуляри», «звернення», які регулювали діяльність Головреперткому, розкривали специфіку органів цензури в галузі театральнo-сценічного мистецтва та кінематографії. Виявлено та використано близько 30 документів цієї періодичної серії офіційних видань Наркомосу, які мають велике пізнавальне значення для дослідження структури органів політичної цензури. Унікальну цінність становлять списки «дозволених» і «заборонених» п'єс,

кінокартин. Офіційна частина, тобто опубліковані законодавчі акти, виявляється недостатньою для з'ясування структурно-системних підвалин радянської політичної цензури.

Окремого архівного фонду Головліту періоду 20–30-х рр. не існує, позаяк цензурна установа була організаційно-функціональним підрозділом Наркомосу УСРР, тому основні документи і матеріали зосереджені у фонді НКО УСРР (ф. 166), що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Збереглися списки штатних працівників Наркомосу, у тому числі Головліту, а також інструкція для «відповідальних виконавців» різних груп службовців. Джерела, якщо класифікувати їх за принципом номенклатурного походження, вирізняються одноманітністю: протоколи засідань колегії Наркомосу, службове листування начальника Головліту, його розпорядження про кадрові призначення. Для науково-історичного дослідження важливим є не вид джерела, а передусім його інформаційна складова, тобто змістове наповнення. Наприклад, протоколи засідання колегії Наркомосу УСРР за 1932 р., які випадково потрапили до архівного фонду ВУЦВКу (ф. 1), розкривають формування організаційної структури Головліту, номенклатурний статус цього контрольного-ідеологічного підрозділу, його особливі повноваження. Листування начальника Головліту з керівниками райлітів та обллітів розкриває специфіку їх номенклатурної діяльності. За формою та змістом документи НКО УСРР, тобто довідки, розпорядження, листування, проекти постанов, висвітлюють хронологію посадових призначень номенклатури Головліту та його місцевих установ, показують залежність від партійних органів, функції літконтролю районної ланки головлітвської цензури, динаміку кількісного складу співробітників (інспекторів, політконтролерів, редакторів), розкривають відносини Головліту УСРР та РСФРР. Рідкісними є протоколи нарад, які скликав сектор літконтролю НКО УСРР, але вони безпосередньо стосуються профільного органу цензури, його структурної реорганізації, здійснення конкретних функцій політико-ідеологічного контролю. Саме сектор літконтролю розробляв інструкцію про вилучення «шкідливої

літератури» з бібліотек, а архівні документи фіксують весь механізм реалізації цієї ідеологічної кампанії.

Враховуючи обмежений публічний друк інформації про внутрішнє функціонування системи політичної цензури, основна увага була зосереджена на пошукові документів і матеріалів принципового значення. Без їхньої наявності будь-яка теорія залишатиметься гіпотетичною конструкцією. Доповідні записки начальників Головліту, навіть за деякі роки, є унікальним джерелом, позаяк детально розкривають обов'язки головлітівських уповноважених у видавництвах. Стенограми нарад при секторі літконтролю та їх протоколи за 1931 р. висвітлюють порядок здійснення цензури за книжковою продукцією інститутом уповноважених (система дозволів, рецензування, вихід книг). Серед звичайних протоколів чергової виробничої наради сектора літконтролю 26 серпня 1931 р. було виявлено проект постанови ВУЦВКу і РНК УСРР «Про затвердження Устави про Головне управління в справах літератури та видавництва і його місцевих органів». Текст проекту цієї постанови зберігається в архівному фонді Наркомосу, яка скасувала «Положення про Головліт» від 1922 р. та відповідні розділи Кодексу законів про освіту. Вона не була опублікована в пресі, тому виконувала функцію інструкції, а без її використання будь-яке дослідження буде неповним.

Номенклатура Головліту, тобто повноваження його структурних підрозділів та «відповідальні службовці», досліджується за особовими справами членів ВУЦВКу (ф. 1) та співробітників НКО УСРР (ф. 166, опис 12), а також за матеріалами оргбюро та політбюро ЦК КП(б)У, які зосереджені в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 6, 20). Партійні фонди, які збереглися набагато краще від радянських установ, дозволяють відтворити кадрові призначення і звільнення протягом другої половини 30-х рр. Персоналії для науково-історичного дослідження мають важливе пізнавальне значення, тому що в умовах тоталітарного монопартійного режиму відігравали основну регулятивно-оперативну роботу. Архівні матеріали дозволяють встановити ініціали та короткі біографії начальників Головліту, керівників підрозділів, навіть штати з прізвищами інспекторів політконтролю та політредакторів. Інформацію про кількісний та персональний склад і структуру

головлітівської цензури почерпнуто в архівному фонді НК РСІ УСРР (ф. 539). Наприклад, поіменний склад Головліту після реорганізації Наркомосу УСРР у 1930 р., виявлений у фондах цього контрольного-ревізійного наркомату, є відправним для подальшого дослідження його змін.

Від репрезентативності джерел та їх інформаційного наповнення залежить вичерпність і змістовність наукового дослідження системи політичної цензури. Історики, вивчаючи її структуру та функції, зазвичай обмежуються діяльністю Головліту, уникаючи інших підрозділів та складових радянської цензури з контрольними-ідеологічними повноваженнями. До них належав Комітет у справах друку при РНК УСРР, архівний фонд якого зберігається в ЦДАВО України (ф. 555), а документи і матеріали розкривають його діяльність протягом 1922–1933 рр. Протоколи засідань, службове листування, доповідні записки, річні звіти, положення про саму установу, штати є важливим джерелом для дослідження системи радянської політцензури. Значна частина матеріалів про роботу Центрального управління у справах друку (ЦУД) зосереджена у фонді Наркомосу, особливо за 1922–1923 рр., коли він виконував функції державного цензора, маючи штат політредакторів та посаду воєнного цензора. В архівах виявлено організаційну структуру та посадовий склад підрозділів Комітету, а також звіт про діяльність за 1922/23 р., у якому підкреслювалася його конкретна роль в об'єднанні усіх видів політичного контролю над видавничою діяльністю. Циркуляри і доповідні записки Центрального управління у справах друку першої половини 20-х рр засвідчують факт організаційного та функціонального оформлення основної установи політичної цензури. Наприклад, циркуляр від 17 травня 1923 р. начальника ЦУД І. Кулика до губернських управлінь у справах друку розпочинався зі слів «органи цензури і політичного контролю», а цей документ був своєрідною програмою їхньої ідеологічної роботи. Протоколи засідань губтрійок у справах друку, листування з державними установами показують взаємодію сектору політконтролю ДПУ та відповідних відділів ЦУДу. Архівні документи дозволили виявити списки політредакторів ЦУДу, відтворити їхні біографії на основі особових справ, які зберігаються у фонді Наркомосу (ф. 166, оп. 12). Окремі матеріали про діяльність

ЦУДу є у фонді НК РСІ (ф. 539). Початковий період формування системи політичної цензури вдалося вибудувати завдяки документам і матеріалам декількох державних органів влади, тобто застосувати структурно-системний підхід. Організаційна структура Наркомосу забезпечувала управління освітою, культурою, наукою, здійснюючи політико-ідеологічний контроль та методологічне керівництво одночасно. Матеріали Державного науково-методологічного комітету, Головного управління політичної освіти, Учбово-педагогічної секції ДВУ, які підпорядковувалися Наркомосу та ЦУДу, використано для з'ясування структури органів політичної цензури.

Архівні фонди Держвидаву України (ф. 177), державного видавництва «Художня література» (ф. 584), Всеукраїнського художнього видавництва Асоціації художників Червоної України (ф. 578), крім поточних справ здійснення ідеологічного нагляду, зберігають документи і матеріали, які висвітлюють діяльність Головліту. Так, у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ України) є розпорядження Головліту, річні звіти видавництв, протоколи нарад видавничої інспекції Наркомосу, листування з письменниками стосовно видання творів, протоколи засідань редакційних рад, рукописи та рецензії, перелік опублікованих творів, рецензії Головмистецтва та образотворчої секції НКО УСРР. У фондах Українського кооперативного видавництва «Рух» (ф. 577) виявлено матеріали рецензування та проходження творів, листування ЦУДу з видавництвами, з відділом мистецтв НКО УСРР та Головлітом, протоколи художньо-редакційної, художньо-політичної, художньо-виробничої нарад, рецензії Головмистецтва, які розкривають низову ланку головлітівської системи політичної цензури.

В документах політбюро та оргбюро зафіксовано перебіг «літературної дискусії» 1926 р., протоколи та матеріали до них про діяльність письменницьких об'єднань «Плуг», «Гарт», стенограми партійних нарад, промови українського політцензора А.А. Хвилі. Про тісний органічно-функціональний тандем Культпропу ЦК КП(б)У та Головліту свідчать доповідні записки його начальника у 1934–1935 рр., тобто після другої хвилі масових репресій проти освітян, науковців. Наприклад,

1 грудня 1934 р. начальник Головліту Ткач інформував ЦК КП(б)У про наслідки реорганізації та партійного «зміцнення системи Головліту», про так звану «систему Головліту» на місцях. Листування та службові доповідні записки начальників Головліту другої половини 30-х рр., які вдалося більш-менш вичерпно відтворити на основі вивчення декількох архівних фондів радянських та партійних органів влади, є особливо цінним джерелом.

Для порівняння структури Головліту УСРР та РСФРР періоду їх становлення та організаційно-функціонального оформлення використано архівні документи і матеріали Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ, ф. А-2306), особливо протоколи закритих засідань Наркомосу, листування з Головлітом, звіти Головліту за 1925 р., кадровий склад, висновки та накази його начальника П.І. Лебедева-Полянського, засідання кінокомісії, протоколи Головмистецтва, Головреперткому. Залучення творчої інтелігенції до політично-ідеологічних кампаній висвітлюють фонди Всесоюзного комітету сприяння ученим, що знаходяться у ДАРФі (ф.4737).

Спеціального і концентрованого архівного фонду Головліту чи будь-якого іншого партійно-радянського органу політико-ідеологічного контролю у 20–30-х рр. не було створено, тому що вони діяли на правах структурних підрозділів системи освіти, ЦК КП(б)У, видавництв, редколегій газет, журналів. Завданням науково-історичного дослідження системи політичної цензури було структурування інформації про неї, яка розпорошена по різних джерелах. Методи історичних досліджень (генетичний, типологічний, проблемно-хронологічний), якими користуються історики, залишатимуться абстрактними теоретичними категоріями пізнання, якщо відсутні або недостатньо вичерпні джерела, тобто носії знань про соціальну систему. Перелічені методи використано комплексно, тобто в контексті структурно-функціонального аналізу системи політично-ідеологічного контролю за літературою, видавництвами, мистецтвом, радіомовленням, науково-історичною літературою. Структурний аналіз джерел, особливо на стадії їх виявлення та класифікації за носіями інформації, окреслив внутрішню самоорганізацію системи цензури, номенклатурний та інституційний статус, а функціональний вимагає пошуку автентичних і спеціальних джерел, щоб розкрити зміст і завдання самої

системи, тобто цензурної діяльності в галузі літературно-мистецького життя суспільства.

Вибірка джерел відбувалася за галузевим принципом функціонування органів політичної цензури, за повнотою носіїв інформації про їх діяльність. Для вивчення особливостей ідеологічного контролю за літературно-видавничим процесом були використані документи і матеріали фахових видавництв (ДВУ, АХЧУ, «Рух»), особливо протоколи та висновки художньо-політичних рад, редакційних рад, рецензії, візи-дозволи на друкування творів художньої, науково-історичної літератури та навчальних посібників, які зберігаються переважно в архівних фондах партійно-радянських установ. Конфіскацію та вилучення книг з полиць магазинів, бібліотек за попередньо складеними списками співробітниками Головліту розкривають документи і матеріали Наркомосу (ф. 166), Держвидаву (ф. 177), ЦУДу (ф. 555), оргбюро ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 20), політбюро ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 6), а специфіку ідеологічного нагляду за виходом творів письменників, починаючи з рецензування і до візи-дозволу на друк, фіксують джерела галузевих видавництв, фонди яких зберігаються переважно в ЦДАВО та ЦДАМЛМ, не кажучи про особисті фонди літераторів, режисерів, театральних діячів.

Діяльність політичної цензури в УСРР відбувалася напівтаємно, але в царині літератури вона мала упереджувальні форми і методи ідеологічного зомбування творчої інтелігенції, про що свідчать публікації в періодичній пресі. Їх можна поділити на три категорії: статті для виконання «соціального замовлення»; літературно-критичні матеріали та рецензії; самокритика і «цензурна репресія». Вони друкувалися на сторінках фахових журналів «Критика», «На літературном посту», «Печать и революция», «Червоний шлях», «На літературном фронті», «Життя і революція» та інших, а також в центральних газетах – «Правда», «Вісті ВУЦВКу», «Літературна газета», «Комуніст». Не вдаючись до їх конкретного аналізу, позаяк цьому присвячено окремий розділ, виокремлю лише ключові слова публікацій: «методологія мистецтвознавства, літературознавства», «марксо-ленінське розуміння творчості», «мистецтвознавчий фронт», «буржуазна суть під «марксистськими» фразами», «формалізм на службі в українських буржуазних і

дрібно-буржуазних еkleктиків», «марксистське літературознавство», «матеріалістично-діалектичний метод», «методика літератури» тощо. Уніфікація «творчого методу» означала встановлення політико-ідеологічних пріоритетів і «партійних принципів» для письменників, режисерів кіно і театру. Зміст статей, їх стиль і термінологія, мотивація та аргументація літературних критиків були результатом цензурного нагляду. Статті, рецензії можна віднести до жанру літературної критики, а з історії України до історіографічних, але завданням джерелознавчого методу є досягнення інформації про предмет та об'єкт дослідження.

Історія українського радянського театру висвітлюється з точки зору мистецтвознавства, тому діяльність органів цензури згадується побіжно. Джерела, які безпосередньо стосуються політико-ідеологічного нагляду за театром та акторами, зосереджені в архівних фондах ЦДАМЛМ, меншою мірою в ЦДАВО та ЦДАГО України, але їх генеральна сукупність дозволяє здійснити вибірку документів і матеріалів, які показують специфіку функціонування Головреперткому (ф. 166), партійного керівництва театром (ф. 1, оп. 6, 20). Списки заборонених п'єс з ідеологічними оцінками цензорів друкувалися на сторінках «Бюлетеня НКО УСРР», а статті та відгуки «театральних критиків» були опубліковані в журналах та газетах – «Критика», «Театр», «Комсомолец України», «Літературна газета», «Комуніст», «Правда». Партійні органи використовували пресу для публічного шельмування видатних режисерів та акторів, які не сприймали «марксового методу», тому газети «розкрутили» справу Л. Курбаса навколо театру «Березоль». Статті проти нього мали ознаки політичного попередження, виконували функцію ідеологічного впливу на митця, відтак є оригінальним джерелом вивчення методів роботи радянської системи цензури.

Політичний контроль за образотворчим мистецтвом, особливо за виготовленням агітаційних плакатів, лубків, художньо оформлених гасел, зафіксовано в документах і матеріалах Асоціації Художників Червоної України та її видавництва. Особливу пізнавальну цінність для з'ясування специфіки галузевої цензури становлять висновки Головмистецтва та образотворчої секції НКО УСРР,

протоколи художньо-редакційних та художньо-політичний нарад, тобто безпосередніх структур ідеологічного контролю за «плакатною продукцією». Її вважали за «плакатну літературу», яка підлягала головлітвському цензуруванню, навіть приймалися постанови ЦК КП(б)У. Періодична преса також реагувала на «ідеологічні прориви на мистецькому фронті», тому її матеріали становлять важливе інформаційне джерело про функціонування політичної цензури.

В науково-історичній літературі з проблем становлення та розвитку радянської системи ідеологічного контролю за мистецтвом набув поширення термін «кіноцензура». Механізм її функціонування та прикладного використання достатньо вичерпно представлений в серії документальних видань, опублікованих в Україні та Росії істориками, архівістами, культурологами, які потребують окремого джерелознавчого аналізу. В монографії використано маловідомі джерела, які виявлено в архівних фондах радянських та партійних органів: виписку з протоколу засідання організаційної колегії по створенню першої Державної кіноакадемії України від 31 січня 1921 р., доповідь Агітпропу ЦК КП(б)У про стан кінофікації у 1928 р., статут та постанови тресту «Українфільм» за 1930–1932 рр., листування Культпропу ЦК КП(б)У про кінопродукцію, інформаційні зведення Головліту 1936 р., які зберігаються у фондах ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20). Початковий період становлення кіноцензури висвітлюють документи Представництва НКО УСРР в Берліні (ф. 16), які стосуються 1922–1923 рр. Матеріали до постанови оргбюро ЦК КП(б)У по доповіді «Українфільму» від 15 січня 1931 р. знайдено в архівному фонді ВУЦВКу (ф. 1, оп. 9), а доповідні записки ВУФКУ зберігаються в НК РСІ (ф. 539), хоча переважна більшість документів зосереджена в архівному фонді самого Кінофото управління (ф. 1238). Функцію ідеологічного контролю за кінокартинами виконували «переглядіві пленуми» Товариства друзів радянської фотокінематографії (ТДРФК), у фонді якого є матеріали художньо-політичних рад, листування з Головреперткомом, протоколи, відгуки (ф. 332).

В газетах та журналах («Известия», «Правда», «Комуніст», «За марксоленінську критику», «Советское кино», «Критика», «На литературном посту») з'являлися статті кінокритиків, режисерів, друкувалися матеріали кінодискусії 1928

р., зміст та інформація яких має безпосереднє відношення до проблеми, яка досліджується. Законодавчі акти, розміщені у збірнику узаконень, представлені постанови та положеннями про ВУФКУ, «Українфільм».

Джерела з історії політичної радіоцензури в Україні 20–30-х років фактично не використовувалися дослідниками, тому що сама проблема не була предметом науково-історичного вивчення, особливо діяльність РАТАУ, функціонування системи художнього та політичного мовлення. Організаційно РАТАУ знаходилося у підпорядкуванні ВУЦВКу, відтак довелося переглянути архівний фонд цієї радянської законотворчої установи, що зберігається в ЦДАВО України (ф. 1). Враховуючи значну прогалину в історіографії стосовно висвітлення початкового періоду радіоцензури упродовж 20-х років, було залучено документи і матеріали державних органів влади про діяльність РАТАУ (листування, відгуки про його роботу, річні звіти самої агенції, доповідні записки до ЦК КП(б)У та президії ВУЦВКу, постанови), а також інформаційні «Бюлетені РАТАУ» та «ІноРАТАУ», які друкувалися в пресі. Їх підготовкою та редагуванням займалися кореспонденти РАТАУ. Вони надсилалися до центральних газет. В архівах збереглися попередні тексти інформаційних бюлетенів з редакційними правками за першу половину 1920-х рр. Основна частина зведень «ІноРАТАУ» зосереджена у фонді Наркомату закордонних справ УСРР (ф. 4). На початку 30-х років виходили в ефір «Радіо-бюлетені», тексти яких друкували газети. Взаємодія РАТАУ з Агітпропом ЦК КП(б)У зафіксована в службовому листуванні між ними, особливо між директором агентства Я. Цванкіним та секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем про організацію «радіо-газет». Архівні документи розкривають досить вичерпно роботу РАТАУ протягом 1921–1925 рр., а також 30-х рр., хоча меншою мірою, тому було використано інформаційні повідомлення ТАРС, РАТАУ, опубліковані в пресі. Вони є достатніми для наукового висвітлення діяльності РАТАУ та з'ясування політичного нагляду на ним.

Важливим джерелом вивчення художнього та політичного мовлення є радіопрограми, які друкувалися в періодичних виданнях («Новости радио», «Радио для всех») у 1925–1926 рр., а також окремими брошурами протягом 1935–1938 рр.

Використано матеріали періодики: статті, хроніка, інформаційні повідомлення, оголошення, анонси, програми, інтерв'ю з акторами і дикторами радіомовлення. Вони друкувалися на сторінках журналів – «Радіо», «Критика», «Театр», на шпальтах газет – «Комуніст», «Правда», «Вісті», «Соціалістичний зв'язок», «Комсомолец України», «Літературна газета». У них, незважаючи на таємність функціонування політичної цензури, представлена інформація про її профілактичну та карально-репресивну діяльність.

Статистичні видання, які б стосувалися безпосередньо органів цензури, відсутні, але є галузеві щорічники про службовців держустанов [286], матеріали перепису особистого складу радянського апарату [264], у яких присутні дані про загальну кількість співробітників Наркомосу УСРР, культурно-освітніх установ, поштово-телеграфних агентств, про соціальний склад службовців центральних та окружних органів влади, спеціалістів видавництв, про їхню партійність.

Збірники документів, які виходили протягом 1917–2000 рр., судячи з їх бібліографічного огляду [235], упорядковувалися за проблемно-тематичним принципом, які змістовно розподілялися на два періоди: радянський та пострадянський. Для першого характерною ознакою було відображення переваг соціалістичного будівництва в усіх галузях суспільного життя, відтак матеріали про діяльність органів цензури, особливо Головліту, зустрічалися випадково. У 30-х рр. виходили збірники партійних, радянських та відомчих матеріалів про радіофікацію та радіомовлення [238], які висвітлювали «ідеологічні прориви» художнього і політичного мовлення. Документальні видання, упорядковані істориками та архівістами протягом 60–80-х років, розкривали особливості культурного будівництва в УРСР 20–30-х років, але документи і матеріали мали позитивний інформаційний контекст [227].

Об'єктивне і системне вивчення історії радянської політичної цензури, яке розпочалося з 1991 р., спонукало дослідників до пошуку відповідних джерел, їх упорядкування та друку. Видавничо-пошукову активність виявляють російські дослідники проблеми, які, спільно із західними ученими або самостійно, опублікували протягом 90-х років та початку ХХІ ст. близько десяти тематичних

документальних збірників документів, виявляючи їх у фондах партійних та радянських органів влади СРСР. Серія документальних видань показує трагічну долю О.Е. Мандельштама [230], обставини загадкової смерті поета С. Єсеніна [282], складні відносини з владою композитора Д.І. Шостаковича [199], серед них переважну більшість становлять архівні джерела, які засвідчують історичний факт існування в СРСР надзвичайно жорстокої системи політичної цензури, яка безпосередньо нищила інтелектуальну і духовну еліту суспільства. Про карально-репресивну розправу політичного режиму над відомими ученими – Д.Б. Резановим [225], М.І. Вавиловим [293] розповідають документи персоніфікованого характеру, переважну частину яких становлять архівно-слідчі справи з архіву ФСБ Російської Федерації. Концептуально згадані видання спираються на методологічні принципи теорії тоталітаризму щодо висвітлення радянської політичної системи. Інформація, яка зосереджена у них, безпосередньо стосується діяльності органів цензури. Викриваючи більшовицький тоталітарний режим, упорядники збірників документів демонстрували карально-репресивну сутність радянської системи політичної цензури, її гулагівську форму упокорення творчої інтелігенції, висвітлювали її перебування в таборах ГУЛАГу тамтешню театральну роботу акторів та режисерів [295].

Номенклатуру партійно-державних органів влади 20–30-х років в СРСР розкривають добірки листів Й.В. Сталіна, В.М. Молотова, Л.М. Кагановича [239,284,285], у яких постає механізм особистого впливу політичних лідерів на формування системи ідеологічного контролю за суспільством. Персональний склад, структура та особливості функціонування радянських органів демонструють інші документальні видання [617]. Згадані збірники документів мають опосередковане відношення до історії становлення системи політичної цензури в СРСР, тобто їх упорядники не ставили за мету висвітлити саме цю проблему.

Першим документальним виданням, яке показало витoki радянської ідеологічної цензури, є добірка матеріалів, текстів, спогадів про історію розвитку радянської журналістики [217], відповідальним упорядником якої є Т.М. Горяєва – відома дослідниця політичної цензури в СРСР. Тему трагічної долі журналістів,

репресованих у 30–40-х роках, розкриває збірник документів і матеріалів, опублікований у 1993 р. [183]. Перший і другий збірники вирізнялися публіцистичним змістом, а також довільним підбором матеріалів. Історія створення та механізм політико-ідеологічного контролю за радіомовленням висвітлено в документальній розвідці Т.М. Горяєвої, яка вийшла з друку у 2000 р. [200]. Дослідниця подає низку оригінальних документів, віднайдених в архівах Російської Федерації, які стосуються також подій і явищ 30-х років в Україні. Вона упорядкувала та видала у 2007 р. колосальний за обсягом та унікальний за змістом, збірник документів і матеріалів про радіо та радіомовлення в СРСР [196].

Пріоритетним проблемно-тематичним напрямком документального з'ясування організаційних форм, політико-ідеологічних принципів, методів і самого механізму функціонування радянської системи цензури є підготовка збірників архівних джерел про літературний процес в СРСР 20–30-х років. Однією з перших добірок була антологія літературно-політичних документів, яка з'явилася у 1992 р. [197]. Двома роками поспіль вийшли збірники документів і матеріалів, які безпосередньо стосувалися системи політичної цензури в царині «літературного фронту»: перший вийшов в Санкт-Петербурзі [228], а другий у Москві, упорядники якого використали архівні фонди партійних структур, громадських, творчих спілок [229]. Перша частина збірника охоплює 1932–1939 рр., яку становлять декілька партійних постанов та листування письменників зі Сталіним, Л.М. Кагановичем, О.І. Стецьким.

Взаємини державних органів і письменників у 1925–1938 рр., тобто їх роль і місце в громадському та суспільно-політичному житті, постають у тематичному збірнику документів та матеріалів, що вийшов у 1997 р. [294]. Він упорядкований матеріалами з архівних фондів Російського державного архіву літератури і мистецтв (РДАЛМ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), які друкувалися вперше. Основну частину документального видання становлять листи письменників до партійної номенклатури з різних питань, а також постанови політбюро ЦК ВКП(б) про підготовку всесоюзного з'їзду письменників, листування Сталіна, Молотова. Документальне видання дозволяє простежити особливості

співпраці творчої інтелігенції з політичним режимом, появу феномену самоцензури, виявити побутові умови життя радянських письменників. Сталін, як редактор, рецензент і цензор, тема пріоритетна для культурологічних дослідників. Його листування з істориками, статті, стенограми промов, правки і нотатки на сторінках різних книг, опубліковані М.В. Зеленовим у 2006 р. [216], висвітлюють соціально-психологічний стан радянської історичної науки, її розвиток в умовах жорстокої політичної цензури, показують механізм взаємодії з партійними органами. До збірника увійшли листи Л.Д. Троцькому, М.І. Бухаріну, Л.Б. Каменєву, зауваження В.В. Адоратському, стосовно публікації документів Леніна, розпорядження Сталіна редакціям журналів «Большевик» та «Историк-Марксист», правки Сталіна «Короткого конспекту посібника з нової історії», з історії СРСР, зауваження і доповнення до «Короткого курсу історії ВКП(б)», листи цензора Б.М. Воїна. Окремий розділ книги стосується сталінських правок сценарію того чи іншого фільму, його критичних зауважень після перегляду кінокартин відомих радянських кінорежисерів – Ф.М. Ермлера, С.М. Ейзенштейна, О.П. Довженка. Зокрема, 22 червня 1939 р. Сталін і К.С. Ворошилов внесли правки до листа С.М. Будьонного, у якому йшлося про похід 1-ої Кінної армії 6 червня 1920 р. проти Ю. Пілсудського та військ С. Петлюри, а також про те, що внаслідок знищення їх оборони з'явилася прогалина до 12 км по фронті. Історики ще й досі не з'ясували обставин цього невдалого походу, справжні наслідки якого замовчували Сталін, Ворошилов, Будьоний. Саме Будьоний критично висловився про кіносценарій «Прорив польського фронту Конармією», вимагав його ретельного доопрацювання [216,с.455]. Деякі документи, які є у цитованому збірнику, були опубліковані раніше. Так, стенограма виступу Й. Сталіна на нараді в ЦК ВКП(б) у зв'язку з обговоренням картини «Закон життя» (сценарій О.С. Авдєєнка), знятої режисерами О. Столпером та Б. Івановим. Сталін дуже критично висловився стосовно змісту самого сценарію, згадував про те, що «...у нас, наприклад, мільйонів 25–30 людей голодувало», про принцип правдивості та об'єктивності, тобто про «...правдивість та об'єктивність, яка служить якомусь класові» [214,с.461]. Він вимагав від митців виваженого

відтворення позитивних і негативних явищ радянської дійсності, без «ворожого охвістя».

Системний підхід до підбору документів здійснено у збірнику, присвяченому саме історії радянської політичної цензури, упорядником якого є Т.М. Горєва [217].

Залучені матеріали з архіву фондів РДАСП, Архіву Президента Російської Федерації, Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), РДАЛМ, переважна більшість яких опублікована вперше, досить вичерпно висвітлюють основні етапи становлення системи радянської політичної цензури протягом 1917–1991 рр. Наукове значення для дослідження цієї проблеми мають наступні документи: Положення про Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт), постанови політбюро ЦК ВКП(б) про роботу Головліту, інструкції та перелік охорони державних таємниць у пресі, постанова РНК РСФРР про реорганізацію Головліту у жовтні 1930 р., доповідні записки Головліту до ЦК ВКП(б) про діяльність, циркуляри Головліту про функції та права уповноважених Головліту та політредакторів, постанова РНК РСФРР про затвердження «Положення про Головліт та його місцеві органи» від 6 червня 1931 р., про уповноваженого Головреперткому. Документи розкривають політико-ідеологічну та адміністративно-регулятивну мотивацію створення єдиного централізованого органу цензури в СРСР. У зв'язку з цим показовим є проект постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу Головліту» від 3 березня 1936 р., у якому говорилося про Головне управління у справах цензури при РНК СРСР та про підпорядкування йому відповідних республіканських управлінь [217,с.64-67], а також записка Головліту до Агітпропу ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1939 р. про створення єдиного централізованого органу цензури в СРСР, звіт Головліту про його роботу за 1939 р., у якому згадується також Україна. Опрацьовано основні архівні фонди ГАРФУ, РДАСП, РДАЕ, РДАЛМ. Недоліком згаданого збірника документів є відсутність наукових коментарів до кожного з них, а також належного оформлення назв документів.

Серію документальних видань «Культура і влада» започаткували збірники унікальних архівних документів та матеріалів, упорядкованих російськими

дослідниками А.В. Блюмом, Л.В. Максименковим за редакцією відомого німецького історика культури К. Аймермахера. Зокрема, у вступному слові до збірника, який вийшов у 2004 р. [297], німецький вчений підкреслив активний пошук документів з історії радянської цензури російськими дослідниками Т.М. Горяєвою, Д.Л. Бабиченком, Л.В. Максименковим. Судячи з передмови, яку написав А.В. Блюм, спеціального архівного фонду Головліту 1922–1937 рр. не збереглося, тому до збірника потрапили документи з ГАРФу, Архіву Російської академії наук, РДАСПІ, РДАЛМ. Збірник має 459 документів, з них на 20–30-ті роки припадає 230, тобто половина. Упорядники виділили три хронологічні періоди, наповнюючи їх відповідними документами: перший – 1917–1929, другий – 1930 – лютий 1953, третій – 1953–1991 рр. Переважна більшість документів 20-х років відтворює організаційну структуру і функції Головліту, листування його начальника П.І. Лебедева-Полянського з державними та партійними чиновниками. За археографічною класифікацією виявлених та опублікованих у збірнику документів слід назвати листи, циркуляри, витяги з протоколів засідань колегії Наркомосу РСФРР, протоколи засідань відділу преси, інструкції уповноважених Головліту, рецензії на художні твори, постанови державних органів влади, накази начальників підрозділів головлітівської цензури, звіти Головліту. До нормативних актів можна віднести Положення про Головліт від 6 червня 1922 р., інструкцію Головліту від 9 лютого 1923 р. про порядок здійснення контролю за репертуаром, перелік відомостей, що становлять таємницю, розпорядження Головліту правила вивозу за кордон предметів, які підлягають розгляду Головлітом, про реорганізацію Головліту у травні 1930 р., Положення про Головліт та його місцеві органи від 6 червня 1931 р., про уповноваженого Головліту від 13 липня 1931 р., Положення про головне управління цензури від січня 1938 р. Матеріали збірника забезпечують з'ясування кількісного та особового складу Головліту, вивчення ролі і місця його перших начальників у формуванні радянської системи політичної цензури в СРСР. Наприклад, деякі документи свідчать про безпосередню участь керівника Головного комітету по контролю за репертуаром (Головрепертком)

Ф.Ф. Раскольнікова в рецензуванні п'єс М. Булгакова («Дні Турбіних» та інших), заборонивши їх до вистави на сцені театру ім. Вахтангова.

Збірник документів «Кремлівський кінотеатр», опублікований в серії «Культура і влада» [561], розкриває специфіку партійного керівництва радянським кінематографом. Документальну колекцію становлять архівні матеріали з фондів ЦК ВКП(б) (політбюро, оргбюро, секретаріату, відділ агітації і пропаганди), а також Державного комітету оборони СРСР, Архіву Президента Російської Федерації, РДАЛМу. Пріоритет належить архівним документам політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б), але загалом видання є документальною історією радянського кіно. До збірника увійшло 394 документи, які охоплюють 1930–1952 рр., з них 212 стосуються безпосередньо 30-х років. За типом джерел – це головним чином доповідні записки керівництва кіноустанов в ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, постанови політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК ВКП(б), листи С.М. Ейзенштейна, Б.З. Шумяцького, О.П. Довженка.

Українські дослідники також виявили та опублікували низку документів і матеріалів про творчий шлях радянського кінорежисера. Нові документи з архіву СБУ про О.П. Довженка відшукав О. Безручко, оприлюднивши їх на сторінках фахового журналу [561]. Відомі і маловідомі документи про українського кіномитця, виявлені О. Безручком в архівних фондах ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, РДАСПІ, ГДА СБУ, становлять виняткову групу джерел, що забезпечують системне висвітлення теми персонального ідеологічного нагляду за творчістю та особистим життям режисера [562]. Невідомі документи про О.П. Довженка та його педагогічну діяльність, упорядковані та вичерпно прокоментовані О. Безручком, становлять його чергове документальне видання, яке побачило світло у 2008 р.[560].

Взаємовідносини влади та мистецтва, тобто номенклатури і творчої інтелігенції переповідає збірник документів за редакцією академіка О.М. Яковлева, у якому є п'ять документів про Довженка, головним чином його листи до ЦК ВКП(б) та особисто Сталіну [198]. Зазначу, що переважна більшість документів та матеріалів, опублікованих у збірнику, стосувалася відносин державних кіноустанов з партійними органами, у якому широко представлені доповідні записки, листи,

телеграми, нотатки голови Головного управління з кінематографії Б.З. Шумяцького, адресовані Л.М. Кагановичу, Сталіну, В.М. Молотову та іншим керівникам партійно-державних структур. Матеріали збірника вперше висвітлюють структуру, завдання та функції кінокомісії оргбюро ЦК ВКП(б), яку очолював О.І. Стецький. Надзвичайно важливим документом для вивчення ролі Сталіна-кіноцензора є записки розмов Б.З. Шумяцького з Й. Сталіним під час перегляду кінокартин з травня 1934 р. по 26 січня 1937 р. Висловлювання Сталіна стосовно форми і змісту картин були для режисерів і керівників радянської кінематографії своєрідною методологією. Збірник хронологічно структурований, у якому матеріали розподіляються за проблемно-тематичними блоками: «У пошуках більшовицького курсу (1917–1927)»; «Даєш пролетарське мистецтво! (1928–1931)»; «Вороги – іншомислення і формалізму (1936–1937)»; «За фасадом державного мистецтва (1938 – червень 1941)». Решта документів стосується 40–50-х рр. За типом джерел, опублікованих у збірнику, переважають постанови партійних органів, листи, доповідні записки, довідки, які розкривають ставлення влади до літератури, театру, кіно, письменників, кінорежисерів. Перший розділ, котрий має 104 документи, представлений листами А.В. Луначарського до В.Леніна та В.Молотова, постановами політбюро про діяльність М. Горького, про святкування його 40-річного ювілею. Привертає увагу постанова політбюро ЦК РКП(б) від 13 лютого 1922 р. про межу політичної цензури, якою радило політвідділу Держвидав «...утримуватися від втручання цензури в питання, які безпосередньо не спрямовані проти основ політики Радянської влади (питання культури, театру, поезії тощо) [198,с.35]. Постанови політбюро та оргбюро ЦК РКП(б) про журнал «Литература и критика», «Новый мир», «Красная новь», які з'явилися у 1924–1925 рр., про політику партії в галузі художньої літератури від 18 травня 1925 р., про академічні театри від 2 липня 1925 р., про недоцільність участі в закордонних художніх виставах від 24 листопада 1925 р., опубліковані у згаданому збірнику, свідчать про безпосереднє партійне керівництво цензурою, про політико-ідеологічний нагляд за літературою. Три документи (телеграма А. Луначарського голові РНК СРСР О.І. Рикову, про заборону ГПУ п'єси М. Булгакова «Дні

Турбіних», постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 30 вересня 1926 та 10 жовтня 1927 р.) розкривають обставини сценізації твору відомого письменника.

Період 1928–1931 рр., котрий становить другий структурний розділ цього документального видання, представлений низкою маловідомих постанов вищих партійних органів, які мають безпосереднє відношення до формування системи політичної цензури: постанова політбюро ЦК ВКП(б) про кадрові зміни в Головреперткомі Наркомосу РСФРР 26 січня 1928 р.; секретаріату ЦК ВКП(б) «Про керівні кадри працівників кінематографії» 11 січня 1929 р.; політбюро ЦК ВКП(б) про реорганізацію Головліту 3 вересня 1930 р.; політбюро ЦК ВКП(б) про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою 5 квітня 1931 р.; політбюро ЦК ВКП(б) про перебудову літературно-художніх організацій 23 квітня 1932 р.; оргбюро ЦК ВКП(б) про ліквідацію шкідницької системи вилучення Головлітом літератури 9 грудня 1937 р.

Міжнародний фонд «Демократія», очолюваний академіком О.М. Яковлєвим, видав у 2005 р. збірник документів про систему тотального контролю влади за письменниками та журналістами в СРСР протягом 1917–1956 рр. [184]. Його упорядкував Л.В. Максименков, використавши переважно фонди РДАСПІ. Більше половини документів стосується 20–30-х рр., а їх основний корпус становлять листи високопосадовців. Зокрема, залучено листи першого начальника Головліту М. Мещерякова, а також його наступника П.І. Лебедева-Полянського. Фактично документальне видання побудоване на листах партноменклатури і діячів культури Сталіну, яке розкриває соціально-психологічні та політичні складові феномену самоцензури. Деякі документи свідчать про безпосередню причетність Сталіна до всіляких цензурних заборон з ідеологічних міркувань. Так, 21 липня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) заборонило будь-яку «реформу» і «дискусію» про «реформу» російського алфавіту. Показовою є резолюція Сталіна: «не для друку» [184,с.207]. Під редакцією К. Аймермахера та науковим керівництвом Т.М. Горяєвої опубліковано довідкове видання про інститути управління культурою, тобто про державні органи управління у 1917–1930-ті рр. [660]. Схеми структурних підрозділів Наркомосу РСФРР, які виконували функції

органів політичної цензури: Головліт, Державна наукова рада, Головополітосвіта, Контрольно-репертуарний комітет Головліту, Головне управління у справах літератури і мистецтв (Головмистецтво), Рада у справах мистецтва і літератури при Наркомосі РСФРР, відділ культури і пропаганди ЦК ВКП(б) (Культпроп), Управління театральними і видовищними установами, Головрепертком, Всесоюзний комітет у справах мистецтв при РНК СРСР, Головне управління по контролю за репертуаром і видовищами, Головне управління кінематографії, Комітет у справах кінематографії і фотографії при РНК СРСР. Виокремлено кількісний і персональний склад кожного цензурного органу, дати його створення і реорганізації.

Бібліографічний, археографічний і суто текстологічний аналіз російських документальних видань з історії становлення і функціонування системи політичної цензури свідчить про формування пріоритетного напрямку науково-документального висвітлення історії ХХ століття. Збірники архівних документів і матеріалів відтворюють драматичну долю творчої інтелігенції в умовах тотального політично-ідеологічного контролю за нею, про що свідчить низка історико-археографічних розвідок про відомих діячів культури і мистецтва. Вони розкривають особливості становлення механізму політико-ідеологічного нагляду за радіомовленням, художньою літературою, кінематографом і театральним репертуаром, музикою, гуманітарною наукою, образотворчим мистецтвом.

Підводячи загальний підсумок аналізу історіографії з історії становлення та функціонування радянської системи політичної цензури, необхідно визнати факт співіснування декількох інтелектуальних дискурсів, які вирізнялися хронологічними рамками, інституційними та концептуальними підвалинами. До них слід віднести, радянську історичну науку, українську діаспорну, західну та сучасну російську і українську історіографії. Кожна має власну періодизацію розвитку. Радянська історіографія уникала організаційних та функціональних питань діяльності установ політико-ідеологічного контролю за художньою літературою і мистецтвом, тому що партійні структури офіційно заявляли про відсутність в СРСР цензури. Статті і брошури радянської номенклатури 20–30-х років, які стосувалися культури,

висвітлювали складові ознаки політичної цензури, її карально-репресивну сутність. Вони мали прикладний характер, а не теоретично-аналітичний. Хронологічно радянську історіографію можна поділити на два основних періоди: 20-30-ті роки, представлену статтями та брошурами партноменклатурних цензорів, а також 60-80-ті рр., однак без наявності монографій та будья-яких публікацій з історії цензури.

Західна політологія та історіографія, у тому числі українська (діаспорна), безпосередньо доводила факт існування системи політично-ідеологічної цензури в СРСР, з'ясовуючи її вплив на розвиток літератури і мистецтва, на творчість інтелігенції – письменників, акторів, режисерів. Концептуально праці західних дослідників віддзеркалюють теорію тоталітарності радянського суспільства, відтак органи ідеологічної цензури розкриваються як складова частина політичної системи тоталітарного типу. Хронологічно так звана буржуазна історіографія, а компартійні органи називали її радянологією, вирізнялася лише фазами активності, зумовленими відповідними політичними кампаніями періоду холодної війни, виконуючи ідеологічні замовлення, хоча роботи Р. Конквеста, К. Аймермахера та інших стосувалися конкретних галузей радянської політичної цензури.

Сучасна російська історіографія, спираючись на архівні джерела та запозичуючи понятійно-категоріальний і концептуальний апарат західної «радянології», досить активно розвиває наукові студії радянської системи політичної цензури. Вона представлена працями Т. Горяєвої, А. Блюма, Л. Максименкова, Д. Бабиченка, низкою дисертаційних досліджень. Методологічно, висвітлюючи діяльність цензури, російські історики орієнтуються на концептуальні основи теорії тоталітаризму, зосереджуючись переважно на проблемах політико-ідеологічного контролю за літературним процесом, творчістю окремих письменників, митців театру, кіно. Предметом вивчення постає функціонування системи радянської політичної цензури на території РСФРР, хоча згадується її загальносоюзний вплив.

Українська історіографія історії становлення і розвитку політичної цензури лише формується, позаяк представлена трьома кандидатськими дисертаціями, монографіями О.О. Федотової, Т.А.Стоян та низкою статей в журналах і збірниках.

Системне дослідження цієї широкої проблеми відсутнє. Основна увага зосереджена на діяльності головлівівської цензури в бібліотеках, у видавництвах. Окремі напрямки її функціонування, особливо в галузі кінематографії, радіомовлення, театрального мистецтва, залишаються не дослідженими. Потребують системного аналізу організаційна структура радянської політцензури, її номенклатура, функції. Відсутні праці історико-культурологічного спрямування стосовно ідеологічного нагляду за творчою інтелігенцією, тобто персональна цензура за конкретними літераторами, режисерами кіно і театру, художниками.

Багатогалузевий характер діяльності радянської політичної цензури відображений в джерелах, які відклалися в архівних фондах партійних, радянських органів влади, кооперативних і державних видавництв, літературно-мистецьких об'єднань, письменників, кінорежисерів, в періодичних виданнях. Вони дозволяють розкрити проблему, а також здійснити структурно-системний аналіз джерел, відтворити знання про історію функціонування політичної цензури в УРСР 20–30-х років.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ РОЛВІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ

2.1. Забезпечення партійного керівництва цензурою

Ініціатором створення системи політцензури та основним ідеологом її функціонування були політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК ВКП(б). Монопартійна політична система формування керівної ланки органів радянської влади та повсякденна реалізація більшовицької моделі соціалістичного будівництва, особливо в умовах формування унітарної держави, прагнула встановлення абсолютного ідеологічного нагляду за культурою, наукою і духовними відносинами в суспільстві. Функції внутріпартійного нагляду за виконанням статутних норм і правил та програмних положень виконувала ЦКК ЦК ВКП(б), а зовнішнього політичного контролю за суспільством – відповідні відділи ЦК партії. Політвідділи діяли при видавництвах, тобто партійні структури, коли радянських органів цензури ще не було.

Більшовицька партійна еліта звертала особливу увагу на встановлення ідеологічного контролю за розвитком літератури і мистецтва, використовуючи їх в агітаційно-пропагандистських кампаніях, з метою формування нових духовних цінностей суспільного розвитку, які відповідали б основним принципам більшовизму. Зокрема, 30 червня 1922 р. Л.Д. Троцький, надсилаючи членам політбюро ЦК РКП(б) записку про молодих поетів, художників, письменників з вимогою взяти їх на облік «Головним Цензорним Управлінням», вимагав, щоб на кожного з них заведено було «досьє» [198,с.36]. Він радив органам цензури використовувати «педагогічний нахил», виховуючи лояльних до радянської влади митців, а також «...виявляти нещадність стосовно тих художньо-літературних угруповань, які є фактичним центром меншовицько-есерівських елементів» [198,с.37]. Досить категорична настанова цього впливового члена політбюро ЦК РКП(б). Партійні органи контролювали за роботою цензури. Так, 8 листопада 1922 р. РКП(б) звернув увагу Головліту на те, що в «...установі повинні працювати

переважно члени РКП, заміщуючи безпартійних членами РКП» [297,с.35]. В «Інструкції» Головліту місцевим органам від 29 листопада 1922 р. підкреслювалося, що він «...організований з ініціативи ЦК РКП», а «...досвід цензурного впливу висуває два основних шляхи цензурної політики»: адміністративне і судове переслідування (закриття видавництв, видань, зменшення накладу, штраф); «вдалий ідеологічний вплив, вплив на редакцію» [297,с.45]. «Цензурну політику», яка згадується в інструкції, визначав вищий партійний орган – політбюро, а оперативну діяльність здійснювали відповідні структурні підрозділи ЦК РКП–ВКП(б) та його філіалу в Україні – ЦК КП(б)У.

Вони забезпечували повсякденний і системний політико-ідеологічний контроль за розвитком культури. У 1920–1928 рр. ним переймався відділ агітації та пропаганди ЦК партії (Агітпроп ЦК), відділ преси (1924–1928 рр.), а протягом 1928–1930 рр. єдиний відділ агітації, пропаганди і преси, керуючи питаннями ідеології, науки, освіти. Агітпроп очолювали Є.О. Преображенський (квітень – червень 1920 р.), Л.С. Сосновський (жовтень 1921 – травень 1922 р.), А.С. Бубнов (1922 – лютий 1924 р.) [660,с.23]. Їхніми заступниками були Я.О. Яковлев, М.М. Попов, О.К. Аболін, С.М. Діманштейн, які особисто впливали на культурно-освітні відносини в українському радянському суспільстві.

Діяльність органів цензури обговорювалася на засіданнях політбюро. Наприклад, 22 травня 1922 р. Ф.Е. Держинський просив секретаря оргбюро ЦК Й. Сталіна поставити до порядку денного питання про обов'язковий перегляд членами політбюро некоммуністичних видань та книг [184,с.46]. До вирішення подібних справ долучалися Й.Сталін, В.Ленін, Г. Зінов'єв, Л. Троцький, особливо щодо контролю за видавництвами. Поточними питаннями цензури займався завідуючий політвідділом Держвидаву М. Мещеряков, очолюючи одночасно редколегію Держвидаву та Головне управління у справах друку [297,с.20]. 25 червня 1922 р. Л. Троцький просив його та секретаріат ЦК звернути увагу цензури на художню літературу, літературну критику та роботу видавництв [184,с.50]. Партійні високопосадовці вимагали посилення ідеологічного контролю за діяльністю видавництв, газет, особливо ліберального спрямування.

Друга половина 20-х років вирізнялася розширенням структури та активізацією діяльності органів цензури. Їх політичними кураторами були Агітпроп та відділ друку ЦК ВКП(б). Останній очолював Я.А. Яковлев (1924), а згодом його керівниками були С.М. Канатчиков, І.М. Варейкіс (1924–1926), С.І. Гусєв (1926–1928). Відділ мав книжково-журнальний підвідділ, газетний, відділ робітничої, селянської та спеціальної преси, а також національної преси [660,с.32]. 18 грудня 1924 р. начальник Головліту РСФРР П.І.Лебедєв-Полянський інформував наркома освіти А.В. Луначарського про те, що «...представник Відділу друку ЦК РКП бере досить дієву участь у справах Головліту» [297,с.84]. Принципові питання Головліт завжди узгоджував з відділом друку ЦК РКП(б), надсилав щоденно звіти, готував доповідні записки, а також річні звіти про цензурну діяльність. Начальник Головліту виявляв особливу відданість політико-ідеологічним принципам радянської системи цензури. Так, 10 червня 1924 р. незважаючи на рішення політбюро від 10 квітня про безперешкодне перевезення з Берліну до СРСР журналу «Беседа», редактором якого був М. Горький, П. Лебедєв-Полянський просив скасувати таке рішення, позаяк журнал буде «...сприяти поліпшенню стану каси ЦК меншовиків, та власне журнал має неприємний ідеологічний нахил, теософсько-містичний; на його сторінках друкують статті наші відверті вороги і рекламується вся білогвардійська і меншовицька література» [184,с.76]. Начальник Головліту, будучи істориком літератури і літературним критиком, знав про еміграційні видання, але партійне керівництво дбало про повернення М. Горького в СРСР.

Зміст постанов політбюро ЦК РКП(б), ухвалених протягом 20-х років, свідчить про безпосереднє партійне керівництво ідеологічною цензурою в СРСР. На його засіданнях вирішували питання про повернення відомих діячів культури, про друковані видання, про дозвіл та заборону п'єс, художніх творів, про виставки, про ставлення партії до пролетарських письменників, про кадровий склад журналів, про рецензентів-партійців при періодичних виданнях, про зміст літературної критики. XI з'їзд РКП(б), що відбувся 27 березня – 2 квітня 1922 р., ухвалив резолюцію «Про пресу і пропаганду», привернувши увагу партійних органів до встановлення ідеологічного нагляду за друкованим словом і діяльністю редколегій газет та

журналів [250,с.84]. 22 лютого 1924 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову «Про посилення партійного керівництва пресою і роботою видавництв», підкресливши необхідність «найбільшої уваги» з боку партійних структур [250,с.110].

25 вересня 1924 р. політбюро доручило секретаріату ЦК РКП(б) змінити склад Реперткому Наркомосу РСФРР, а 2 жовтня визнало «...недоцільним видання журналу «Література і критика». Літературно-видавничими питаннями займався відділ друку ЦК партії. Формулювання «затримати подальше розповсюдження», «звернути увагу редакції», «запропонувати редакції», «дозволити», «відкласти», «доручити», «визнати необхідним», «заборону п'єси скасувати», «відхилити пропозицію», які були характерні для постанов політбюро, секретаріату ЦК РКП(б) першої половини 20-х років, засвідчують директивний принцип функціонування політико-ідеологічного контролю за літературою та мистецтвом.

Втручанням партії в справи літератури і творчості письменників була резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії в галузі художньої літератури», яка започаткувала ідеологему класової боротьби «на літературному фронті» [250,с.424]. Терміни «ідеологічно усвідомлена літературно-художня продукція», «ідеологічні агенти», «комуністична ідеологія» означали виявлення політичних пріоритетів для нової літератури. «У класовому суспільстві, – наголошувалося в резолюції, – немає і не може бути нейтрального мистецтва, хоч класова природа мистецтва взагалі і література зокрема виявляється у формах, нескінченно різноманітніших, ніж, наприклад, у політиці» [250,с.426]. Пропагуючи і декларуючи залежність літературного процесу від ідеологічних партійних структур та політичних гасел, ЦК партії фактично встановив безпосередній нагляд над ним. Визначалися принципи літературної марксистської критики, її функції і завдання. Ідеологічний нагляд за літературою став політичною повинністю вищого партійного органу, позаяк ця резолюція була схвалена політбюро ЦК РКП(б) у вигляді окремої постанови, над текстом якої працювала спеціальна комісія на чолі з М.І. Бухаріним [198,с.48]. Саме він присвятив свою брошуру «розгрому есенінщини», висловивши особистий і партійний гнів стосовно творчості поета Сергія Єсеніна [582].

Партійна номенклатура в Україні, яка була залежна від російської компартії, також керувала літературними справами. 22 серпня 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебедь надіслав місцевим комітетам партії «циркулярного листа», у якому закликав до «...надзвичайної пильності, бо буржуазія різними шляхами намагалася здійснити свободу преси і поширення антикомуністичної та антирадянської літератури» [123,арк.26]. В листі говорилося про способи обов'язкової перевірки «літературного матеріалу» різних видавництв, про призначення партійців-редакторів з покладанням на них «...контрольних функцій і повної відповідальності за весь зміст поміщеного матеріалу», а також зверталася особлива увага на посилення «...ідейного контролю за літературою, українською мовою, яка часто проводить дрібнобуржуазні і націоналістичні погляди» [123]. Перша особа в партії українських більшовиків закликала до зміцнення партійного керівництва та до відвертого політично-цензурного нагляду за літературою.

Регулятивно-настановчу функцію виконувала нарада з літературних справ, яка відбулася 18 жовтня 1926 р. при відділі друку ЦК КП(б)У, очолюваного А.А. Хвилею. Не вдаючись до ретельного аналізу його доповіді, яка тривала 40–50 хвилин, зазначу лише репліку В.П. Затонського про те, що ЦК партії давно планував розглянути шляхи і перспективи розвитку української літератури [129,арк.31-34]. Можна припустити, що ця порада була реалізацією постанови політбюро ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р.

13 травня 1926 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про вилучення п'ятого числа журналу «Новый мир», у якому було опубліковано повість Б. Пільняка, яка виявилася «...злісним, контрреволюційним і брехливим випадом проти ЦК і партії» [294,с.25-26]. За друк цього твору політбюро оголосило догану А.В. Луначарському та І.І. Скворцову-Степанову, створювало різні комісії для редагування творів Л.М. Толстого, про видання їх повного зібрання під «...політичним наглядом державної редакційно комісії», про заборону сценізації деяких п'єс М. Булгакова, про позбавлення Ф. Шаляпіна звання народного артиста.

Набуло системного характеру заслуховування на засіданнях звітів та доповідних записок Головліту. Така форма роботи свідчила про відносини

державного цензурного органу з партійними структурами. 7 березня 1927 р. оргбюро ЦК ВКП(б) одержало доповідну записку П.І.Лебедева-Полянського, яка розкривала організаційні форми, принципи, методи, завдання головлітівської цензури. Він зазначив, що вона не пропускає літературу, яка «...спрямована проти радянського будівництва», керуючись не лише раднаркомівськими, а передусім «...окремими директивами оргбюро і Політбюро ЦК ВКП(б)» [294,с.71]. Суть партійних директив, на думку головного цензора, полягала у формуванні єдиної ідеологічної лінії стосовно діяльності органів цензури.

В Україні партійне керівництво цензурою забезпечували два структурних підрозділи ЦК КП(б)У – агітаційно-пропагандистський (Агітпроп) та відділ друку. В листопаді 1928 р. їх об'єднали в один відділ – агітації, пропаганди і друку [692,с.133], одним із керівників якого був А.А. Хвиля. Республіканська парторганізація залежала від політбюро ЦК ВКП(б), особливо протягом 1925–1928 рр., коли на неї тиснув Л.М. Каганович, призначений генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Саме він причетний до інспірації профілактично-політичної кампанії стосовно публікації статті М.С. Волобуєва на сторінках журналу «Більшовик України», яка набула широкого розголосу в партійних органах та функціональних ознак чергової ідеологеми так званого національного ухилу [598]. Її використали з метою упередження будь-яких «сепаратистських тенденцій» в теорії і практиці соцбудівництва в Україні, а критика автора, організована М. Скрипником, А. Хвилею, А. Річицьким, Є. Гірчаком, тобто партноменклатурниками, виявилася взірцем наступальної дієвості партійно-політичної цензури. Особливу активність проявляв нарком освіти УСРР М. Скрипник, друкуючи статті ідеологічного характеру, обґрунтовуючи пріоритети національно-культурного розвитку України, а з іншого боку вибудовував його комуністичну концепцію. Він був членом політбюро ЦК КП(б)У, очолював наркомат освіти, відтак і цензурне відомство, підпорядковане йому, тому друковане слово високо посадовця сприймали як циркуляр партійного функціонера. Заочна дискусія між ним та колишнім секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем, яка мала форму листа-рецензії [280], свідчила про політичну позицію наркома освіти і одночасно старого більшовика. Вона

стосувалася так званої «теорії боротьби двох культур», ідеологом якої був Д.З. Лебедь, але критикуючи його, М. Скрипник зазначає, що ця теорія є актуальною «на арені політичного життя», позаяк не зникли «русотяпство, руський націоналізм», національні ухили – «...серйозні і грізні, однаково ворожі й чужі обидві буржуазні націоналістичні небезпеки: і руська, і українська» [280,с.15]. Політична фразеологія, якою користувався М. Скрипник («пролетарський інтернаціоналізм», «марксистське викриття», «русифікаторські пережитки», «національне питання», «дрібнобуржуазна ідеологія»), викриваючи помилки Д. Лебедя, означала офіційне оформлення основних напрямків цензурної політики партії. Нарком освіти, виступаючи в ролі партійно-ідеологічного цензора, називає «шумськизм» – теорією «українського націоналізму», «волобуєвщину» – економічним обґрунтуванням «шумськизму», а самого О.Я. Шумського – «визнаним вождем» – українського націоналістичного «уклонізму» [280,с.16]. В історичній літературі існують різні оцінки політичного кредо М. Скрипника – від героїзовано оптимістичних [589] до викривально-засуджуючих [790]. Наприкінці 20-х років, виявляючи «національні ухили», М. Скрипник, як один з ветеранів більшовицької партії в Україні, претендував на роль основного теоретика КП(б)У, тому що його молодші колеги (А. Хвиля, Є. Гірчак) не могли скласти йому конкуренцію. Вони, будучи членами редколегії партійного часопису «Більшовик України», виконували настанови політбюро під керівництвом того ж М. Скрипника. Зокрема, Є. Гірчак опублікував розлогу статтю з критикою шумськизму та хвильовизму, яка була зразком політичного рецензування статей О. Шумського та М. Хвильового, втіленням «соціального замовлення», а функціонально та за формою належала до інструкційно-циркулярних настанов органів партійної цензури. Розширене тлумачення хвильовизму, викладене Є. Гірчаком у 1928 р., мало програмне значення для редколегій газет і журналів, науково-дослідних установ та культурно-освітніх закладів. «Суть хвильовизму, – писав він, – становлять такі твердження: 1) орієнтація української пролетарської літератури на капіталістичну Європу; це ж стосується навіть до всього українського культурного процесу; 2) відновлення старої теорії про боротьбу двох культур (української й руської) в її українсько-

шовіністичній модифікації; 3) захист і теоретичне обґрунтування теорії капіталістичного відродження нації; 4) зв'язок з українською буржуазною літературою неокласики; 5) нерозуміння ролі пролетаріату й інтелігенції, як чинників українського культурного процесу; 6) оцінка нашої політичної дійсності, що близька (оцінка) до троцькізму» [607]. Зазначу, що Є. Гірчак першим називає протистояння «української» та «руської» культур, а не «селянської» та «пролетарської», виклавши загалом ідеологічні принципи діяльності органів партійно-радянської цензури. Його політологічні настанови, спрямовані персонально проти М. Хвильового, стосувалися також і творчої інтелігенції в різних галузях культури та науки, які виголошувалися на сторінках центрального друкованого органу ЦК КП(б)У. Стаття мала форму політичної рецензії, а її категоричний стиль нагадує висновки та рішення судових органів. Інтернаціоналізація культури, уніфікація її змісту та насадження методу соцреалізму, які почали активно впроваджувати наприкінці 20-х років , стали пріоритетними для «літературно-мистецького фронту», тому партійна цензура спрямувала проти М. Хвильового потужний ідеологічний тиск, схиляючи його до каяття, а прихильників його творчості та художньо-літературної концепції до самокритики.

Статті політико-ідеологічного спрямування, які друкувалися в журналах, виконували функцію зомбування письменників, митців, журналістів, слугували для них програмним документом. Вони безпосередньо вказували на партійне керівництво художньою літературою в СРСР, позаяк саме вона, на переконання партноменклатурника В. Сутиріна [803], найвиразніше виявляє «настрої інтелігенції», хоча кіно мало значно глибшу силу впливу на почуття людей, однак першим партійним документом програмного характеру в галузі мистецтва була резолюція 1925 р. про літературу, а згодом про кіно, театр. Терміни «художні ідеології», «ідеологічний фронт», «літературно-політична ситуація», які зустрічалися в статті В. Сутиріна, свідчили про ідеологізацію літературного процесу, про формування принципової позиції партійних структур до літератури. Виступаючи 19 жовтня 1928 р. на пленумі Закавказького крайового комітету ІКП(б),

він відверто заявив: «Я думаю, що зараз немає ніякої необхідності сперечатися про те, може і чи повинна партія займатися керівництвом в галузі художньої літератури?» [803,с.7]. Якщо у 1925 р. дехто з комуністів висловлював сумнів у доцільності партійного втручання в літературні справи, то наприкінці 20-х років ніхто не наважувався говорити про це офіційно. Партійний вплив на літературу здійснювався шляхом ідеологічного перевиховання письменників, особливо «попутників», а з другого боку роботи з читацькою аудиторією. Вважалося, що «...політична боротьба всередині літератури тепер стає все частіше і частіше специфічною літературною боротьбою», тому визріла необхідність партійного керівництва, проте питання було значно ширшим, набуваючи системного характеру. Керівництво роботою голвлітів, тобто їх ідеологічне забезпечення з боку партійних органів, також належало до їх повноважень. Відверто підкреслювалося, що Головліт «...повинен бути надзвичайно важливим місцем партійного апарату», навчаючи редакції газет «вирізняти шкідливі твори від хороших» [803,с.10].

Централізація партійного керівництва суспільно-політичним і культурно-освітнім життям зумовлювала уніфікацію не лише його організаційних форм, а також і методів ідеологічного впливу, враховуючи специфіку республік. Номенклатурна центральна партійна ланка постійно оновлювалася. Відділ агітації, пропаганди та друку ЦК ВКП(б) мав сектор – пропагандистський, національний, художньої літератури і мистецтв, агітації та масової роботи, керівниками яких були у 1928–1930 рр. – О.І. Криницький, О.І. Стецький, П.М. Керженцев, С.Б. Інгулов, С.М. Діманштейн [197,с.84]. Вони уособлювали номенклатуру органів політичної цензури, впливали на розвиток літератури і мистецтва. Наприклад, С.Б. Інгулов очолював газетний сектор літературно-мистецького відділу, займався перевіркою сатиричних журналів, призначав редакторів, «...відданих радянській владі художників і літераторів», а у 30-х роках навіть став начальником Головліту України. Агітпропвідділ виконував доручення політбюро: забороняв видання художньо-літературних творів, призначав рецензентів, оголошував догану редакторам, звільняв їх з роботи. Його посадовці розробляли тактику цькування відомих діячів культури, ідеологічного тиску на них. Так, у грудні 1928 р.

«несподівано» з'явився лист до Сталіна від, об'єднання «Пролетарський театр», спрямований проти самого М. Булгакова та його п'єс «Бег», «Дні Турбіних», які демонструвалися на театральних сценах Москви. Твори письменника вважалися «антирадянськими», але, незважаючи на їх заборону «нашою цензурою», вони виходили на суд глядача. Драматурги, які підписали листа Сталіну обурювалися з того, що «...всі інші автори (у тому числі комуністи) підлеглі контролю реперткома», а «...органи пролетарського контролю над театром фактично безсилі по відношенню до таких авторів, як Булгаков» [198с.87]. 6 січня 1929 р. заступник завідуючого агітпропвідділу ЦК ВКП(б) П.М. Керженцев розгорнув кампанію політичної критики творів М. Булгакова, особливо його п'єси «Бег». Простежується ідеологічний зв'язок між листом драматургів, тобто «театральної громадськості», і партійним очільником. Оцінки П.Керженцева – «політична тенденційність», «політична концепція», «класова суть білогвардійського руху» – свідчили про характерний для партійного цензора стиль, для якого булгаківська п'єса була прагненням «...реабілітувати і звеличити художніми прийомами і методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії і співчуття глядачів» [198,с.97]. 30 січня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б), спираючись на рішення комісії, яку очолював К.Є. Ворошилов та Л.М. Каганович, визнало «...недоцільним постановку п'єси в театрі» [198,с.100].

Заборона торкнулася також і п'єси «Дні Турбіних». 12 лютого 1929 р., А.В. Луначарський звернувся з листом до Сталіна, у якому назвав три органи, які забороняли цю п'єсу: Головрепертком, політбюро ЦК ВКП(б) і Агітпроп. Він не заперечував постанови політбюро, але обурювався з того, що Агітпроп в особі П.М. Керженцева критикував позицію Наркомосу. Зокрема, нарком освіти А.Луначарський, пригадав статтю П.Керженцева «До приїзду українських письменників», яку помістила газета «Правда». «Дехто ще не звільнився від великодержавного шовінізму і зверхньо споглядає на культуру України, Білорусії, Грузії тощо. І ми не робимо всього, –наголошував тоді П.Керженцев, – щоб позбутися припущених помилок. Наш найбільший театр (МХАТ) продовжує ставити п'єсу, яка спотворює український революційний рух і принижує українців. І

керівник театру, і НКОС РСФРР не відчують, якої шкоди цим завдають взаєминам з Україною» [198,с.109]. Між політбюро та Агітпропом не було конфлікту щодо повноважень, позаяк П.Керженцев виконував його генеральну лінію, хоч і дуже запопадливо.

Стаття П.Керженцева в газеті «Правда» з'явилася не випадково. Вона передувала зустрічі Сталіна з українськими літераторами 12 лютого 1929 р., яка відбулася в ЦК ВКП(б) під головуванням Л.М. Кагановича. На бесіду з вождем приїхали начальник Головного управління України О. Петренко-Левченко, керівник Всеукраїнської спілки пролетарських письменників І.Ю Кулик, письменники – І.К. Микитенко, А. Десняк (О.І. Руденко), О. Вишня. Їх представляв керівник Агітпропу ЦК КП(б)У А.А. Хвиля, котрий згодом опублікував статтю в журналі «Критика» з фрагментами промови Й.Сталіна, отримавши попередження від П.Керженцева за публікацію думок вождя без дозволу вищого партійного керівництва. Розмова більшовицького лідера з делегацією українських письменників мала профілактично-настановчий характер. Він висловив тезу про розвиток національної культури на фоні «загального соціалістичного змісту», говорив про підґрунтя в усьому світі «не російської, а міжнародної мови», про «соціалістичну культуру», про підняття культури України лише на основі української мови, про відмінність форми і змісту національної культури. «Від форми страшно багато залежить, – наголосив Сталін, – без неї ніякого змісту не буває. Форма – національна, зміст – соціалістичний. Це не означає, що кожний літератор повинен стати соціалістом, марксистом тощо. Це не обов'язково. Це означає, що в літературі, позаяк мова іде про літературу, мають з'явитися нові герої» [198,с.104]. Й.Сталін позитивно відгукнувся про творчість В. Іванова та Б. Лавреньова, твори яких («Бронепоезд», «Розлом») «принесли значно більше користі, ніж 10–20 чи 100 комуністів-письменників» [198,с.97]. Аналізуючи п'єсу М. Булгакова «Дні Турбіних», Й.Сталін назвав її демонстрацією непереможності «сил більшовизму». Декілька його теоретичних зауважень стосувалися питання про недоцільність перенесення політичних оцінок «праві» чи «ліві» на літературний процес. Для літератури він запропонував інші «мірки»: «пролетарська» – «непролетарська», «революційна» – «нереволюційна»,

«антирадянська». Завершуючи виступ, вождь зазначив, що поділ літератури для робітників російською, а для селян – українською мовами – це «свідома або несвідома махінація». Перспектива української літератури, на його переконання, саме в гармонійності цих явищ, позаяк місто буде поповнюватися за рахунок села.

Наприкінці 20-х років політбюро ЦК ВКП(б) визначило основні принципи розвитку літератури, образотворчого мистецтва, довело їх до кожного цензурного комітету. 11 січня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) видав постанову «Про керівні кадри робітників кінематографії», якою зобов'язав усунути неузгодженість художньо-ідеологічного керівництва між Головреперткомом і кіноорганізаціями [198,с.107]. Отже, продовжувалася практика партійного керівництва кіномистецтвом, започаткована постановою 1925 р. ЦК РКП(б) про ідеологічний вплив на літературу.

Сталінська модель соціалістичної реконструкції, яка супроводжувалася жорсткими репресіями та загостренням так званої класової боротьби, зумовила посилення ідеологічного нагляду за суспільством. Відбулася відповідна перебудова центрального партійного апарату. Так, відділ агітації, пропаганди і друку зазнав структурної реорганізації: було створено відділи культури і пропаганди та агітації і масових кампаній, які діяли до 1934 р. [660,с.39]. Подібні зміни відбулися в апараті ЦК КП(б)У, у якому з'явилися – відділ агітації та масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ. Така структура зберігалася до 1932 р., коли виникли області. Культпроп ЦК мав сектори: пропаганди ленінізму та політики партії; викладання ленінізму у вузах; народної освіти і науки; газетно-журнальний; культурної роботи; мистецтва; партійних посібників [692,с.131]. Його функції і методи роботи свідчили про зміцнення політичної цензури в Україні, якою займався ЦК КП(б)У. Основні функції партійного керівництва в Україні поступово перебрав на себе заввідділом преси А.А. Хвиля. Він готував делегацію українських письменників на партнараду в ЦК ВКП(б), яка відбулася в листопаді 1930 р. у Москві. На нараду планували відрядити 30 осіб. Порядок денний встановлювала Москва, а основну доповідь України «Сталін і перспективи української літератури» мав виголосити партійний функціонер А. Хвиля, а не І. Микитенко чи П. Усенко,

І. Ле, І. Кулик, які входили до української групи письменників [140,арк.1-6]. А. Десняк виголошував доповідь про зв'язок марксистського літературознавства Росії та України.

На початку 30-х років відбулася реорганізація системи головлітівської цензури, хоча структурно вона залишалася в наркомосах республік, але посилювались її карально-репресивні функції. Значно зросли вимоги до політредакторів по лінії політико-ідеологічної роботи. Партиїні структури вимагали від них навичок «...користуватися марксистсько-ленінською методологією» [297,с.188]. В січні 1931 р. Головліт скликав нараду керівників республіканських Головлітів, на якій обговорювали питання про політико-ідеологічний контроль за літературою в період реконструкції. Виступаючи на нараді начальник Головліту П.І. Лебедев-Полянський критикував М. Булгакова, О. Чаянова, М. Кондратьєва, закликав присутніх політредакторів звернути особливу увагу на «літературний фронт», на ідеологічну пильність. «Якщо до останнього часу, – підкреслив він, – ми були переважно органами каральними, своєрідним ГПУ в літературі, то тепер відбувається поворот в іншу сторону» [297,с.195]. Вичерпна і дуже лаконічна оцінка діяльності Головліту. Центральні партійні органи фактично визначали ідейну концепцію літературного процесу, використовуючи політичний тиск та ідеологічні важелі головлітівської цензури. Доповідна записка А.А. Хвилі «Про стан української літератури», яка відноситься до лютого 1931 р. і зберігається в ЦДАГО України [142,арк.17] зайвий раз переконує в цьому. Детальний виклад історії виникнення та діяльності письменницьких організацій в Україні супроводжували політико-ідеологічні оцінки творчості літераторів, висновки літературної дискусії 1926–1927 рр., «націоналістичними збоченнями» М. Хвильового. Доповідь партфункціонера, якщо виокремити її теоретико-методологічне кредо, була присвячена розгляду проблем «класової боротьби на літературному фронті». Він визнав факт створення у 1926 р. під керівництвом ЦК КП(б)У літературного об'єднання «Молодняк».

Політико-ідеологічний контроль, ініційований партійним керівництвом, стосувався усіх галузей культури, освіти, науки. «ЦК партії зобов'язав Головліт, – наголошував П.І. Лебедев-Полянський на січневій нараді 1931 р., – щоб він не лише

слідкував за книгами, які виходять, але і виявляв усі ті тенденції, які визрівають в окремих галузях літератури, щоб він міг знати про назріваючу небезпеку [297,с.195]. Головлітвська цензура, керована вищими партійними інстанціями, дійсно була «ГПУ в літературі», а також в кінематографії. Карально-репресивний стиль політичної цензури не змінився, коли у червні 1931 р. Головліт очолив Б.М. Волін. За його керівництва посилювався партійний вплив на структури Головліту, широко практикувалося «висуванство», тобто призначення комуністів-редакторів, зміцнився «громадсько-партійний контроль» за друкованими виданнями. До нього зверталися як до «начальника Головліту СРСР» [297,с.204], хоча такої структури не існувало, але вплив ВКП(б) та уніфікація функцій політико-ідеологічної цензури, надавали йому особливих повноважень. Саме політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову від 3 вересня 1930 р. про реорганізацію Головліту [198,с.128]], незважаючи на те, що ця установа належала державному органу – Наркомосу РСФРР, а також відповідно інших союзних республік.

Постанови політбюро ЦК ВКП(б), ухвалені протягом 1931–1933 рр. з питань культури, мистецтва, літератури, стосувалися переважно зміцнення ідеологічного контролю за видавничою справою, творчістю письменників, за підготовкою з'їзду радянських письменників. Зокрема, 25 січня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про журнал «Під прапором марксизму», якою фактично зобов'язав його стати «...бойовим органом марксизму-ленінізму, вести рішучу боротьбу проти всяких ухилів від неї...» [250,с.185]. Вона стосувалася переважно ідеологічних і теоретичних засад критики. Від журналу, а не будь-якої наукової установи, вимагали «...розробляти теорію матеріалістичної діалектики, питання історичного матеріалізму у тісному зв'язку з практикою соціалістичного будівництва і світової революції». Постанова партійної інституції фактично оформила вказівки і побажання Сталіна, які він висловив у 1929 р. на зустрічі з істориками-марксистами, а також в низці його промов протягом наступних років.

Принципи політичної цензури, форми і методи її функціонування були закладені також постановами політбюро «Про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою, яка виходить» від 5 квітня 1931 р. «Про

перебудову літературно-художніх організацій» 23 квітня 1932 р., «Про ліквідацію монопольних прав театрів на постанову п'єс» 23 жовтня 1932 р., оргбюро ЦК ВКП(б) «Про порядок затвердження і теми кінокартин на 1933–1934 рр.» 7 червня 1933 р., «Про видавництво дитячої літератури» 9 вересня 1933 р. Цензурна діяльність партійних органів висвітлювалася у доповідних записках завідуючого відділом культурно-просвітницької роботи ЦК ВКП(б) О.І. Стецького. Діяв оперативний політичний тандем Головліту та Культпропу ЦК ВКП(б). Політбюро не приховувало того факту, що саме воно сприяло «...зміцненню особливих пролетарських організацій в галузі літератури» у 20-х роках, а на початку 30-х років висунуло ініціативу про ліквідацію асоціації пролетарських письменників та об'єднання усіх письменників, які підтримували «платформу радянської влади» [250,с.128]. Ця вимога стосувалася інших галузей мистецтва – музики, кіно, образотворчого мистецтва. 5 травня 1932 р. оргбюро ЦК ВКП(б) видало постанову про виконання постанови політбюро від 23 квітня 1932 р., тобто відбувалася концентрація партійного керівництва літературно-мистецькими справами шляхом уніфікації організаційної системи, усунення різних гуртків, напрямків, течій суперечливого спрямування.

Культпроп ЦК КП(б)У посилив художньо-ідеологічне керівництво кінематографом, дав вказівки газетам і журналам активізувати питання кінокритики. На початку квітня 1932 р. була створена кінокомісія оргбюро ЦК ВКП(б) на чолі з А.С. Бубновим та Л.М. Кагановичем, яка формувала теми для гучних художніх кінокартин, склад письменників і сценаристів, кінорежисерів [226,с.169]. Вона насаджувала принципи соцреалізму в кіно, залучаючи до цієї «творчої справи» письменників – І. Микитенка, О. Фадєєва, Б. Лавреньова, М. Шолохова, В. Іванова, М. Кольцова, К. Федіна, А. Любченка, Д. Бедного, М. Шагінян, С. Маршака, К. Чуковського, режисерів – О. Довженка, В. Пудовкіна, І. Пир'єва, С.Д. і Г.М. Васильєвих, Ф. Ермлера, Л. Трауберга та інших. Головами тематичних комісій були П.П. Постишев, С.С. Лобов, К.Є. Ворошилов, О. Косарєв, М.І. Бухарін, А.С. Бубнов, С. Орджонікідзе, Я.О. Яковлев, Я.Е. Рудзутак, Л.М. Каганович, М.І. Калінін. 7 травня 1932 р. оргбюро ЦК ВКП(б) вирішило продовжити роботу кінокомісії А.С.

Бубнова, створену 5 квітня 1932 р. Вона переглядала кінокартини, дозволяла або забороняла їх подальшу екранізацію. 7 серпня 1932 р. кінокомісію очолив О.І. Стецький [226,с.186], тобто нею безпосередньо керував Культпроп ЦК ВКП(б). 7 жовтня 1933 р., звітуючись про її роботу, голова комісії говорив про мотиви вилучення картин з прокату, а також про соціальне замовлення тем для роботи над новими фільмами про громадянську війну, Червону Армію, колгоспне життя, молодь, міжнародні відносини, тобто безпосередньо впливав на ідейні основи радянського кінематографа.

В Україні, починаючи з другої половини 1933 р., тобто після самогубства М. Скрипника, відбулася ротація кадрової верхівки радянської та партійної номенклатури. Наркомом освіти призначили А. Хвилю, відтак йому підпорядковувався Головліт, а Культпроп відділ ЦК КП(б)У очолив М.М. Кіллерог. Останній виголосив у 1933 р. своєрідний підсумок тривалого партійного контролю за літературним процесом: «Не випадково радянська література є найбільш ідейно-насичена література серед літератур всього світу» [582]. Партійність літератури стала запорукою її ідеологічної «чистоти».

Посада наркома освіти, яку з кінця лютого 1933 р. обіймав В.П. Затонський, була політичною, беручи до уваги профільність та багатогалузевість Наркомосу УСРР. Його заступником призначили А. Хвилю, члена ЦК КП(б)У, тобто запопадливого партійного функціонера, який продовжував здійснювати функції політцензора. 24 квітня 1933 р. він надіслав доповідну записку в політбюро ЦК КП(б)У «Про стан на українському культурному фронті» [150,арк.1] теоретичну фабулу якої становила стара концепція критики «шумськизму» та «хвильовизму», але з'явилися і нові завдання – філологічна ревізія правопису української мови, ухваленого 6 вересня 1928 р. за керівництва Наркомосом УСРР М. Скрипником. Доповідна записка новопризначеного наркома освіти виявилася підставою для створення при НКО України спеціальної комісії для перегляду цього правопису. На сторінках журналу «Комуністична освіта» з'явилася стаття А. Хвилі, яка стала програмною для цензурного перегляду словників, рукописів з мовознавства, а з іншого боку започаткувала кампанію політичного нищення М. Скрипника та його

прихильників. «В питаннях творення української наукової термінології, фразеології і правопису, – наголошував А. Хвиля, – українські націоналістичні елементи проводили спеціальну шкідницьку роботу, спрямовану на відрив літературної мови, наукової термінології від живої мови, що нею користуються багатомільйонні маси українських трудящих. Націоналісти намагалися одірвати наукову термінологію не лише від багатомільйонних трудящих мас, але і від наукових термінів, що є спільні для української та російської мови, створити поміж ними штучний бар'єр. Наркомос України в минулому не провадив боротьби проти цієї буржуазно-націоналістичної теорії і практики» [824,с.16]. Парти́йна цензура, яка мала загальнополітичний контекст, озброїлася фразеологією наступального та репресивного характеру. Набув прикладного застосування і принцип інтернаціоналізму, тобто усунення перешкод для розвитку російської мови, а насправді згорання українізації.

Для політичної цензури важливо було відслідковувати «ідеологічну витриманість» творів, а не їх наукову достовірність, тому в пресі з'являлися колективні листи із закликами очистити «фронт мовознавства» від «класового ворога» [312]. Організатором подібних звернень був А. Хвиля, який особисто друкував погромні статті, спрямовані проти творів М. Куліша, Л. Курбаса, М. Хвильового [453], демонструючи зразки ідеологічного контролю партійних органів над літературою.

Протягом 1933–1934 рр. спостерігалася активізація репресивно-профілактичної діяльності обкомів, міськкомів КП(б)У та партійних комітетів в установах, яка стосувалася викриття «ворожих кубел» в інститутах та університетах. 14 серпня 1933 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про реорганізацію Літературознавчого інституту ім. Шевченка» з метою забезпечення марксо-ленінського опрацювання творів [215], 25 вересня 1933р. бюро Дніпропетровського міськпарткому видало постанову «Про стан курсів українознавства», які раптом виявилися «...очагом української націоналістичної, контрреволюційної пропаганди, де окопалися класово-ворожі й націоналістичні елементи» [150,арк.67]. Дніпропетровський обком КП(б)У постановою від 21 липня 1934 р. запропонував відділові культури й пропаганди ленінізму обкому та ректорату очистити

факультети і кафедри від «класово-чужих елементів» [251], а Запорізький міськпартком 3 лютого 1934 р. виявив «буржуазний націоналізм» в роботі кафедри літератури [248]. Загальні збори партосередку КП(б)У при НКО УСРР, які відбулися 23 червня 1933 р., констатували «націоналістичні помилки» в літературних працях тов. Скрипника» та у «керуванні НКО» [313]. Це була перша публічна оцінка діяльності М. Скрипника, якого звинувачували в тому, що він «...виступив на захист відрубності української мови від мови російської, виступав проти інтернаціональної термінології, яка є спільною між російською та українською мовою» [313]. Зміст формулювань нагадував окремі положення статті А. Хвилі, який фактично очолював чистку кадрового корпусу скрипниківського Наркомосу. 10 грудня 1933 р. бюро Київського міськпарткому засудило «ворожу вилазку українського націоналіста професора Зерова» [224], який працював в університеті. Подібні постанови з'являлися в інших партосередках, тому що карально-репресивні функції політичної цензури, але у виконанні партійних органів, набули системного характеру. Не уник її впливу і сам А. Хвиля, якого арештували восени 1937 р., а 4 жовтня газета «Правда» звинуватила його в тому, що він боровся з «русизмами», а насправді, користуючись підтримкою «...ворогів народу Любченко, Попова і Кіллерога», майже чотири роки «очищав» таким чином українську мову [372]. А ще рік тому центральний друкований орган ЦК ВКП(б) вітав А. Хвилю, який очолював у 1936 р. Всеукраїнський комітет розвитку мистецтва та Інститут фольклору й етнографії, з виходом книги про «народного героя У. Кармелюка» [365].

Організаційно-функціональні структурні підрозділи центральних партійних органів другої половини 30-х років, майже не змінюючи їхньої назви, продовжували виконувати основні завдання політико-ідеологічного нагляду за культурою, наукою, освітою, пресою. Відділ партпропаганди та агітації у 1935–1937 рр. перетворили у відділ пропаганди та агітації протягом 1938–1939 р. Конкретну цензурну роботу виконували відділ преси і видавництв (1935–1938 рр.), відділ науки (1935–1939 рр.), меншою мірою шкіл та культосвітньої роботи [660,с.23]. 10 травня 1936 р. завідділом преси і видавництв ЦК ВКП(б) Б.М. Таль, відзначаючи день преси, закликав до самокритики та виявлення поступливості і невимогливості редколегій

газет до авторів друкованої продукції. Головлівська цензура звітувала перед партійними органами про свою діяльність, демонструючи ідеологічну залежність від них, а також взаємодію партійної і радянської гілок єдиної системи політичної цензури. Доказом є доповідна записка Головліту в управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1939 р. про необхідність створення центрального органу цензури при РНК СРСР, річний звіт про роботу у 1939 р.[217,с.316].

Організаційно Головліт перебував в Наркомосі, а політико-ідеологічно був підзвітний партійним наглядовим цензорам.

Таким чином, саме Комуністична партія більшовиків та їх вожді були ініціаторами заснування органів політичної цензури. Системне ідейне забезпечення здійснювалося шляхом видання постанов про пресу, літературу, театр, радіо, а оперативне регулювання – через діяльність політбюро, агітпропу, культпропу, відділу преси. Вони самостійно виконували функції цензурних органів, займаючись ідеологічною уніфікацією літературного, культурно-мистецького та науково-освітнього життя. Політична цензура використовувалась не лише як засіб класової, а й внутріпартійної боротьби. Основним натхненником і організатором тотального панування політичної цензури в СРС був Й.Сталін.

2.2. Організаційна структура та функції Комітету у справах друку

Положення про Центральне управління у справах друку (ЦДУ) з'явилося 29 серпня 1922 р. в газеті «Вісті ВУЦВКу», а першим підсумковим документом про його піврічну діяльність була доповідна записка його начальника І.Ю. Кулика від 3 січня 1923 р. Зазначивши факт «ознайомлення з постановкою справи у Всеросійському Головліті», він виклав власне бачення оптимальної і плідної роботи його установи: «Організаційна залежність ЦУД від Головополітосвіти і губполітосвіти ускладнює роботу органів Управління і залишила їх фактично без мінімальних матеріальних ресурсів. Необхідна організаційна розбудова Управління за зразком Всеросійського Головліту (на цьому наполягає і Головліт) при безпосередньому фінансуванні Наркомосом» [27,арк2]. У випадку чергової

реорганізації передбачив розширення штату контролерів на митницях, а література українською мовою підлягала контролю лише співробітникам ЦУДу. Він запропонував встановити монопольне право випуску підручників Держвидавом.

Начальник ЦУДу розпочав виконання службових обов'язків з 13 липня 1922 р., виклавши свою біографію в особовому листку обліку кадрів Наркомосу УСРР [74,арк.2-7]. Організаційний відділ очолював К.Б. Гінзберг, контрольний – К.А. Предіт, літературний – Ф.П. Шаховицький, інспектором митного контролю був М.Г. Гороховський, а функції політредакторів виконували комуністи С.М. Крамер, Н.П. Сливенко, М.С. Гальперін, М.М. Макаревич, М.Б. Спектор. Секретарем ЦУДу працювала безпартійна С.Р. Дімант-Фінгертут, але 25 лютого 1923 р. ЦК КП(б)У призначило на цю відповідальну ідеологічну посаду політредактора М.Я. Саковського [27]. Начальник ЦУДу І.Ю. Кулик з 24 травня по 24 липня 1923 р. перебував на лікуванні в Ялтинському санаторії «Харакс», а його повноваження виконував К.А. Преді [38,арк.3]. Відпустку для лікування йому надав ЦК КП(б)У.

Перший річний звіт про діяльність ЦУДу за 1922/23 р., виявлений в архівному фонді Наркомосу УСРР, висвітлює першовитоки історії становлення системи політичної цензури в Україні. ЦУД розпочав свою роботу пізніше решти структурних підрозділів НКО УСРР. «Воно з'явилося тим органом, – підкреслювалося у звіті ЦУДу, – при допомозі якого пролетарська влада мала провадити боротьбу проти наступу буржуазії на найбільш небезпечній участкові ідеологічного фронту – в галузі видавництва й поширення літератури, друкованого слова, цього могутнього знаряддя класової боротьби» [28,арк.188]. Підсумовуючи досвід роботи першого року, начальник ЦУДу бачив три пріоритетних напрямки його функціонування: 1) об'єднання усіх видів політичного контролю над видавничою діяльністю в УСРР; 2) перегляд усіх книжкових фондів у книгарнях та бібліотеках; 3) суворий контроль за творами, які надходили з-за кордону.

Організаційна структура ЦУДу, тобто українського Головліту, відповідала його основним функціональним завданням. Три відділи (адміністративно-контрольний, літературний, організаційний) забезпечували виконання номенклатурних обов'язків. Оргвідділ координував діяльність 8 губернських

управлінь: Одеського (6 штатних осіб), Катеринославського (5), Подільського (3), Волинського (3), Полтавського (3), Донецького (3), Київського (6) [38,арк.365]. Спостерігалася велика плінність кадрів політредакторів. Відділ внутрішньої літератури, який мав трьох штатних політредакторів, здійснював політцензорський перегляд видань держорганів, профспілок і кооперативних установ, приватних видавництв. Механізм проходження контролю був канцелярсько-бюрократичний і рутинний: секретар одержував рукопис, передавав його заввідділові, згодом політредактору для відгуку, а після повертали секретареві для накладання візи. Рукописи, які мали принципове політичне значення розглядав особисто начальник управління. Адміністративно-контрольний відділ слідкував за дотриманням попереднього політконтролю і видачею дозволів на випуск літератури, займався реєстрацією видавництв і контролем за книжковою торгівлею, діяльністю типографій. За роботою останніх стежив відділ політконтролю ДПУ УСРР, щоб в типографіях нічого не друкувалося без візи-дозволу ЦУДу [26,арк.92].

17 травня 1923 р. за підписами наркома освіти В.П. Затонського та начальника ЦУДу І.Ю. Кулика було розіслано циркуляр до всіх губуправлінь у справах друку, який мав програмне спрямування. «Органи цензури і політичного контролю на виданнями та поширенням творів друку, – наголошувалося в циркулярі, – завжди ставили за мету забезпечення ідеологічної диктатури панівного класу над воюючими з ними або опозиційними йому класами, політичними або суспільними угруповуваннями. Таким чином, вони були органами примусового впливу: ступінь цього впливу та агресивність його визначались як політичною стійкістю державної організації панівного класу і ступенем активності опозиційних йому елементів» [38,арк.28]. Досить професійна оцінка органів цензури царської Росії. Не заперечуючи необхідності існування при «...диктатурі пролетаріату органів політичного контролю», автори циркуляру допускали можливість «відносної свободи преси», але в тих межах, які не загрожували «основам пролетарської диктатури». Вони закликали бути обережними стосовно збереження культурних і наукових цінностей, створених представниками інших класів, які мають прикладне значення для пролетаріату. Пропонувалося не обмежуватися лише Положенням про

ЦУД, а встановлювати тісний зв'язок з відповідними партійними комітетами, звертатися до них за підтримкою, виявляти обережність та «політичний такт», застосовувати адекватні підходи до «явно об'єктивних видавництв і творів» лояльних, але об'єктивно наближених до ворожих, а також «класово близьких» нам. Визначений ними критерій стосувався також окремих авторів, а для наукових видань «пропускними» вважалися ті, які мали прикладну цінність та відповідали «діалектично-марксистському підходу», особливо щодо «ідеологічних наук». Особлива увага відводилася літературі, яка втратила політичну актуальність, але зберегла науково-історичну цінність. Художня література також була об'єктом політичної цензури, але з точки зору її художньої цінності і здатністю впливати на «психологію масового читача».

Документ, підготовлений В.П. Затонським та І.Ю. Куликом, був своєрідним маніфестом радянської системи політичної цензури в Україні, на основі якого розроблялися конкретні інструкції. 26 жовтня 1923 р. начальник ЦУДу звернувся з рапортом до наркома освіти В. Затонського такого змісту: «З огляду на те, що я одержав нове призначення у зв'язку з яким повинен перейти в розпорядження Народного комісаріату закордонних справ, – прошу звільнити мене з посади начальника Центрального управління справами друку й від праці в НКО взагалі. Рівночасно прошу призначити з першого листопада б/р на згадану посаду тов. М.М. Ялового, відносно котрого вже відбулися постанови певних керівних органів» [74,арк.7]. Наказ №16 від 24 листопада 1923 р., підписаний новим начальником ЦУДу «тов. Совою-Степняком», фактично і юридично звільняв І.Ю. Кулика з посади 30 жовтня [38,арк.13] Новопризначений начальник ЦУДу був перед тим заступником І. Кулика, який особисто просив 26 жовтня 1923 р. наркома В. Затонського залишити на посаді завідуючого Київським губернським управлінням у справах друку Ф.Б. Якубовського, не відряджати його до агітпропу Білоцерківського окрпарткому [28,арк.275]. У жовтні 1923 р. ЦУД мав 17 штатних працівників, серед них – інспектора по Україні, інспектора в Харківській губернії, контролера на митниці, а літературний відділ, крім завідуючого та головного

політредактора, мав галузевих політредакторів з української, російської, іноземної літератури та воєнцензора.

В архівах Наркомосу збереглися звіти, доповідні записки, акти обстеження губернських управлінь у справах друку, які висвітлюють їхню діяльність, а з іншого боку розкривають взаємодію елементів системи політичної цензури. Наприклад, Полтавське губуправління почало діяти 11 листопада 1922 р. зі штатом уповноваженого та двох політредакторів, зарплата яких становила 60 золотих крб. [37, арк..168], а на Волині – 48, в Одеському губуправлінні 43 крб. [28, арк. 187].

Київське управління у справах друку у квітні 1923 р. очолював Ф. Якубовський, у якому працювали два політредактори, секретарка і друкарка [34, арк.135]. Вони займалися переглядом книг, рукописів, вилученням книг. В округах (Малинській, Шевченківській, Уманській) та інших, де не було уповноважених ЦУДу, функції цензури виконували інспектори політосвіти. Акт обстеження роботи управління за 17–21 листопада показав, що його новим завідувачем став член КП(б)У А. Десняк, заступник редактора газети «Більшовик» – «людина близька до літератури» [24, арк.166]. На посаді політредакторів працювали – «старий газетний робітник» та «колишній співробітник ДПУ». 15 грудня 1923 р. А. Десняк наважився поскаржитися в Агітпроп на упереджене ставлення ДПУ [34, арк.284]. Управління отримувало циркуляри та інструкції про вилучення книг з бібліотек, передавало копію до політконтролю ДПУ, а це державно-репресивна структура не могла надсилати ЦУДу примірник закордонних видань, позаяк підлягав поверненню, хоча колізії виникали з різних проблем. Конфліктні ситуації між ними обговорювалися на засіданнях агітпропу губкому.

Уповноваженим Подільського губуправління друку, яке почало діяльність з 15 жовтня 1922 р., був тоді ще нікому невідомий М.С. Волобуєв [36, арк.67]. Він керував штатною структурою, яка мала політредактора, військового цензора, секретаря. 1 березня 1923 р. відбулося засідання «губтрійки у справах друку», тобто – представник політконтролю ДПУ, завідувач Губполітосвіти та губуправління друку в особі М. Волобуєва. Заслухали його інформацію про заходи ЦУДу, а також розглянули інструктивні матеріали стосовно перегляду книжкових фондів бібліотек

і магазинів, про порушення правил роботи типографій. Листування начальника ЦУДу І.Ю. Кулика та майбутнього «націонал-ухильника» М.С. Волобуєва свідчило про взаємне розуміння ідеологічних завдань. «До питання про взяття на облік усіх газетярів м. Вінниці, – писав І. Кулик до Михайла Симоновича, – нами доведено до відома ЦК КП(б)У. Вжиті Вами з цього питання кроки (взяття на облік газетярів) вважаєм цілком доцільним» [35,арк.16]. На початку літа 1923 р. губуправління очолював В. Підсуха – завідувач губполітосвіти, а ініціативного М.С. Волобуєва відрядили до Головполітосвіти НКО.

Звіт про роботу Одеського губуправління за два місяці, створеного 1 листопада 1922 р., свідчив про охоплення цензурою 9 повітів та установ м. Одеси, про налагодження відносин з сектором політконтролю ДПУ. Жодного твору для друку не видавали без попереднього дозволу губуправління, а загалом було видано 257 дозволів, три відхилено, видання навчальних посібників відбувалося лише з санкції Головпрофосвіти чи Головсоцвиху НКО УСРР. У березні 1923 р. в губуправліннях працювало 32 цензори, хоча передбачалося 42, а в ЦУД було 22 штатних особи [27,арк.146].

Функціональні відносини системи політцензури ЦУДу та політконтролю ДПУ, які згадуються у кожному звіті губуправлінь, свідчили про спільну мету, хоча вони вирізнялися формою і методами роботи. Структурні підрозділи ЦУДу виявляли літературу, яка підлягала вилученню, переглядали і складали списки, а співробітники політконтролю ДПУ їх забирали з магазинів, бібліотек. Діяльність типографій була підконтрольна ДПУ. Зокрема, 8 лютого 1923 р. ЦУД просив ДПУ призупинити випуск з типографії газети «Харьковский понедельник», яка не мала візи про попередній перегляд [29,арк.18]. 24 квітня 1923 р. Ф.Якубовський інформував ЦУД про те, що Київське ДПУ вимагало повернення йому усієї конфіскованої літератури, а цензор просив залишити [34,арк.93]. Політконтроль ДПУ «нагадував» керівництву ЦУДу про те, що в окружних його відділах відсутні «інструкції по цензурі преси» [27,арк.278]. Колізії, які виникали між обома державними установами політичного контролю, свідчили про відносну неузгодженість повноважень, особливо щодо статусу організаційного формування

системи радянської цензури. Наприклад, Катеринославське губуправління констатувало факт повного підпорядкування відділу політконтролю ДПУ книжкових магазинів, хоча між ними налагодився «тісний контакт», однак «неузгодженість» існувала [33,арк.5].

З метою їх усунення голова ДПУ В.А. Балицький та начальник ЦУДу І.Ю. Кулик надіслали 29 березня 1923 р. спільний циркуляр їхнім губструктурам, у якому говорилося про «тертя» і «суперечки» між органами державної цензури та політконтролю ДПУ, зумовлене нерозумінням «своїх завдань і функцій» [24,арк.55]. Вони були розмежовані постановою РНК УСРР від 29 серпня 1922 р. та різними інструкціями, але керівники вирішили нагадати [24,арк.55-56]. Їхні повноваження регламентувалися внутрівідомчими положеннями. ЦУД, а не ДПУ, займалося переглядом друкованих творів, рукописів, книг, журналів, газет, малюнків, креслень, які ввозилися або вивозилися за межі України.

Функціонування структурних підрозділів ЦУДу забезпечували політредактори, яких призначав ЦК КП(б)У та КСМУ. Наприклад, М.І. Сіроко призначили політконтролером харківської митниці за поданням КСМУ [40,арк.6]. М.Б. Спектор виконував обов'язки воєнцензора, маючи трирічний досвід роботи начальника відділу воєнної цензури ВУЧКа [27,арк.187]. Його навички і знання використовували в галузі політредактора «наступного контролю». Інспектор митного контролю М.Г. Гороховський прийшов до органів цензури з посади відповідального співробітника секретного відділу управління Харківського губвиконкому, будучи членом КП(б)У з 1917 р. [71,арк.1]. Політредактор С.М. Крамер, маючи незакінчену вищу освіту, працював в ЦУДі за рекомендацією ЦК КП(б)У [73]. Секретар контрольного відділу М.М. Макаревич був відряджений на роботу до органів політцензури також ЦК КП(б)У, перебуваючи на службі в РСЧА, а з 15 листопада 1923 р. став політредактором, хоча не був журналістом, позаяк закінчив Бобруйську чоловічу гімназію [78,арк.4]. Завідувач літературного відділу, тобто базової структури політцензури, Ф.П. Шаховицький мав вищу сільськогосподарську освіту, служив до 1917 р. в армії, командував взводом, член полкової ради в м. Кременчуці, секретар повіткому, слухач Академії генерального

штабу. Він керував цим відділом з 23 червня до 20 грудня 1923 р., будучи одночасно і політредактором, а 2 січня 1924 р. його відрядили до видавництва «Путь просвещения» та «Червоний шлях» [81,арк.1-3]. Контрольний відділ ЦУД очолювали представники ДПУ – спочатку К.Предіт, а після його відкликання, С.Мазо, який працював начальником відділу політконтролю ДПУ [75,арк.9]. До системи політцензури направляли політпрацівників з лав Червоної Армії, підрозділів ДПУ, партійних та радянських установ. Наприклад, М.С. Гальперін до його призначення політредактором, пройшов життєву школу політпрацівника в РСЧА, секретаря Липовецького повіткому, керівника господарської частини Полтавського губвидаву, співробітника Головополітосвіти, воював у роки Першої світової війни та проти військ генерала Врангеля [72,арк.7].

Таким чином, з'ясувавши організаційні та функціональні особливості діяльності ЦУД та його відносини з відділом політконтролю ДПУ УСРР, можна констатувати, що саме вони стали основою формування радянської системи політичної цензури першої половини 20-х років. Вони становили дві ланки єдиної системи політцензури, які вирізнялися повноваженнями, функціями і завданнями. Суто цензурна діяльність зосереджувалася в ЦУД, яке належало до Наркомосу УСРР, мало іншу назву, однак функціонально було однотипним з базовим управлінням Наркомосу РСФРР – Головлітом.

5 січня 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про зміну Кодексу законів про народну освіту УСРР» [207,с.9], яка торкнулася і деяких структурних підрозділів Наркомосу УСРР. Зокрема, Державне видавництво УСРР, як орган НКО УСРР, здійснювало не лише його культурно-освітні, а й політико-ідеологічні завдання, позбавивши ЦУД відповідних повноважень. Активна торговельно-комерційна діяльність державних, кооперативних і приватних видавництв в умовах непу виявила необхідність організаційного регулювання цього специфічного сектору економіки, ідеологічна складова якого залишалася, тобто він став об'єктом цензури. ЦУД був реорганізований, виокремлених з підпорядкування Наркомосу та переданий до системи Наркомату внутрішньої торгівлі. 14 грудня 1927 р. РНК СРСР затвердив «Положення про Комітет у справах друку Наркомторгу СРСР» [98,арк.2],

принципи якого поширювалися на Україну. 22 березня 1928 р. РНК УСРР ухвалив аналогічне «Положення про Комітет у справах друку Народного комісаріату торгівлі УСРР», створеного для «загального регулювання виробничої та торгової діяльності державних, кооперативних, громадських і приватних організацій у справі видання» [208]. До його повноважень належало регулювання роботи поліграфічних та рекламних закладів і підприємств. Він втратив функцію безпосереднього цензора, перетворившись фактично на об'єкта політцензури. 30 червня 1928 р. РНК УСРР, змінивши деякі статті «Положення» про КСД, встановив структуру штатних працівників: голова, призначений НКТоргом з членів колегії, заступник, 9 членів (по одному з Наркоматів та видавництв) [209]. Наркомос представляв працівник Укрліту, тобто органу цензури.

14 грудня 1928 р., тобто рівно через рік, РНК СРСР скасував попередню постанову про КСД при Наркомторзі, запропонувавши урядам союзних республік протягом двох місяців видати «Положення про Комітет у справах друку при РНК», крім РСФРР, де його функції виконував союзний комітет [104,арк.94]. Проект постанови Раднаркому СРСР та «Положення про КСД при РНК СРСР» був надісланий в Україну Постійним представництвом УСРР в Москві. Його вивченням займалася комісія НК РСІ, яка 21 листопада 1929 р. підтримала ідею його створення при уряді, запропонувавши вдосконалити деякі статті «Положення» [98,арк.5]. Одночасно працювала комісія НК РСІ СРСР, яка вивчала питання організаційного та функціонального розвитку Комітету, але вона не завершила справу до кінця, відтак він продовжував залишатися в рамках НКТ СРСР, відтак з'явилася колізія між республіканськими комітетами, які підпорядковувалися РНК, і союзним. Голова КСД при РНК УСРР М.А. Агуф просив центральні органи якомога швидше з'ясувати структуру та функцію союзного комітету, щоб розробити відповідні принципи українського [104,арк.36]. Фактично він мав очолити організаційно-господарську систему, яка регулювала роботу типографії, видавництв, преси, забезпечуючи папером, фахівцями тощо. Між Головлітом НКО УСРР та КСД виникали б суперечки, які існували раніше між відділом політконтролю ДПУ та ЦУДом, тому 13 червня 1930 р. відомства розподілили між собою функції та

повноваження: політцензура розглядала редакційно-видавничі плани та видавала дозволи на друк книг. Виголошувалися й інші пропозиції: «Об'єднати роботу, що її переводить зараз Головліт з роботою Комітету в справах друку, вилучивши Головліт з НКО (крім суто цензурних функцій)» [103,арк.30]. Фактично поверталися до організаційної схеми ЦУДу, але ця ідея не мала підтримки чиновників Наркомосу. Функціональний зв'язок КСД з НКО УСРР відбувався через Державне об'єднання видавництв України, до якого входив М.А. Агуф, його заступник Т.М. Коханівський та секретар В.В. Щербань. До ДВОУ належав Укркнигоцентр, який займався розповсюдженням книжкової продукції усіх видавництв.

Основним функціональним завданням КСД була концентрація видавничої справи, преси та реалізації книг, здійснення фінансово-господарського контролю за поліграфічними установами. 19 вересня 1930 р. М.А. Агуф писав заступнику голови РНК УСРР В.І. Порайку про необхідність «...остаточно розв'язати справу про дальше керівництво господарством преси на Україні шляхом утворення єдиного досить міцного та авторитетного органу, що міг би цілком відповідати за розвиток цієї важливої галузі культурного будівництва» [104,арк.35]. Він запропонував концентрацію видавництв і дрібних типографій навколо газет «Комуніст», «Вісті ВУЦВКу». Усі книжкові видавництва мали бути об'єднані у концерни на засадах децентралізації редакційної роботи та централізації фінансово-господарської й торгівельної діяльності, виведені з під опіки галузевих наркоматів. КСД планував та регулював роботу видавництв та періодичної преси, займався підготовкою кадрів для друкарень, концентрував усі фінансові важелі (папір, техніка, реалізація книжкової продукції). Трестована поліграфія (журнальні трести і дрібні газетні видавництва), Книжкова палата, Всеукраїнське газетне бюро Наркомпоштелю підпорядковувалися комітету, тобто він впливав на культурно-освітні справи. «Об'єднання цих функцій в єдиному органі, – наполягав А. Агуф у доповідній до В.І. Порайка від 19 вересня, – дасть можливість підпорядкувати роботу усіх органів, зв'язаних з обслуговуванням преси, інтересам найкращого та найповнішого обслуговування процесів соціалістичного будівництва та культурної революції, комуністичним друкованим словом» [104,арк.37]. Наприкінці грудня 1930 р.

Положення про КСД при РНК УСРР перебувало на стадії завершення обговорення його статей.

Організувати та належним чином профінансувати друковані видання, особливо газети та журнали, виявилось справою складною. В Україні наприкінці 20-х років виходило 232 журнали, з них в галузі педагогіки – 39 (16,8%), профруху – 24 (10,3%), права і будівництва – 22 (9,4%), сільського господарства – 21 (9%), техніки – 10 (4,3%), загального змісту – 17 (7,3%), решту (4 журнали) стосувалися медицини, історії, географії, економіки [109,с.5]. Багато журналів, серед яких і низка літературних («Життя й Революція», «Червоний шлях»), не перевищували 5-ти тисячного накладу, а «Нова генерація», «Гарт», «Красне слово» – менше тисячі. Від видавництв і типографій вимагали яскравого оформлення «ілюстрованої політичної інформації», чим мали переймалися не лише редакції, а також співробітники КСД, вишукуючи кошти і матеріальні ресурси. Разовий наклад газет по РСФРР вимагав 20830 тонн паперу, в УСРР 5700 тонн [108,арк.97].

Діяльність Комітету у справах друку при РНК УСРР не обмежувалася лише фінансово-господарськими питаннями, а також стосувалася адміністративно-регулятивних і контрольних функцій. Наприклад, 15 травня 1931 р. М.А. Агуф запропонував Наркомюсту внести зміни до Адмінкодексу відносно обов'язкового придбання приватними видавництвами дозволу на торгівлю друкованою продукцією [105,арк.15]. КСД при РНК УСРР, особливо після реорганізації ДВОУ наприкінці 1931 р., розглядав та реєстрував статuti видавництв, які залишали об'єднання та ставали самодіяльними господарськими одиницями. Він реєстрував статут кооперативного видавничого товариства «Плужанин», Всеукраїнського художнього видавництва Асоціації художників Червоної України (АХЧУ). Реєструючи статут кооперативного видавництва «Рух», чиновники КСД при РНК УСРР залишили програмне завдання об'єднання: «сприяти розвиткові соціалістичних елементів української культури» [105,арк.59]. Накази КСД мали категорично-бюрократичний стиль, від яких залежало бути чи не бути видавництву: «затвердити», «розробити», «закінчити», «встановити», «скласти», «проробити основні методологічні вказівки» [108,арк.10.].

Юридичної чинності Комітет у справах друку при РНК УСРР набув після постанови РНК УСРР від 8 січня 1932 р. – «Устави про Комітет у справах друку при РНК УСРР» [106,арк.1]. «Устава», тобто Положення про КСД, дозволяла йому планувати та регулювати виробничу діяльність всіх державних, кооперативних і громадських видавництв, які розповсюджували періодичну пресу і друковані періодичні видання, наглядали за роботою приватних підприємств, що видавали та продавали друковані твори, готувати кадри та напрацьовувати проекти постанов, забезпечувати виробничо-фінансову діяльність РАТАУ. Повноваження достатньо широкі, які свідчили про його вагому роль і місце у галузі регуляторної політики, про вплив на розвиток культури, про винятково цензорську функцію. ВРНГ УСРР, яка прагнула перебрати на себе повноваження КСД при РНК УСРР, висловила категоричний висновок стосовно «Устави» від 8 січня 1932 р. «Взагалі, – підкреслювалося у її відгукові, – треба вважати за доцільне, аби Комітет в справах друку зовсім ліквідувати й замість його створити при Держплані УСРР (в секторі культури) Відділ преси, так само, як це утворено при держплані СРСР» [106,арк.2.] Але Комітет продовжував діяти. Він мав штат – 26 осіб, місячна ставка голови М.А. Агуфа, його заступника П.І. Духно, секретаря Д.Є. Кравченка становила 280–300 крб. [109,арк.5]. 19 липня 1932 р., коли в Україні тривав голодомор, співробітники КСД мали бюджетні сніданки.

31 червня 1932 р. М.А. Агуф написав до ЦК КП(б)У листа, у якому зазначив, що постановою РНК УСРР від 8 січня 1932 р. про КСД не передбачено створення обласних комітетів у справах друку [107,арк.9.] Повсякденна діяльність Комітету перепліталася з Головлітом. 16 січня 1932 р. на засіданні КСД брав участь представник ДВОУ П. Мальцов [62,арк.10], котрий згодом очолив Головліт УСРР. Частим було листування між цими суміжними організаціями з приводу затримки виходу книг» [63,арк.105]. Комітет діяв при РНК, а Головліт був лише одним із секторів Наркомосу, тобто номенклатурно нижчої управлінської ланки, однак ідеологічно вищим, позаяк обслуговував безпосередньо політичну систему. Вони представляли дуже споріднені державні установи, які вирізнялися інституційно, але мали чимало спільних функціональних ознак, особливо в царині здійснення

політико-ідеологічного контролю за друкованими виданнями. КСД кінця 20-х років та протягом першої третини 30-х років, не зважаючи на усунення його від безпосередніх цензорських повноважень, які він мав у 1922–1925 рр., зберігав за собою право надання дозволів про відкриття видавництв, тобто контрольних функцій.

8 березня 1933 р. постановою РНК УСРР Комітет у справах друку при РНК УСРР був ліквідований, а його повноваження покладені на спеціальне бюро Держплану УСРР, відтак критичне зауваження ВРНГ від 8 січня 1932 р. виявилось доленосним.

2.3. Ідеологічна уніфікація науково-методологічних комітетів Наркомосу

Ліквідація дореволюційної системи освіти та формування радянської супроводжувалися ідеологічною уніфікацією навчально-виховного процесу і розвитку культури загалом. Три структурно-функціональних управління Наркомосу УСРР (Головполітосвіта, Головпрофосвіта, Головсоцвих), які вирізнялися галузевими підходами, забезпечували діяльність системи освіти. Існували різні науково-методологічні комітети, виконуючи прикладні завдання по розробці навчальних програм, здійснюючи одночасно політико-ідеологічний нагляд за педагогічним процесом, роботою наукових кафедр, бібліотек, академічною та вузівською наукою. Їхні контрольні-ревізійні функції охоплювали науку, культуру, освіту, але не шляхом повсякденної цензури друкованих творів, позаяк нею переймалося інше управління НКО УСРР, а встановлення так званих методологічних основ розвитку гуманітарних наук. Деякі наркомосівські підрозділи, особливо Головполітосвіта, дублювали роботу ЦУДу, а згодом Головліту, забезпечуючи пропаганду «марксового методу», поширення комуністичної ідеології і принципів більшовизму. Інституційно вони належали до системи Наркомосу, а функціонально впливали на розвиток всього суспільства, що власне і надавало їм статусу та повноважень установ з виразними політико-ідеологічними завданнями.

Ключові позиції посідав Головний політико-освітній комітет НКО УСРР, створений у січні 1921 р., а Положення про його структуру, мету і функції з'явилося 25 липня 1921 р. [118,арк.1-2] Його створили для об'єднання усієї політично-освітньої, агітаційної роботи для забезпечення політико-економічного будівництва соціалізму, а з іншого боку з метою об'єднання політично-просвітницької діяльності Наркомосу УСРР. Він виник тоді, коли наркомом освіти був Г.Ф. Гринько, котрий в одній із публікацій виклав програмні положення Головополітосу. «Юридично Головополітос, – писав Григорій Федорович, – був створений та оформлений уже на самому початку 1921-го року. Вже у самому декреті про його створення виразно сформовані були два завдання, підготовлені попереднім розвитком. Головополітос створюється для об'єднання усієї політико-просвітницької та агітаційно-пропагандистської роботи республіки і зосередження її на обслуговуванні політичного та економічного будівництва України» [619,с.14] Полем його діяльності була позашкільна робота, спрямована на «комуністичний політпрос»[619,с.14]. Виконуючи партійні доручення ЦК КП(б)У, нарком освіти прагнув створення єдиної політико-просвітницької системи під керівництвом Наркомосу. Він не приховував функціонального завдання Головополітосу – боротьби з «буржуазною громадськістю», яка в Україні мала російські «зміновіхівські» видавництва – «Начала», «Берег», «Право», «Петрополис», «Задруга», а також з «українською національно-буржуазною громадськістю», яку ототожнював з емігрантськими колами (кооперативне об'єднання «Дніпросоюз», періодичне видання М.С. Грушевського у Відні «Борітеся – поборете»). Мета була визначена: боротьба з ідеологією творення національної державності, яку активно розвивала, на переконання Г.Ф. Гринька, українська інтелігенція в політичних емігрантських центрах Чехо-Словаччини, Австрії, Польщі, Німеччини.

Голова Головополітосу А. Самохвалов, звітуючись про роботу за листопад 1922 р., виокремлював «ідеологічну діяльність», яку фактично здійснювали усі підрозділи установи: методологічний відділ, Всеукраїнська комісія ліквідації неписьменності, відділ мистецтв, адміністративно-інспекторський відділ, ВУФКу, ВУЦСБ. Відділ мистецтв займався театрами, музикою, образотворчим мистецтвом,

літературними справами, а методологічний – клубами, бібліотеками, самодіяльним мистецтвом, партосвітою, роботою на селі. Система політосу нараховувала 1 березня 1923 р. 10719 закладів (клуби, сельбуди, народні будинки, хати-читальні, бібліотеки, музеї, агітпункти, лікнепи, радпартшколи, студії, кінотеатри тощо), які займалися переважно політичною та ідеологічною роботою. Центральний апарат Головополітосу, судячи з протоколів засідання колегії, приділяв увагу різним проблемам – від ліквідації неписьменності до атеїстичної роботи, від діяльності Всеукраїнської літературної спілки до поширення інструкцій з питань проведення партійної пропаганди. На засіданнях Головополітосу розглядалися та затверджувалися видавничі плани літератури – історичної, соціологічної, соціально-економічної, політичної. Наприклад, до історичного циклу належали брошури («Соціально-економічні причини виникнення та розвитку християнства», «Англійська революція XVII століття», «Селянський рух в Європі», «Революція 1905 року»); до соціально-економічного («Селянство України в соціалістичній революції», «Економічна політика радянської влади», «Зовнішня торгівля РСФРР»); до політичного – («Національне питання», «Що таке фашизм», «Соціальне коріння бандитизму»); соціологічного – («Що таке суспільство і класи», «Диктатура пролетаріату», «Класи, партія і революція», «Інтелігенція, класи і революція»). Їх рецензували, обговорювали, тобто піддавали політико-ідеологічній апробації. До компетенції Головополітосу належав оперний театр в Харкові, формування його трупи, призначення кандидатури директора, визначення акторів першої ролі (15 осіб) та другої (8) [21, арк.121]. 6 березня 1923 р. колегія Наркомосу слухала питання «Про методологічну роботу Головополітосу», звернувши його увагу на посилення ідеологічно-пропагандистської роботи.

Головополітос тісно співпрацював не лише з партійними органами, а також з ЦУДом, начальником якого був І.Ю. Кулик – працівник Головополітосу. Кадровий склад політпрацівників цієї установи вирізнявся належним рівнем освіти та відповідної професійної підготовки. 1 листопада 1923 р. Головополітос очолював один з теоретиків національно-культурного розвитку українського суспільства С.М. Діманштейн, а його заступником став А. Самохвалов. Методологічний відділ

очолював Я.Р. Гайліс, агітаційно-пропагандистський – С.М. Софієва, відділ мистецтва – Р.А. Пельше та Я.І. Капеліович, театрів – С.Я. Городиська, галузевими інспекторами були: з літератури – В.Ю. Коряк, кінотеатру – М. Повзнер, І.Ф. Єкуровський [38,арк.11], тобто ця установа, крім методологічної роботи, займалася контрольно-ревізійною діяльністю в культурно-мистецьких та літературних об'єднаннях, здійснюючи системні функції політцензора. Головним інспектором з художньої освіти був І.І. Врона, а методологом А.П. Машкін, які становили основу «спеців» Наркомосу. Вони прийшли до Головополітосу з різних ділянок державної служби.

Система освіти в Україні вирізнялася від її функціонування в РСФРР статусом навчальних закладів, а структурно була майже ідентичною. В обох республіках діяли Головоцвх, Головополітос. В Росії діяло Головне управління позашкільної освіти та політико-просвітницької роботи серед дорослих (Головополітпрос) [660,с.86]. Виходив його друкований орган «Коммунистическое просвещение», редактором та ідеологом якого була Н.К. Крупська. У грудні 1923 р. вона очолювала Головополітосвіту НКО РСФРР та запропонувала створити комісію з представників номенклатури наросвіти, місцевих органів Головліту і ДПУ для вилучення «контрреволюційної літератури»[297,с.45]. Нарком освіти А.В. Луначарський, судячи з його статей першої половини 20-х років [694], уникав гострих і відвертих питань, пов'язаних з політико-ідеологічною цензурою, особливо розвитку літератури та мистецтва. Між Головополітосвітою та Головлітом РСФРР, як зазначав 15 грудня 1924 р. заступник Головополітосвіти В. Мещеряков, існував «беззаперечний паралелізм», а Головрепертком значно частіше «...спілкувався з Головополітосвітою, ніж з Головлітом», позаяк мав «...єдину ідеологічну лінію» [174,арк.1]. Фактично керівництво визнало структурно-функціональну єдність двох установ радянської системи політцензури. В. Мещеряков наполягав на тому, щоб Головрепертком приєднати до Головополітосвіти, але йому заперечував начальник Головліту П. Лебедев-Полянський. 15 травня 1925 р. відбулося засідання спеціальної комісії за участі А.В. Луначарського, П. Лебедева-Полянського та представників ЦК РКП(б), яка вирішила перевести Головрепертком до художнього

відділу Головополітосвіти з одночасною ліквідацією Репертуарної комісії цього відділу [174,арк.7]. Це свідчило про розширення політичного впливу на розвиток театраль-но-мистецького життя. 26 листопада 1926 р. художній відділ Головополітосвіти РСФРР очолював Р. Пельше, який восени 1923 р. керував роботою відділу мистецтв Головополітосвіти НКО УСРР. Він претендував на підпорядкування худвідділу Головополітосвіти худради з питань кіно, тобто встановлення системного ідеологічного нагляду за культурою. 7 грудня 1926 р. президія колегії Наркомосу РСФРР обговорювала організаційно-функціональне питання про завдання Головополітосвіти в галузі «...здійснення ідеологічного керівництва кіносправою з боку Наркомосу» та винесла остаточне рішення: «Вважати, що покладене на Наркомос ідеологічне керівництво кіносправою, як у частині затвердження художньо-виробничих планів кіноорганізацій і заслуховування звітів про їх роботу, так і щодо належного спрямування кінопрокатної справи, здійснюється через Головополітосвіту через художній відділ» [178,арк.20]. Фактично Головополітосвіта стала директивним органом політико-ідеологічної цензури в галузі культури, крім Головліту.

Структурні підрозділи Наркомосу РСФРР, які діяли в галузі «ідеологічного керівництва» мистецтвом, освітою та наукою, функціонально дублювали один одного. На цей факт звертав увагу А.В. Луначарський, якому доручили 26 грудня 1926 р. виголосити доповідь про художню політику його установи. Він зазначив, що художня політика мала бути єдиною, але за умови децентралізації системи управління [177,арк.6-7]. Такою виявилася взаємодія Головополітосу з іншими підрозділами Наркомосу.

Повноваження Головополітосвіти НКО УСРР, якщо порівняти з НКО РСФРР, не мали такої амплітуди ідеологічного впливу, але стосувалися теоретико-методологічного регулювання та політичного контролю системи освіти, культури, науки. 2 лютого 1925 р. колегія Наркомосу УСРР ухвалила «Положення про Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР», який був «...центральним органом керування науково-методологічною діяльністю всіх закладів і органів Наркомосу й контролю над нею» [232,с.5]. ДНМК концентрував усю методологічну

роботу в Україні. «Маючи за завдання планову організацію й поглиблення науково-методологічної роботи, – наголошувалося в «Положенні», – Держнаукаметодком ставить собі за мету здійснення в усіх учбово-виховальних закладах народної освіти єдиного методу навчання й виховання, обґрунтованого на засадах марксистської педагогіки й методології» [232,с.6]. Отже, «керування», «контроль» та уніфікація методологічної роботи і навчально-виховного процесу на принципах марксизму. Вибудовувалася і певна структура: методологічні комітети Головополітосу, Головоцвуху, Головопрофосу; губернські учметодкоми при губнаросвіті; округові методологічні наради при окрнаросвіті. ДНМК керував центральними педагогічними журналами та «...контролював місцеві педагогічні органи преси» [280,с.6], складався з 9 осіб: голови, заступника, 7 членів, з них 4 «неодмінних» – голів методкомів главків та представника Головнауки [42,арк.165]. Головами ДНМК протягом 1925–1929 рр. були Я.П. Ряппо, І.П. Соколянський.

6 березня 1925 р. колегія Наркомосу затвердила «Положення про Методологічний Комітет Головополітосвіти», основним завдання якого була «...наукова розробка, організація та об'єднання всієї методологічної роботи як відділів Головополітосвіти, так і її закладів на місцях, скерованої на здійснення завдань політосвіти радянського суспільства» [232,арк.10]. Методком Головополітосвіти розробляв загальні принципи теорії та методики політосвіти, розглядав і писав програми навчання, організовував «...контроль над усіма методичними виданнями в справах політосвіти, керує всією видавничою роботою відділів Головополітосвіти й дає напрямок видавничій роботі ДВУ в галузі масової політосвітньої літератури» [232,с.11]. Він координував методологічну роботу політструктур КСМУ та Червоної армії, спрямовував діяльність періодичних органів НКО, спільно з Держвидавком виконував бібліографічну роботу. Усією організаційною діяльністю займалося постійне бюро Методкому в складі голови, заступника, двох членів та відповідального секретаря. Від березня 1923 р. по жовтень 1927 р. в Головополітосвіті НКО УСРР, але з перервами на санаторне лікування, працював М.С. Волобуєв: очолював агітаційний та методологічний відділи, був головою Методкому [704,с.133]. До Методкому Головополітосвіти

входив представник Агітпропу ЦК КП(б)У. Повсякденну роботу виконували інспектори Головополітосвіти.

Структура політосвіти та методологічної роботи в царині її поширення, яка склалася на середину 20-х років, фактично залишилася незмінною до 1930 р., хоча протягом 30-х років політична діяльність в системі освіти не втратила актуальності, а лише вибудували чергові пріоритети – комуністичне та інтернаціональне виховання тощо. Управління політосвіти НКО УСРР діяло у 1928 р., структурним підрозділом якого залишався Методком на чолі з А.А. Івановським, відділ по роботі на селі – А.П. Миколюком, відділ мистецтва у складі М.Ф. Христового, Б.Ф. Вольського, П.О. Козицького [45,арк.71]. У 1929/30 р. Управління політосвітою налічувало 24 особи, серед них і голова Методкому та інспектори [99,арк.16]. Управління очолював І.П. Косило, а його заступником був А.П. Лиханський, який працював згодом в Україні. 20 травня 1930 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про реорганізацію НКО УСРР» з метою перебудови центрального апарату та «...здійснення загально ідеологічного та методологічного керівництва всією системою освіти» [99,арк.23-26]. Замість управління політосвіти з'явилися два ідентичних функціональних сектори: масового комуністичного виховання та масової комуністичної освіти. Останній очолював М.І. Кириченко [70,арк.23-26]. Інспектором масової роботи працював у 1933 р. Б.М. Спектор, який у 1923 р. був політредактором та політконтролером ЦУДу. Питання комуносвіти обговорювалося на засіданнях колегії НКО УСРР у 1932 р., але протягом другої половини 30-х років основні цензорські функції зосереджувалися в Головліті, а також в Головреперткомі.

Теоретико-методологічну і контрольню-наглядову функцію виконувало Головне управління соціального виховання (Головсоцвих) НКО УСРР та його організаційні підрозділи, а інтелектуально-генеруючим центром був Науково-педагогічний комітет, який здійснював методологічне забезпечення роботи установ системи соціального виховання. Його майже постійним головою був І.П. Соколянський. До складу Наукпедкому входили відомі у 20-х роках фахівці соцвиху – О.І. Попов, Е.А. Ревіч-Щербо, А.І. Гендріхівська, В.О. Арнаутук [42,арк.3]. Вони займалися не лише подоланням дитячої безпритульності,

інспектуванням дитбудинків, а також рецензуванням рукописів книг, які перебували у видавництвах, їх наукового та ідеологічною експертизою, формуванням навчальних програм. Так, до списку заборонених творів, складених Наукпедкомом ще у 1923 р., потрапили праці: Я.Т. Чепіги («Задачник для початкових народніх шкіл», К., 1917); М.С. Грушевського («Про старі часи на Україні», 1917, «Ілюстрована історія України», 1917, «Всесвітня історія в короткому огляді. Ч. 4. Європа. 1789–1848 рр.»), а також книги Б. Грінченка, Г. Хоткевича, С. Русової, І. Огієнка, А. Крушельницького [23,арк.11]. На зразок Наукпедкому Головоцвиху існувала навчально-педагогічна секція при Держвидавї України, експертами і рецензентами якої були В.О. Арнаутов, І.П. Соколянський, О.І. Попов, О.С. Залужний, Р.А. Берлін, які на своїх засіданнях вирішували «пустити» чи «не пустити» до друку [42,арк.152]. Наприклад, на засіданні секції ДПУ від 16, 21, 29 травня 1924 р. розглядалися та були відхилені до друку: посібник С.А. Анан'їна і Я.Т. Чепіги «На шаблях життя й знання», бо «...система комплексів не відповідає московським програмам, й тим програмам, що розробляються на Україні»; «Коротка історія українського письменства» С.О. Єфремова, яку рецензував В.П. Плевако [25,арк.39].. Головоцвих, крім методологічного забезпечення структурних підрозділів соціального виховання, здійснював функції політцензора.

Методологічну нараду з представниками 1-го Всеукраїнського з'їзду вчителів, яка відбулася 12 січня 1925 р., провів нарком освіти О.Я. Шумський, зосередивши увагу на принципах комплексної системи навчання [25,арк.91]. Він закликав їх опанувати політосвітою, новим світоглядом, ставати справді радянськими учителями.

9 березня 1925 р. колегія Наркомосу УСРР прийняла «Положення про Науково-педагогічний комітет Головоцвиху», який офіційно став центральною установою, що керувала науково-педагогічною й методичною діяльністю закладів виховання дітей. «Основним завданням Наукпедкому, – наголошувалося там, – є наукова розробка, організація та об'єднання всієї методологічної роботи як відділів Головоцвиху, так і його закладів на місцях, скерованої на здійснення завдань соціального виховання дітей на принципах марксистської педагогіки та

комуністичного суспільства» [232,с.6]. Перелік основних напрямків його діяльності свідчив про наявність 68 ознак цензурної роботи Наукпедкому, котрий розробляв «...питання педагогічної, дитячої та учбової літератури, видавничі плани, складає списки рекомендованих та заборонених до вжитку книг, дитячих п'єс і т. і., організує бюро рецензій» [232,с.6]. Наукпедком, будучи у складі Головоцвиху, діяв як секція ДНМК, а його керівним органом було постійне Бюро.

Створення Держнаукметодкому у лютому 1925 р. виявилось підсумком оптимізації структурно-функціональної роботи основних главків Наркомосу УСРР, які займалися методологічною та контрольсько-регулятивною діяльністю. Планом роботи ДНМК на 1924/25 навчальний рік передбачалося формування всеукраїнського активу методологів, налагодження індивідуального листування з ними, виклик їх у центр, заснування предметових комісій, здійснення контрольсько-інструкторських виїздів членів Держнаукметодкому на місця, видання монографій з марксистської педагогіки. До плану заходів належав перегляд існуючих посібників, оголошення списків рекомендованих, дозволених та заборонених книг, реформування підручників РСФРР, Західної Європи та Америки, тобто здійснення наукової та ідеологічної експертизи. Головою ДНМК був заступник наркома освіти Я.П. Ряппо, а його помічником М. Астерман. Так, 2 березня 1925 р. відбулося засідання ДНМК, учасники якого заслухали звіт голови Наукметодкому Головоцвиху І.П. Соколянського про візування друкованих видань [42,арк.165]. Вони займалися цензурою за галузевим принципом через діяльність трьох базових управлінь – Головополітосвіти, Головоцвиху, Головопрофосвіти.

Актуалізація методологічної роботи у 1925 р. пояснювалася тодішніми чиновниками переходом культурно-освітніх установ від виконання ними адміністративно-організаційних функцій до навчально-методичних [230], яке певною мірою було зумовлено реорганізацією главків. Завдяки ДНМК вдалося розробити уніфіковані підручники, навчальні програми з усіх наук суспільствознавства (економгеографії, політекономії, економполітики, історії класової боротьби та історії партії, історичного матеріалізму і основ радянського права та будівництва), методологічною базою яких слугувала класово-формаційна

теорія суспільного розвитку, адаптований Головополітосвітою марксизм. Мережа методкомів на місцях (губметодкоми у 1924/25 р. та округметодкомісії у 1925/26 р.) означало системну уніфікацію культурно-освітньої галузі суспільного розвитку, тобто його політичне редагування за канонами марксистської теорії та програмними положеннями більшовицької партії. Державна методологія, яку представляв ДНМК та галузеві Наукметодкоми, свідчила про монополію держави, відтак і про політико-ідеологічний контроль за розвитком культури, освіти, науки. У 1927–1929 рр. ДНМК створював фахові комісії, які займалися конкретними справами: від преміювання відомих учених до проблем художнього виховання та наукової організації праці. 1 січня 1928 р. ДНМК очолював Е.О. Ястрежемський, а в Головоцвихові працювали О.В. Арнаутів, І.П. Соколянський, М.М. Яворський, А.С. Ганджій, наукпедком управління очолював М.Н. Озерський [45,арк.36]. Навіть після реорганізації структури центрального апарату було створено науково-методичний сектор, який забезпечував ідеологічне керівництво системою освіти, культури, дбаючи про комуністичне виховання, тобто розробляв та впроваджував більшовицькі принципи функціонування політичної системи. Програми та посібники, виготовлені під егідою методологічних комітетів, встановлювали норми комуністичної моралі – універсальні ідеологеми соціальної поведінки в суспільстві. 27 квітня 1931 р. колегія Наркомосу УСРР за участі М.О. Скрипника розглянула «Уставу про науково-методологічну раду при НКО», яку подав на обговорення П.Г. Капцелярський. Вона вирізнялася від «московської уставу» тим, що діяла при НКО, а не в складі наркомату, займалася «вихованням дітей і трудящих мас», а не підростаючого покоління [102,арк.43-44]. Створені у 20-х роках методологічні комісії діяли протягом 30-х років, виконуючи організаційні, дидактичні та політико-ідеологічні функції.

Управління просвіти займалося конкретними галузями природничо-технічних та гуманітарних знань, але при ньому також діяли регулятивні підрозділи. На початку квітня 1921 р. при Головопрофосвіті було створено Науковий комітет, який «...слідкував за діяльністю наукових установ України та направляв науково-дослідну роботу» [718]. Він займався організацією науково-дослідних кафедр, які

діяли поза «вишами», але дотримувалися «загального марксистського погляду» [722], розвиваючи прикладну науку та готуючи нову професуру. Протягом 1921–1923 рр. було засновано 78 кафедр, які охоплювали основні наукові напрямки. Науковий комітет безпосередньо впливав на роботу ВУАН, де працювали 37 академіків, з них 25 мешкало у Києві, 111 штатних та 275 позаштатних співробітників [722,с.5]. Конкретна діяльність академічних структур ВУАН загалом досліджена в українській історіографії, про що свідчать наукові праці С.Г. Водотоки [592], Р.Я. Пирога [735], В.В. Тельвака [807], О.В. Юркової [849]. «Марксистська метода», особливо в гуманітарних науках, залишалася для старої генерації формальною ідеологемою, яку вони не сприймали. Початок 20-х років для переважної більшості з них виявився роками випробувань, позаяк в умовах голоду та економічної руїни доводилося потерпати від холоду і недоїдання, тому виник Всеукраїнський комітет сприяння ученим. Дехто покинув країну добровільно, інших депортували з політичних міркувань. Дореволюційна інтелігенція, яка залишилася в країні і навіть співпрацювала з радянською владою, представляючи прошарок «спеців», не викликала довіри з боку партійних органів. 11 червня 1922 р. ДПУ надіслало в політбюро ЦК РКП(б) доповідну записку «Про антирадянські угруповання серед інтелігенції», у якій зазначалося, що неп створив загрозу об'єднання та консолідації «сил буржуазії і дрібнобуржуазних груп». «Антирадянська інтелігенція, – доповідав особоуповноважений ДПУ Я. Агранов, – широко використовує відкриті для неї можливості організації і групування своїх сил, створені мирним курсом Радянської влади і послабленням діяльності репресивних органів. Небезпечним симптомом організації майбутнього консолідованого контрреволюційного фронту є стихійне народження значного числа приватних громадських спілок (наукових, економічних, релігійних тощо) і приватних видавництв, навколо яких об'єднуються антирадянські елементи. ...Основною ареною боротьби проти Радянської влади антирадянської інтелігенції обрано: вищі навчальні заклади, різні товариства, різні установчі з'їзди, театр, кооперація, трести, торгові заклади і останнім часом релігія» [199,с.76]. В Україні, де були особливо гострими форми громадянської війни та її затяжний характер,

частина інтелігенції, яка брала активну участь в політичному житті, виїхала до європейських країн. Їх повернення для радянської держави мало важливе політичне значення, тому ідеологічні структури, не послаблюючи уваги до еміграції, почали пропагандистську кампанію навколо справи «поворотівців». Обставини повернення в Україну М.С. Грушевського та інших представників українських політичних партій достатньо висвітлено в історичній літературі [739]. Українська радянізована інтелектуальна еліта, яка працювала в науково-освітніх закладах, вдалася до публічного виявлення її лояльного ставлення до радянської влади. 18 травня 1924 р. газета «Вісті ВУЦВКу» опублікувала «Відозву до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства», зачитану делегатами 8-ої Всеукраїнської партконференції КП(б)У. Цей документ, підписаний В. Мазуренком, О. Поповим та іншими, назвали «Декларацією бб», яка засуджувала С. Петлюру, В. Винниченка та інших «ідеологів українського фашизму» [491]. Авторитетні учені, які працювали на кафедрах або були дійсними членами ВУАН, не приєдналися до цієї «Декларації».

Протягом другої половини 20-х – початку 30-х років організаційно-адміністративними та кадровими питаннями науково-дослідних кафедр ВУАН та поза нею займалося Управління наукових установ НКО УСРР. Його очолював Ю.І. Озерський [45,арк.3], чия реформаційна діяльність в академічній науці, судячи із записів С.О. Єфремова, мала виразні ознаки ідеологічного цензора. Він займав посаду керівника Укрнауки до початку реорганізації НКО УСРР, але 15 лютого 1930 р. управління очолював М.Я. Баран, а ДНМК С.М. Семко [141,арк.4]. На початку лютого 1932 р. існував сектор науки, де працювало 8 осіб [46,арк.33]. Його структурні повноваження були обмежені, позаяк ідеологічний та політичний контроль за наукою здійснювали партійні органи.

Так поступово була здійснена уніфікація науково-методологічних комітетів Головного управління політичної освіти, Головного управління професійної освіти. Вони стали виконувати контрольну-ідеологічну функцію, контролювали вихід нової літератури та вилучали з обігу «шкідливу» літературу. Державний науково-методологічний комітет займався впровадженням єдиного методу навчання та

виховання в усіх навчальних закладах на принципах марксизму. Науково-педагогічний комітет Головного управління соціального виховання також розробляв та поширював ідеологеми соціальної поведінки та принципи виховання комуністичної моралі.

2.4. Створення системи головлітівської цензури

Термін «головлітівська цензура» використовує російський дослідник історії становлення та діяльності радянської системи політцензури А.В. Блюм – дві монографії якого вийшли у 1994 р. [571] та 2000 р.[574] Формування її структури розпочалося 6 червня 1922 р., коли Раднарком РСФРР видав постанову «Про організацію Головного комітету у справах друку», а 7 липня 1922 р. президія колегії НКО РСФРР перейменувала його на Головне управління у справах літератури і видавництва НКО РСФРР (Головліт РСФРР), яке мало республіканський, а не союзний статус, позаяк, на думку Т.М. Горяєвої, суперечило б «...національній самостійності республік з питань культурного будівництва» [217,с.62]. В Україні формування системи політичної цензури припадає на першу половину 1919 р., бо саме тоді виник Наркомос УСРР, структурні підрозділи якого виконували наглядові функції, однак інституційне становлення органів політцензури розпочалося з 29 серпня 1922 р., коли постав ЦУД [287]. Він діяв як цензурний орган Наркомосу до першої половини 1925 р., тобто до його реформування. Структурно-функціонально ЦУД НКО УСРР був українським головлітом, тому що копіював мету і завдання російського Головліту.

Структура Головліту та його штати були затверджені 11 липня 1922 р. офіційним розпорядженням Наркомосу РСФРР [217,с.8], які стали нормативною базою та зразком для організаційної розбудови органів головлітівської цензури в УСРР. Керівну ланку Головліту представляли – завідувач, його заступник та помічник, а функціональну – відділ іноземної літератури (заввідділом, секретар, завідувач книжковим та підвідділом періодичної преси, політредактори) та російської літератури (заввідділом, секретар, заввідділом періодичної, відомчої,

приватної преси, політредактори). Адміністративно-контрольний відділ забезпечував внутрішню роботу структурного підрозділу Наркомосу, а контрольно-репертуарний комітет виявився функціонально специфічним органом політичної цензури, позаяк естрадний та кінорепертуарний напрями, використовували працю політредакторів. 9 лютого 1923 р. РНК РСФРР своєю постановою «Про політику по контролю за репертуаром» доповнив пункт 9 «Положення про Головліт», яким затвердив юридично склад Комітету по контролю за репертуаром з трьох осіб, що займався наглядом за постановкою драматичних, музичних та кінематографічних творів [287]. В Україні цензурні функції кінорепертуару виконував ВУФКу, переглянувши на початку 20-х років 1600 націоналізованих картин, розподіляючи їх за тематикою: «А» – Революційні, «Б» – «ідеологічно невитримані» [79,арк..74].

До жовтня 1922 р. Головліт РСФРР очолював М.Л. Мещеряков, а з 26 жовтня його начальником став П.І. Лебедев-Полянський. 29 листопада 1922 р. він надіслав до установ освіти інструкцію, у якій зазначалося, що нова економічна політика створила благодатну атмосферу для заяв у пресі «проти нас», тому «...Головліт, організований з ініціативи ЦК РКП, вважає, що досвід цензурного впливу висуває два основних шляхи цензурної політики: 1. Адміністративне і судове переслідування, яке проявляється у закритті видавництв або окремих видань, скорочення накладу, накладання штрафу і передання до суду відповідальних осіб. 2-й шлях – шлях вишуканого ідеологічного тиску, вплив на редакцію шляхом перемовин, призначення належних осіб, звільнення найбільш небажаних» [297,арк..35-36]. 2 грудня 1922 р. П.Лебедев-Полянський видав черговий документ, котрий мав назву «Права і функції Головліту та його місцевих органів», згідно з яким центральний апарат та низова ланка здійснювали «...усі види цензури (військової, політичної, ідеологічної) [297,аркю37]. Заборонялося друкувати статті «...через які здійснювалася ворожа нам ідеологія з основних питань (громадськості, релігії, економіки, в галузі мистецтва)», а також «компрометуючих Радянську владу і Компартію» [297,с.37]. Отже, головлітівська система політцензури виникла з ініціативи ЦК РКП(б), а організаційне оформлення та функціональне забезпечення надав Наркомос, створивши спеціальне галузеве управління – Головліт,

літературний підвідділ якого здійснював політичну та військову цензуру, складав списки заборонених книг, а адміністративно-інструкторський виконував наглядову функцію за видавництвами, типографіями, книжковими магазинами, бібліотеками, реєстрував приватні, профспілкові, відомчі видавництва, з'ясовував персональний склад правлінь та редакцій, контактуючи з ДПУ.

Центральне управління у справах друку НКО УСРР структурно вирізнялося від Головліту РСФРР, хоча обидва мали статус управління Наркомосу та представляли систему радянської політичної цензури. Відмінності стосувалися переважно суто організаційних питань; ЦУД УСРР мав штат політредакторів та відділ мистецтв, які вивчали репертуар театрів, то в НКО РСФРР діяв Контрольно-репертуарний комітет, що налічував 20 осіб: голова, секретар, зав. контролем за літературним та естрадним репертуаром, зав. кінорепертуаром, політредактори. 9 лютого 1923 р. нарком юстиції РСФРР Д.І. Курський підписав інструкцію про порядок здійснення контролю за репертуаром, якою заборонялася публічна демонстрація будь-яких видовищ без дозволу Головного комітету по контролю за репертуаром [297,с.39] Така система політичного контролю діяла і в Україні, коли об'єктом «ідеологічно-літературної» обробки ставали твори українських дореволюційних письменників, які зазнали «грунтовної переробки» напередодні публічної сценічної реалізації[660,с.22]. Функціонально російський Головліт та ЦУД НКО УСРР були однотипними, а організаційно вирізнялися наявністю структурних підрозділів та їхнім інституційним статусом. Номінально в Україні діяла «судова цензура», але вона дублювала основні принципи головлітівської цензури в РСФРР.

Протягом другої половини 20-х років спостерігалось розширення впливу Головліту, який контролював діяльність творчих спілок та інтелектуальної еліти суспільства. Аналітичні довідки Головліту у формі «Бюлетеня» надсилали членам політбюро, секретарям ЦК партії, особливо про стан еміграційної літератури. Зростає кількість співробітників Головліту, яких у серпні 1925 р. налічувалося 110 осіб, з них 14 політредакторів. Так, відділ російської літератури мав підрозділ приватної, художньої літератури та періодичної преси, іноземний підвідділ регулювання,

періодичної та неперіодичної літератури. Головрепертком, крім політредакторів, мав два підрозділи – кіно і театру. Начальником Головліту РСФРР був П.І. Лебедев-Полянський, а його помічників призначав нарком освіти, погодивши кандидатуру з уповноваженим Реввійськради та ОГПУ [297,с.91]. 7 вересня 1925 р. Головліт надіслав місцевим органам цензури «Перелік відомостей, які становлять таємницю і не підлягають поширенню з метою охорони політико-економічних інтересів СРСР», у якому виокремлювалися наступні види інформації: статистичні дані про безпритульних і безробітних елементах, про контрреволюційні наскоки на урядові установи, факти про зіткнення органів влади з селянами на ґрунті податкових і фіскальних заходів, виконання трудовинності, про санітарний стан в'язниць, про меддопомогу в районах, охоплених неврожаєм, про кількість політичних злочинців, про партійний склад засуджених і виконання вироку про розстріли, про самогубства та психічні розлади на ґрунті безробіття і голоду. Заборонялося друкувати статті, нариси, оголошення, які стосувалися роботи органів попереднього і подальшого контролю.

В офіційному листуванні Наркомосу УСРР та особових справах працівників його цензурних органів абревіатура Укрліт з'являється протягом першої половини 1925 р. Зокрема, М.І. Сірко, який розпочинав роботу в ЦУДі, був призначений на посаду політредактора Укрліту 15 липня 1925 р.[80,арк.9], а А.Н. Латинський виконував обов'язки завідуючого літературним відділом Укрліту у 1926–1929 рр. [75,арк.5]. Першим начальником Укрліту, якщо не брати до уваги діяльність ЦУДу, став К.А. Предіт, якого згідно розпорядження №68 від 24 вересня 1925 р. призначили на посаду тимчасово виконуючого обов'язки «...завідуючого Управління літератури та видавництва НКО з 25.VIII.1925 р.» [79,арк.24]. Отже, в Наркомосі УСРР з'явилося спеціалізоване управління, яке займалося політико-ідеологічним контролем за розвитком літератури та видавничої справи. У 1929/30 р. Укрголовліт мав таку структуру: завідувач управління, заступник, секретар, політконтролер друку, зав. літературним відділом, політредактори художньої, соціально-економічної, іноземної та військової літератури [99,арк.18]. До підпорядкування Укрліту належала Харківська митниця. Управління мистецтв НКО

УСРР не було структурною складовою Укрліту, позаяк мало свого завідувача, заступника, інспекторів музмистецтва, театру та художніх плакатів. Управління вважалося вищим репертуарним органом ідеологічного нагляду.

Функціонування системи головлітівської цензури відбувалося під наглядом відділу преси ЦК РКП(б), тому що усі «принципові суперечливі питання» погоджувалися з ним, а Головліт щодня звітував про свою роботу. Так, 8 серпня 1926 р., заслухавши річний звіт, Колегія Наркомосу склала проект постанови для ЦК партії. Документ свідчить про ідеологічну залежність державного органу від політичної установи. Діяльність Головліту визнавалася такою, яка «...цілком відповідала партійним директивам», а також пропонувалося «...більше наблизити його до центральних партійних органів, поглибивши партійну інформацію Головліту, зобов'язав його, крім звичайних доповідей, давати огляди з ідеологічно-політичною характеристикою книжкового ринку загалом і окремих видів літератури та відновивши взаємне представництво в колегіях Відділу Преси і Головліту» [176,арк.3]. Пропонувалося переглянути основні інструкції Головліту, погодивши «...їх з вимогами поточного політичного моменту», передати йому право попереднього і подальшого перегляду літератури, яка належала іншим цензурним органам, право розгляду та затвердження конкретних видавничих планів, визначення видавничих схем. Начальник Головліту інформував наркома освіти А.В. Луначарського про розмежування функцій між Комітетом у справах друку та Головлітом: перший займався виключно господарсько-фінансовими питаннями, а другий – проблемами «політико-ідеологічного характеру». На середину 20-х років Головліт почав контролювати і радіомовлення.

Доповідні записки про діяльність Головліту, які постійно надходили до ЦК ВКП(б), свідчили про розширення повноважень органів головлітівської цензури. Наприклад, у лютому 1926 р., звітуючись перед парторганами, П.Лебедев-Полянський згадав інструкцію політбюро «Про заходи впливу на книжковий ринок», яка через Агітпроп ЦК ВКП(б) надійшла до Головліту і стала програмою його оперативної діяльності. Вона забороняла випуск літератури з питань мистецтва, театру, музики, а також художньої літератури, «...спрямованих проти

радянського уряду», з проблем філософії, соціології «ідеалістичного спрямування», але дозволяла друк книг для дітей, які сприяли «комуністичному вихованню»[297,с.100].

Структура органів радянської цензури за літературою та видавництвами у 20-х роках не зазнала радикальних змін, а їх функціонування в галузі мистецтва відбувалося з певними колізіями адміністративно-бюрократичного характеру. Контрольно-репертуарний комітет був складовою частиною Головліта НКО РСФРР від початку його створення у 1922 р., очолюваний головою та завідуючими контролем за драматичним, літературним, естрадним та кінорепертуаром, адміністративно-контрольним відділом. Протягом 1922–1924 рр. суттєвих структурних змін Контрольно-репертуарного комітету не відбулося. Його політредактори та завконтролем літературно-естрадного та кінорепертуарного напрямів забезпечували ідеологічний нагляд за розвитком цих галузей мистецтва [660,с.104-105]. 22 листопада правління Держкіно звернулося до Головреперткому з проханням не брати податкового збору за цензурування кінокартин, особливо за первинний та вторинний їх перегляд. Голова Контрольно-репертуарного комітету І. Тростін-Мельников написав відповідну резолюцію: «За картини, переглянуті будь-яким цензурним органом збір не брати» [175,арк.50] У 1925 р. Головрепертком мав 19 працівників, головою якого був Р.А. Пельше, який починав цензорську діяльність з посади керівника відділу мистецтв ЦУДу в НКО УСРР. З'явилися підвідділи – музичний (завідувач М.М. Рославець), кіно (В.І. Руссо), театру (В.Р. Боголюбов), а посада політредакторів, яких було восьмеро, залишились від попередньої структури [660,с.122]. 20 листопада 1925 р. Головліт вирішив виділити свого представника до художньої ради по кіно при Головреперткомі, а також наказав не випускати кінокартин в прокат без його паспорту [175,арк.5]. В Наркомосі РСФРР точилася гостра дискусія з приводу об'єднання справи кіноцензури. 4 травня 1926 р. колегія НКО вирішила поєднати функції цензури кінокартин з функціями попереднього перегляду кіносценаріїв, які приймалися для постановки. Суперечки тривали до кінця 1926 р. між Головополітосвітою та Головреперткомом, які завершилися розподілом їхніх повноважень: функції

ідеологічного контролю за створенням кінокартин в РСФРР, затвердження художньо-ідеологічних планів кіноорганізацій, звіти покладалися на Головрепертком, а художня рада діяла як підсобний орган при худвідділі Головополітосвіти [178,арк.20].

Централізація кіноцензури і театрального мистецтва означала, що губліти не мали права забороняти постановку п'єс та окремих сцен, які були дозволені Головреперткомом. 18 грудня 1926 р. Головліт подав на розгляд колегії НКО проект нового Положення про Головрепертком, який означав зміну пунктів 2 і 3 старого Положення [179,арк.1]. Комітет по контролю за репертуаром залишався у складі Головліту, мав Раду, до якої входили представники ДПУ, ПУРа, Держкіно, ВУРПС для вирішення загальних питань. Він видавав дозволи на постановку драматичних, музичних і кінематографічних творів, складав списки дозволених і заборонених до публічного демонстрування картин, п'єс, контролював репертуар усіх видовищних установ та писав інструкції про здійснення ідеологічного контролю, закривав театри через судові рішення, наглядав за їх діяльністю, керував гублітами. Доповнення фактично дублювали статті Положення про Контрольно-репертуарний комітет від 19 лютого 1923 р. [288] Зміни вносилися до 1927 р., а 21 січня Наркомюст визнав їх чинними, позаяк вони означали перетворення Головреперткому з міжвідомчого органу, яким він був з 1924 р., на відомчий [179,арк.6].

Наприкінці 20-х років відбулися системні зміни в управлінні діяльністю органів головлітівської цензури. На початку січня 1928 р. існувала науково-художня секція Державної ученої ради Наркомосу з відповідними комісіями: музичної, літературної, образотворчого мистецтва, театральної, але 28 травня 1928 р. вони були реорганізовані.

26 січня 1928 р. колегія НКО РСФРР затвердила новий склад Головреперткому, очолюваного Ф.Ф. Раскольниковим [660,с.124-125]. 28 лютого 1928 р. він виклав основні принципи роботи цього впливового органу політичної цензури, схилиючись до централізації контролю за кіновиробництвом, до відбору кінокартин за ідеологічними ознаками. Саме Раскольников заборонив постановку п'єс М. Булгакова («Зойкіна квартира», «Бег», «Дні Турбіних») в театрі ім. Євг.

Вахтангова [297,с.139]. Головрепертком був структурним підрозділом Головного управління у справах художньої літератури і мистецтв (Головмистецтво), тобто займався ідеологічним наглядом за репертуаром. 19 липня 1929 р. постановою ВУЦВК і РНК РСФРР Головмистецтво було реорганізовано, а натомість створили Раду у справах мистецтва і літератури при Наркомосі, яку очолив Ф.Ф. Раскольніков. Головрепертком залишався структурним підрозділом Ради, яка мала два сектори – художньо-ідеологічний та організаційно-господарський. Запроваджувалася посада інспектора за галузевим принципом: театру, кіно, цирку та естради, радіо, музики, образотворчого мистецтва. Діяв також інститут політредакторів.

Радіомовлення, яке у 20-х роках не мало розгалуженого прямого ефіру, особливо художнього мовлення, перебувало під політико-ідеологічним наглядом місцевих органів Головліту, які діяли при відділах народної освіти – губліти, окрліти.

Укрголовліт не мав таких інституційних органів, якими володів Головліт РСФРР. 27 січня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про видання і матеріали, увільнювані від перегляду Управління в справах літератури й видавництва», якою частково змінив окремі статті Положення від 1922 р.[214]. Головліт УСРР звільнявся від попереднього і подальшого перегляду видань центральних урядових, профспілкових, громадських установ, тез та резолюцій з'їздів, збірників законів, річних звітів, бюлетенів НКО, збірників вироків Верховного суду, друкованих органів ЦК КП(б)У, вісників наркоматів. Основна цензорська активність зосереджувалася на творах художньої літератури та мистецтва, а структура Укрліту була сталою до 1930 р.

Реорганізація центрального апарату Наркомосу УСРР, яка розпочалася 20 травня 1930 р., завершилася створенням сектору мистецтв та сектору літконтролю [99,арк.19], тобто двох підрозділів з явними цензорськими функціями. 22 червня 1930 р. Раднарком УСРР визначив основні завдання НКО УСРР в «добу соціалістичної реконструкції», серед яких було керування і забезпечення розвитку літератури і мистецтв та організація «...контролю за всією видавничою діяльністю»

[99,арк.27-28]. Станом на 15 липня 1930 р. ще збереглося Управління в справах літератури та видавництв з відповідною структурою (контрольний відділ, політконтролери, політредактори різної літератури, політконтролер митниці). Райліти користувалися короткою інструкцією по охороні державних таємниць в пресі, надісланою до них у серпні 1930 р., яка забороняла друкувати інформацію про методи боротьби з «...бандитськими та контрреволюційними наскоками на державні установи», про страйки, масові антирадянські маніфестації, «куркульські виступи», «окремі терористичні акти куркульства», про «...адміністративні виселки соціально-небезпечного елемента як масових, так і одиничних», а також про самогубства на ґрунті безробіття та голоду [217,с.284].

Соціалістична реконструкція сільського господарства зумовила реформу управління промисловістю, формовану підготовку фахівців, а з іншого боку реорганізацію структурно-функціональних основ органів політичної цензури. Вона здійснювала ідеологічне забезпечення соціально-економічних перетворень в суспільстві шляхом керування літературним процесом, видавничою справою, мистецтвом.

Ініціатором реорганізації Головліту виступило політбюро ЦК ВКП(б), яке 3 вересня 1930 р., враховуючи «перебудову» видавничої справи, зростання преси, радіомовлення, а також поліпшення контролю за ними, доручило Наркомосу реформувати його важливий функціональний підрозділ. Апарат Головліту звільнявся від оперативного попереднього перегляду друкованої продукції. За ним зберегли інші функції: загальне об'єднання всіх видів цензури; керівництво та інспектування підлеглих органів та уповноважених; подальшого контролю за літературою з політико-ідеологічної та військово-економічної точок зору; дозволу і заборони видань та видавництв; підготовка правил та розпоряджень для забезпечення вимог партії і уряду в галузі цензури; розгляд скарг; формування переліку інформації, яка становить державну таємницю; написання оглядів літератури з викладом її напрямків; притягнення до відповідальності винних за порушення вимог Головліту та його органів «в галузі цензури»; подання на затвердження НКО редакторів і складу редколегій періодичних видань. Основною

ланкою в галузі попереднього контролю за літературою, радіомовленням тощо було обрано «інститут уповноважених» при видавництвах та редколегіях. Реорганізацію мали завершити протягом двох декад, тобто до початку жовтня, але в Україні до неї лише приступили. 2 жовтня 1930 р., завсектором літературного контролю Н.М. Калюжний накреслив основні напрямки структурних змін, пов'язавши їх з реорганізацією НКО та районуванням. Концептуально діяльність літконтролю переносилася на оперативний контроль за видавництвами, друкарнями, інструктування співробітників райлітів. Передбачалося зміцнення впливу на роботу видавництв, які входили до складу ДВОУ, створення при секторі літконтролю ради з представників робітників різних галузей, письменників, бібліотек [287,арк.36]. Керівник сектору літконтролю вважав необхідним поїхати до Москви для ознайомлення з організацією справи в Головліті РСФРР.

25 січня 1931 р. в Москві відбулася нарада керівників республіканських, крайових, обласних органів цензури. Її учасники планували обговорити наступні питання: політико-ідеологічні принципи контролю за літературою в умовах реконструкції народного господарства; організаційні форми контролю у зв'язку з реорганізацією Головліту; проблеми репертуару і контролю за видовищами, керівництво художньою літературою [58,арк.1]. Керівник сектору літконтролю при НКО УСРР Н. Калюжний надіслав 31 січня 1931 р. листа начальнику Головліту РСФРР П.І. Лебедєву-Полянському, у якому вибачився за відсутність представників України на згаданій нараді, але просив надати матеріали, позаяк «...вони мають для нас виняткових інтерес, з огляду на те, що Укрголовліт лише розпочав свою реорганізацію» [58,арк.4]. Структурування Наркомосу УСРР на той час завершилося, а сектор літконтролю орієнтувався на Москву, переймаючи досвід реформування Головліту. 10 березня 1931 р. нарком освіти Скрипник та його заступники провели нараду для написання інструкції по вилученню «...шкідливої літератури з бібліотек» [53,арк.37]. Адміністративна реформа, внаслідок якої з'явилися райони, вимагала збільшення штату центрального апарату та місцевого – райлітів і міськлітів. У березні 1931 р. райліти були у 108 адміністративних одиницях, а з 31 штатної одиниці сектору літконтролю було 12

літконтролівців[58,арк.21]. Видавництва «Радянська школа», «Пролетар», «Техвидав», «На варті», «Український робітник», «Радянський селянин» не мали уповноважених літконтролю. 13 червня 1931 р. сектор літконтролю, якого очолював А. Лиханський, встановив порядок цензурного перегляду книжковою продукції його уповноваженим при видавництвах. Уповноважений брав черговий номер дозволу на друк книги в секторі літконтролю, а на її випуск мав власний порядковий номер. Книги рецензувалися, переглядалися уповноваженими, після його висновку видавався дозвіл на друк обов'язкового (сигнального) примірника. 18 серпня 1931 р. ВУЦВК видав постанову «Про затвердження типових штатів РВК та міськрад УСРР», відтак функції літконтролю покладалися на райліти, але згідно розпорядження НКО УСРР від 23 червня 1931 р. їх обов'язки виконували райвно, які відповідали за роботу літконтролю на місцях [60,арк.34].

Чергова реорганізація системи головлітівської цензури розпочалася одразу після затвердження 3 червня 1931 р. Раднаркомом РСФРР положення «Про головне управління у справах літератури і видавництв РСФРР (Головліт) та його місцеві органи» [56,арк.34]. Його ухвалення означало припинення дії положення про Головліт від 1922 р., тобто 1931 р. виявився роком чергової перебудови структури та розширення функцій. ВУЦВК та РНК УСРР розробили аналогічне положення, яке мало назву «Устава про головне управління в справах літератури та видавництві і його місцеві органи» [56,арк.34]], яким скасовувалося положення про ЦУД УСРР від 29 серпня 1922 р. Порівняльний текстологічний аналіз «Положення» про Головліт РСФРР та «Устави» про Укрголовліт свідчить про тотожність обох документів, про запозичення українською республіканською номенклатурою організаційно-структурних форм та функціональних повноважень цензури [56,арк.36]. Повноваження фактично повторювали зміст постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1930 р., але були конкретизовані. Укрголовліт керував його місцевими органами та уповноваженими, перевіряв їх роботу, здійснював політично-ідеологічний контроль за випуском літератури та радіомовленням, конфісковував видання, видавав дозволи на відкриття видавництв та періодичних видань, на завезення «чужоземної» літератури, складав списки заборонених до

видання творів, притягав до відповідальності осіб, які порушували вимоги органів цензури. Попередній контроль Укрголовліт здійснював через його уповноважених при видавництвах, редколегіях та редакціях періодичних видань, друкарнях, радіомовних організаціях, інформаційних агенціях, телеграфах. Видавництва призначали політредакторів, які виявляли «шкідливу літературу» та інформували Укрголовліт. Він мав право контролю «...над усією продукцією, так і над окремими видами літератури, що їх видають державні видавництва» [56,арк.36]. В містах і районах запроваджувалася посада інспектора літконтролю, а за її відсутності організацією літконтролю займалися відповідні відділи народної освіти. Інспекторів літконтролю призначав Наркомос за поданням Укрголовліту. Категорично заборонялося видавати твори, які вели агітацію проти радянської влади, розголошували державні таємниці, викликали національну ворожнечу, збуджували релігійний фанатизм, мали порнографічний характер. На книгах та інших друкованих творах мала бути віза Укрголовліту. Від його політичного контролю звільнялися видання Комінтерну, партійних органів та ВУАН, але головлітівська цензура мала забезпечити охорону державних таємниць, тобто нагляд за ними залишався.

19 липня 1931 р. Головліт РСФРР надіслав місцевим органам «циркуляр» про уповноважених та політредакторів, серед адресатів якого виявилися головлітівські установи союзних республік, але з позначкою – «до відома». Директор видавництва, його заступники, політредактори, відповідали перед судом та відповідними партійними органами за «...пропуск до друку антирадянських видань або матеріалів, викривляючих радянську дійсність, а також за друк відомостей, які мають таємний характер» [217]. Політредактор писав «мотивований відзив» на той чи інший рукопис, підкреслюючи місця для вилучення тексту, обґрунтовуючи його доопрацювання або заборону. Він відповідав перед судом та партійними контрольними органами, якщо видрукований твір мав «...політично та ідеологічно шкідливі моменти», не зазначені редактором. Його відзив затверджував уповноважений Головліту, а коли їхні думки та оцінки стосовно твору співпадали, тоді політредактор підписував дозвіл на друк рукопису. При видавництвах були

спецуповноважені Головліту, які співпрацювали з їх «головлітівською групою». З серпня 1931 р. начальник Головліту РСФРР Б. Волін, крім структурних підрозділів головлітівської системи Радянської Росії, надіслав «до відома» Укрголовліту циркуляр про посилення політичного контролю за періодичними і неперіодичними виданнями щодо публікації матеріалів, які стосувалися обороноздатності країни, урядових документів, господарських органів, зовнішньої політики, статистики експорту та імпорту. Він вимагав поглиблення попереднього та наступного контролю за випуском літератури, забезпечення «більшовицької пильності», а з другого боку виявляв ініціативність щодо уніфікації системи радянської цензури.

26 серпня 1931 р. сектор літконтролю скликав виробничу нараду для обговорення проекту постанови ВУЦВКу та РНК УСРР «Про затвердження Устави про Головне управління в справах літератури та видавництва і його місцевих органів» [58,арк.27]. В офіційних документах Наркомосу та особливо у протоколах колегії 1930–1931 рр. зустрічалися назви сектор літконтролю, Укрліт, Головліт, але вони мали хронологічні обмеження. Наприклад, сектор літконтролю був головною цензорською установою, яка діяла від травня 1930 р. до серпня 1931 р., коли з'явилося положення про Укрліт, хоча згідно постанови було головне управління, тобто Головліт. 9 листопада 1931 р. відбулася нарада сектору літконтролю, а 21 листопада було винесено проект положення про затвердження колегією НКО УСРР проекту положення про сектор літконтролю, інструкції про роботу інспекторів та положення про уповноважених сектору літконтролю при видавництвах [48,арк.9]. Аббревіатура Укрліт використовувалася на початку січня 1932 р., а 5 квітня 1932 р. «начальник Головліту» А. Лиханський писав до видавництва «Радянська школа» таке: «Головліт сповіщає, що книжку, оскільки вона розповсюджена, вилучати неварто, але необхідно розгорнути критику її хибних місць» [56,арк.101]. Отже, починаючи з січня 1932 р. все частіше використовувалася аббревіатура Головліт, яка дійсно відповідала розширеному тлумаченню функціональних складових головного управління. 19 лютого 1932 р. колегія НКО УСРР розглянула та затвердила штати облвно, а також сектору літконтролю у кількості 13-ти осіб та заслухала інформацію М.О. Скрипника про реорганізацію сектору літконтролю[14,арк.33] На тому ж

засіданні затвердили і штати сектору мистецтва, тобто вони були самостійними підрозділами цензури, які вирізнялися функціонально – галузевими напрямками діяльності. До кінця квітня 1932 р. користувалися різною аббревіатурою (сектор політконтролю, Укрліт, Головліт), яка відповідала організаційній структурі НКО УСРР. Так, 1 квітня 1932 р. начальник Укрголовліту А. Лханський пропонував секретареві передавати листування інспекторам [59,арк.57], відтак з'явилася ще одна скорочена назва. Усі вони представляли центральний орган головлітівської цензури НКО УСРР, а визначення Укрголовліт лише підкреслювало її республіканський статус.

26 червня 1932 р. начальник Головліту НКО УСРР П.В. Мальцов, а він використовував термін «Головліт», нагадав начальнику Київського облліту про те, що контроль за текстами радіомовлення здійснює уповноважений облліту, призначений та проінструктований обллітом, керівництво якого відповідало за їхню роботу [60,арк.5]. Інститут уповноважених контролював не лише видавництва, а також радіомовлення. 4 липня 1932 р. П.В. Мальцов розповсюдив довідку «Про порядок здійснення Головлітом попереднього контролю», яка виконувала функцію інструкції [58,арк.130]. Фактично реалізовувався основний структурно-функціональний принцип реорганізації системи політико-ідеологічного контролю: відмова від адміністративно-командного регулювання роботи місцевих органів цензури та активізації їхньої діяльності на засадах децентралізації, самодіяльності і самовідповідальності низового апарату.

Центр ваги органів цензури зосереджувався на роботі з редакторами та уповноваженими Головліту при видавництвах. 21 червня 1931 р. редактори періодичних видань одержали «посадові інструкції». Вони несли персональну відповідальність за «...забезпечення ідеологічної, наукової, літературної і термінологічної витриманості кожного вміщеного в періодвиданні твору» [172,арк.9]. Коли видання виходило за межі обласного рівня і значення та викликало у видавництва сумнів при здійснюванні наступного контролю, тоді звертались до Головліту, надіславши два примірники видання. Для редакторів ДВОУ організовувало при ВУАМЛІНі курси для підвищення теоретичного рівня

редакторів, які мали в «обов'язковому порядку» відвідати інспектори літконтролю, уповноважені сектору літконтролю при видавництвах. Ними опікувався заступник наркома освіти Є.Гірчак, інформуючи 16 лютого 1932 р. всіх інспекторів та уповноважених літконтролю [60,арк.13]. Норми праці політредакторів встановлювали одночасно з штатним розкладом облітів: на одного редактора попереднього чи наступного контролю припадало 75 авторських аркушів тексту на місяць», а «ударні темпи» не повинні були перевищувати 150 авт. арк. [60,арк.30]. Системний інструктаж середньої та місцевої ланки органів головлітвської цензури з одночасним підвищенням вимог та відповідальності мав посилити її оперативну діяльність. 21 листопада 1932 р. начальник Головліту розіслав циркуляр до всіх облітів, яким зобов'язав до 1 грудня реорганізувати принципи і форму здійснення попереднього контролю: уповноважені Головліту при видавництвах мали працювати як постійні політредактори [173,арк.12].

Наприкінці листопада з'явилися «Тимчасові вказівки про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві». Це була внутрівідомча інструкція («вказівка»), яка стосувалася роботи літературної групи цензорів, що працювали у видавництвах. Документ не друкувався в історичних дослідженнях, маючи важливе пізнавальне та інформативне значення для з'ясування структури та функцій політцензури, тому процитуємо його більш повно. «Всі постанови, розпорядження, обіжники та інші вказівки Головліту, видані до 1 грудня 1932 р., – наголошувалося в інструкції, – залишаються обов'язковими для редакторів-уповноважених, політредакторів та спецповноважених Головліту і по тих видавництвах, де на уповноваженого Головліту настановлено директора видавництва, з такими змінами: а) по тих видавництвах, де на уповноваженого Головліту настановлено директора видавництва, цей останній одержує виключне право видачі дозволів і друк, затверджує висновки політредакторів, оперативне керівництво роботою політредакторів, добір кадрів політредакторів і спецуповноваженого Головліту; політредактори, після того, як редактор чи інша уповноважена особа видавництва ухвалить оригінал до друку, здійснюють попередній політико-ідеологічний контроль оригіналу, належним чином це

оформлюючи, з додержанням усіх вимог Головліту» [173,арк.14] Викладено механізм та послідовність цензурного перегляду, а також чи не вперше застосовано термін «попередній політико-ідеологічний контроль», тобто доволі вичерпна характеристика його системності. «Вказівка» – інструкція виписувала права та обов'язки спецуповноваженого Головліту, номенклатурна посада якого раніше не фігурувала в штатному розкладі. «Спецуповноважений, – підкреслювалося в ній, – перевіривши оригінал з свого погляду після того, як оригінал уже схвалено політредактором (фіксує свою згоду на друк оригіналу, ставлячи свою печатку на останній сторінці рукопису». Обов'язки директора-уповноваженого стосувалися завершальної стадії проходження рукопису. «Директор уповноважений, – зазначалося в інструкції, – одержуючи оригінал, перевіряє: чи пройшов порядок мовного, художнього, технічного редагування; належно проконтрольований та оформлений відповідним політредактором та спецуповноваженим, вимогам Головліту; читає рецензію та висновок відповідного політредактора; літредактора – дозвіл на друк; підписує картку попереднього дозволу» 1733,арк.14]. Політредактори виконували штатні обов'язки, а уповноважений не мав права розголошувати рецензію та висновки політредактора, але міг замовити іншу рецензію. Директор-уповноважений не доручав здійснення політико-ідеологічного контролю оригіналу іншому політредактору, ніж того, якого це безпосередньо стосувалося згідно розподілу функцій. Конфлікти між уповноваженими і директором розглядав Головліт.

23 січня 1933 р. Головліт надіслав всім начальникам обллітів та редакторам видавництв «Додаток до «Тимчасових вказівок про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві», яким упорядкував деякі обов'язки номенклатури. За правильність рецензії та її сумлінність відповідав політредактор. «Матеріали дозволу, – пояснювалося в «Додатку», – цебто рецензії, підписані відповідальним політредактором («сині бланки») разом з картками попереднього дозволу («білі картки»), підписаними директором-уповноваженим та за його особистим розпорядженням, регулярно раз на шестиденку пересилаються до політредактора Головліту»[173,арк.15]. Постійно скликалися наради

уповноважених, які отримували «вказівки». 11 січня 1933 р. начальник Головліту П.В. Мальцов видав постанову №102 «Про термінові видання», поклавши порядок проходження попереднього та наступного контролю видань за короткий термін. Він рекомендував їх перегляд «...в позачерговому, ударному порядку», не порушуючи видавничих планів. Підкреслювалося, що право звільнення від контролю Головліту належало винятково урядові УСРР.

Розпорядження Головліту, які офіційно мали назву «постанови», хоча їх видавали ВУЦВК та РНК УСРР, видавалися з позначкою «Не підлягає оголошенню». 22 квітня 1933 р. вийшла постанова №109 «Про порядок здійснення попереднього та наступного контролю творів Леніна і Сталіна та творів керівних працівників ВКП(б) і радянського уряду» [173арк.19] Пропонувалося уважно перевіряти правильність перекладу, звіряти з оригіналом. Дозволи Головліту на друк рукопису того чи іншого видання були дійсними протягом 3-х місяців, після чого їх мали поновити. Уповноважені при видавництвах ретельно слідкували за дотриманням цієї норми. Інспектори Головліту, здійснюючи наступний контроль, знайомилися з усіма рецензіями на твір, а не лише одного політредактора. Головліт отримував перший примірник книги для ознайомлення. 28 липня 1934 р. була встановлена місячна норма редагування текстів політредактором: художньої літератури – 100 друкованих аркушів, соціально-економічної – 75, технічної – 120, сільськогосподарської – 75, медичної – 100, художньої періодики – 75, періодичної – 50, підручників – 100 [173,арк.73]. Кожне видання повинно було мати вказану ціну, номер замовлення, без наявності яких заборонявся випуск книги [244].

Перша третина 30-х років вирізнялася структурно-функціональними змінами в системі управління соціально-економічними відносинами в суспільстві, які стосувалися і Наркомосу УСРР та головлітівської цензури. На початку січня 1933 р. відбулася зміна внутрішньої організації його центрального апарату. Основною структурною одиницею був сектор, робота якого будувалася за функціональною ознакою. «Функціонери, – наголошувалося в інструкції про відповідальних виконавців НКО УСРР, – що виконують декілька споріднених функцій чи об'єктів об'єднуються у функціонально-галузеві групи» [69]. Два сектори – мистецтва та

літконтролю належали до структур із «спорідненими» функціями політично-ідеологічного контролю, об'єктом діяльності яких були твори художньої літератури, видавництва, театральне мистецтво, кінематограф та радіомовлення. 22 жовтня 1933 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про реорганізацію НКО УСРР», поновивши управління та відділи, залишивши два системних підрозділи політико-ідеологічного контролю – Головліт та Головрепертком [210]. Вони виконували спільну функцію цензорів, але вирізнялися галузями контролю.

В офіційних виданнях Наркомосу УСРР, починаючи з 1931 р., особливо в «Бюлетені НКО УСРР», зустрічаються назви «Сектор мистецтв», Вищий репертуарний комітет, Головрепертком, Вищий музичний комітет, які становили єдину структуру літконтролю, а не розгалужену систему. Основною організаційною структурою був сектор мистецтв НКО, представляючи «вищий» або «головний» репертуарний комітет, постійними членами якого виступали референти, а також керівники галузевих установ – театрів, мистецьких об'єднань. Головою Вищого репертуарного комітету був зав сектором мистецтв НКО УСРР. Референтом працював композитор П. Козицький. 12 травня 1931 р. сектор літконтролю пояснив, що його повноваження стосуються контролю текстової частини (віршів, пісень, матеріалів до декламації), а для постанови на сцені чи будь-якого іншого публічного виконання дозвіл видавав Головрепертком [191]. 19 вересня 1931 р. Миколайвський відділ народної освіти звернувся до сектору літконтролю за поясненням: «Нами одержано листа від Головреперткому та Головліту РСФРР про те, що твори драматургів-професіоналів, які не пройшли дозволу Головреперткому та Головліту не дозволяються до виконання акторами» [60,арк.87]. Відповідь була однозначною: «На всі вистави, всім театрам, дозвіл дає лише сектор мистецтва, за винятком тих театрів, які затверджені останнім» [189]. Отже, судячи з пояснення та інших документів, сектор мистецтва НКО був вищою установою, яка забезпечувала політико-ідеологічний контроль за репертуаром театрів, мистецтвом загалом. Його ототожнювали з Головмистецтвом, що лише підкреслювало республіканський статус структурного підрозділу Наркомосу УСРР.

29 квітня 1935 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про утворення Головного управління контролю за видавництвами й репертуаром при НКОсвіти УСРР та затвердження Положення про це управління»[211]. Головрепертком здійснював «...політично-ідеологічний, художній та військовий контроль, як попередній, так і наступний, над усіма видовищами й репертуаром (театр, музика, естрада, кіно, художнє радіомовлення й таке інше на території УСРР»[211]. Він видавав дозвіл на вистави та публічне виконання драматичних, музичних і хореографічних творів, циркових і естрадних та кінокартин, на розповсюдження грамофонних платівок, здійснював контроль за художнім радіомовленням, забороняв вносити зміни до текстів, дозволених до публічного виконання без погодження з ним. Заборонялися вистави, «...які містять у собі агітацію та пропаганду проти радянської влади та диктатури пролетаріату», виголошувати державні таємниці, збуджували «націоналістичний та релігійний фанатизм», містичні, порнографічні, антихудожні та «ідеологічно невитримані» твори. При об'єднанні діяли обласні управління контролю за видовищами та репертуаром. Вперше структурний підрозділ НКО УСРР, який здійснював політично-ідеологічний нагляд за мистецтвом, виокремлено урядовою постановою на середину 30-х рр. Головліт та Головрепертком мали повноважений статус республіканських органів цензури в царині літератури та мистецтв.

8 лютого 1936 р. було створено Українське управління у справах мистецтва при РНК УСРР, на яке покладалося керівництво всіма видами мистецтва в Україні з підпорядкуванням йому театрів та інших видовищних установ (музичних, кінематографічних, художньо-живописних, скульптурних) [279]. НКО УСРР передав цьому республіканському органу всі управлінські та контрольні-ідеологічні функції. 23 лютого 1936 р. керівником Управління у справах мистецтв, яке дійсно стало Головмистецтвом, призначили А.А. Хвилю [277]. Фактично відбувся розподіл політично-ідеологічних та адміністративно-регулятивних функцій між державними установами. 1 квітня ЦВК та РНК УСРР частково змінили структуру НКО УСРР, які стосувалися підрозділів управління школою – вищою, середньою, початковою [278]. Система головлітівської цензури залишилася у підпорядкуванні Наркомосу УСРР.

Уніфікаторські тенденції пожвавилися після звільнення М.О. Скрипника та призначення наркомом освіти В.П. Затонського. Виникло питання про створення єдиного союзного органу політичної цензури, яке порушив начальник Головліту Б. Волін, надіславши доповідну записку в політбюро ЦК ВКП(б) 9 квітня 1933 р. Він декілька раз використав термін «наша радянська цензура», зазначивши, що в республіках вона «бездоглядна», а «...деякі області України взагалі не мають органів цензури» [217,с.297]. Начальник Головліту РСФРР вважав організаційну схему функціонування органів цензури в рамках системи освіти неможливою, тому запропонував «...уніфікувати військову, зарубіжну, а також ідейно-політичну цензуру», позаяк «...цензура повинна стати всесоюзною та інтегральною» [217,с.297]. Організаційною базою її становлення мав бути Головліт РСФРР, а об'єднаного союзного Головліту – Раднарком СРСР. Реформаторські прагнення Воліна не були реалізовані, тому що Наркомос УСРР згідно конституції мав статус республіканського наркомату, а Укрговліт однак виконував настанови ЦК ВКП(б).

3 березня 1936 р. спеціальна комісія оргбюро ЦК ВКП(б) розробила проект постанови «Про роботу Головліту», яким передбачалося виокремлення Головліту зі складу Наркомосу та створення Головного управління в справах цензури при РНК СРСР [217,с.65]. Подібні управління мали виникнути при Раднаркомках союзних республік, але підпорядкованих союзному відомству. Для зміцнення апарату цензури призначенням його номенклатури займався б секретаріат ЦК ВКП(б). Проект постанови було надіслано Сталіну, але протягом другої половини 30-х років союзного голвліту не створили. 17 листопада 1939 р. керівництво Головліту РСФРР знову порушило питання про формування «...єдиного централізованого органу цензури при РНК Союзу РСР» [217,с.318], але у його звіті про роботу за поточний рік, датованому 3 березня 1940 р. йшлося про вивчення досвіду діяльності «Українського та Білоруського Головлітів» [217 ,с.329], тобто їх республіканський статус залишився без змін. Функції союзного цензора мав Уповноважений РНК СРСР з охорони військових таємниць в пресі, котрий одночасно був і начальником Головліту РСФРР, але за посадою, позаяк установа перебувала в системі Наркомосу.

Таким чином, хоча єдиного централізованого цензурного органу по державній лінії в СРСР і, зокрема, в радянській Україні, не було створено, цензура була жорстко централізованою, потужною і тотальною по партійній лінії. В умовах моно партійної влади радянські і партійні органи політичної цензури становили єдину й уніфіковану систему політично-ідеологічного нагляду за інтелектуальним і духовним розвитком суспільства.

2.5. Номенклатура органів партійно-радянської цензури

Поняття і явище партійно-радянської номенклатури має дві організаційно-функціональних складові: структуру і штати партійних і державних органів влади та персоналії посадовців, їх роль і місце в апараті різних установ, а також в галузях суспільного життя. Історія політичних відносин в Україні 20–30-х років висвітлюється дослідниками в контексті парадигми влада і суспільство, керівна верхівка і соціум, відтак партноменклатура постає в образі слухняних і запопадливих виконавців команд та вказівок політбюро ЦК ВКП(б). Політико-ідеологічні основи тоталітарної системи влади переносять на окремих високопосадовців, наділяючи їх рисами всевладності. Монопартійна структура формування радянських органів влади, крім сталінського оточення, мала стільки влади, скільки було передбачено штатними посадами та функціональними повноваженнями.

Науково-історична проблематика партійно-радянської номенклатури досить активно досліджується в українській історіографії, але її окремі галузеві зағони, до яких належить і кадри головлітівської цензури, залишаються білою плямою. Важливо з'ясувати своєрідну номенклатурну еволюцію, тобто послідовність призначення, діяльності та обставини переміщення перших осіб виконавської вертикалі цензурних підрозділів, виявити їх соціально-політичний портрет, освітній та професійний статус. Радянська система цензури, як ми уже показали, мала функціонально та організаційно спільну ідеологічну основу, тому номенклатурна еліта республіканських органів цензури становила «передовий загін» партійців в

установах культури, науки, освіти. Постанови НКО РСФРР з питань організації роботи цензури цілком сприймали в Наркомосі УСРР в якості зразка, а унітарно-уніфікаторські амбіції прихильників єдиної системи радянської цензури в РСФРР та РНК СРСР і політбюро ЦК ВКП(б) відгукувалися в Україні.

Номенклатурно-функціонально кожен нарком освіти в УРСР був головним цензором, позаяк органи цензури перебували у їх підпорядкуванні. Політична діяльність Г.Ф. Гринька, В.П. Затонського, О.Я. Шумського, М.О. Скрипника на посаді наркома освіти мала виразні ознаки верховного цензора, беручи до уваги їх головування на засіданнях колегії Наркомосу, де розглядалися відповідні питання, а також їхні статті, промови, накази, розпорядження. Вони виконували номенклатурні обов'язки наркома освіти – політичної посади, яка здійснювала ідеологічне керівництво та організаційне функціонування системи освіти, культури, науки. Дехто з них був активним суб'єктом політцензури, а деякі (О.Я. Шумський, М.О. Скрипник) стали об'єктом її карально-репресивного впливу.

Перша половина 20-х років, коли політично-ідеологічним контролем займалися основні підрозділи НКО УСРР (ЦУД, Головполітосвіта, Головсоцвих, ДНМК), характерна відносною колегіальністю та главкізмом роботи органів цензури, тому роль і місце посадовців обмежувалося їх номенклатурними обов'язками. Основною структурою, яка мала повноваження системного цензора, був ЦУД, який у 1922–1924 рр. очолювали М. Ікс, І. Кулик, С. Сова-Степанов. Про них йшлося у попередніх розділах. Друга половина 20-х років вирізнялася плинністю кадрів головлітівської цензури, особливо політредакторів. Формування кадрового корпусу номенклатури політцензури в УСРР 20-х роках відбувалося за рахунок співробітників політконтролю ДПУ, якими забезпечувався ЦУД, а згодом Укрліт. Зокрема, завідувачем контрольного відділу ЦУДу був постійний представник відділу політконтролю ДПУ латиш К.А. Предіт. Його службовий список свідчить про значний досвід воєнцензури та політконтролера, набутий в особих відділах РСЧА та військ ДПУ, ВУЧК. Працюючи в ЦУД, він їздив до Москви, вивчав організаційні питання діяльності Головліту. 17 січня 1925 р. ЦУД просило Управління справами НКО УСРР призначити К.А. Предіта на посаду

завідувача адміністративно-контрольного відділу. У червні 1925 р. він інспектував роботу окрлітів, а в особовому листку по обліку кадрів НКО УСРР є запис від 2 березня 1925 р., згідно з яким він був «тво начальника Укрліту», замість М. Ікса [79,арк.20]. 24 червня 1925 р. К.А. Предіт мав службове посвідчення заступника завідуючого Укрлітом, а 2 жовтня 1925 р. завідуючого Укрлітом. На початку січня 1926 р. комісія з українізації апарату НКО УСРР зобов'язала його вивчити українську мову до літа 1926 р. [79]. 12 січня 1926 р. К.А. Предіт виїхав у службове відрядження до Москви для обговорення з Головлітом РСФРР таких питань: 1) про створення в СРСР єдиного «Переліку» інформації військово-економічного змісту, що не підлягають оголошенню; 2) про контроль літератури, яку вивозили за кордон; 3) узгодження порядку друкування в РСФРР видань українських видавництв; 4) про передрук з центральних газет відомостей, які містять в собі порушення «Переліку» та не підлягають оголошенню. Організаційно-адміністративні та оперативні проблеми він вирішував швидко, а для розуміння літературно-мистецьких справ бракувало належної освіти. 6 квітня 1926 р. К. Предіт подав О.Я. Шумському заяву про звільнення його з посади керівника Укрліту, бо не вважав себе достатньо компетентним «працівником у літературній галузі». «Позаяк я всю другу половину 1925 року, – зазначав Карл Андрійович, – тимчасово завідував Укрлітом, то питання залишалося відкритим до призначення завідуючого Укрлітом. Тепер, з призначенням на цю посаду тов. Люксембурга, котрий уже встиг остаточно оволодіти справою усієї роботи Укрліту – переконливо прошу про звільнення мене від роботи в Укрліті і направити у розпорядження ЦК КП(б)У» [79,арк.26]. 20 травня 1926 р. його направили до ЦК КП(б)У, звільнивши з Укрліту.

Новопризначений завідувач Укрлітом В.С. Люксембург мав досвід радянської та партійної роботи, був народним секретарем юстиції України у 1918 р., позаяк мав належну освіту, а також працював в Україні з 1917 р. [77]. Він прийшов до Укрліту з посади завідуючого ЦУДом, хоча не знав української мови. Протягом 5 років функціонування політцензури в системі НКО УСРР змінилося 7 керівників, з них жоден не був українцем.

Заступники завідуючого та політредактори головлітівської цензури також належали до інших етнічних груп, а до Укрліту прийшли з ДПУ. Політредактором Укрліту у 1925–1929 рр. був М.І. Сіроко, співробітник Київського губчека на початку 20-х років, котрий менше працював, бо доводилося брати місячні відпустки для лікування на курортах південного Криму. 27 грудня 1927 р. його визнали хворим і знову відправили на стаціонарне лікування, а 19 листопада звільнили з посади політредактора та направили в рахунок мобілізації «15» Харківського окрпарткому [80,арк.9].

Політредактором працював А.Н. Латинський, котрий потрапив на відповідальну посаду з лав студентів Комуніверситету ім. Артема, пропрацювавши декілька місяців завідувачем культвідділу [75]. 10 січня 1926 р. його призначили тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого літературним відділом Укрліту, а 1 лютого 1927 р. заступником завідуючого Укрлітом, перебуваючи на цій посаді до 25 квітня 1929 р. Завідував Укрлітом у 1928 р. Фалькевич, надіславши 24 квітня циркуляр окрлітам «...видавати дозволи на друк календарів при умові попереднього погодження» [125]. Більше половини номенклатури НКО УСРР згідно перепису особистого складу радянського апарату 1 жовтня 1929 р. становили службовці, а з селян 12%. Серед контрольно-інспекторського та інструкторського персоналу службовці сягали 51%, робітники 27%, селяни 17,5% [264,с.13]. Контрольно-інспекторський склад НКО УСРР за національністю розподілявся так: з 57 осіб українці становили 28, росіяни – 10, євреї – 15, а поміж оперативно-керівного з 45, українців – 26, росіян – 6, євреїв – 12 [264,с.28]. Політредактори та інспектори системи головлітівської цензури належали вже до нового покоління, а їхні функції мали виняткове політико-ідеологічне спрямування.

Політична цензура була представлена державними та партійними органами, які дотримувалися спільних ідеологічних засад та вимог, насаджуючи відповідний стиль поведінки суспільства, уніфікуючи його духовне життя, особливо творчої інтелігенції, за принципами соцреалізму, класової моралі і більшовицької моделі розвитку так званої робітничо-селянської держави. Існували положення, інструкції, циркуляри, які виписували методи і форми діяльності органів цензури, а їхня

номенклатура поступово набувала необмежених повноважень запопадливих церберів. Долю митця, його творів, видавництва, творчих колективів вирішували політредактори та головлітвські цензори, тому важливо з'ясувати роль і місце вищої ланки Головліту в управлінні культурою, тобто вплив високопосадовців, їх персональну причетність до цензурування.

Амбіції «головного цензора» союзного значення виявляв начальник Головліту РСФРР Павло Іванович Лебедев-Полянський, від службової запопадливості та професійної фанатичності і принциповості залежала доля багатьох видатних письменників. Він намагався також впливати на систему політцензури в Укрліті, але опосередковано через доповідні записки в політбюро ЦК ВКП(б). До призначення на посаду головного цензора П. Лебедев-Полянський мав досвід політичної діяльності, будучи членом РСДРП(б) з 1902 р., а також літературного критика, хоча закінчив духовну семінарію та медичний факультет Юр'євського університету. Протягом 1908–1917 рр. перебував в Швейцарії, а повернувшись до Росії, очолив літературно-видавничий відділ Наркомосу, Всеросійську раду Пролеткульту, був співредактором журналу «Пролетарська культура» [297,с.20]. Перша згадка про його діяльність на посаді цензора з'являється 30 грудня 1921 р. в листі письменників до наркома освіти А.В. Луначарського, серед яких були і М. Бердяєв, А. Ефрос, Ю. Айхенвальд та інші. Вони підкреслювали той факт, що під час революції та громадянської війни такого «гнітючого нагляду, який з'явився після «відродження цензури» на початку 1921 р.», не було [297,с.23]. Такої цензури, на їх переконання, російські письменники не знали з другої половини XIX ст., тому що «цензор гр. Лебедев-Полянський» забороняв оповідання та вірші, які йому не подобалися по духу. Категоричні формулювання членів правління Всеросійського союзу письменників, які на початку 20-х років були цілком можливими, зводилися до наступного: «політична цензура привласнює собі функції історика культури» або «політична цензура привласнює собі функції останнього судді з питань наукового історіознавства» [297,с.24]. П.Лебедев-Полянський був істориком літератури з дореволюційним стажем роботи, а посада керівника політвідділу Держвидаву надавала йому повноважень ідеологічного контролера. Він вважав, що у 1921 р.

«...ніякої цензури не існувало» [184,с.24], але російські письменники були іншої думки.

Головне управління державними видавництвами (Держвидав) належало до структури Наркомосу РСФРР, а його політвідділ очолював П.Лебедев-Полянський. 16 січня 1921 р. він написав листа А. Луначарському стосовно звернення правління Всеросійського союзу письменників, яке назвав «політичним виступом», спробою «дискредитувати радянську владу», «свідомим і злісним наклепом». Зміст його офіційного листа свідчив про неабияку номенклатурну настирливість П.Лебедева-Полянського, про його пролеткультівський фанатизм. Він підкреслив, що політвідділ Держвидаву керувався «директивами Політбюро ЦК РКП»: не допускати реакційних видань – ідеалістичних, містичних, релігійних, антинаукових, політично шкідливих, а дозволяти лише журнали з проблем літератури, мистецтва, техніки землеробства, наукові та інформаційно-довідкові. Партийна директива для них це «закон, хоча і не усім відомий, і змінювати ми його не можемо» [660,с.68]. Його висловлювання на адресу письменників були доволі категоричними, навіть образливими і винувальними, тому що вважав їх «ворожими нам людьми». Термін «комуністична цензура», застосований ним, означав функціонування системи політико-ідеологічного контролю: «...наскільки книга не шкодить будівництву Радянської влади» [297,с.27]. Вражає номенклатурна тональність звернення П.Лебедева-Полянського до свого «шефа» – наркома освіти А. Луначарського, яка вирізнялася директивністю фраз, зверхністю політвідділу державної установи.

Політвідділ Головного управління Держвидаву, тобто безпосередньо П.Лебедев-Полянський, розробив структуру органів політичної цензури – політвідділ округу, яка діяла до створення Головліту. Округ був не територіально-адміністративною одиницею, а організаційно-функціональною, позаяк його представляли видавництва, редколегії періодичних видань. Паралельно політвідділам існували губернські політичні комісії у справах друку, але як орган політвідділу, хоча їх створенням переймалася голова Політпросу НКО РСФРР Н.К. Крупська. Губернські політвідділи у справах друку здійснювали нагляд за приватними і кооперативними видавництвами і боролися проти насичення ринку

«...літературою, політично шкідливою радянській владі, релігійною, містичною і взагалі шкідливої нашому будівництву нашого життя» [210,с.30]. Політвідділи існували при військовій цензурі ВЧК, тобто одночасно діяло декілька органів контролю.

6 червня 1922 р. з'явилося «Положення про Головліт», відтак усі види цензури об'єднувалися, а керівним і виконавським органом стало Головне управління у справах літератури і видавництв при Наркомосі. Його першим начальником до 19 жовтня був відомий партійний діяч і публіцист, член РСДРП з 1901 р., агент «Іскри» в Москві, член редколегії «Правди» М.Л. Мещеряков. Місцеві органи Головліту формувалися поступово, тому функції політцензора продовжували виконувати політвідділ Держвидаву та його місцеві органи, а призначення П.Лебедева-Полянського начальником Головліту відбулося 25 жовтня 1922 р. [660,с.104], хоча 17 жовтня, забороняючи оповідання А. Конан-Дойля, з'являється його підпис «Зав. Головліту». До одноосібного лідерства в царині політичної цензури, П.Лебедев-Полянський рахувався з іншими посадовцями. 30 червня 1922 р. Л.Д. Троцький пропонував політбюро ЦК РКП(б) виховувати талановитих поетів, письменників, художників, виявляти «безжалісність» стосовно «меньшовицько-есерівських елементів», а також доручити М.Мещерякову і П.Лебедеву-Полянському формування списків «співчуваючих нам письменників» [198,с.36-37]. 6 липня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) підтримало Л.Троцького – створило комісію з підготовки проекту про заснування «художнього видавництва» під контролем Держвидаву, у якому друкувалися б молоді письменники, з'являлися «художні тенденції і школи, що розвиваються в загальнорадянському напрямку» [198,с.40]. Політбюро «викреслило тов. Лебедева-Полянського» зі складу комісії, а натомість призначило Я.О. Яковлева – заступника завідуючого відділом агітації та пропаганди ЦК.

Політична посада П.Лебедева-Полянського, судячи із повноважень та функцій Головліту, вимагала постійного контакту головного цензора з партійними органами. 2 грудня 1922 р. за підписом П.Лебедева-Полянського та представника ГПУ було опубліковано документ «Права і функції Головліту, та його місцевих органів» [195]. Головліт здійснював усі види цензури (військову, політичну, ідеологічну), а відділ

політконтролю ГПУ надавав йому технічну допомогу, слідкуючи за діяльністю типографій, книжкової торгівлі, за ввезенням та вивезенням літератури. Співпраця Головліту та ГПУ додавала П.Лебедеву-Полянському особливих повноважень. Він був політкомісаром в Наркомосі, представляючи партійну генеральну лінію, виявляючи самодіяльність, яка викликала занепокоєння наркома освіти А. Луначарського.

Начальник Головліту, тобто структурного підрозділу Наркомосу, підпорядковувався наркомові та колегії наркомату, але між ними існували суперечки, зумовлені не особистими якостями характеру, а передусім конфліктом повноважень між радянськими та партійними органами. Політико-ідеологічний контроль за літературою та видавництвами, ініційований вищими партійними структурами, здійснював Головліт, відтак П.Лебедев-Полянський мав підтримку «згори». 13 січня 1923 р. нарком А. Луначарський, звертаючись до нього, радив головному цензорві скасувати заборону друкувати книги саме за новою орфографією [297,с.39]. Нарком освіти вважав не нормальним наявність великої кількості контролерів за розвитком мистецтва, критикував публічно Головліт за його надмірне церберство. 18 грудня 1924 р. П.Лебедев-Полянський, реагуючи на позицію наркома освіти, нагадав йому про те, що будь-які принципові чи сумнівні питання погоджуються з відділом преси ЦК РКП, а листування з ідеологічних справ є основним в роботі Головліту, тому «...побіжне засудження нашої діяльності, яке неодноразово зустрічалося і раніше у Ваших статтях» [297,с.84], на переконання головного цензора, було недоцільним. Елементи попередження з'явилися в листі П.Лебедева-Полянського до А. Луначарського від 10 липня 1925 р. стосовно публікації роману Ж. Жіроду «Зігфрід і Лімузен». Нарком освіти виступив за друк книги французького письменника, якого вважав найкращим «стилістом сучасної Франції», а начальник Головліту був проти, тому що його друкувало приватне видавництво, не «радянсько-партійне», відтак «...у Вас можуть бути неприємності» [297,с.88]. Він не заперечував, що А. Луначарський написав передмову до роману і власний коментар, але вважав недоцільним співпрацю наркома із приватним видавництвом, хоча там друкували свої твори В. Іванов, К. Чуковський, М. Горький,

Л. Леонов. 13 травня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) «поставило на вид» А. Луначарському, тобто оголосило «партстягнення» членові редколегії «Нового миру» за друк творів Б. Пільняка [198,с.66]. Цікаво те, що П.Лебедев-Полянський був у складі комісії політбюро з цього питання, яку очолював В.М. Молотов. Нарком освіти А. Луначарський не заперечував «марксистського підходу» критики, але намагався лібералізувати державну політику в галузі мистецтва.

Начальник Головліту особисто писав річні звіти про діяльність. 8 липня 1926 р. колегія НКО РСФРР заслухала його доповідь і ухвалила проект постанови про розмежування функцій відділу преси ЦК ВКП(б) та Головліту, надання йому ширших повноважень. Наблизивши роботу Головліту до партійних органів, проект постанови ніби зобов'язав його давати огляди ідеологічно-політичного характеру про книжковий ринок, відновлюючи взаємне представництво між собою, передавав Головліту попередній і наступний перегляд усієї літератури, право розгляду та затвердження видавничих планів. Розмежування функцій торкнулося Комітету у справах друку та Головліту: перший займався винятково господарсько-фінансовими питаннями, інші політично-ідеологічними справами [176,арк.13]. Позиція начальника Головліту була «дворушницька»: ховаючись під крилом політбюро і не заперечуючи посилення партійної лінії, він неухильно насаджував принцип єдиноначалля з диктаторськими повноваженнями головного політцензора. Звичайний структурний підрозділ Наркомосу, але очолюваний літературним критиком і політконтролером одночасно, набув функцій міжвідомчого ідеологічно-контрольного органу.

Номенклатурне протистояння А. Луначарського та П.Лебедева-Полянського тривало протягом другої половини 20-х років, яке завершилося призначенням А. Бубнова наркомом освіти, котрий прихильно ставився до головного цензора, навіть висунув його на посаду начальника Головліту. Якщо А. Луначарський підтримував постановку п'єси М. Булгакова «Дни Турбиных», то П.Лебедев-Полянський був категорично проти. Його цензорську позицію знав Й. Сталін, котрий не став реагувати на звернення 28 лютого 1929 р. комфракції РАППу заслухати «теорію» П.Лебедева-Полянського [198,с.112].

Наприкінці 20-х років, коли А. Луначарського «мирно» звільнили з посади наркома освіти, П.Лебедєв-Полянський здобув повну свободу дій. Головліт заборонив третину творів А.П. Чехова, тому письменник М. Кольцов з колегами просив экс-наркома втрутитись, позаяк головлітівська відмова мала «ідеологічні міркування». 10 жовтня 1929 р. А. Луначарський звернувся до П.Лебедєва-Полянського не із службовим запитом, а у «товариському порядку», хоча тональність листа була високою[297,с.168]. Риторичність, з якою він звертався до начальника Головліту, була формальною, позаяк у колишнього наркома освіти не було жодного сумніву стосовно категоричності його колишнього підлеглого. П.Лебедєв-Полянський відповів А.Луначарському 14 жовтня, зазначивши «паперові спекуляції» видавництва «Огоньок», але рішення про видання лише «соціально-значимих творів» А. Чехова, мовляв, видав П.М. Керженцев – заступник завагітпропом ЦК ВКП(б).

Ідеологічна агресивність головного політцензора не знала меж і не визнавала авторитетів – відомих письменників. Він критично ставився до друку творів М. Горького у приватних видавництвах, затримував видання роману О.О. Фадєєва «Розгром», вилучаючи фрази і речення, заборонив перевидання творів О.І. Купріна та інших письменників-емігрантів, підтримав пропозицію науково-педагогічної секції Державної ученої ради про «відхилення» книги К. Чуковського «Бармалей». Головний цензор країни заборонив художні твори економіста О.В. Чаянова, покликаючись на узгодження рішення з «директивними організаціями» [180,арк.2]. До Б. Пільняка, М. Булгакова він виявляв особливу «класову пильність». За півроку до «переведення на іншу роботу», тобто у січні 1931 р., П.Лебедєв-Полянський виступив на нараді завідуючих республіканськими Головлітами, на якій не було представників Головліту УСРР, з постановчою доповіддю про особливості політико-ідеологічного контролю над літературою в період реконструкції. Він говорив про специфіку роботи Головліту, про поширення генеральної лінії партії на «...всі галузі нашої ідеології, – і на соціологію, і на історію, і на філософію, і на медицину, і на сільське господарство, і на художню літературу, і на дитячу літературу» [297,с.190]. Для нього творчість М. Булгакова «залишилась найшкідливішою», а «уламки

чаяновщини та кондратьєвщини будуть вилучені із наших навчальних закладів» [297,с.191]. Для головлітівського чиновника було однаково: вилучати плакат «Нічна панель» та забороняти постановку п'єс М. Булгакова.

Десятирічна епоха головлітівської діяльності П.І. Лебедева-Полянського завершилася, але продовжували діяти органи політичної цензури, формуванням яких він займався. Структурний підрозділ Наркомосу, організаційно був підпорядкований наркомату освіти та колегії наркомату, а функціонально залежав від ідеологічних органів партії – відділу преси, агітпропу ЦК ВКП(б). Головліт виник з ініціативи партійного керівництва, мав його підтримку, тому нарком освіти А. Луначарський, ліберально налаштований до перспектив «неофіційного» мистецтва, постійно конфліктував з начальником управління Наркомосу. Повноваження політико-ідеологічного нагляду, якими наділили П.Лебедева-Полянського, перетворили його в основного літературного критика. «Якщо до останнього часу ми були переважно органами каральними, – наголошував він на початку січня 1931 р., – своєрідними «ГПУ в літературі», то тепер повертаємо в іншу сторону. Не применшуючи нашої політичної функції, ми повинні приєднати до неї і керівництво літературною роботою. ЦК партії зобов'язав Головліт, щоб він не лише слідкував за книгами, які виходять, але і виявляв всі ті тенденції, які визрівають в окремих галузях літератури, щоб він міг знати про назрівання небезпеки» [297,с.195]. Діяльність П. Лебедева-Полянського на чолі Головліту нагадувала роботу повноважного представника партійних органів. Він одноосібно готував тези доповіді на політбюро, надсилав доповідні записки, надавав відповідну інформацію, не порадившись з наркомом освіти, доповідав на засіданнях оргбюро та політбюро ЦК партії про роботу Головліту.

Літературний критик та історик літератури, не зважаючи на диплом медика, став професійним політцензором, не зраджуючи «фахові» протягом багатьох років, навіть уник сталінського терору. Саме П.Лебедев-Полянський розробив та подав 6 червня 1931 р. на затвердження Раднаркомом РСФРР положення «Про Головне управління у справах літератури і видавництва та його місцеві органи», але ним скористався його наступник Б.М. Волін [297,с.205-206], який очолював Головліт

протягом 1931–1935 рр. Його першими службовими кроками на цій посаді були звернення до «партійно-наукової громадськості» надати підтримку Головліту щодо експертизи, перегляду тих чи інших праць «порядком попереднього контролю». Він зобов'язав уповноважених Головліту та політредакторів уважно відслідковувати антирадянську літературу, вилучати її, не втрачати «більшовицьку пильність» при здійсненні «попереднього контролю» [297,с.206].

В Україні номенклатура радянських органів політичної цензури кінця 20-х–першої половини 30-х років виконувала службові інструкції та партійні директиви, не виявляючи персональної ініціативності. Напередодні реорганізації центрального апарату НКО УСРР, тобто у лютому 1930 р., Головне управління у справах літератури і видавництва очолював Н.М. Калюжний [338], а його заступником був П.С. Ломанов. Політконтролером Головліту був О.Н. Волович, політредакторами літературного відділу С.В. Федочишин, В.П. Тедичко, П.П. Кларк, Ф.П. Білов, М.І. Данугаєв, Я.М. Мекеліта, П.М. Гаврюшенко, Я.А. Банабанов, Б.Б. Кімельблат, політредактором Харківської митниці П.Д. Телицький [99,арк.27-28]. На посаді секретаря відділу працювала Р.А. Есрег, а секретарем відділу літератури Г.З. Дяченко. Н.М. Калюжний керував сектором літконтролю після реорганізації структури Наркомосу 13 серпня 1930 р. 3 листопада 1930 р. заступник наркома освіти Є. Гірчак разом з ним підписали циркуляр, яким зобов'язали райліти «...не видавати друкарням дозволу на випуск друкованих творів, якщо не подадуть поштової розписки про надсилання обов'язкових примірників до Літконтролю та Книжкової палати» [187]. За керівництво Н.М. Калюжного було затверджено головлітівські штати цензури в районах, але на початку 1931 р. він залишив НКО УСРР. 3 25 серпня 1932 р. Н.М. Калюжний працював директором видавництва ВУЦВКу [63,арк.17].

Новим керівником сектору літконтролю був А. Лиханський, який інформував місцеві органи 22 березня 1931 р. про завершення інструкції для здійснення вилучення літератури з бібліотек [56,арк.15]. Його заступником став П.С. Ломанов, який працював в органах політцензури з 20-х років. Вони займалися поданням положення про Укрговліт у травні та серпні 1931 р. Починаючи з березня 1932 р.

А. Лиханський підписував офіційні попери з позначкою «начальник Головліту», але 25 квітня 1932 р. на засіданні РНК УСРР його звільнили з цієї посади [13,арк.9]

Черговим начальником Укрговліту став Петро Васильович Мальцов. Прохання про його призначення подав М.О.Скрипник 20 квітня 1932 р., запропонувавши одночасно і членом колегії НКО УСРР [112,арк.17]. Його заступником призначили політредактора соціально-економічної літератури Б.Б.Кімельблат, яка приступила до виконання обов'язків з 28 грудня 1932 р. [66,арк.6]. Зарплата начальника Головліту становила у вересні 1932 р. 280 крб., політконтролера – 275 крб., інспектора соціально-економічної літератури, а також політредакторів – 325 крб. [52,арк.1] Начальник Укрговліту видав кілька циркулярних листів, які стосувалися упорядкування структури політико-ідеологічного контролю за проходженням літератури безпосередньо у видавництвах (уповноважений, спецуповноважений Головліту, директор-уповноважений, політредактор), запровадив нові правила здійснення Головлітом попереднього контролю, реорганізував його систему, виписав умови контролю термінових видань, підвищив вимоги до рецензування рукописів. Укрговліт знаходився в Харкові по вул. Артема, 29, куди приїздили зі звітами начальники обласних та районних літів. Зокрема, 29 липня 1932 р. П. Мальцов викликав начальника Слов'янського міськкліту на «килим» для з'ясування справ [60,арк.7]. Він встановив також місячні навантаження редакторам видавництв, які переглядали рукописи. Видав постанову про порядок здійснення попереднього і наступного контролю творів Леніна і Сталіна. 1 червня 1933 р. П.В. Мальцов брав участь на засіданні колегії НКР УСРР, яке проводив А. Хвиля [67,арк.123].

Після звільнення П.В. Мальцова восени 1933 р. з посади начальника Головліту він переїхав до Москви та був призначений заступником наркома освіти РСФРР, навіть підписав 29 січня 1934 р. наказ №79 про створення при управлінні театрами групи для господарсько-матеріального забезпечення [181,арк.123]. Начальником Укрговліту призначили І. Ткача, який у грудні 1933 та січні 1934 р. видавав розпорядження про усунення причин затримки виходу книг. 20 березня 1934 р. між ним та директором видавництва «Література і мистецтво» виникли суперечки,

зумовлені повільним проходженням рукописів через попередній та наступний політичний контроль, що призводило до зриву графіка випуску книжкової продукції і фінансових збитків [59,арк.60]. За поясненням та полагодженням справи зверталися до політичного арбітра – культпропу ЦК КП(б)У. Кадрова чистка Наркомосу УСРР 1933–1934 рр., внаслідок якої було звільнено понад 200 «націоналістичних ворожих елементів», а також 100% керівного складу облнаросвіти та 90% райнаросвіти [716,с.15], а вони були фактично начальниками літконтролю.

Кадрові чистки співробітників Головопліту унеможлилювали повне охоплення цензурою окремих галузей культури [159,арк.11], тому І.Ткач не раз звертався до Культпропу ЦК ВКП(б) з проханням про забезпечення політконтролю в окремих областях, скаржився на відсутність там штатних цензорів [181,арк.128]. Просив вжити заходів для збільшення кількості працівників обллітів, охоплення політконтролерами всієї преси, неперіодичних видань, радіомовлення, утворити штатну посаду начальника міськрайліту на базі міськрайвно.

Листування начальника Укрголовліту з партійними структурами, яке тривало протягом 1934–1936 рр., дозволяє встановити період його перебування на посаді, а з іншого боку, виявити принципи та пріоритети його номенклатурної діяльності. 21 січня 1935 р. І.Ткач особисто інформував П.П. Постишева про вилучення книг «націоналістичних елементів» [158,арк.18]. За його підписом з'явилися «Зведення за 3-й квартал 1935 р.» про конфісковану та заборонену до випуску літературу [160,арк.175]. 22 лютого 1936 р. І. Ткач повідомив заступника наркома освіти УСРР З.А. Ашраф'яна та заввідділом друку і видавництв ЦК КП(б)У Г. Топчієва про вилучення старого видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, оскільки вони були підготовлені до друку А. Річицьким [161,арк.15].

Наступним начальником Укрголовліту, починаючи з другої половини 1936 р., був Светов, одночасно виконуючий обов'язки начальника Київського відділу іноземної цензури, а його безпосереднім начальником уповноважений РНК СРСР з охорони військових таємниць С. Інгулов, котрий очолював Головліт РСФРР [164,арк.15]. 25 лютого 1937 р. він звільнив його з посади, а натомість призначив

начальником відділу іноземної цензури Колесніченка. С. Інгулов прийшов на посаду начальника Головліту РСФРР після Б. Воліна. Наприкінці січня 1937 р. виконуючим обов'язки начальника Укрговліту був фактично Колесніченко, за підписом якого надсилалися зведення про конфіскацію літератури. Чергова хвиля політичних репресій, яка тривала протягом 1937–1938 рр., торкнулася номенклатури партійно-радянських структур та органів цензури. 4 грудня 1938 р. начальником Головліту УРСР був О.М. Ільїн, якому виповнилося лише 27 років [11,арк.20].

Система політично-ідеологічної цензури в УРСР 20–30-х років виникла з ініціативи партійних органів, а також функціонувала під їх безпосереднім керівництвом та наглядом. Інституційно в суспільстві діяли партійні структури (агітпроп, відділ друку і видавництв, культпроп) та радянські установи Наркомосу (ЦУД, Головополітосвіта, Головосоцвих, Головліт), кожна з яких виконувала конкретні повноваження та функції, а разом вони представляли єдину систему радянської політичної цензури. Партійне регулювання здійснювалося шляхом видання постанов, кадрового призначення наркомів освіти та членів колегії НКО, які одночасно були керівниками структурних підрозділів, ідеологічно забезпечення розвитком культури, освіти, науки. Агітпроп, Культпроп та політбюро ЦК КП(б)У, а інколи ЦК ВКП(б) виступали арбітрами між державними органами цензури.

Створення Центрального управління у справах друку та його діяльність у 1922–1933 рр. варто розділити на два функціональних періоди. Перший тривав протягом 1922–1925 рр., коли ЦУД був основним підрозділом з цензорського нагляду та контролю за літературою і роботою видавництв. Він тісно співпрацював з відділом політичного контролю ДПУ, навіть між ними виникали суперечки стосовно повноважень, прав, обов'язків, які вирішувалися спільно вищими посадовими особами. ЦУД був суб'єктом політичної цензури в Україні першої половини 20-х років, але й внутрівідомчою установою без виокремлення контрольного підрозділу за репертуаром театрів, видовищ. Другий період його діяльності, котрий тривав до ліквідації цього цензурного підрозділу у 1933 р., перетворив ЦУД в організацію господарсько-матеріального забезпечення роботи видавництв, відтак він став об'єктом цензури.

Структурно-функціональні підрозділи НКО УСРР (Науковий комітет, Головополітосвіта, Головоцвх, ДНМК та його галузеві комітети) здійснювали науково-методологічне забезпечення освітніх закладів та ідеологічних основ формування комуністичної свідомості, маючи повноваження політичних цензорів в царині випуску шкільних підручників, предметних програм, видавничих планів. Вони виконували функцію системного політично-ідеологічного нагляду за гуманітарною сферою, продукуючи та насаджуючи доктринальні принципи більшовизму. Поєднання системного нагляду з повсякденним ідеологічним контролем шляхом рецензування науково-педагогічної літератури надавало цим структурам особливого місця серед органів політцензури. Їхні установки стосувалися внутрішньої самоцензури, яка охопила цілі покоління радянських людей, вихованих агітками, хатами-читальнями, сільбудами Головополітосвіти, шкільними програмами з історії класової боротьби тощо. Діяла цензура за духовним розвитком суспільства.

Головлітівська цензура, якщо брати до уваги термінологію, тобто аббревіатуру, почала формуватися в Україні з 1925 р., коли ЦУД фактично склав свої повноваження, але її системні витoki починаються у 1922 р. Саме тоді з'явилося Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт РСФРР), хоча діяло на перших порах Центральне управління у справах друку, однак постав Головліт, а в Україні залишився ЦУД. Структурно-функціонально та інституційно ЦУД НКО УСРР та Головліт РСФРР представляли однотипні за повноваженнями органи політичної цензури, позаяк обидві установи мали статус управління Наркомосів. В РСФРР, враховуючи територію та обсяги роботи, значно раніше відбулося галузеве структурування підрозділів головлітівської цензури, тобто виокремлення Головреперткому та Головліту. В Україні певний час функції цензора виконувало ВУФКу, а розмежування головлітівських повноважень цензорського нагляду за літературою і видавництвами та мистецтвом (театр, кіно, видовища) почало визрівати наприкінці 20-х років, організаційно оформилося у 1930–1933 рр., коли діяли Сектор мистецтва та Сектор літконтролю. Перший представляв Вищий репертуарний комітет, тому що його очолював завсектором мистецтв, а членами

були фахові штатні інспектори. Офіційне оформлення українського Головреперткому завершилося у 1935 р. з виданням урядової постанови про утворення спеціального управління, яке займалося політично-ідеологічним наглядом за репертуаром та видовищами. Головліт залишився в системі НКО УРСР до кінця 30-х років, хоча були спроби створити союзний Головліт.

До номенклатури політичної цензури належали, крім керівників відповідних партійних органів, наркоми освіти, яким підпорядковувалися інші структурні підрозділи (ЦУД, Головліт тощо), начальники Головліту, їх заступники, політредактори, штатні рецензенти, уповноважені, спецуповноважені, політконтролери у видавництвах і на митницях, директори видавництв, інспектори, начальники гублітів, окрлітів, райлітів, обллітів. В Україні, починаючи з 1922 і до 1938 рр., змінилося близько 15 начальників центрального апарату головлітівської цензури, серед яких не було жодного українця. В РСФРР за 16 років діяльності Головліту було три начальники – П.І. Лебедєв-Полянський, Б.М. Волін, С. Інгулов, двоє перших мали належну вищу освіту. Українська номенклатура органів політцензури, особливо у 1922–1926 рр., була представлена співробітниками ДПУ, яких «висунули» на посаду політредакторів ЦУДу, частина яких залишилася працювати в Україні. Вона не мала професійної підготовки, не кажучи про літературно-мистецьку освіту. Головним принципом відбору співробітників для цензурних органів була беззастережна відданість не стільки ідеям, скільки вождям Комуністичної партії і, передусім, Й. Сталіну. Політичні репресії 1933–1934 рр. усунули з місцевих органів цензури значну кількість політредакторів, що призвело до вихолощення кадрів і порушення функціонального забезпечення системи політцензури, посилення її карально-репресивного впливу.

РОЗДІЛ 3

ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО НАГЛЯДУ ЗА ЛІТЕРАТУРНОЮ ТВОРЧІСТЮ ПИСЬМЕННИКІВ

3.1. Політичний контроль партійних цензорів за художньою літературою

Монопартійний принцип формування радянської політичної системи завершився становленням та функціонуванням тоталітарного режиму диктаторського типу, виразником якого стали карально-репресивні органи державної влади, необмежене втручання політбюро ЦК ВКП(б) та культу особи Сталіна. За формальною колегіальністю партійно-радянських органів виокремлювалася роль номенклатури, освяченої сталінським гаслом: «Кадри вирішують все!». Вибудувана організаційна вертикаль не мала зворотнього напрямку, тобто не сприймала будь-якої демократизації суспільного життя, самоврядності чи самодіяльності, а тим паче вільнодумства та творчого сепаратизму. Нагляд за дотриманням ідеологічних вказівок партії здійснювали партійні органи, виконуючи стратегічну функцію політичної цензури.

Дослідники соціально-економічних відносин 20-х років ідеалізують НЕП, особливо його лібералізаційний вплив на духовний розвиток суспільства. Допускаючи певне послаблення, більшовики миттєво відреагували на прояви так званої дрібнобуржуазної ідеології та діяльність приватних видавництв, самодіяльність літературно-мистецьких об'єднань. Головліт РСФРР та ЦУД УСРР виникли одночасно з проголошенням та здійсненням НЕПу, упереджуючи можливі антирадянські течії. У лютому 1921 р. відбулася перша Всеукраїнська партнарада, резолюції якої стосувалися посилення боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією в галузі культури, видавничої справи [119, арк.17-20]. Структури оперативного політичного контролю діяли при ДПУ УСРР, виявляючи «шкідливу» літературу на початку 20-х років. «Культурного НЕПу», тобто демократичних зрушень в галузі культури і духовності, не відбулося, тому що партійне керівництво розпочало кампанію ідеологічної уніфікації літературного процесу, мовознавства, мистецтва.

Політична діяльність партійних цензорів в галузі літератури свідчила про системне та персональне втручання номенклатури у творчий процес, про її безпосередню участь у рецензуванні художніх творів. Одним з них був П.М. Керженцев, котрий впливав на долю письменників та літературну тематику. Він народився в один рік із майбутнім начальником Головліту П.І. Лебедевим-Полянським – у 1881 р.[297,с.166], але вони очолювали різні гілки єдиної системи політичної цензури – державної та партійної. 31 грудня 1919 р. ЦК більшовицької партії, членом якої П.Керженцев був з 1904 р., доручило йому та Г. Чичеріну, М. Стеклову, М. Бухаріну виробити «...способи, заходи і лінії цензури партійних видань», у яких висвітлювалися зовнішньополітичні питання» [184,с.19]. Перебуваючи на дипломатичній роботі в Італії, повноважний представник СРСР П.М. Керженцев сприяв фінансуванню видавничих проектів М. Горького.

Цензурно-партійна діяльність П.Керженцева тривала десять років, починаючи з його призначення на посаду заступника завідуючого відділом агітації, пропаганди та друку (агітпроп) ЦК ВКП(б) у травні 1928 р. і фактично завершилася на початку 1938 р. В апараті ЦК він працював протягом 1928–1931 рр., будучи одночасно заступником голови Комакадемії та директора Інституту літератури, а державна служба Керженцева була пов'язана з посадами керуючого справами РНК СРСР (1931–1933), голови Всесоюзного радіокомітету (1933–1936 рр.) та голови Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР [297,с.166]. В агітпропвідділі П.Керженцев очолював сектор художньої літератури та мистецтва, а його начальниками були О.І. Криницький та О.І. Стецький [660,с.34].

Повноваження агітпропівця П.Керженцева поширювалися не лише на відповідні партійні структури в республіканських організаціях, а й дозволяли йому здійснювати ідеологічний нагляд за літературно-мистецькими процесами в країні, давати політичну оцінку художнім творам та авторам. Для партноменклатурника П.Керженцева літературні процеси в СРСР не були таємницею, позаяк він слідкував за їхнім розвитком, а наприкінці 20-х років опинився в епіцентрі подій, не зраджуючи ідеями пролеткульту, пропагандистом яких був. 19 січня 1929 р. група «Пролетарський театр», яка виокремилася з РАППу, звернулася до завідуючого

агітпропвідділом ЦК ВКП(б) О. Криницького з проханням захистити драматурга В.Н. Біль-Білоцерківського від переслідування та наклепів «рапповців» [184,с.136]. З'ясувати обставини конфлікту мав П. Керженцев, але він не наважився застосувати «оргвисновки». На захист колишнього «американського емігранта», котрий став радянським пролетарським драматургом, написавши п'єсу «Голос Надр» (про «Шахтинську справу»), виступив старий більшовик В.В. Оболенський-Осинський. Він звернувся з листом до Сталіна [184,с.138]. 25 січня В.Осинський одержав відповідь Сталіна: «Мені здається, що т. Біль-Білоцерківський – один із найздібніших (наших) драматургів. Обіцяю зробити все можливе для убезпечення т. Білоцерковського від наклепів» [184,с.139]. Залучення таких номенклатурних «ваговиків» як В.Осинський та Й.Сталін для розв'язання суперечливих колізій, які виникали між цензурою та «літературним фронтом», свідчить про її особливий статус.

На початку січня 1929 р. П.М. Керженцев заходився критикувати творчість М. Булгакова, яка мала чимало ідеологічних прорахунків. Він надіслав в політбюро ЦК ВКП(б) доповідну записку про п'єсу «Бег». Перший абзац офіційного доносу П.Керженцева віддзеркалював його політичне кредо, бо «...автор ідеалізує керівників білогвардійщини і намагається викликати до них симпатію глядачів» [198,с.91]. Політичний документ, а доповідна Керженцева мала його виразні ознаки, стосувався характеристики персонажів п'єси, її аналізу та «політичного значення». Відчуваються навички літературного критика та публіциста цензора, особливо в характеристиці героїв булгаківського твору. Він знайшов «політичну тенденційність п'єси», свідоме викривлення історії громадської війни та «класової суті білого руху», підкреслив прагнення М. Булгакова «...реабілітувати і звеличити художніми прийомами та методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії і співчуття глядачів» [198,с.95]. Враховуючи постановку МХАТом п'єси «Дні Турбіних», П.Керженцев був категоричним: «Необхідно заборонити п'єсу «Бег» до постановки і запропонувати театру припинити будь-яку попередню роботу над нею» [198,с.96]. Вердикт було винесено: 30 січня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) заборонило п'єсу «Бег» для постановки в театрі [198,с.100].

12 лютого 1929 р. Сталін прийняв групу українських літераторів (І. Микитенка, О. Вишню, І. Кулика та інших), виступив з настановчою промовою, яку готували працівники агітпропу, щоб визначити «характер української літератури» в «епоху переходу до соціалізму [198,с.107]. Сталін позитивно відгукнувся про постановку п'єси «Дні Турбіних», яка, на його думку, розкривала психологічний крах білого руху. Зазначу, що п'єсу дозволили у 1926 р. за наполяганням А. Луначарського, але на один сезон, відтак театр мав щороку одержувати дозвіл від Реперткому Наркомосу. Її черговий театральний сезон благословив сам Сталін, зателефонувавши А.Луначарському, але запопадливий цензор П.Керженцев, котрий не сприймав творчість М. Булгакова, «побіг» попереду Сталіна. Готуючи його зустріч з українськими письменниками, П.Керженцев опублікував в газеті «Правда» статтю, якою намагався привернути увагу громадськості до прихильного ставлення А. Луначарського щодо постановки п'єси «Дні Турбіних». Цензор виступив проти постановки п'єси МХАТом, вважаючи булгаківський твір «викривленням» українського революційного руху [359]. Газета «Правда» не друкувала випадкових статей партноменклатури, тому публікація Керженцева була спрямована проти ліберального ставлення наркома освіти до творчості М. Булгакова та інших митців, спробою нав'язати авторитетному більшовикові «правий ухил». А. Луначарський просив Сталіна винести зауваження Агітпропу, але цей конфлікт не мав подальшого розвитку. Сталінська модернізація соціально-економічних відносин та культури, яку розпочала партія у 1929 р., вимагала не ліберальних, а радикальних наркомів, що і призвело до призначення А.С. Бубнова замість А.В. Луначарського.

28 лютого 1929 р., відповідаючи письменникам-комуністам з РАППу, Сталін згадав про їхню критику В. Біль-Білоцерківського та про його захист від нападків Л. Авербаха та інших. У зв'язку з цим, він пригадав і П.Керженцева, його нейтральну позицію стосовно рецензій, опублікованих проти драматурга-емігранта на сторінках журналу «На Літпосту»: «Чи правильно вчинив т. Керженцев, захищаючи Білля-Білоцерківського від нападок «На Літпосту»? Я думаю, що тов. Керженцев вчинив правильно...» [198,с.199]. Така підтримка П.Керженцева з боку

Сталіна була досить вагомою, хоча він захищав не його особисто, а власну позицію і ЦК загалом.

Черговий конфлікт П.Керженцева з керівництвом Наркомосу виник весною, тривав до кінця літа. 24 травня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) запропонував П.Керженцеву викласти міркування стосовно поліпшення роботи Головмистецтва, тобто структурного підрозділу Наркомосу. Він написав доповідну записку «Про роботу Головмистецтва РСФРР», звинуватив його керівництво в «...ухилі від правильної класової установки», особливо начальника цієї установи О.І. Свідерського за особисте наполягання щодо постановки п'єси М. Булгакова «Бег» [198,с.746]. Керженцев міг вилаяти завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У А.А. Хвилю за статтю про зустріч Сталіна з українськими літераторами, тому що республіканський партноменклатурник дозволив собі коментувати доповідь вождя без дозволу вищого партійного керівництва [821], але критика О. Свідерського, якого підтримував секретар ЦК ВКП(б) О.П. Смірнов, виявилось дещо необачним кроком. Необхідно зазначити, що О.Свідерський і О.Смірнов з розумінням поставилися до невтішного становища М. Булгакова, навіть просили В. Молотова припинити його «травлю» в пресі.

5 серпня 1929 р. секретар ЦК ВКП(б) О.П. Смірнов надіслав доповідну записку в ЦК партії, яка виявилася розгорнутою характеристикою записки П.Керженцева з приводу роботи Головмистецтва та «...вільних і невірних помилок Свідерського» [294,с.65]. Він підкреслив упередженість П.Керженцева [294,с.69-70]. Доповідна записка О.Смірнова засвідчила відсутність систематичного керівництва мистецтвом, тому і виникло Головмистецтво, щоб покласти край в «...організаційній нерозберисі в галузі керівництва мистецтвом». Стосовно критики П.Керженцева, яка стосувалася ухилу Головмистецтва, О.Смірнов заявив, що агітпропвідділ протягом року жодного разу не порушував питання перед ЦК про «ідеологічну установку Головмистецтва», не дивлячись на те, що «...я декілька раз пропонував зробити це, надавши дані про ідеологічні «ухили» Головмистецтва» [294,с.70]. Захищаючи О.Свідерського від П.Керженцева, О. Смірнов висловився стосовно п'єси «Бег» та її постановки. Начальник Головмистецтва не заперечував її постановку, але із

внесенням суттєвих змін. Виявилось, що і П.Керженцев не був проти внести зміни до п'єси і поставити її на сцені театру Є.Вахтангова, а не МХАТу. Секретар ЦК ВКП(б) наважився визнати «необґрунтованими» звинувачення Свідерського в «...ідеологічній нестійкості, висунуті т. Керженцевим», а його доповідна записка висвітлює своєрідну боротьбу повноважень між державними та партійними структурами в галузі політико-ідеологічного контролю за літературою і мистецтвом.

Українська партійна номенклатура, яка функціонально залежала від РКП(б)–ВКП(б), досить активно втручалася в літературно-мистецькі справи. Дискусія довкола «теорії двох культур» на початку 20-х років, ідеологом якої був секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебедь, віддзеркалювала русифікаторські тенденції в українському політикумові, незважаючи на розпочату українізацію. Її ідеологічні основи були закладені в декреті РНК УСРР «Про заходи щодо українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ» 27 липня 1923 р. [402,с.133-136]. Принцип загальнодержавності мови, актуалізований влітку 1923 р. обговоренням конституції СРСР, означав початок уніфікації культурно-освітнього життя в українському суспільстві. Він виразно постає в період так званої літературної дискусії 1925–1926 рр., яка виявила інтернаціоналістську запопадливість партійної номенклатури в Україні, керованої московським емісаром Л.М. Кагановичем.

12 жовтня 1926 р. відділ друку ЦК КП(б)У, очолюваний А. Хвилею, скликав нараду з літературних справ (стенограма її збереглася в архівах). Доповідь А.А. Хвилі, яка мала програмно-концептуальне спрямування, підсумовувала наслідки літературної дискусії. Виокремивши три групи літераторів, партноменклатурник з письменницькими амбіціями зупинився на позиції української інтелігенції, яка розглядала український культурний процес як «єдинонаціональний» в Україні. Ідеологічне гасло «Геть від Москви», яке А. Хвиля намагався «пришити» письменнику М. Хвильовому, переслідувало далекоглядну політично-профілактичну мету: унеможливити будь-які «націоналістичні» ухили в літературно-мистецькому процесі, спрямувати творчу інтелігенцію на «розкритку» партійної ідеології про інтернаціональну єдність народів СРСР, тобто про унітарність і непохитність радянської держави.

На нараду запросили М. Хвильового, але лише за декілька годин до початку її роботи. Його промова, яка тривала 35 хвилин, була відповіддю на закид А. Хвилі. «В своїй останній статті, – підкреслив М. Хвильовий, – я казав, що в нас є дві Москви: одна Москва – це Москва Леніна – революційна Москва, друга Москва задрипанок. На цю Москву нам орієнтуватися не можна» [129,арк.32]. Теза про «Москву задрипанок» стосувалася прихильників «великодержавного шовінізму, партійно-бюрократичного апарату, української номенклатури, яка слухняно та запопадливо виконувала вказівки і волю політбюро ЦК ВКП(б). Не випадково М. Хвильовий пригадав дискусію з Д.З. Лебедем про «теорію двох культур», тенденції та реалії якої жили в Україні. Про них нагадував і М.О. Скрипник, відповідаючи на статтю Д.З. Лебеда [281]. Письменник М. Хвильовий спростував ідеологічний зміст гасла «Геть від Москви», нав'язуваний йому А. Хвилею. «Я не скажу «Геть від Москви», я скажу від московських задрипанок завжди» [129,арк.34]. Психологію «московських задрипанок» серед партноменклатури в Україні розкрив О.Я. Шумський, виступаючи 12 травня 1926 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Підкреслюючи навіть арифметичну меншість українців-комуністів в партії, де «...панує російський комуніст, який з підозрою і неприязню, щоб не сказати гірше, ставиться до комуніста-українця. ...Наша партія повинна стати українською за мовою і за культурою» [110,арк.76]. Це повною мірою стосувалося А. Хвилі, який, використовуючи українську мову, обстоював принципи «псевдоінтернаціоналізму», виховував українську творчу інтелігенцію, схиляючи її до активної підтримки генеральної лінії партії.

Першим партійно-літературним критиком творів М. Хвильового був А. Хвиля. У 1928 р. він опублікував статтю «Зрадники», яка стосувалася творчості українського письменника та «розламу КПЗУ». Цитуючи «Вальдшнепи», А. Хвиля знаходить сюжети та діалоги, що викривали тотожність «єдиної невідомої» Росії з «Союзом радянських республік» [451]. Його книга «Ясною дорогою» висвітлювала особливості ідеологічної боротьби на «літературному фронті» [820], а також критику «російського великодержавного шовінізму», хоча переслідувала іншу мету: встановити більшовицькі пріоритети національної політики в Україні та їх

непохитність. Оцінки А. Хвилі були категоричними і рішучими: «...або ми, комуністична партія, своєчасно розвернувши в усю ширину й глибину роботу переведення національної політики на Україні, поведемо за собою культурно-господарчий процес витворення українського господарства, української культури на основі спілки з іншими народами, і своєю суттю цей процес буде пролетарський, або ми не встигнемо, нас перехлюпне, залле націоналістичний потік, і бажання, настирливе домагання українських фашистів і з табору Донцових дійде до свого логічного закономірного кінця» [820,с.99]. Партноменклатурник повчав комуніста-література основам національної політики, схилив його до каяття і відмови від концептуальних засад творчості, тобто використав як об'єкт для апробації методів роботи публічної цензури.

Діяльність А. Хвилі в апараті ЦК КП(б)У та згодом в радянських органах влади мала ідеологічне спрямування. Він займався питаннями літературної критики, втручався в роботу творчих спілок письменників, висловлював політичні оцінки змісту тих чи інших творів, тобто партійну та особисту думку. У 1930 р. літературне об'єднання «Нова Генерація» дуже рекламувала п'єсу Л. Недолі «Хвороба», тому А. Хвиля відгукнувся на «великий галас навколо» неї, бо вона стосувалася національного питання. «І оскільки навколо самої п'єси «Нова Генерація», – наголошував А. Хвиля, – зняли надзвичайно галасливу метушню, оскільки п'єса є ідеологічно надзвичайно шкідлива, – ми хочемо застерегти нашу пролетарську суспільність проти тої агітації, що її веде літературна організація «Нова Генерація» навколо п'єси, бо ця агітація є так само ідеологічно шкідлива» [828,с.47]. А. Хвиля виступає в якості політичного цензора, тобто офіційного партійного цензора, публічно висловлюючи оцінки конкретного твору української драматургії – «надзвичайно шкідлива», «ідеологічно шкідлива». Він цитує твір, наводить уривки, доводячи «антипартійний» та «антирадянський» зміст п'єси, хоча вона розкривала українізацію профспілкового апарату. Загальний висновок А. Хвилі про цей твір та його автора віддзеркалює позицію партноменклатури стосовно О.Я. Шумського та М. Хвильового, які наважилися заявити про жалюгідне і принизливе становище українців в партії, про неухильне зростання унітарно-центристських амбіцій

Москви, про русифікацію партійних структур в Україні. Партцензоріві здалося, що п'єса Л. Недолі розкриває усі ці сюжети, що їх виголошують «українці націоналісти» у художніх образах. «Вони кажуть, – підкреслює А. Хвиля, – що для українців утворюються неможливі умови роботи, що весь апарат в Україні – це апарат російських великодержавників-націоналістів, що мовляв «Росія» говорить одне, говорить про розв'язання національного питання, а по суті проводить на Україні колонізаторську політику, що на Україні маємо не розвиток української культури, української літератури, а нищення всіх культурних здобутків, які здобув український нарід у боротьбі проти російського царату, і що цю роботу більшовики, мовляв, провадять надзвичайно замасковано, перетворюючи Україну на колонію «Москви» [828,с.59]. Автор п'єси став «націоналістичним наклепником», але і А. Хвиля порушив волобуєвську концепцію про колонізаційну політику Росії до України, констатує факт «російського великодержавного націоналізму». Він був реальністю, про що писав і старий більшовик М.О. Скрипник [281,с.11].

Партійна критика М. Хвильового зосереджувалася саме на проблемах співіснування «українського націоналізму» та «великодержавного шовінізму», але за цими політологічними дефініціями проглядалася ідеологія і принципи так званого пролетарського інтернаціоналізму, а насправді унітарної радянської держави та монопартійної системи влади. Літературно-мистецька позиція М. Хвильового, яку він висловив у 1926 р. в статті «Апологети писаризму», суперечила національній політиці ВКП(б). Хвильовий був небезпечним для неї. «Отже, – писав у 1926 р. М. Хвильовий, – оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, оскільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс? У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашої політичної спілки з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати... Справа в тому, що російська література тяжить над нам віками, як господар становища, який привчає нашу психіку до рабського наслідування. Отже, виховувати на ній наше молоде мистецтво – це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки – ці ідеї ми, як

представники молоді нації, скоріш відчуємо, скоріш вилюємо у відповідні образи. Наша орієнтація на західно-європейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми» [450,с.3]. Європейський дискурс та самостійний український літературний процес не влаштував А. Хвилю та партноменклатуру, тому з'явилася ідеологема хвильовизму, тобто забороненої партійною цензурою течії.

Не звертаючи уваги на каяття М. Хвильового, О. Шумського, українська партноменклатура охоче розкручувала тему хвильовизму. Його політичні та літературно-мистецькі складові розглядав партієць Є. Гірчак – член редколегії журналу «Більшовик України» [607], співставляючи з шумським. 18 березня 1931р. А. Хвиля написав доповідну записку «Про літературні справи», обґрунтовуючи теорію класової боротьби на «літературному фронті». Цей «труд» партноменклатурника мав ознаки історичного екскурсу до подій 1925–1926 рр., коли одні об'єднання письменників з'являлися, інші розпадалися. Він згадав про Вапліте, яка «...виступила на арену літературно-громадської діяльності під гаслом орієнтації на «Захід», а також «...широкого культивування теорії боротьби двох культур з точки зору українського націоналізму» [140,арк.7]. Виявляється, що у 1925–1926 рр. серед українських літераторів були прихильники «буржуазно-націоналістичних теорій»: М. Зеров, С. Єфремов, А. Старицька-Черняхівська, П. Філіпович. Такого терміну тоді не вживали стосовно літературного процесу, але теорія класової боротьби, практичне застосування якої відбувалося проти українських селян під час колективізації та розкуркулення, вимагала її поширення на культуру. А. Хвиля, виступаючи в ролі критика, дає оцінку творів українських письменників. До «пролетарських по духу» були віднесені: «Червона зима», «Залізниця», «Місто» В. Сосюри; «Плуг», «Вітер з України» П. Тичини; «Одуження» І. Кулика; «Осінь» М. Хвильового; «Радіо в житах» В. Поліщука. «Революційно-селянськими», але «з певним національно-романтичним оформленням» виявилися твори, які були опубліковані протягом 1928–1931 рр.: «Міжгір'я», «Наливайко» І. Ле; «Кучеряві дні», «Натиск» І. Кириленка; «Чорна Епопея» І. Кулика; «Околиці», «Плями на сонці», «Невідомі солдати» Л. Первомайського; «Повість наймита», «Три комунарки» К. Гордієнка; «Новели»

М. Майського; «Біла мавпа», «Напівдорозі» М. Ірчана; «Диктатура», «Кадри», «Справа честі», «Голуби миру» І. Микитенка. Не обмежуючись загальною характеристикою, А. Хвиля подає ідеологічну оцінку кожного твору, тобто займається їх політичним редагуванням. Так, у творі «Голуби миру», на переконання А. Хвилі, автор показав «...розгорнуту картину загниваючого буржуазно-капіталістичного світу», життя й боротьбу наших братніх комуністичних партій за кордоном» [140,арк.10]. Оцінюючи творчість В. Сосюри, партійний цензор підкреслив факт тривалого перебування письменника у «занепадництві», бо «...захопився «Мазепою» занепадницькою націоналістично-романтичною річчю» [140,арк.14]. Твір М. Куліша «Мина Мазайло» був «кроком вперед» порівняно з його «Народним Малахієм», а «Патетична Соната» показала «...неправильний підхід автора до розв'язання українського національного питання»; драматичний твір П. Панча «Білий Вовк» теж був правильним, бо висвітлював «картину неминучої гибелі куркуля в умовах диктатури пролетаріату» [140,с.17]. До «чорного списку» партцензора потрапили «Червоногвардійські портрети» Ів. Сенченка, який «...любовно замальовує портрети куркуля», тому його твір – це «...апологетика куркуля в українській літературі»; М. Бажан – «...видатний поет, але характером своєї творчості далекий нашій сучасності» (поема «Сліпці»); Г. Косинка – «...видатний художник, але й зараз не змінив своїх принципових позицій» [140,арк.26]. Вони не були навіть «попутниками», позаяк «...відбивали у творчості українські буржуазно-націоналістичні мотиви».

Перебуваючи на посаді заступника наркома освіти у 1933–1936 рр., А. Хвиля залишався членом ЦК КП(б)У і виконував функцію політично-ідеологічного контролера в галузі освіти, культури, науки. За його безпосередніми наказами відбувалися звільнення директорів Всенародної бібліотеки України при ВУАН Миколенка «...як буржуазного націоналіста і петлюрівця», В.Д. Гаврилена – Харківської філії науково-дослідного інституту мовознавства, співробітників УНДІПу [68,арк.14], завідуючих районними та обласними відділами народної освіти. Він друкував багато брошур, статей, які кількісно перевищували у декілька

разів публікації завідуючого культпропом ЦК КП(б)У М.М. Кіллерога, якому належало б виконувати функцію партцензора.

Активних і надто принципових партфункціонерів, які добре виявили себе в галузі партійного контролю за літературою та мистецтвом, призначали на керівні посади для зміцнення «ідеологічного фронту». Наприклад, П. Керженцев був керуючим справами РНК СРСР у 1931–1933 рр., а згодом очолив Всесоюзний радіокомітет, контролюючи особисто суспільно-політичне та художнє мовлення, а в 1936–1938 рр., був головою Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, безпосередньо впливав на розвиток культури. Штатний партцензор А. Хвиля, який співпрацював у 1928–1939 рр. з П. Керженцевим, також керував Українським комітетом у справах мистецтв при РНК УСРР. 7 лютого 1936 р. Керженцев інформував Сталіна про його розмову з композитором Д.Д. Шостаковичем, про подолання митцем «формалістських помилок», а також про ставлення до критичної статті в газеті «Правда» [443]. Вона не мала автора, хоча її замовником і можливо виконавцем був сам П.Керженцев, проте була спрямована проти опери Д. Шостаковича «Леді Макбет Мценського повіту (Катерина Ізмайлова)», яку слухали Сталін, В. Молотов, А. Жданов, А. Мікоян. В листі П.Керженцева зафіксовано факт номенклатурного і зухвалого ставлення владних структур до художньої інтелігенції, позаяк радянський чиновник радив видатному музикантові присилати лібретто перед написанням опери чи балету [198,с.289]. Відгуки творчої інтелігенції на критику в «Правді» Д. Шостаковича були «співчуваючі», судячи з довідки секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Зокрема, Ю. Яновський назвав подібну критику — «всеосяжним хамством», за яке протягом десятки років «...доведеться червоніти перед Європою за цю історію»[198,с.291]. Негативне ставлення до замовних статей проти Д.Шостаковича висловили відомі митці – І. Бабель, В. Шкловський, С. Городецький, А. Лежнов, А. Платонов, В. Гросман, Вс. Мейерхольд. Тобто ідеологічна акція П.Керженцева на компрометацію неслухняного композитора виявилася малоефективною, хоча сам Дмитро Дмитрович «схилив коліна» перед цензором, щоб вижити і творити. На захист

Д.Шостаковича виступив М. Горький, звернувшись з листом до Сталіна на початку березня 1936 р.[198,с.301].

Посада голови Всесоюзного комітету при РНК СРСР дорівнювала посаді наркома культури, хоча такого не існувало, але повноваження та функції дозволяли П.Керженцеву втручатися в усі галузі мистецтва. Він оголошував і проводив конкурс на кращу п'єсу до ХХ-річчя жовтневої революції, займався спорудженням пам'ятника М.В. Гоголю, забороняв поширення творів М. Твена. 29 лютого 1936 р. написав доповідну записку Сталіну і Молотову про п'єсу М. Булгакова «Мольєр», у якій підкреслив, що він писав її протягом 1929–1931 рр., маючи дозвіл Головреперткому, намагаючись показати «...долю письменника, ідеологія якого стає всупереч політичному ладові» [198,с.298]. П'єса дійсно відтворювала драматичну долю М. Булгакова в умовах сталінської тиранії, позаяк драматург «...хоче викликати у глядача аналогію між становищем письменника при диктатурі пролетаріату і при «безправній тиранії» Людовіка XIV». П.Керженцев не приховував негативного ставлення до п'єси, тому просив сталінського дозволу на її «процесуальну заборону», тобто опублікувати в газеті «Правда» «різку редакційну статтю», викриваючи свідомий відступ М. Булгакова від «лінії соціалістичного реалізму».

Жорстокої критики від Керженцева зазнав і Д. Бедний за п'єсу «Богатирі», але вона вплинула і на самого опонента. 14 листопада 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) постановило зняти її з репертуару, «...як шкідливу радянському мистецтву» [198,с.299], а також запропонувало П.Керженцеву написати статтю в газету «Правда». Головний мистецтвознавець країни опублікував статтю 15 листопада 1936 р., звинувативши зазнайкуватого Д. Бедного у фальсифікації героїчної історії руського народу [360]. П'єсу дивився В. Молотов, а також сам П.Керженцев, навіть аплодував, але отримавши політичне замовлення, «ударив по Дем'яну». Творча інтелігенція підтримала, але кулуарно, критику кремлівського улюбленця Д. Бедного з боку П.Керженцева. Дивно, але пролетарський поет, переповідаючи обставини його авторського провалу письменнику В. Ставському, скаржився: «Дивуюсь, як я це написав, дивуюсь, як Керженцев не побачив, як інші інстанції не

побачили» [184,с.436]. Виявляється, що на недоліки п'єси вказав В. Молотов, звернувши увагу П.Керженцева. Цензура не доглянула, тому Д. Бедний скаржився на цензора: «...Де ж був Керженцев? Хай, Сталін не міг не прочитати, але Керженцев повинен був прочитати. Ще не протерті у нього були очі... Мені дуже цікаво, адже Керженцев розумний, як же він не доглянув? Тут у мене велика образа на контролюючі органи» [184,с.440]. Найкращою формою захисту Д. Бедний обрав критику органів цензури, які не доглянули його «шкідливої» п'єси. Намагаючись вислужитися перед Сталіним, який знав про діяльність голови Комітету у справах мистецтв, П.Керженцев вставив образ вождя до п'єси М. Погодіна «Людина зі зброєю», але акторська спроба виявилася невдалою, тому відділ культпросвітрова ЦК ВКП(б) вказав на поспішність дій П.М. Керженцева. Весною 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) «вказало» Керженцеву на «послаблення контролю Комітету у справах мистецтв стосовно репертуару московських театрів»[229,с.48]. 11 та 26 грудня 1937 р. П.Керженцев надіслав Й.Сталіну та В.Молотову дві записки про необхідність ліквідації театру ім. Мейерхольда. На початку січня 1938 р. політбюро, за поданням Комітету у справах мистецтв, ухвалило постанову про ліквідацію театру. [217,с.48]. На початку січня 1938 р. П.М. Керженцева звільнили з посади голови Комітету у справах мистецтв [226,с.456], але не репресували у роки великого терору. Його колега та ідеологічний побратим А. Хвиля був також звільнений з посади начальника Управління у справах мистецтв при РНК УСРР 16 березня 1937 р. [115,арк.98],але йому не вдалося уникнути сталінських політичних репресій.

Функції літературного партцензора виконував заввідділом культури та пропаганди ЦК ВКП(б) О.І. Стецький, якому безпосередньо підпорядковувалися відповідні партійні структури в Україні. Він був автором проекту резолюції ЦК ВКП(б) «Про художню літературу», яка з'явилася у березні 1930 р., обґрунтовуючи ідеологічну гегемонію пролетарської літератури по відношенню до інших загонів художньої літератури [184,с.174]. Констатуючи факт безпосереднього зв'язку «...буржуазної літератури в СРСР із зарубіжним фашизмом та білою еміграцією (СВУ, літературна агентура націоналістичної контрреволюції в Білорусії...», О.І. Стецький накреслив основні прояви «буржуазної ідеології» в літературі, відтак і

програму цензорського нагляду за ними. [184,с.178]. Проти неї мала рішуче діяти марксистська критика. О.І. Стецький постійно радився зі Сталіним, якщо виникали сумніви. Так, 9 січня 1931 р. він просив прийняти його для обговорення низки питань, які стосувалися розвитку історичної науки, а також літературної діяльності О. Безименського та його «Літфронту» [184,с.195]. Посада завідувача культпропу ЦК ВКП(б), яку обіймав О.І. Стецький, дозволяла йому контролювати за роботою провідних літературних журналів, призначати і звільняти редакторів. Апарат культпропу готував проект постанов оргбюро ЦК ВКП(б). Зокрема, 5 січня 1932 р. О.І. Стецький написав проект постанови «Про стан основних літературно-художніх журналів», у якому підкреслив, що окремі з них («Новый мир», «Красная новь», «Звезда», «Ленинград», «...замість того, щоб бути провідниками літературної політики партії, почасти ставали трибуною для класово-чужих виступів, рупором антирадянські налаштованих елементів» [184,с.225]. Формулювання «ідеологічно шкідливі твори», «ідеологічні прориви», «контрреволюційні твори», «посилення більшовицької пильності», «боротьба зі спробами протягнути в літературу чужу ідеологію», які використав партійний високопосадовець, свідчили про його особистий внесок в справу політичної цензури «літературного фронту». Посада головного культпропівця дозволяла йому бути членом різних партійних комісій. 8 березня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для розгляду питання про діяльність РАППу, до якої увійшли: Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Стецький [198,с.168]. Останній з них брав безпосередню участь в розробці проекту постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932р., яку ретельно редагував Л. Каганович [184,с.242]. Саме О.І. Стецькому доводилося брати участь у ліквідації РАМПУ, РАППу та створені уніфікованих союзних організацій (Спілки композиторів, Спілки радянських письменників), перейматися підготовкою всесоюзного з'їзду письменників у червні 1933р., бути членом оргкомітету [294,с.155]. Культпропвідділ ЦК ВКП(б) запропонував проект видання творів Сталіна, розробивши основні принципи підготовки науково-допоміжного проекту. Вони були написані О. Стецьким, а редактором одного із томів було запропоновано Б. Воліна. 17 січня 1937 р. О. Стецький написав

особистого листа Сталіну, у якому відмежовувався від М. Бухаріна, до політичної групи якого належав у липні 1928 р. [184,с.491]. 20 квітня 1937 р. О. Стецький був членом комісії разом з П. Керженцевим та іншими з підготовки всесоюзного з'їзду радянських архітекторів. Уникнути репресій О. Стецькому не вдалося. Його арештували восени 1938 р. як учасника «антирадянської організації правих», про що згадувалося у довідці ГУДБ НКВС СРСР, надісланій Сталіну у зв'язку зі справою Д. Бедного. Ув'язнений «правий опортуніст» О. Стецький свідчив проти придворного поета Д. Бедного, з яким мав «тісний політичний зв'язок», розмови «антирадянського характеру [198,с.415]. Завершилася епоха поета-трубадура соціалізму Д. Бедного та його «політичного союзника» і партцензора О.І. Стецького.

Впливовим партноменклатурним контролером «ідеологічного фронту», починаючи з 1934 р., був О.С. Щербаков. У квітні 1934 р. він працював заступником заввідділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б), тобто центрального апарату по підборі, призначенню та звільненню кадрів [184,с.331]. У серпні 1934 р. йому запропонували посаду секретаря Спілки радянських письменників, тобто політичного керівника творчою інтелігенцією. Його «висуванцями» і покровителями були Л.М. Каганович, В.М. Молотов, А.О. Жданов. Мав розмови з О.М. Горьким, фіксує у записнику-щоденнику «пролеткультивський атавізм» класика російської літератури, його помилки. О.С. Щербаков, судячи з його запису до щоденника, зафіксував «...бажання Горького стати літературним вождем», відтак був покликаний сталінським оточенням обмежувати подібні лідерські амбіції аксакала пролетарської літератури. Перші місяці його діяльності в СРП розпочалися саме довкола поглядів, висловлювань та «немарксистської доповіді» на з'їзді. 1 вересня 1934 р. політбюро затвердило склад керівних органів СРП СРСР, першим секретарем якої обрали О.С. Щербакова, а членами – В. Іванова, В. Ставського, Г. Лахуту, І. Кулика. Для розуміння «суспільно-літературної обстановки» після з'їзду письменників важливо проаналізувати довідку секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР 9 вересня 1934 р., яка подає висловлювання його делегатів. Так, Л. Леонов вважав О. Щербакова «преміюваним апаратником», який не знається на літературі, тому інструктажем мав займатися В. Ставський. І. Сельвінський вважав,

що в «...особі Щербакова нами буде керувати уже сама партія» [198,с.242]. Для письменників призначення маловідомого апаратника О. Щербакова було несподіваним, але зрозумілим: Сталін, який поки що утримувався від «прямого втручання в літературу», вирішив прибрати її до «партійних рук» шляхом висунення партапаратника на керівну посаду в Спілку письменників. О. Щербаков розглядав кандидатів від України на міжнародний з'їзд письменників у Парижі 19 квітня 1935 р. Він залишався одночасно заввідділом культурно-освітньої роботи ЦК ВКП(б), контролюючи роботу театрів, зміщуючи та призначаючи директорів. 8 грудня 1935 р. О. Горький писав секретарю ЦК ВКП(б) А.А. Андрееву про те, що О. Щербаков «...веде «політику примирення», вихваляє усіх, робить м'які «батьківські» повчання. Література для нього, чужа, другорядна справа» [198,с.278]. Він був покликаний не для літературної творчості, а для забезпечення політично-ідеологічного контролю за кожним письменником, відслідковуючи серед них «групивщину» та «угруповування». 2 січня 1936 р., пропрацювавши 15 місяців секретарем правління СРП, О.С. Щербаков вперше просив Сталіна «допомоги і вказівок». Він не погоджувався з «голосами про кризу радянської літератури», бо у 1935–1936 рр. з'явилися нові твори, серед них назвав «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Вершники» Ю. Яновського, висловився стосовно недоліків критики, яка огульно вихваляє одні твори, а інших «огульно паплюжить». Просив Сталіна сформулювати політичне гасло, яке б об'єднало ідейно та мобілізувало письменників. Не утримався від інформування про появу групівщини в СРП довкола В. Ставського. Від позицій О. Щербакова залежала подальша доля поета П. Васильєва, якого ув'язнили за хуліганство на 1,5 роки, але секретар СРП вважав доцільним відправити його до Дмитрівського табору на будівництво каналу Москва–Волга [198,с.279]. Політична посада секретаря СРП, на яку О.С. Щербакова висунули соратники Сталіна, забезпечувала особистий нагляд вождя за літературними справами, а також системний ідеологічний контроль за творчим процесом. На противагу О.І. Стецькому, П.М. Керженцеву, а в Україні А. Хвилі, які були активними партцензорами, О.С. Щербаков виявився «правою рукою» Сталіна, його офіційним інформатором серед письменників.

Партійна політцензура мала системний бюрократичний апарат впливу, керований запопадливими функціонерами, які не знали художньої літератури, але фанатично виконували інструкції. Вони займалися прямим рецензуванням творів, наданням віз-дозволів на видання книг, навішуванням політичних ярликів письменникам, ініціюванням їх публічного шельмування через пресу тощо. Об'єктом їх упередженої та замовної критики стали М.Булгаков, М.Шолохов, К.Чуковський, М.Хвильовий, М.Зеров, С.Єфремов, М.Куліш, В.Сосюра, І.Микитенко, М.Бажан, І.Косинка, Л.Курбас та багато інших представників художнього слова. Їхніми політредакторами та політ рецензентами були Й.Сталін, М.Бухарін, А.Хвиля, Л.Каганович, П.Постишев, О.Стецький, які не лише забороняли твори, а й нерідко доповнювали їх на власний розсуд сюжетними лініями, правками діалогів.

3.2. Теорія і практика марксистської критики художніх творів

Функціонально поняття «літературна критика» і «марксистська критика», якщо їх розглядати в контексті діяльності органів політичної цензури 20–30-х років в УРСР, майже тотожні, але з точки зору структури та прикладних особливостей вирізнялися. Для монопартійної політичної системи марксистська критика виконувала важливу ідеологічну функцію, яка полягала в уніфікації тематичних пріоритетів художньої літератури. Системно, а не лише індивідуально, впливаючи на концептуальні засади літературної творчості, формуючи новий світогляд радянських письменників, нав'язуючи так званий діалектичний метод. Марксистська критика була оперативною та універсальною методологією для тієї частини творчої інтелігенції, яка свідомо або «попутньо» сприйняла ідеї марксизму, адаптовані відповідними партійними структурами в літературному процесі, а для політичної цензури методом і формою ідеологічного нагляду за важливою ділянкою духовного життя суспільства.

18 листопада 1921 р. секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін, заслухавши звіт політвідділу Держвидаву, висловив зауваження його керівникові М.Л. Мещерякову

стосовно необґрунтованої затримки виходу книг тих авторів, які «співчували марксизму» [297,с.21]. В матеріалах доповіді М.Мещерякова було використано визначення «політредагування і політконтроль», тобто синоніми, які вирізнялися лише тим, що перше підкреслювало конкретне явище, а інше систему. Зверталася увага на підбір «ідеологічного» складу редакторів, на «вибракування» літератури з «міркувань політичного та ідеологічного характеру». 30 грудня 1921 р. члени правління Всеросійської спілки письменників надіслали А.В. Луначарському листа, у якому відверто висловлювалися про існування в радянській Росії «політичної цензури», яка «...привласнила собі функції літературної критики» [297,с.123]. Визначення надзвичайно влучне. Воно доводить початок формування особливої системи політичної цензури, яка мала організаційні форми та функціонерів, але її основним завданням було просування марксистської літературної критики як методу уніфікації творчого процесу, насаджування принципів більшовицької «політичної моралі», ідеологічних схем та догм. Штатні політцензори підкреслювали появу містичних творів [709], зумовлених початком НЕПу, його лібералізаційним курсом, переходом суспільства від тривалої війни і революції до мирних форм співіснування. Частина творчої інтелігенції залишила країну, решта чекала розвитку подій, не виявляючи бажання до свідомого та активного співробітництва, а енергійні перебували у пошуках літературних форм висвітлення радикальних змін революційної епохи. Політичне «занепадництво», яке з'явилося серед партійців внаслідок проголошення НЕПу під гаслом «За що боролися?», співіснувало з певною розгубленістю «літературних сил». Писати по-старому, тобто у руслі класичної літератури, було нікому, а по-новому лише починали. Група українських письменників-неокласиків, не зраджуючи літературним традиціям, знайшла власний шлях творчості. Так, М. Хвильовий видає «Камо грядеш» у 1925 р. [819], вибудовуючи свій літературний стиль і метод відображення соціальних явищ, але він не сподобалася партноменклатурі.

Партійні органи, відслідковуючи особливості літературного процесу, реагували пожвавленням та посиленням критики. Резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. визначила її основні завдання. «Комуністична критика повинна

нещадно боротися проти контрреволюційних проявів у літературі, викривати зміновіхівський лібералізм і т. д. і разом виявляти величезний такт, обережність, терпимість щодо всіх тих літературних прошарків, які можуть піти з пролетаріатом і підуть з ним. Комуністична критика повинна вигнати з свого ужитку тон літературної команди. Тільки тоді вона, ця критика, матиме глибоке виховне значення, коли вона спиратиметься на свою ідейну перевагу. Марксистська критика повинна рішуче виганяти з свого середовища будь-яке претензійне, напівграмотне та самовдоволене комчванство. Марксистська критика повинна поставити перед собою гасло – вчитися і повинна давати відсіч усякій макулатурі та власній вигадці у своєму власному середовищі» [250,с.425]. Вичерпна характеристика і доволі конкретизована програма дій. Вражає тотожність термінів «комуністична критика» та «марксистська критика», які представляли універсальну форму і методологію політичної цензури та ідеологізації літератури, постійно поповнюючи власний арсенал.

Літературна марксистська критика в умовах монопартійної системи виконувала функцію політцензора, а організаційно належала до її системно-профілактичних заходів « попереднього контролю», які, згідно інструкції про уповноважених Головліта при державних видавництвах, мали конкретні «політико-ідеологічні» завдання. У зв'язку з цим, беручи до уваги особливості так званої «літдискусії» середини 20-х рр., висловлю припущення про боротьбу двох явищ: агресивних форм «політконтролю» з боку партійних органів та розвитком «загально-літературних» тенденцій. Визначення про «попутників», тобто про лояльно налаштованих до радянської політсистеми письменників, свідчили про появу об'єкта гострої марксистської критики. У 1926 р., судячи з публікацій тих років, не було «...зразкового марксистського дослідження в галузі мистецтва», тобто «...науково розробленої марксистської теорії мистецтва»[672]. Вона формувалася в партійних структурах, апробовувалася публічно на з'їздах творчих спілок.

Літературні часописи, починаючи з 1927 р. друкували разючі матеріали про «занепопадництво» в художній літературі, аналізуючи його «ідеологічне» підґрунтя. Антимарксистські тенденції в літературі виявляв І. Гросман-Роцин [621], творчі

напрямки і політичні письменників аналізував літературний критик з виразними марксистськими амбіціями Л. Авербах [541]. Саме він обґрунтував принципи і висновки літературної дискусії, виокремлюючи її уніфікаторську методологічну функцію [299]. Інший критик, аналізуючи роман О. Серафімовича, закликав письменника творити художні образи, які б пробуджували віру в революцію [354]. В. Єрмілов виступив проти формалізму, проти захоплення літераторів аналітичними сюжетами, які уникають методу соцреалізму [343]. На глибоке переконання В. Кноріна, кожен радянський письменник мав протистояти «буржуазному світогляду» та «ідеології буржуазно-демократичного націоналізму», позаяк боротьба з ними визначала «пролетарський характер нашої культури» [375]. Риторика поступово набувала войовничого і наступального характеру. Періодичні видання пропагували «... більшовицькі традиції ідеологічної непримиренності» [395]. Кожен термін, висловлений на сторінках преси, виконував профілактично-виховну функцію, впливав на письменників-попутників, які вагалися стати на шлях так званої «пролетарської революції».

Перша половина 20-х років не мала такої кількості статей, а головне значного проблемно-тематичного спрямування, присвячених теоретико-методологічним питанням літературної марксистської критики, як друга половина. Дехто намагався адаптувати «...ленінську програму використання і переробки толстовської спадщини» [595], інші відмежовувалися від творчості В. Маяковського [655], а нарком освіти і публіцист А.В. Луначарський дбав про опанування «...командними висотами комуністичної критики» [693]. Він ототожнював літературну критику з «марксистським прожектором», тобто підтримував її організаційно та ідеологічно.

Обговорюючи теоретичні питання марксистської критики, автори статей звертали увагу на «фронт ідеологічної боротьби», «художню ідеологію», «принципи марксистського мистецтвознавства», навіть не цікавилися тим, чи «...може і повинна партія перейматися керівництвом в галузі художньої літератури» [803]. Якщо у 1925 р. виникали висловлювання про недоцільність «партійного втручання в літературні справи», то наприкінці 20-х років про це публічно ніхто не говорив. В статтях

порушувалися питання ідеології та форм літературної творчості, «...нерозуміння основ марксистської літературної критики» окремими літературознавцями. [339].

Літературна дискусія в Україні 1926–1927 рр. також свідчила про пошук творчого методу, до якого зараховували і марксизм з його класово-формаційним принципом вивчення суспільних відносин. Ідеї пролетарської літератури, її форми, сюжети, методи тощо, які прощтовхували партійні органи та функціонери, про що говорилося вище, це наслідок адаптації так званого «марксового методу» в літературі. Неокласики наважилися виокремитися, але їх одразу «спрямували» у русло офіційної методології.

Всесоюзний з'їзд пролетарських письменників (травень 1928 р.) підсумував дискусію довкола «пролетарського реалістично-художнього метода», визнавши його основним і невід'ємним для літературної творчості. Поява термінів «літературно-політична полеміка», «літературний опортунізм», «гегемонія комуністичного світогляду» в періодичних виданнях свідчила про завершення уніфікації методів літературної критики світогляду над загальнолітературними формами пізнання дійсності. «Пролетарська література, – зазначалося в одній із публікацій про завершення з'їзду радянських письменників, – змогла створити міцну організацію на основі ідеологічної єдності, єдності літературно-політичних поглядів. Разом з тим цей стан, на якому перебуває тепер пролетарська література, ... рішуче висуває питання про формування літературної школи, об'єднаної спільним підходом до матеріалу, спільним художнім методом» [421]. Про «раппівську літературну школу» написано ґрунтовні монографії [544], тому немає потреби зупинятися на її ідеологічних принципах та світоглядних основах.

Наприкінці 20-х років відбувалася системна уніфікація методології суспільних наук, а весною 1930 р. мала відбутися конференція літературознавців-марксистів, тому до неї активно готувалися [407, с.5-6]. Навіть з'явився термін «літературна наука», основним завданням якої було написання «марксистської теорії літератури», критика «немарксистських методів» та боротьба з ними. Визначення «літературна політика», «марксистська методологія літератури», «марксистська теорія літератури» демонстрували не фразеологічну трансформацію, а справді радикальну

зміну літературної творчості в епоху соціалістичної реконструкції народного господарства. Жорстокої критики зазнали праці П.М. Пакуліна [773], В.М. Фрича [817], у яких використовувався соціологічний метод висвітлення культури.

В Україні, літературне життя якої вирізнялося поєднанням соціального і національного в художній творчості митців, крім фахових періодичних видань, виходив журнал «Критика». До редколегії «Критика» були запрошені М. Скрипник, А. Хвиля, В. Десняк, В. Коряк, Ф. Таран, І.Ю. Кулик, Т. Степовий, Я. Савченко, які мали досвід діяльності в органах політичної цензури, особливо А. Хвиля, І. Кулик, Т. Степовий. На його сторінках друкувалися молоді українські письменники та досвідчені політики. Сам факт існування Інституту Шевченка в стінах Українського інституту марксизму та відкриття кафедри літературознавства переконливо доводять їх теоретико-методологічну залежність від «марксової науки». У 1929 р. М.О.Скрипник опублікував програмну статтю, яка стосувалася актуальних завдань української літератури. «Марксистське літературознавство стоїть перед нами як нова дисципліна, – писав він, – що її маємо лише поставити на ноги. Нам доведеться намітити шляхи, якими йти марксистській думці в галузі літературознавства, нам треба виявити об'єкти, гідні уваги для першої черги марксистського наукового дослідження, маючи на увазі всі попередні досягнення літературної наукової думки» [775,с.3-4]. Промова Скрипника, виголошена ним 15 квітня 1929 р. при відкритті Інституту Шевченка, зобов'язувала українських митців і літераторів опановувати марксизмом.

Марксистський метод в українській літературі, якщо використовувати хронологічний вимір, формувався поступово, долаючи силою ідеологічного тиску всілякі течії, але «диференціація на літературному терені», на думку В.Й. Сухино-Хоменка, тобто «розмежування» почалося у 1927 р. [804]. До «буржуазних письменників» були віднесені Б. Пільняк, С. Єфремов та інші, але поняття «буржуазності» мало не соціальну, а суто ідеологічну складову, тобто «ворожу» марксизму. Літературно-критичний стиль В. Сухино-Хоменка мав виразні ознаки публічного суду. Він закликав до «широкого-громадського осуду» деяких письменників, «цілих груп літературних», а першим кандидатом виявився

В. Поліщук та його група «Авангард» – «група войовничого обивателя, оскаженілого дрібного буржуа» [804,с.5]. За «етнографію» та «історичну романтику» дісталоя І. Сенченку, В. Сосюрі, О. Копиленкові, які займалися «аполітичним культурництвом» [662,с.8]. Виокремлюючи пролетарську літературу, їх авангард, В. Сухино-Хоменко зараховує до нього І. Ле, І. Микитенка, П. Панча, І. Кулика, М. Хвильового, М. Куліша, які вирізнялися «своїми ідейно-художніми досягненнями». Він, не приховує залежності радянської літератури від партійної ідеології, демонструє зразок індивідуального засвоєння «марксової методи» в умовах здійснення соціалістичної реконструкції соціально-економічних відносин. Марксистська критика набула конкретних рис, особливо щодо протиставлення «капіталістичного світу» соціалізму.

Не уник «соціального замовлення» і М. Йогансен, демонструючи зразок «шаблоновості мистецького продукту», тобто його два види – «буржуазно-революційний» та «пролетарсько-революційний». З легкої руки літературного критика з'являється небезпечний політико-ідеологічний «шаблон» – «шкідник». Він буде застосований і до самого М. Йогансена, але трохи згодом. Термін «класово-ворожі впливи» застосовував у 1929 р. Ю. Савченко, висвітлюючи творчість О. Донченка, Д. Гордієнка, Л. Первомайського [772]. Письменники поспішали з виявленням персональної лояльності до політичного режиму, демонструючи готовність до ідеологічного та художньо-мистецького обслуговування.

У зв'язку з цим виглядає дивною поява на сторінках «Критики» літературно-аналітичної статті Ю. Смолича про творчість В.К. Винниченка [785]. Вона з'явилася у 1929 р., тобто до процесу СВУ. На тлі позитивних вражень і оцінок, адресованих колишньому «унеерівському» лідерові, постає застережливий вислів — «...він цього життя не розуміє», тобто УСРР, хоча не заперечує прихильного ставлення до літературного доробку В. Винниченка. Оцінки «духозбудник нової для українського театру культури», «європеїзатор українського театру», використані Ю. Смоличем, були щирими, але необачними для 1929 р., коли органи ДПУ займалися підготовкою справи СВУ.

Програмним документом, у якому було викладено практичні рекомендації про застосування марксистської критики в літературному процесі, стала резолюція ЦК ВКП(б) про художню літературу, що вийшла початку березня 1930 р.

Функціональна роль літератури пояснювалася «розгорнутим наступом соціалізму», культурною революцією, які змінили і саму «літературну політику». Виокремлювалася теза про розвиток пролетарської літератури, позаяк пролетаріат мав здійснювати «культурну гегемонію» над селянством. Суцільна колективізація та ліквідація на її основі «куркульства як класу» висувала необхідність появи «селянської літератури», але як резерву «пролетарського літературного руху». Категоричним, але замаскованим під соціологічну фразеологію, був ідеологічний принцип про керівну роль пролетаріату в галузі художньої літератури. До «ворожого впливу», що проник навіть до творів окремих пролетарських письменників, були віднесені: «...теорія незалежності художньої творчості від класової боротьби, пасивно спостережливий підхід до життя, захоплення бергсоніанством (теорія т. зв. «безпосередніх вражень») і фрейдизмом (висування на перший план т. зв. «сфери підсвідомого»), сліпе сприйняття майстрів минулого, ігнорування провідної ролі світогляду» [2184,с.175-180]. Вони стосувалися особливостей літературно-художнього процесу, хоча партноменклатурник О. Стецький закликав письменників до вдосконалення мови, форми, стилю літературного твору [184]. Заклик цілком конструктивний, однак його здійснення мало відбуватися шляхом «...засвоєння письменниками і застосовування в художній творчості методу матеріалістичної діалектики». Вражає одностайність і неухильність просування духу марксистської філософії. Від «письменників-колгоспників» вимагалось швидше освоєння «комуністичної ідеології», а від критики викриття «дрібно-буржуазної обмеженості та куркульського впливу». Серед «агентури класових ворогів» опинилася «СВУ», ідеологи «боротьби національних культур», прихильники «місцевого націоналізму». Зазначалося, що марксистська критика не виконувала належним чином роль «теоретичного авангарду», не опанувала «досвід марксистсько-ленінської теоретичної думки».

Проект резолюції з'явився напередодні XVI-го з'їзду ВКП(б), відтак мав політичне спрямування. Терміни, принципи, завдання, які стосувалися ідеологічної ролі художньої літератури, не були теоретичними гаслами, а цілком прикладними явищами. Дотримуючись партійних настанов, український літератор М. Доленго вважав, що «...пролетарський стиль потребує пролетарського образу (твору), де становили б єдність марксистська думка (світогляду) та класове враження (світовідчування)» [635,с.57]. Поєднання цілком закономірне для більшовицького засвоєння «марксового методу».

Перша половина 1930 р. в літературному житті українського радянського суспільства характеризувалася значним поживленням критичної діяльності основних наших журналів – «Гарт», «Молодняк», «Нова Генерація», «Авангард-Альманах», «Пролітфронт». Журнал «Критика» поповнився новими членами редколегії – В.Й. Сухино-Хоменком та Г.Ф. Овчаровим, який був першим біографом наркома освіти М.О. Скрипника, продемонструвавши зразок використання марксистської критики [723,с.79]. Його стаття пересипана термінами і визначеннями – «викриття буржуазного та дрібнобуржуазного наступу в літературі», «розташування класових сил», «ходи класового ворога», «бойова готовність і класова пильність», «партійне керівництво», «класова диференціація серед попутників», «пролетарський літературний фронт», «радянська революційна література» тощо. Вони відтворювали швидше політично-ідеологічні наміри та завдання партійних органів, ніж реалії літературного процесу. За так званою «пролетарською літературою» фактично діяла партійна література, бо дефініція «диктатура пролетаріату» була насправді «диктатурою партії». У дискусіях початку 30-х років, як зізнався Г. Овчаров, переважав «літературно-політичний наголос». Він звертав увагу на відсутність належного «науково-теоретичного рівня дискусії»[723,с.81]. Критично аналізуючи статті письменників І. Кулика, М. Доленго, В. Сухино-Хоменка, І. Кириленка, М. Новицького, А. Селівановського, О. Сорокіна та інших, Г. Овчаров виокремлює дві складові: обґрунтування теорії і форми пролетарського стилю, а з другого боку рівень літературно-політичної критики [723,с.85]. Привертає увагу використання термінології «ідейно-художня

суть» роману та «літературно-політична позиція», які становили методологію радянського літературознавства.

Тенденційна стаття Г. Овчарова, а також інші статті критичного характеру українських літераторів, вирізнялися прикладним застосуванням класово-формаційного підходу до висвітлення не лише літературного життя, а загалом суспільного розвитку. Її політцензорська функція полягала в упередженому тлумаченні художніх творів та літературно-критичних публікацій колег самого Г. Овчарова. З'явилася практика політико-ідеологічних оцінок не лише окремих праць, а навіть редколегій літературних часописів. Необхідно виділити появу терміну про ідейну консолідацію, тобто своєрідної колегіальності – «пролетарська літературна громадськість», яка одноставно підтримувала політико-ідеологічні кампанії, починаючи від процесу «СВУ». Виокремлення «українського фашизму», для якого не існувало соціально-політичних та історичних підстав, свідчило про формування войовничого загону літературно-марксистської критики. Набув поширення термін «самокритика», тобто функціональне визначення політичної самоцензури згідно вимог марксистської теорії і більшовицької практики суспільного розвитку.

Марксистська критика, а насправді система політико-ідеологічного партійного контролю літературної творчості «попутників» і «лояльних» радянських письменників, зосереджувалася винятково на пошукові «націоналістичного ухилу», «дрібнобуржуазної ідеології», унеможливлювали будь-яке порушення «соціального замовлення» та ідейного стандарту радянської художньої літератури. Партійний контроль набув тотального характеру, а висновки відповідних підрозділів ставали своєрідним політичним вирокком. Наприклад, в доповідній записці культпропу ЦК ВКП(б) про стан основних радянських літературних журналів від 1 січня 1932 р. оцінки виглядали надто категоричними. Редакції журналу «Красная новь», відповідальним редактором якого був О.О. Фадєєв, дісталася за те, що його сторінки були заповнені «творами правоопортуністичних та необуржуазних авторів» – А. Платонова, Б. Пастернака, І. Еренбурга, О. Толстого, С. Сергєєва-Ценського. Їх звинувачували в тому, що вони відійшли дуже далеко від завдань соціалістичного

будівництва, використовуючи трибуну для «...висловлювання своїх політичних, філософських, естетичних поглядів» [184,с.213-215]. Політично-літературна критика виконувала профілактично-цензурну функцію, вказуючи на «ухили». Об'єктом критики стає «формалізм» в літературі, якого наприкінці 20-х років не «жахалися», а в 1931 р. він раптом виявився «...на службі в українських буржуазних та дрібнобуржуазних елементів» [460,с.38]. Критики поспішали засвідчити свою відданість марксизму. «Тільки максимальне наближення до тематики й проблематики соціалістичного будівництва, – наголошував Ф.Б. Якубовський, – допоможе поетові здолати тиснення буржуазної й дрібнобуржуазної ідеології» [473]. Його критичні зауваження та побажання стосувалися творчості молодого поета Л. Дмитерка. За відсутність марксистських позицій та захоплення формалізмом критикували М. Доленго [788, с.50], хоча він був серед перших, хто з'явився у 1923 р. «на літературо-критичній арені».

В українській літературі 1932 р. панував режим тотальної політичної цензури, культивованій через так звану «самокритику» та принципи марксистської критики. Оцінки творчості письменників втратили фаховий характер, набувши ознак політичної інквізиції. Рецензія твору Б. Антоненка-Давидовича «Окрилені обрії» [624], яка з'явилася на сторінках «Критики» у 1932 р. кваліфікувала його, «як буржуазного письменника, націоналіста» та «... апологета й речника войовничого фашизму» [387]. Подібні висловлювання стосувалися переважної більшості творчої української інтелігенції. Так, Г. Овчаров та В. Сухино-Хоменко у 1932 р. стали об'єктом «войовничої» критики. Г. Овчаров нібито повернувся «спиною до пролетарської літератури», а В. Сухино-Хоменко «...протаскує ще й класово-ворожу пропаганду» [367,с.14]. Преса того періоду рясніла подібними висловлюваннями.

23 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій» [184,с.242-243], яку історики культури вважали вирішальною в опануванні інтелігенцією марксистським методом. Фактично це відбулося наприкінці 1929 – протягом першої половини 1930 р., а далі він став основною методологічною базою для художньої творчості. Постанова проголосила ідею організаційного оформлення Союзу радянських письменників, які обстоювали

«...політику радянської влади і беруть участь в соціалістичному будівництві» [184,с.247]. Український радянський письменник І. Микитенко назвав цю постанову історичною [710], яка завершувала організаційне оформлення та ідейно-політичну уніфікацію літературного процесу. Принципи політичного контролю за розвитком художньої літератури і творчістю кожного письменника формувалися одночасно з ідеологічними структурами партійних органів, вдосконалюючись згідно конкретних завдань політбюро ЦК ВКП(б). Просування методу марксистської критики в літературне середовище, означало функціональну уніфікацію літературно-художньої творчості, яка відбулася в основному наприкінці 20-х – початку 30-х рр. Літературна критика, опанувавши діалектичним матеріалізмом та «марксовим методом», втратила специфічні професійні навички, перетворившись в літературно-політичну критику, здійснюючи відверту політико-ідеологічну ревізію рештків самотності класичної літератури. Через так звану марксистську критику здійснювалася тотальна політична цензура в літературних об'єднаннях, в редколегіях журналів.

Псевдомарксизм, позаяк з марксизму брали ті положення, які використовували для обґрунтування монопартійності політичної системи та ідеологізації літератури, набував рис та ознак політологічно-соціологічної мішанини, але правив за методологічну основу розвитку суспільних наук. Критика, особливо у 1933 р., вирізнялася агресивною термінологією.

Апробація такої марксистської критики постає в статті І. Сидоренка, спрямованої проти творчості В. Десняка. І. Сидоренко наголошував, що прикриваючись «...марксистсько-ленінською фразеологією і користуючись з притуплення більшовицької пильності партійних організацій і марксистської літературної критики, – Десняк систематично культивував і пропагував зі сторінок літературних журналів «Критика» і «Червоний Шлях» свій відвертий, махровий буржуазний український націоналізм» [440,с11]. Бойовим завданням марксистської критики стало «викриття» тих, хто прикривався «марксистською фразеологією», але продовжував залишатися «українським буржуазним націоналістом».

Марксистська критика остаточно втратила продекларовану у 1925 р. «терпимість», стала ідеологічною зброєю партійно-радянської цензури на «літературному фронті». Журнал «Критика» перейменували. Він став називатися – «За марксо-ленінську критику». На його сторінках у 1935 р. з'являлися статті, автори яких вишукували рештки «українського фашизму» у шевченкознавстві [370,с.54], обґрунтовували необхідність «...марксо-ленінського дослідження історії української літератури» та боротьби з «...буржуазно-націоналістичним літературознавством, так і вульгарним соціологізмом та дрібнобуржуазним лівацтвом» [663,с.15]. Агресивно-войовнича фразеологія, яка з'явилася у 1933–1935 рр., використовувалася також у 1937–1938 рр., виконуючи роль публічного судового вироку. Для 30-х років застосування марксистської критики до конкретного твору письменника означало його політичну ревізію, приреченість на забуття.

3.3.Здійснення політичного ритуалу літературної критики та самокритики

Значна частина письменників залишила СРСР, засвідчивши у такий спосіб індивідуальний протест більшовикам, а решта «попутників» адаптовувалася до нових умов. На початку 20-х років виходив журнал «Печать и революция» за редакцією А.В. Луначарського, М.Л. Мещерякова, М.М. Покровського, В.П. Полонського, І.І. Степанова-Скворцова, що був друкованим органом літератури, мистецтва, критики та бібліографії. Перші критичні статті, опубліковані на його сторінках, стосувалися проблем літератури, історії окремих політичних партій, зміновіхівства. Відомий літературний критик В. Переверзнев виклав роздуми про дотичність творчої спадщини Ф. Достоєвського і революції [729]. Класик російської та світової літератури не був революціонером, але сама спроба відшукати соціально-політичні мотиви та революціонізувати окремі його твори – виявилася першою ластівкою радянської критики. В українській літературній критиці почали з'являтися праці, автори яких наділяли Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського та інших письменників рисами революціонерів-демократів, бунтарів, руйнівників

самодержавства. Редколегія журналу «Печать и революция» дозволила С. Інгулову опублікувати його критичну статтю про мемуарну літературу партії есерів [355]. Українські літератори не друкувалися на шпальтах цього фахового часопису.

Відділ «Всесвітня література» Держвидаву очолював О.М. Горький за рішенням політбюро ЦК РКП(б) 29 березня 1921 р., який забезпечував художнє та політичне редагування і брав на себе «повну відповідальність» [184,с.24]. Партійні структури намагалися схилити «пролетарських» письменників до співпраці, а серед «барських» виявити так званих «попутників». На початку 20-х років друкувалися рецензії на окремі твори, але в контексті справжнього літературного аналізу. Перша половина 20-х років, якщо розглядати її з точки зору становлення та розвитку літературної критики, вирізнялася співіснуванням жорсткої політичної цензури стосовно «буржуазної» і «дрібнобуржуазної» літератури, яку просто конфісковували, а також ліберально-зміновіхівськими тенденціями в оцінці художніх творів. Вони спостерігалися до середини 1925 р., тобто до появи резолюції ЦК ВКП(б) про літературу. Це не означає, що головлітвіська чи партійна цензура послабили вплив.

Політично-ідеологічний контроль діяв, але одночасно з ним відбувалося концептуальне «настановлення» радянської літературної критики конкретних творів художньої літератури. 25 червня 1922 р. Л. Троцький писав М. Мещерякову про поживлення друкованої продукції – збірників віршів, літературної критики, які на 99% просочені «...антипролетарськими настроями та антирадянськими по суті тенденціями», відтак марксистська критика тоді ще не опанувала літературним процесом. «Художня література і літературна критика, – писав Л. Троцький, – являють з себе тепер найбільш доступний канал для впливу буржуазних ідей не лише на інтелігенцію, але і на пролетарську молодь... Нам треба звернути увагу на питання літературної критики і поезії не лише з цензурної точки, але і з точки зору видавничої» [184,с.50]. Л. Троцький не заперечував проти поділу письменників на чотири групи: пролетарських, середняцьких, інтелігентських та білих. За такої політичної палітри досягнути єдності літературної критики було нереально, враховуючи потужний зміновіхівський вплив на літературу Голова Реввійськради

РСФРР Л. Троцький виявляв активний політичний інтерес до ідеології літературних течій і напрямків, займався своєрідним вербуванням відомих поетів, навіть роздавав «соціальні замовлення». Поетові В.Я. Брюсову пропонував посаду головного редактора журналу «Нива», а 30 серпня 1922 р. просив В. Маяковського написати статтю про «основні риси футуризму» [184,с.57]. Поет виконав одне з перших «літературно-політичних замовлень», надіславши відповідного листа 1 вересня 1922 р.

Політично-ідеологічна лабораторія зомбування поетів і критиків одночасно постає в листі Л. Троцького, написаного членам політбюро ЦК РКП(б) 30 червня 1922 р. Він пропонував скласти перелік молодих і талановитих поетів, оформити на них особисті справи (біографія, літературні і політичні зв'язки тощо), щоб «...а) вони могли орієнтувати цензуру при випуску належних творів; б) вони могли допомогти орієнтуванню партійних літературних критиків у напрямку відповідних поетів, і в) щоб на основі цих відомостей можна було приймати ті чи інші заходи матеріальної підтримки молодих письменників» [198,с.36]. Термін «партійна літературна критика», використаний Л. Троцьким, є відвертою демонстрацією її функціональних основ. Лист Л. Троцького прочитав Сталін і визнав цілком своєчасною «матеріальну і моральну підтримку» молодих літераторів, згуртувавши їх в організацію для боротьби з «...різними контрреволюційними течіями та групами» [198,с.38]. Заступник завідділом агітпропу ЦК РКП(б) Я.А. Яковлев, інформуючи Сталіна на початку липня 1922 р. про ситуацію в середовищі письменників, виокремив декілька груп, які «близькі до нас»: а) старі письменники, що «пристали» до революції – В. Брюсов, С. Городецький, О. Горький; б) пролетарські письменники (Пролеткульт); в) футуристи – В. Маяковський, М. Асєєв, С. Бобров; г) імажиністи – С. Єсенін, О. Кусіков; д) Серапіонові брати – В. Іванов, М. Шагінян, М. Тихонов, а також «...політично неоформлених, за душі яких точиться справжня війна між таборами еміграції та нами (Б. Пільняк, М. Зоценко)» [198,с.39]. Перелічені особи належали до письменницької еліти, які не були критиками, але їх всіляко намагалися схилити до «самокритики», тобто привити якості «самоцензури», змусити виконувати «соціальне замовлення». Через

«зміновіхівство» в радянську літературу прийшли О. Толстой, І. Еренбург, але нову систему духовних цінностей не сприйняли С. Єсенін, передчасно помер В. Брюсов, довго «коливався» Б. Пільняк, «насміхався» М. Зоценко. Багато письменників залишило країну.

Більшовики матеріально підтримували молодих і «старих» письменників, виділяючи кошти окремим літературним об'єднанням та на виплату щедрих гонорарів. Наприклад, оргбюро ЦК КП(б)У у 1927/28 р. виділило своєрідні стипендії: для «талантів» 10000, для «корифеїв» 2500, «молодим талантам» 2500 крб. [131,арк.33]. Місячна ставка вчителя становила тоді 44 крб. [133,арк.10], а вони мали донести «класову характеристику» літературно-художніх творів школярам.

Для розуміння теорії і практики літературної критики важливою була постанова секретаріату ЦК РКП(б) про критику та бібліографію, яку подали І.М. Варейкіс та Сирцов. Вона започатковувала при періодичних виданнях відділи критики і бібліографії, як «...постійні і політично важливі відділи» [198,с.51]. Особлива увага зверталася на суспільно-політичну і масову літературу, на її рецензування. Враховуючи той факт, що художня література була «...надзвичайно важливим засобом ідеологічно-художнього впливу на читача», постанова спрямовувала відділи критики на ретельне та вимогливе рецензування белетристики, різних творів.

До генерації молодих, але «писучих» українських літературних критиків, належав Ф.Б. Якубовський. Його перші публікації з'явилися у 1926 р., коли цьому випускникові Київського ІНО виповнилося 24 роки, хоча він мав досвід роботи політцензора, позаяк у 1923–1924 рр. очолював київське губуправління ЦУДу. Ф.Якубовський не міг конкурувати з такими авторитетними критиками, якими тоді були В. Коряк, І. Кулик, В. Десняк, але дуже швидко прогресував, поєднуючи змістовний аналіз з елементами політичного контролю. В статті «До кризи в українській художній літературі», яка з'явилася на сторінках журналу «Життя й революція» у 1926 р., Ф. Якубовський співставляє тлумачення В. Шкловського та М.Асєєва стосовно роману та новели, відмінностей між ними. Однак, полишивши теорію літпроцесу, повернувся до проблеми суспільно-ідеологічних впливів на

автора. Для прикладу обрав оповідання М. Івченка «Пан Коломбiцький», головний герой якого Коломбiцький (управитель поміщицького маєтку) залишився «спецом» в радгоспі. «Нам ясно, – підкреслює Ф. Якубовський, – що письменник з яскравішим соціальним світоглядом не міг би дати однаково акварельно і панського управителя, і селянського ватажка Семена Гниду. Він-би загострив сюжет так, що вийшла б агітація чи за радгосп, чи проти радгоспу, чи за селян, чи проти селян, або агітація за радгосп, що близький селянству й ворожий панському управителю так само, як і селянська маса» [468]. Стає очевидною класово-формаційна методологія, якою встиг опанувати, а вірніше вона опанувала молодим критиком. Підсумовуючи огляд творчого доробку М. Хвильового, П. Антоненка-Давидовича та В. Підмогильного, молодий критик зазначив, що «...наша справа не критикувати поодиноких письменників, а визначати загальні тенденції нашої літератури» [468,с.46]. До кінця 20-х років Ф. Якубовський друкував свої статті з літературної критики в журналах «Життя й Революція», «Червоний шлях», «Критика», в газетах «Комуніст», «Вісті», які стосувалися творчості П. Панча, І. Дорожнього, Г. Кояченка, С. Васильченка, М. Рильського, Ю. Шпола, М. Шеремета, Д. Бузька, Є. Плужника, С. Козуба, М. Яроша, Г. Еніна, Г. Коцюби, Г. Хоткевича, М. Драй-Хмари, П. Тичини, М. Зерова, М. Доленго, тобто конкретних українських письменників. Він позитивно оцінив книгу М. Зерова про оповідання, історичні «образки» М. Грушевського [656], помістивши рецензію в журналі «Життя й Революція» за 1929 р. Статті Ф. Якубовського про реалізм в літературі [472], про український імпресіонізм [471], про соціально-філософські проблеми села в літературних «насвітленнях» [477], про «матеріалістичний монізм» в літературі [469] та низка інших, опублікованих Ф. Якубовським протягом 1926–1929 рр., свідчили про його високу творчу продуктивність, про вправне перо, професіональну підготовку і певне покликання. Публікації молодого за віком, але досвідченого за фахом колишнього політредактора та принципового критика, вирізнялися також належним теоретичним рівнем. Він наважився критикувати навіть І.Ю. Кулика, тобто колишнього головного цензора та безпосереднього шефа Ф. Якубовського. На його думку І. Кулик, який у 1925 р. перебував в Канаді, зазнав впливу імпресіонізму та

футуризму, творчість якого неспроможна «емоціонально наснажити широкого радянського читача» [474].

Про зміст і форму літературного твору писав М. Доленго [635], дотримуючись наукових та традиційних принципів літературної критики. Вона, незважаючи на тиск ідеологічних структур, зберігала ознаки формального науково-літературного аналізу, хоча функціонально обслуговували генеральну лінію партії. Наприкінці 20-х років полемічна тональність критиків виросла, а основним критерієм художньої зрілості твору стала наявність теоретичних ідеологем.

Українська критика творчості російських літераторів середини 20-х років була поміркованою, навіть доброзичливою, у якій переважали сюжетно-змістові характеристики поетичних і прозаїчних творів, а ідеологічні оцінки були своєрідним додатком. Наприклад, невідомий критик Є. Перлін опублікував у 1926 р. оглядову статтю про особливості розвитку російської художньої літератури, залучивши до поверхового аналізу творчість окремих митців: В. Маяковського, С. Єсеніна, Б. Пастернака, О. Безименського, Б. Пільняка, Л. Леонова, К. Федіна, Б. Лавреньова, М. Булгакова [410]. Об'єктивно і змістовно Є. Перлін оцінює творчість А. Белого, його роман «Москва» – «...великий роман з типовим для славетного письменника іронічним поглибленням в психологію, побут, динаміку дореволюційної доби». Такого зворушливого відгуку годі було чекати від ортодоксів марксистської критики, а молодий літературний критик наважився. «Белый, – продовжував Є. Перлін, – хоч і залишається найвидатнішим з російських письменників, не викликає наслідувань, не утворює школи. Літературна еволюція, літературна боротьба відбувається поза ним» [410,с.50]. Створити або представляти творчу школу в умовах політично-ідеологічного контролю було дуже складно і ризиковано.

Несподівано конструктивно відгукнувся Є. Перлін про М. Булгакова, навіть редактори часопису «Життя й Революція» цього не помітили. «Треба ще згадати за Булгакова («Дьяволиада», «Роковые яйца»), – зазначив він. – Деякі критики винайшли в нього справжню контр-революційність. Здається, справу тут трошки прибільшено. Що оповідання Булгакова є сатира на радянську плутанину, на деякі «експерименти» – це так. Але безсумнівним залишається й те, що це сатира

талановита, що її написано блискуче, що читач не може не захопитися нею. Роман «Белая гвардия»... значно слабший, – очевидно, лише сатира є жанром Булгакова» [410]. Такої оцінки письменника ніхто з радянських критиків 20-х років не виголошував, а швидше навпаки – вимальовував образ апологета білогвардійщини.

Якщо марксистська критика була приречена на суцільну ідеологізацію літературного процесу, то професійна літературна критика намагалася зберегти власний метод і стиль, однак в умовах щільного політичного тиску здійснити це було складно. На арену виходили партноменклатурники, демонструючи зразки політологічного аналізу літературного твору того чи іншого поета або прозаїка. Зокрема, у 1927 р. М.І. Бухарін опублікував брошуру, яка торкалася творчості С. Єсеніна [581], а насправді виявилася «взірцем» виконання ідеологічного замовлення партії. Він першим застосовує термін «єсенінщина», ототожнюючи його з «огидною напудреною і нахабно розфарбованою російською лайливістю», відтак «шкідливою, яка заслуговувала справжнього відшмагання» [581,с.7]. Того ж року на сторінках фахового журналу з'явилася стаття А. Ревякіна, яка засуджувала творчість С.Єсеніна та «єсенінщину» [425], а також серія публікацій Л. Авербаха про наслідки літдискусії, про перспективи культурної революції в мистецтві, про настрої письменників [540,542]. Програмною виглядала стаття О. Фадєєва, автор якої писав про політико-ідеологічні орієнтири «літературного фронту» [448]. Твори вважалися неякісними, якщо вони були позбавлені «чіткої ідеологічної установи» [463]. Авторами статей були штатні політцензори Б. Волін [594], Ф. Раскольніков [765], які з'ясовували ставлення Леніна до творчості Л.М. Толстого. В Україні подібними публікаціями, як уже зазначалося, займався А. Хвиля, якого літературознавець, академік ВУАН С.О. Єфремов вважав «...за диктатора над друкованим словом» [745,с.671]. «Щоденники» С. Єфремова переповідають роль і місце в літературно-політичній критиці не лише А. Хвилі, а також багатьох інших (В. Коряка, А. Річицького, Є. Гірчака тощо). Вони схилили М. Хвильового до публічного каяття 27 лютого 1927 р. на шпальтах газет «Комуніст», а запопадливий критик визнав його роман «Вальдшнепи» «...зразком апологетики бойового новобуржуазного

фашизму» [435]. Необачність виявив тоді Ф. Якубовський, визнавши М. Хвильового «видатним белетристом» [467].

Наприкінці 20-х років літературна критика фактично втратила властиві їй конструктивно-стимулюючі функції, перетворившись в ідеологічний засіб впливу на письменника та його творчість. Її політичні завдання виразно продемонстрував М.О. Скрипник у 1929 р., видрукувавши програмну статтю [775], а далі за справу взялися ідеологічні найманці.

Біограф наркома освіти та публіцист Г. Овчаров написав рецензію на збірник статей Івана Лакизи, опублікований у 1928 р. [689]. Сам автор назвав збірку «документом епохи», що викликало певне невдоволення рецензента. [270,с.97]. Збірка І. Лакизи стосувалася дилеми «письменник і критик», яку становили його критичні статті. Г. Овчаров, будучи наближеним до М. Скрипника, вирішив продемонструвати політичні вимоги до літературно-критичних праць, бо вважав необхідним «...піддавати їх якнайуважнішій критиці, оцінюючи методологічні позиції авторів та правдивість і послідовність їх застосування, виявляючи міру об'єктивності в підході до літературних явищ та літературно-політичну й тактичну лінію автора...» [270]. Статті І. Лакизи висвітлювали «негативні явища» в літературі, обґрунтовували тезу про залежність «великої» критики від «великої» літератури, від авторитетних імен, хоча закликав піднести «...ідейність нашої літератури». Прискіпливий політрецензент виділив «помилкову» концепцію І. Лакизи, який розглядав літературу, «як елемент ідеології», однак літературне життя відставало від економічного розвитку, відтак вона приречена плентатись у хвості. Для Г. Овчарова така позиція автора була механічним застосуванням основного положення історичного матеріалізму. Повчальний тон рецензії свідчив про перевагу політологічного контексту над літературно-критичним, поки що не агресивно-викривального характеру, але уже з категоричністю ідеологічних висновків. «Треба не заперечувати окремі невірні положення критиків, – наголошував він, – а виявляти його методологічні позиції, відзначати що саме в них є індивідуальне, властиве даному авторові, наскільки вміло орудує він марксистською методою та що нового вносить в її удосконалення» [270,с.100].

Отже, з'явився критерій – володіння «марксистською методою». Він, власне, і був «високою вимогою». Виявляється, що І. Лакиза не володів нею. Основну теоретичну конструкцію критики «некритичності» І. Лакизи рецензент побудував довкола відданості автора ідеології марксизму, відтак вердикт був категоричним: «Збірка І. Лакизи хибує на недостатню чіткість теоретичних положень, на схематизм і спрощення в застосуванні марксистської методології, а через це – й на невірні практичні висновки» [270,с.101]. Насаджування цієї методології вихолощувало справжню літературну критику.

Письменники виконували політично-ідеологічні вказівки партійних органів, але сам термін «соціальне замовлення» з'явився лише у 1929 р. Його особливістю було те, що він був покликаний для обслуговування чергового економічного курсу більшовиків – соціалістичної реконструкції сільського господарства та промисловості. Дискусії, які тривали в літературному середовищі 20-х років довкола взаємин – суспільство і письменник, влада і творча інтелігенція, форма і зміст літпроцесу, фактично завершилися уніфікацією базових концептуальних принципів художньої літератури. «Кожна історична епоха, – наголошував К. Федін, – має своє мистецтво, і кожний суспільний лад породжує власну літературу» [475]. Радянське суспільство, яке наприкінці 20-х років стало на шлях радикальної модернізації, почало формувати, за висловом Б. Пільняка, «мораль політичну», виконуючи функцію «наказу епохи» [733]. Він, серед небагатьох письменників, скептично сприйняв проблему «соціального замовлення», тому що «...замовлення в літературі, коли це замовлення ідей, на мою думку, не лише не потрібне, шкідливе, марне, але і неможливе», бо «...у кожного письменника є наказ, виданий йому його походженням, його вихованням, його ідеями, що стали рідними йому» [733,с.72]. Духовний світ письменника, про який писав Б. Пільняк, руйнували органи політичної цензури, контролюючи його творчість, нав'язуючи ідеологічні схеми та догми про соціальну значущість соціалістичного ладу та радянської політичної системи.

Обговорення теоретичних і практичних питань «соціального замовлення», яке відбувалося на сторінках періодичних видань, виявило неоднозначне ставлення

письменників. Зокрема, Л. Леонов закликав до раціонального використання літератури для розбудови «нового суспільства», «...не стандартизувати циркулярами художню думку» [380]. Ф. Гладков, аналізуючи функціональну суть самого явища «соціального замовлення», та роль і місце письменника в суспільстві, вважав, що «...доля художника – це доля його класу» [608]. Літератори, не заперечуючи можливості «соціального замовлення», намагалися залишити за собою право вибору об'єкта творчого пошуку.

Прикладний характер дискусії про необхідність виконання «соціального замовлення» обстоювали літкритики, редактори провідних журналів, історики літератури. Між ними також існували протиріччя в оцінці ролі і місця творчої інтелігенції в соціалістичному будівництві. Наприклад, літературознавець і редактор часопису «Печать и революция» В.П. Полянський [297,с.292], не заперечуючи тісного зв'язку художника з суспільством, вважав «теорію соціального замовлення» ідеалістичною по суті, але визнав її функціональну складову – висвітлення соціальних проблем «через класову призму». Перебуваючи на ідейних принципах пролеткульту, В. Полонський підкреслював відірваність декласованої революційної інтелігенції від пролетаріату, якої власне і стосувалася «теорія соціального замовлення», а для молодого покоління письменників, виходців «з пролетарського та селянського середовища», вона «неприйнятна», зайва [754].

Категоричною і навіть аполітичною виявилася позиція В.Ф. Переверзева – літературознавця, автора праць з історії давньоруської літератури, дослідника творчості М.В. Гоголя, Ф.М. Достоевського. «Від теорії соціального замовлення необхідно відмовитися, – наголошував він [729]. В. Переверзев заперечував доцільність її застосування, адже з неї впливатиме «...не практика соціального замовлення, а практика соціального наказу» [729,с.61]. Його оцінка суттєво вирізнялася від позиції В.П. Полонського, а головне від політико-ідеологічних завдань партійних органів, які просували теорію і практику «соціального замовлення».

Опоненти В. Полонського та В. Переверзева, сприйнявши буквально ідеологему «соцзамовлення», почали обґрунтовувати її необхідність та актуальність.

«Соціальні потреби передового класу», на переконання З. Штейнмана, були вимогою епохи, на яку кожен пролетарський письменник мав відповісти, якщо він «не бажав бути у хвості» [455]. До тих, хто залишився «у хвості», були віднесені В. Маяковський, М. Асєєв та інші, бо вони, за виразом критика І. Нужнова, «...виявляли ідеологію декласованих художників, письменників, ідеологію творчої інтелігенції, яка не прижилася в іншому світі і не пов'язала свою долю з Жовтнем» [720].

Статті П. Когана [674], Г. Горбачова [610], які стосувалися доцільності «соціального замовлення» для творчої інтелігенції, не вирізнялися оригінальністю. «Наша література, – підкреслював Г. Горбачов, – як література будь-якого класового суспільства, уся тут і там виконує «замовлення соціальних груп, що борються» [610,с.38]. Фактично він визнав факт наполегливого просування в літературний процес теорії класової боротьби, її ідеологічних складових та організаційних форм.

Принциповою для з'ясування ситуації, яка виникла у творчих спілках та в суспільстві 20-х років навколо проблеми «соціального замовлення» та перспектив самобутності літературно-мистецького розвитку, є дискусія між прихильниками теорії «соцзамовлення» та «загальнолюдських» і «надкласових» пріоритетів. Вона торкалася критичних зауважень на адресу В. Полонського, В. Переверзєва, О.К. Веронського [297,с.293], які обстоювали певні закони розвитку літературного жанру. Зокрема, О.М. Брик, який належав до літературно-художнього об'єднання «Лівий фронт мистецтв» (ЛФМ), членами якого також були В. Маяковський, М. Асєєв, В. Шкловський, дуже категорично виступив проти В. Полонського та О. Воронського. «Теорія загальнолюдської творчості надзвичайно вигідна тим письменникам, – наголошував О. Брик, – які не хочуть працювати за завданням керівного класу і не повинні працювати за завданням класу – антогоніста» [579,с.26]. Заклик до співпраці і попередження «ухильникам» виразно постає з його висловлювання. Зазначу, що М. Хвильовий також орієнтувався на загальноєвропейські духовні цінності, тому політична цензура спрямовувала його діяльність в русло пролетарської літератури, змусивши виконувати класове замовлення.

Друковані органи також виконували замовлення партійних структур, надаючи слово прихильникам офіційної літератури, критикуючи «попутників» за ідейні вагання, унеможливаючи виступи іншим письменникам. Якщо фахові журнали друкували художні твори, то загальнотеоретичні часописи дозволяли розміщувати статті ідеологічного спрямування. Це стосувалося журналів «Критика», «На литературном посту», «Печать и революция» та інших. «Наш журнал, – підкреслювалося в передмові «Печать и революция», – ставить своїм завданням боротьбу за марксистсько-ленінське літературознавство, боротьбу за кадри справді більшовицької критики, боротьби за єдину лінію в теорії, літературній політиці та художніх гаслах» [349]. Літературна критика була особливим жанром, але виконувала чітку функцію ідеологічної цензури.

Письменники, які не дотримувалися принципів «соціального замовлення», мали справу з органами політичної цензури, а їхні твори забороняли друкувати. Зокрема, начальник Головліту П.І. Лебедев-Полянський погодився з висновком інспектора соціального виховання від 18 жовтня 1927 р. про те, що книга К. Чуковського «Бармалей» є «шкідливою для маленьких дітей» [297,с.128]. Відділ преси ВКП(б) висловив у квітні 1928 р. попередження редакції «Крокодила» за «...неприпустимість вульгаризації гасла критики і самокритики та заміну боротьби проти явищ побутового переродження фактичною пропагандою пошлості і бульварщини» [297,с.142]. Переслідуванню підлягала творчість М. Булгакова, діяльність редколегій багатьох часописів, видавництв, а на полицях спецховищ опинялися сотні заборонених книг, збірників статей, нарисів, довідників, однак це тема для висвітлення історії прикладної політцензури. Зазначу, що багатьох учасників дискусії (літературної та про «соціальне замовлення»), яка тривала в пресі другої половини 20-х років., було репресовано у 30-х роках (О.К. Воронський, Г.Ю. Горбачов, В.М. Кіршон, Б. Пільняк та ін.). У 1928 р. Л. Авербах та В. Кіршон, відомі тоді критики, виконуючи відверто ідеологічне замовлення партійних органів, висловили власну позицію щодо творчості М. Булгакова [543]. Їх обурювало те, що М. Булгаков показав трагедію «білої гвардії», порядність і гідність офіцерів. На таких політичних засадах базувалася критика його творів наприкінці 20-х років

[721], тобто діяв принцип політико-ідеологічного обґрунтування «соціального замовлення». Літературна критика ототожнювала «соціальне замовлення» з парадигмою висвітлення соціалістичних перетворень в суспільстві, тобто концепція відповідності сюжету і духу літературного твору політиці, хоча постреволюційна епоха зумовила значно ширшу художню палітру та соціально-психологічну контрастність.

Для переважної більшості письменників «соціалістичний вибір», тобто використання методу соцреалізму, означав примирення з реаліями повсякденного життя, умовою існування і творчої діяльності в обмеженому концептуальному колі. «Письменник радянський, – наголошував В. Сухино-Хоменко у 1929 р., – мусить безпосередньо реагувати на соціальне замовлення – він мусить віддати свій художній хист нашій ідеології» [504,с.16]. Його стаття, хоч і вважалася літературно-критичною, але мала неприховані ознаки політичної рецензії, була переповнена термінологією агресивно-винувального спрямовування. Критик не обмежувався політологічною риторикою, а вказував на конкретних письменників, які зрадили пролетарським ідеям. «Зокрема, – наголошував В. Сухино-Хоменко, – потребують уже широко-громадського осуду й факти відходу від пролетарської, навіть радянської літератури деяких письменників, цілих груп літературних. Перший кандидат на це – письменник Валеріян Поліщук і його група «Авангард» – група войовничого обивателя, оскаженілого дрібного буржуа» [504,с.6]. Його навіть обурювало те, що письменники – Т. Масенко, О. Копиленко, І. Сенченко повернули до «неопросвітянського етнографізму», «аполітичного культурництва», до вивчення «невідомої» української землі, до «тихого» села. «Коли не в етнографію, – продовжував В.Сухино-Хоменко, – то романтику історичну кидається Сосюра. Саме те, що Сосюра взявся оспівувати Мазепу, є надзвичайно характерний вияв відставання письменника від нашого напруженого темпу життя, відхід від революційної до національної романтики» [504,с.7]. Вони, за визначенням політкритика, належали до «правого» крила літератури, захоплюючись етнографізмами, історизмами.

До «лівої флянги» В. Сухино-Хоменко поставив тих письменників, які покликані «...слугувати дійсності, бути активним чинником соціалістичного будівництва, мобілізувати маси на соціалістичне перебудування країни» [504,с.8]. Вона була представлена творами І. Микитенка («Диктатура»), І. Ле («Роман Міжгір'я»), І. Кириленка («Кучеряві дні») та іншими, для яких актуальність соціалістичної проблематики не викликала заперечень. Заклик до виховання нової соціалістичної людини, яким скористався В. Сухино-Хоменко, не був свіжим та оригінальним, але, виголошуючи його, він дбав про себе, про убезпечення від немилості політичної цензури та репресій.

Письменник і критик М. Йогансен взявся аналізувати творчість Ю. Смолича, але розпочав статтю з питання про «шабльоновість мистецького продукту», тобто про певні стандарти, які забезпечують «споживання мистецького продукту» [662]. Він фактично говорив про «соціальне замовлення», але як художньо-мистецький попит конкретного споживача. «Насправді, тимчасом, – писав М. Йогансен, – як маси жадібно споживають мистецький шаблон, «жерці» мистецтва палко засуджують цей шаблон. Замість аналізувати його, вони його нищать. Замість використовувати його, вони забороняють його аналізувати» [662,с.52]. Під «жерцями» він мав на увазі не лише заангажованих критиків, а також штатних цензорів від мистецтва. Для письменника «шаблон епохи» є історія. Сам він не готова універсальна парадигма, а лише «соціальний еквівалент даної епохи», «стандарт», «прапор», «лозунг» її. «Мистецький шаблон, – підкреслював цей критик, – є конкретний мистецький ідеал людей даної епохи. Шабльонований роман показує, як хотіли б жити люди за його епохи, а історики літератури претендують, що він показує тільки як жили люди цієї кляси, цієї епохи (хоч, розуміється, тим, як вони жили, визначається те, як вони хотіли жити)» [662,с.53]. Письменник фактично уникнув встановленого критикою соціально-класового шаблону, тобто відмовився від теоретизування довкола нудного методу соцреалізму, а одразу зазначив, що Ю. Смолич належав до авторів «динамічних романів», характерних для західноєвропейської та американської літератури, до «...піонерів українського кримінального роману та кримінальної новели» («Мова мовчання», «Фальшива

мельпомена», «Півтори людини»). Чим приваблювала читача літературно-художня творчість Ю. Смолича: оригінальністю «шабљона», позаяк його твори – це був політично детективний роман, з його гостротою сюжетних ліній, однак вони вирізнялися тим, на переконання М. Йогансена, що письменник показав політичного злочинця – не революціонера, а контрреволюціонера і шкідника» [662,с.56]. Романи Ю. Смолича виявилися західноєвропейським шаблоном за тематикою і структурою, а функціонально «соціальним замовленням» – показати підривну діяльність буржуазних агентів та внутрішньої контрреволюції докола будівництва Дніпрогесу. Рецензія-огляд чи «спроба характеристики» творів Ю. Смолича суттєво вирізнялася від публікації В. Сухино-Хоменка за критичним стилем викладу, змістовим аналізом композиції того чи іншого роману. У М. Йогансена абсолютно відсутні ідеологічні оцінки, не кажучи про політологічну фразеологію цензурного спрямування.

Рецензії на літературно-критичні та художні твори, які виходили у 1929 р., нагадували цензорські візи політредакторів попереднього контролю. Так, М. Годкевич, рецензуючи книгу М.Б. Вольфсона [559], віддаючи належне цьому «теоретику книгознавчої справи», звернув увагу на необхідність «...діалектичної єдності ідеології й економіки в книжковій справі», на «єдність та гармонійність ідеології» [269,с.116]. Інший рецензент – Л. Старинкевич, розглядаючи роман О. Слісаренка «Чорний ангел», підкреслив «ідеологічно-тематичне» кредо його творів, які були без «...соціально-психологічних мотивацій, без виразного психо-ідеологічного спрямування» [784,с.116-118]. Терміни «соціальні мотиви», «ідейно-художні функції», використані цим рецензентом є показовими. Історико-літературним підходом вирізнялася рецензія В. Державіна, яка стосувалася критичної статті В. Іванушкіна до перекладу роману Еріх М. Ремарка «На західному фронті без змін», опублікованого у 1929 р. видавництвом «Сяйво» [766]. Обое – критик та рецензент, відзначаючи антимілітаристську суть роману, не уникли політологічної фразеології («буржуазна літературна критика», «психо-ідеологічне спрямування»), солідаризувалися проти «аполітичності» роману Ремарка. Однак, прискіпливий політрецензент, вишукуючи концептуальні недоліки твору, зазначив

таке: «Ремарк створює, разом із тим, нову – мабуть небезпечнішу для наших часів – дрібно-буржуазну легенду й символіку війни, легенду героїчної саможертви, символіку марної, але через це ще зворушливішої загибелі тих, хто воює, не знати за що, і все ж таки воює «до кінця» [269,с.136]. Пацтфізм Ремарка не влаштовував більшовицьку доктрину про війни.

На початку 30-х років почали з'являтися групові статті-огляди письменників, у яких «викривалися» помилки окремих літераторів, редколегій газет та журналів, відтак критика набула рис колективної рецензії. Наприклад, резолюцію комфракції ВУСПП, ухвалену 10 серпня 1930 р., підписали І. Кириленко, І. Микитенко, В. Кузьмич, яка розпочалася з критики В. Сухино-Хоменка, виголошеної С.В. Косіором на XVI з'їзді КП(б)У у червні 1930 р. Резолюція виявилася досить показовим документом діяльності комфракції, яка сприяла виступу С. Косіора «...за чітку партійну директиву та за надійний дороговказ в боротьбі за більшовизацію пролетарської літератури» [204,с.21]. Щиро і відверто, коментар ніби зайвий, але керівництво ВУСПП піднялося над літературним життям не як вдумливий арбітр, а як політцензор. Якщо процес «СВУ» започаткував міжусобні війни за виживання письменників в умовах диктатури партії, то комфракція ВУСПП виконувала роль диригента, а текст готувала на замовлення партійних структур і ДПУ. Організаційною формою такої «творчості» став пошук «літературно-політичних помилок». Їх виявили не лише у В. Сухино-Хоменка, а також в редакції «Літературної газети», в байдужості редактора «Гарту» І.Ю. Кулика, який не помістив доповідь С. Косіора, у «...шкідливому трактуванні біологізму, що їх припустився член ВУСПП тов. Я. Савченко, оцінюючи фільм О. Довженка «Земля», у творах В. Юринця, І. Сенченка. Політичною фабулою резолюції, крім профілактики літературних рядів, було виголошення програмного принципу: «...у зв'язку з новими завданнями, що їх ставить перед пролетарською літературою реконструктивний період, конче потрібно прискорити процес остаточного класово-ідеологічного самовизначення тих попутників, які перебувають в лавах ВУСПП» [204,с.23]. «Самовизначення» означало безапеляційний шлях письменника від власного методу і форми літературної творчості до універсального, але в контексті

обов'язковості для всіх, «засадничого» методу соцреалізму. Перехід цей здійснювався через відповідний публічний ритуал, тобто шляхом самокритики, каяття, визнання власних «літературно-політичних помилок».

Ідеологічний напрямок розвитку літературно-мистецького життя, відтак і програмою «політичного озброєння» письменників-попутників, які вирішили остаточно перейти до табору пролетарської літератури, накреслив М.О. Скрипник в опублікованому збірникові власних статей, промов [779]. Рецензент книги Г. Овчаров назвав її вихід важливою «...подією на культурно-ідеологічному фронті», але разом з тим підкреслив, що зауваження наркома освіти скеровані на те, «...щоб обговорення й розв'язання літературно-мистецьких справ поставити у відповідні умови, щоб у літературно-мистецьких дискусіях не виходити за певні межі, не припускаючи підміни літературно-художніх справ справами літературно-політичними» [271]. Дуже завуальована характеристика, яка насправді означала авторитетне втручання партійних структур в літературні справи.

Приклад політanalізу «літературної продукції» продемонстрував сам Г. Овчаров, здійснивши критичний огляд журналів «Гарт», «Молодняк», «Нова Генерація», «Авангард-Альманах», «Пролітфронт» за перше півріччя 1930 р. [723], яке вирізнялося «...значним пожвавленням критичного життя, критичної діяльності основних наших журналів», а з іншого боку «...поглибленням класової боротьби на літературному фронті» [723,с.77]. Застереження стосовно розмежування справ «літературних» і «політичних», про які згадував Г. Овчаров, були проігноровані. Він вирізняє марксистську критику від «літературно-критичної аналізи», завданням якої був пошук «творчого методу» і стилю пролетарської літератури, але «сумує» з того, що на сторінках «Критики» не відбулося дискусії «...з приводу методологічної системи Переверзева», відтак «...це не може не відбитися негативно на зростанні теоретичної бази нашої критики» [723,с.86]. Політцензор обурювався, що журнал «Гарт» не друкував критичні висновки про СВУ, про смерть Маяковського, про консолідацію сил пролетарської літератури. Об'єктом гострої ідеологічної критики стали публікації М. Майфета, І. Кириленка, В. Сухино-Хоменка, Г. Шкурупія, але позитивно відгукнувся про М. Хвильового, який не позбавлений помилок, однак

«...сигналізували нові прояви націоналістичної небезпеки в лавах «Нової Генерації» і цим допомігши викрити справді не пережиті дрібно-буржуазні її хитання» [723,с.85]. Методологічний арсенал Г. Овчарова виявився багатим на терміни, автором яких він був сам. Ним були використані, крім зазначених, такі ідеологеми: «соціально-класова аналіза», «пролетарський реалізм», «тиснення дрібно-буржуазної психо-ідеології», «ідеологічна витриманість», «ідеологічні зриви у художній творчості», «теоретична філософська озброєність», «класовий світогляд», «опортуністична боротьба», «класово-ворожі тенденції в літературі», «політично-шкідливе висловлювання». Вони свідчили про відповідний «ідейний рівень» літературної критики, а також про її функціональні завдання. Такого фразеологічного розмаїття критика 20-х років не знала, а її появу стимулював «процес СВУ». Новим є термін «пролетарський реалізм», якщо його співставляти з поняттям «соціалістичний реалізм», але дивує те, що ніхто з критиків не розкрив походження цієї політцензурської лексики, не видав своєрідного тлумачного словника. Терміни не були «мирними», позаяк виконували функцію політично-ідеологічного таврування письменників. Загалом стаття Г. Овчарова, крім зазначеного контексту, мала історико-літературне спрямування, враховуючи велику кількість проаналізованої літератури. Започаткований ним «викривальний» стиль, простежувався в публікації М. Доленго [637] котрий намагався зберегти «об'єктивність», не «схиблювати» до «літературно-політичної» характеристики. Одночасно виходили статті із серії «соціального замовлення», які вирізнялися агресивною ідеологічною фразеологією [575].

Для літературної критики 1931–1933 рр. була притаманна радикалізація політичних висновків, ідеологічна зашореність, термінологічна агресивність, поява нових імен. Вони з'явилися в публікаціях С. Щупака, який «нащупав» чимало «літературно-політичних помилок» у працях В. Сухино-Хоменка [459], продовжив, але наступально-агресивно, критику «формалістів-еклектиків» М. Зерова, Б. Навроцького, П. Філіповича та інших «українських буржуазних та дрібно-буржуазних еклектиків» [460].

З літературно-критичною публікацією про «марксо-ленінське розуміння» творів М. Коцюбинського виступив Є. Кирилюк [362], а проблеми «творчої методи» пролетарської літератури з'ясовував для самого себе Г. Костюк [371]. Виходили статті, які були звітами-закликами про виконання «соціального замовлення» партійних органів [630].

Особливе місце та роль в українській літературі 20–30-х років посідав І.К. Микитенко. Він був її політичним «повпредом», очолюючи ВУСПП та будучи партійним лідером її комфракції. Письменник, судячи з дарчих написів на книгах його «побратимів» по перу [630], користувався повагою українських, російських літераторів, а також зарубіжних. Протягом 1930–1937 рр. йому дарували книги В. Сосюра, німецький письменник Б. Іллеш, угорський А. Гідаш, М. Залка, В. Ставський, Я. Качура, В. Кузьміч, Г. Коцюба, М. Майський, С. Голованівський, І. Ле, К. Гордієнко, М. Шеремет, М. Глущенко, І. Кириленко, А. Любченко, Н. Рибак, В. Собко, французький поет Л. Дюртен, чеський прозаїк Й. Гора, М. Островський, О. Копиленко, І. Плахтін та інші. Були серед них справді друзі і колеги, вдячні учні, але і ті, як, скажімо, І. Плахтін та О. Корнійчук, яких «схилили» чи просто за «пролетарським покликом», до шельмування І. Микитенка. 17 лютого 1937 р. І. Плахтін, даруючи йому книгу, вважав Івана Кіндратовича «...кращим другом молодих радянських письменників», а у вересні доповідав про його «злочинну діяльність» [453,с.176]. Флюгерство та «шаблонування» І. Плахтіна не випадковість, а закономірний наслідок формування «марксистської критики», функціонування критики літературної у стилі політичного вироку. До її становлення причетний і сам І.К. Микитенко, коли називав постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. історичною [710], а ще раніше накреслював «інтернаціональні перспективи» літератури [711]. У 1934 р. І. Плахтін видав збірку оповідань [741], написавши дарчу подяку – «справді чутливій людині, улюбленому драматургові, а головне зразковому комуністові, у якого багато чому навчився» [630,с.152]. Дивні метаморфози «психо-ідеологічного» характеру відбулися за три роки: учень зраджує наставника. Політологічна риторика 30-х років («загартований і міцний більшовик», «випробуваний боєць на фронті пролетарської літератури» тощо), яка була

адресована І. Микитенкові у дарчих написах, відповідала його літературно-організаційній діяльності, основних функціях головнокомандуючого «літературного фронту». Він був не лише взірцевим письменником-комуністом, а також істориком і критиком української літератури. Доповідь І. Микитенка на 2-й міжнародній конференції революційних письменників мала, крім методологічних засад, риси історичного нарису про розвиток літератури [711,с.9]. Зупинився він і на «помилках М. Хвильового», віддавши належне за його прагнення «вбити відсталість і провінціальність» української літератури, успадковані від «царату», однак не визнав курсу на «психологічну Європу». «Підтримавши ворожу пролетарській літературі буржуазну літературну групу «неокласиків», – говорив І. Микитенко, – т. Хвильовий тільки цілком логічно поглибив далі свої політичні помилки ще й гаслом відриву української літератури від російської та українською модифікацією політично шкідливої теорії боротьби двох культур (російської та української), далі теорією «вольової людини» буржуазного фашистського типу, теорією цілоти нації тощо, і, нарешті, теорією «азіатського ренесансу», що мала на собі всі ознаки українського месіанізму» [711,с.13]. Загалом його промова на з'їзді була оцінкою української літератури з «ідеологічного погляду», а сам він виконував невдячну функцію політкомісара. Наприклад, резолюція 2-го роширеного пленуму ради ВУСПП 29 грудня 1931 р., яка була складена на доповідь Б. Коваленка та І. Микитенка, торкнулася і помилок Івана Кіндратовича («...трактування боротьби творчих течій сучасної пролетарської і радянської літератури за аналогією з боротьбою стилів у минулому») [249]. Літературно-ідеологічні оцінки, закладені в резолюції, стосувалися конкретних осіб: «...збочення національно-опортуністичного порядку Коряка», «...вияв правого опортунізму та лібералізму в літературно-політичних питаннях Кулика», «...дрібнобуржуазний еkleктизм Овчарова», «...троцькістські формулювання Сухино-Хоменка», «...національно-демократичні помилки І. Лакізи» [247]. Дуже небезпечні ярлики, яких несправедливо заслужили згадані письменники і критики, але і вони не цуралися подібних ідеологем.

Письменники і критики засвоїли політично-ідеологічні принципи «літкритики» і «самокритики», оперуючи ними на «літературному фронті». Пошук

відьом, який особливо активно нарастив, починаючи з 1932 р., вимагав від них своєчасного визнання самокритики, або стати на шлях заподливого критиканства. Зокрема, Б. Коваленко виступив проти Г. Овчарова і В. Сухино-Хоменка, звинувативши їх в «опортуністичному примиренстві до національно-буржуазної літератури», які «протаскували класово-ворожу контрабанду» [767]. Вражає повчальний зміст поняття самокритики, яку він подає: «вміти визнавати власні помилки, бо це є конечна передумова партійного розуміння самокритики» [767,с.8]. До каяття і принизливої «самокритики» вдався Ф. Якубовський, який визнав власні помилки у жовтні 1931 р., а наступного року писав про них на сторінках «Критики» [459]. Дивно, але редакція журналу «Критика» надіслала на його статтю суперечливий висновок, звернувши особливо увагу «...на те, що в статті зовсім не викрито ворожих пролетарській літературі літературно-політичних позицій автора, зв'язаних з перебуванням його в «Марсі» [476,с.60]. 18 квітня 1934 р. Ф. Якубовський повторно каявся за попередні «гріхи», лаяв всіляко «українського фашиста» О. Вишню [479], сподіваючись на вибачення з боку цензури, який так прислужився ще з 1923 р. Проти О. Вишні досить брутально виступив колишній керівник ЦУДу М. Агуф, назвавши його «замаскованим націоналістом», «лютим ворогом» [300].

На «літературному фронті» тривала справжня міжособна війна за виживання, яку влаштовували партійно-ідеологічні структури, відбувалося «самоочищення» через поїдання один одного, через «самоцензуру» шляхом публічного каяття. 30 серпня 1933 р. А. Досвітний скаржився М.М. Попову на висновок політрецензента С. Щупака, котрий визнав його роман «Кварцит» – «шкідливим». «Це або поза моїм розумінням стоїть, – писав він, – або тут якась жахливе непорозуміння і помилки тих, хто так перекручено трактує цей роман» [152,арк.37]. Роман читав А. Хвиля перед його виходом у світ, тому автор був глибоко подивований. До М.М. Попова та М.М. Кіллєра зверталися з листом І. Кириленко, Я. Городський, І. Фефер про «ідеологічні прориви», у якому визнали помилкою – редколегій газет «Літературний Київ», «Пролетарська правда», де було названо І. Ле «петлюрівцем» [152,арк.46]. Але І. Кириленко також писав про те, що «за спиною М. Скрипника» діяли вороги

Т. Осьмачка, Л. Курбас [361]. І. Кулик, рецензуючи роман Ф. Дудки «Квіти і кров», дає оцінку М. Хвильового і М. Ялового – як «петлюрівський мотлох» [375].

Самогубство М. Хвильового та М. Скрипника певною мірою «роззброїло» політичних ідеологів літературної критики, позбавило їх здійснення публічного ритуалу громадянської страти, але прижиттєвої, цих діячів української культурно-освітньої справи, а з другого боку «розв'язало руки», тому критику було спрямовано проти їхніх прихильників, колег, співчуваючих тощо. Зокрема, Є. Шабльовський і П. Колесник «вдарили» по творчості І. Багряного, якого зарахували до табору «куркульсько-перлюрівського націоналізму в художній літературі» [841]. Заклики «добити» контрреволюцію в літературі, які лунали весною 1934 р. [422], були продовженням міжособної війни в середовищі письменників України, вдало спланованої партцензорами. Голова правління СРП України А.Г. Сенченко писав про «український фашизм» в літературі [437], тобто політичний ритуал «літкритики» та «самокритики» був доведений до абсурду, до «зоологічного шовінізму».

Ідеологічні нападки проти В. Сосюри, які тривали з кінця 20-х років, набули апогею у 1933–1934 рр. Маловідомий критик В. Мускін знайшов у творчості поета «...відсутність боротьби за комуністичний світогляд і відрив від пролетарської класи, призвели до творчого зубожіння, до полону ворожих впливів» [392]. Виявляється, що В. Сосюра «став говорити мовою класового ворога», показав «гнилий «гуманізм», «обивательську еротику» в збірці «Серце», вірєць «гітарно-розбещеної міщанської творчості». Поет опинився між двома вогнями: цензурним наглядом та власним сумлінням. 16 квітня 1934 р. І.Ю. Кулик писав чекістам В. Козельському та В. Балицькому про те, що В. Сосюра психічно хворий, а спроби налагодити його систематичне лікування зірвано. Він вважав, що В. Сосюра схиляють до самогубства, про що свідчила передсмертна записка поета від 14 квітня 1934 р. [157]. Відвертість І. Кулика не знала меж, тому він бачив аналогію стану В. Сосюри з убивством С. Єсеніна, В. Маяковського, М. Хвильового, щоб сколихнути цим фактом емігрантську пресу напередодні всесоюзного з'їзду письменників.

Спалахи літературно-ідеологічної активності мали політичну зумовленість, крім системних збудників. У 1936 р. М. Горький звернув увагу на мовчання радянської літератури стосовно фашизму справжнього в Італії, Німеччині [327], відгукнувся рецензією на підручник з літератури [612], тобто теж заявив свою позицію, а Д. Бедний вимагав покарання «троцькістів» [304]. За пільги, гонорари треба було платити, віддавати данину, виконувати «соціальне замовлення». П.Г. Тичина виступаючи на шпальтах «Правди», писав про революціонера – поета Т. Шевченка [446], І. Микитенко про українську літературу – «літературу великого народу» [389]. На сторінках «Літературної України» у листопаді 1937 р. з'явилася стаття молодого О.Т. Гончара, присвячена творам М. Доленго, визнавши його вірші «антинародними в своїй основі» [323]. Несвоєчасним був заклик Ф. Якубовського до «чесної, принципової критики» [470], виступивши з огидною публікацією проти С. Щупака та інших «ворогів народу» [478]. До них був зарахований і М. Агуф, якого звинуватили у викреслюванні цілих сторінок із творів П. Мирного [369]. Один фаховий критик апелював до неприпустимості «шкідницького спотворення» історії літератури (Ф. Якубовський), а інший вишукував «критиків-невігласів», що паплюжили класиків літератури. Цілком логічне завершення ідеологізації справжньої літературної критики, наслідок абсолютизації «соціального замовлення» та фанатичного психозу довкола ритуалу «самокритики».

20 листопада 1937 р. до СРП СРСР надійшло два листи: один від секретаря СРП України І.У. Кириленка, інший від представника союзної спілки В.Я. Тарсіса. Вони були адресовані В.П. Ставському. Лист І. Кириленка мав форму звіту української організації письменників про роботу до 20-річчя жовтневої революції. Зокрема, були названі книги, які з'явилися до цієї дати: П. Панча «Мир», Ю. Смолича «Дитинство», поезії А. Малишка. Демонструвалися п'єси Ю. Яновського, О. Корнійчука, «Я вважаю, – зазначав І. Кириленко, – що творчі досягнення Спілки письменників України дають усі підстави говорити, що, не дивлячись на шкідницьку діяльність ворогів народу – троцькістів і націоналістів, колектив українських письменників тепер, очистившись від ворожих елементів, почувається як ніколи активно і впевнено» [294,с.253]. Він підкреслював досягнення

«дружби між письменниками», подолання групівщини, але і певну розгубленість, позаяк з 5 відповідальних секретарів СРПУ залишилось троє – Корнійчук, Панч і Кириленко. Союзне правління зобов'язало їх скликати пленум, але С. Косіор відхилив цю «вказівку» до особистої зустрічі з «активом СРП». І. Кириленко непокоїло те, що в редакції «Літературной газети» викреслювали прізвища П. Панча, О. Копиленка, а серед делегатів пленуму СРП СРСР відсутні І. Кириленко, П. Панч, однак активно висували Ю. Яновського, М. Рильського, М. Бажана. Отже, «групівщина» не була подолана. І. Кириленко не мав особистих претензій до названих ним письменників, але зазначав, що вони зовсім недавно почали «наближатися до радянської влади», а «...протягом багатьох років, були активними українськими націоналістами в літературі» [294]. Досягненням вважав те, що у 1937 р. здійснили «...дуже серйозну чистку Спілки від баласта» [294,с.255]. Уповноважений ревізор СРП СРСР В. Тарсіс був значно радикальнішим, зазначивши факт «вибуття» зі спілки 30% осіб – «головним чином – викриті вороги народу», а за 1936–1937 рр. було виключено 88 членів СРП України [294,с.244]. Серед них були «вороги» – І. Микитенко, В. Коряк, Д. Галушко. Доповідна записка В. Тарсіса засвідчила гостроту протистояння в середовищі українських письменників, почуття страху, тотальної підозри, коли вони боялися «ходити один до одного у гості». Переповідаючи різні чутки, В. Тарсіс писав про те, що І. Ле захищав І. Микитенка, а переважна більшість харківських письменників «...стверджують, що він намагався розкласти їх організацію шляхом підкупу верхівки, щоб приглушити самокритику» [294,с.247]. Інформацію, якою володів В. Тарсіс, надавали письменники Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, яка свідчила про небувалий психоз, зумовлений п'ятирічкою жахливого політичного терору. Московський уповноважений підкреслював «безпринципність критиків», коли «...критик через хвилину згоден написати позитивну рецензію про п'єсу, яку він хотів «рознести» [294,с.248]. Висновок цього ревізора був таким: необхідно оновити керівництво, швидкими темпами очистити Спілку від микитенківського та іншого «охвістя», посилити самокритику, поліпшити виховання нових кадрів, налагодити редакційно-виробничу справу, провести пленум. Критика виявилася

«безпринципною», а «самокритика недостатньою», хоча третина членів СРП України була репресована.

Ритуал «очищення» спілчанських лав, розроблений партійними та карально-репресивними органами ще перед процесом «СВУ», мав декілька організаційно-функціональних форм здійснення, до яких слід віднести марксистську і так звану літературну критику, відверте «соціальне замовлення», «самокритику», доноси, колективні листи. Їх успішно використовували органи цензури, а сама «критика» і «самокритика» виявилися інструментом політично-ідеологічного контролю за літературою.

3.4. Ідеологічно-політична мотивація заборони друку та вилучення книг

До радикальних методів профілактичної діяльності органів політичної цензури належали заборона та вилучення «ідеологічно невитриманої» літератури. Дослідники історії становлення радянської системи політично-ідеологічного контролю зосереджуються саме на заходах і принципах вилучення книг з бібліотек, Книжкової палати України, магазинів, архівосховищ [816]. Сам факт фізичного вилучення був завершальною стадією роботи того чи іншого органу цензури, тому важливо з'ясувати ідеологічну мотивацію заборони друку книг та специфіку ритуалу конфіскації, показати систему відбору літератури, її авторський контингент, а не лише політологічну класифікацію.

До виникнення Головліту ідеологічно-фіскальні функції конфіскаторів виконували політвідділи видавництв, органи політконтролю ДПУ, бібліотечний відділ НКО та Головополітосвіта, хоча значна кількість книг була використана для опалення міських будівель у 1919–1922 рр., але це поза цензурою. Організоване і системне вилучення суспільно-політичної та художньої літератури розпочалося в Україні одразу після створення ЦУДу, тобто з серпня 1922 р. В архівному фонді Наркомосу УСРР збереглися два коротких звіти ЦУДу щодо конфіскації літератури. Перший стосувався жовтня – грудня 1922 р., у якому згадувалося 403 книги, з них 61 політична, 100 релігійно-філософського характеру [34,арк.109]. До списків про

вилучення потрапили твори М. Грушевського, Г. Клепатського, С. Вікула, В. Резніченка, С. Єфремова, Д. Донцова, М. Покровського, які стосувалися історії України та Русі. В іншому звіті, який охоплював жовтень 1922 р. – жовтень 1923 р., тобто господарський рік, говорилося про перегляд 1020 іноземних видань, а також про видачу дозволів на друк книг [28,арк.291]. Отже, друга половина 1922 р. виявилася початковим періодом формування системи конфіскації літератури за політично-ідеологічними ознаками.

Упорядкування процедури вилучення заборонених до використання книг відбувалося протягом січня – березня 1923 р. Спочатку ЦУД розробив проект постанови «Про конфіскацію належних до вилучення з продажу і поширення літератури», датований січнем 1923 р., про що свідчать підписи І. Кулика та К. Преді. Існувала також «Пояснювальна записка» до проекту постанови, у якій ЦУДу надавалося право складання списку книг, які підлягали вилученню. 16 березня 1923 р. Раднарком УСРР розглянув та прийняв остаточно текст постанови «Про конфіскацію належної до вилучення та продажу і поширення творів друку» у редакції малого РНК Конфіскації підлягали літературні друковані твори, заборонені ЦУДом до продажу і поширення, які перебували в магазинах, бібліотеках, а якщо знаходилися в державних установах, то їх відправляли на макулатуру.

2 січня 1923 р. ЦУД інформував місцеві органи цензури про необхідність направлення літератури релігійного характеру до центрального правління для остаточного вирішення. Література, яка надходила із-за кордону, згідно тимчасових правил її перегляду на митницях від 23 березня 1923 р., спочатку затримувалася політконтролем ДПУ, а згодом відправлялася до ЦУДу на експертизу. Зокрема, 8 лютого 1923 р. начальник відділу політконтролю ДПУ К. Предіт направив в ЦУД 59 книг, вилучених в Дніпропетровську, щоб отримати обґрунтування конфіскації [29,арк.2]. Там були твори О. Керенського, Л. Толстого, М. Драгоманова («Автобіографія»), М. Булгакова («На пиру богів»), В. Підмогильного. ЦУД терміново повідомив начальників губуправлінь про негайне вилучення літератури видавництва «УМСА» (Нью-Йорк – Прага) з усіх магазинів та бібліотек, заборонивши категорично її ввезення на територію УСРР. Заборонялося також

ввозити книги російською мовою за старою орфографією. Не підлягала ввезенню література німецьких видавництв, яка виходила з подвійною позначкою міст: Берлін – Москва, Берлін – Петроград. До цієї категорії потрапили і решта видавництв, у тому числі й українських, що діяли поза УСРР («Оренштейн», Київ – Лейпциг; «Червона Калина», Львів – Київ; «Дніпросоюз», Київ – Відень).

Вилученню підлягали праці з проблем кооперації і демократії [31], а конфіскації підлягала література, яка знаходилася в сільських та районних бібліотеках [31,арк.47]. Церковно-релігійна та містична книга, серед них і казки, усувалися в поличок навчальних закладів [32,арк.5]. Конфісковували брошури про діяльність профспілки працівників харчової промисловості [34,арк.126], а також твір О.М. Толстого «Корова» [29,арк.33]. Цензура виконувала відповідні інструкції. Майбутній критик і письменник І. Кулик навіть написав доповідну записку наркомові освіти В.П. Затонському про те, що Київський губвидав опублікував вірші Ф. Тютчева «О русском народе» та «Россия», які були «просякнуті релігійним патріотизмом», а в книзі «Початкова граматики української мови» О. Курила політцензор розгледів «пропаганду націоналізму» [27,арк.124]. У віршах Ф. Тютчева говорилося про довгоочікуване звільнення від самодержавства, про «край родной долготерпенья», тобто вони цілком відповідали соціально-класовим критеріям політичної цензури. Що для цензора Ф. Тютчев, коли І. Кулик викликав до ЦУД редактора журналу «Хозяйство Донбаса» з текстом вилученої статті, яка мала позитивну резолюцію самого секретаря ЦК КП(б)У Д.З. Лебеда. «До того ж, попереджаю, – повідомляв І. Кулик, – що принципова резолюція Лебеда на статті ще не є формальним дозволом на її друк» [27,арк.152]. Впливовий партноменклатурник в Україні Ф.Д. Корнюшин, який очолював правління Південбюро ВЦРПС, просив ЦУД не перешкоджати випуску чергового номера «Вестника профдвижения», тому що подібні друковані видання не підлягали попередній цензурі [30,арк.9].

Книги вилучали не за національною ознакою їхніх авторів, а за місцем видання та відповідною класифікацією Головліту (релігійні, містичні, політичні тощо). В Харкові діяв книжковий магазин «Москва», у якому продавали книги І. Еренбурга, Г. Ахматової, А. Марголіна [84,арк.18]. Водночас заборонили випуск

«Портреты русских поэтов», «Молитва о России» І. Еренбурга, ввезення поеми О. Блока «12». Таким було рішення К. Предіта від 9 та 23 квітня 1923 р. [29,арк.33].

Українська книга, яка виходила в УСРР на початку 20-х років, підлягала системному політичному контролю та ідеологічному редагуванню. Видавничий план Головоцвуху НКО УСРР 1923/24 р., до якого потрапили навчальні посібники Я. Чепіги, І. Соколянського, О. Курила, М. Яворського, В. Воропая та інших, проходив через рецензування політредакторів ЦУДу. Зокрема, підручник з всесвітньої та російської історії М. Рожкова, перекладений українською мовою, мав візу-дозвіл ЦУДу: «допустити в бібліотеках профшкіл» [93,арк.1]. У видавничому плані Всеукрвидаву на 1922/23 р. були книги Н.Ю. Мірзи-Авак'янц, М.М. Покровського, М. Золотарьова, М. Равіча-Черкаського з історії.

Художня література проходила обов'язкове рецензування політредактора видавництва або ЦУДу. Саме вони дозволили друк творів В. Поліщука, М. Хвильового, І. Кулика, В. Сосюри, С. Касанюка, В. Блакитного, М. Йогансена, В. Коряка у 1923 р. [27,арк.43]. Рукописи підлягали ретельному редагуванню. Видавництва мали внутрішню інструкцію редакційної підготовки творів. Дозволялася «ідеологічно-художня обробка», навіть деякі «...купюри й додатки в місцях, що не відповідають сучасній ідеології, іноді цілковита переробка тексту, редагування мови, як з боку стилю, так і з боку правопису» [83,арк.15-16]. Зокрема, редактор Всеукрвидаву вважав доцільним «грунтовну переробку» творів І. Карпенка-Карого («Сава Чалий», «Сто тисяч»), М. Смотрицького («Ой, не ходи Грицю...»), В. Винниченка («Співочи товариства»). Оригінальні тексти заборонялися перевидавати.

Дозволів на друк та поширення книг було значно менше, ніж їх вилучення. 21 квітня 1923 р. ЦУД наказав конфіскувати з бібліотек та магазинів книги Г. Коваленка «Арабська земля», «Магометова віра», тому що у них згадувалася «Просвіта», а також заборонили видавати «на дом» читачам книгу Б. Грінченка «Як жив український народ» [29,арк.31]. Вилучалися праці Я. Новицького («Малорусские исторические песни»), В. Резніченка («Батуринський шлях», «На могилі Мазепи», «На могилі гетьмана Апостола»), С. Руданського («Прикази про

москалів та німців»), С. Русової («Одно слово правди про євреїв»), а також російських авторів – В. Соловйова («Национальный вопрос в России»), Г. Струве («Элементарная логика»), І. Галанта («Черта еврейской оседлости») [82,арк.126]. Серед українських авторів, судячи зі списків конфіскованої літератури, самими «популярними» для політцензорів були – М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Драгоманов, Б. Грінченко, В. Резніченко. 12 квітня 1923 р. вилученню підлягали 868 книг, у тому числі Л. Старицької-Черняхівської, Х. Барановського, О. Скорописа-Йолтуховського, С. Єфремова, а також книга О. Чаянова про визначення аграрного питання [82,арк.126].

Звіти губернських управлінь у справах друку, тобто місцевих органів політцензури, мають статистику конфіскованої літератури. Так, Київське губуправління, очолюване Ф. Якубовським, вилучило за 5 місяців 1923 р. 34000 книг, а станом на червень 1923 р. 50000 книг, які представляли 1031 назву, тобто по п'ять примірників на кожному [82,арк.135-138]. В Дебальцево на Донбасі 23 квітня 1923 р. було конфіковано 260 назв книг церковно-релігійного характеру [84,арк.5]. Інколи траплялися суперечливі висновки політредакторів стосовно заборони тієї чи іншої книги. Наприклад, книгу Г. Клепатського «Батько нового українського письменства Ів. Котлярьський» дозволили продавати, а передрук заборонили [29,арк.254].

17 квітня 1923 р. ЦУД шляхом циркулярного інформування губернських управлінь пояснив механізм конфіскацій літератури. Вона вилучалася з сільських, повітових, районних бібліотек, з навчальних закладів, а в бібліотеках губернського рівня залишаються у «відділі книг», які не видавалися читачам. У травні 1923 р. з'явилася головлітвська «Інструкція про порядок конфіскації й розподілу вилученої літератури», згідно якої основна маса книг підлягала «фізичному знищенню», а декілька примірників залишалося у «відділах спеціального зберігання» [297,с.62-63]. Обмежений кількісно штат органів політцензури не встигав здійснювати попереднього контролю, тому виходили книги «ідеологічно невтримані». Наприклад, петроградське видавництво «Колос», керівником якого був Ф.І. Седенко – відомий книгознавець, бібліограф, видавець, видало серію біографій М. Туган-

Барановського, Ф. Тютчева, О. Потебні, М. Чернишевського, у яких були «...цілі абзаци спрямовані на захист філософії Канта і проти марксизму» [297]. Діяльність видавництва одразу опинилася під політичним наглядом цензури.

Головлітівські списки про вилучення російської літератури у 1923 р. свідчили про цензорську лихоманку, про дивну поспішність. 13 червня 1923 р. серед заборонених книг опинилися: твори В. Катаєва («Восемьдесят пять» за «контрреволюційне спрямування»), «бульварна» оперета «Сильва» Е. Кальмана, вірші та оповідання «Жертва» І. Новикова («дискредитує наші ідеали в галузі захисту дітей»), Г. Чулкова («Федор Иванович Тютчев» «роздуми у дусі ідеалістичної філософії і возвеличення Тютчева як містика та націоналіста»). Заборонялися до поширення на території радянських республік книги, видані в німецьких видавництвах у 1923 р.: К. Бальмонт («Под новым солнцем»), М. Мельгунов («Дела и люди Александровского времени», «Труды русских ученых за границей. Сборник академической группы в Берлине»), Н. Волошина («Стихи о терроре»), О. Аверченка («Двенадцать портретов знаменитых людей в России»), В. Шкловский («Письма не о любви, или Третья Элоиза»), Шарля де Костера («Фламандские легенды») та інші. Деякі з них стали «забороненими», тому що мали стару орфографію, інші – належали до політично-ідеологічної класифікації: містичні, ідеалістичні, «бульварні».

Дослідники «бібліотечної цензури» не згадують інструкції Головополітосвіти про вилучення усіх видів літератури з бібліотек, читалень та книжкового ринку, датовану груднем 1923 р., яку особисто читала, редагувала і підписала Н.К. Крупська. «Посилення політико-освітньої роботи не може бути виконаним, – наголошувалося в ній, – якщо не звільнити від контрреволюційної і шкідливої літератури книжковий склад бібліотек. Конкретно повинні бути вилучені: а) По відділу психології, філософії та етики – книги в дусі ворожому соціалізму і діалектичному матеріалізму. б) Відділ релігії повинен зберігати лише антирелігійну і проти церковну літературу. в) По відділу природознавства – книги, які змішують науку з релігійними домислами, з роздумами про аморальність дарвінізму і матеріалізму» [297,с.73]. Викладений нею ритуал «очищення бібліотек» від

«шкідливої літератури» демонстрував ідеологічні пріоритети влади, її цензурних органів. Розпочалася широка кампанія пошуку відьом, яка мала ознаки фашизму, позаяк конфісковані книги спалювали, здавали в макулатуру, розривали. 6 грудня 1923 р. ЦУД вимагав від його підрозділів належної реєстрації зарубіжної літератури, оперативного рецензування та візування за принципом «дозволена» або «не дозволена» для використання, повертаючи її до спецховищ [39,арк.139].

Середина 20-х років, яку історики вважають апогеєм непівського економічного ренесансу, була далекою від «культурного НЕПу», враховуючи індивідуальні та колективні форми застосування політцензури, які стосувалися окремих творів і цілих видавництв. Відоме спільне російсько-німецьке видавництво «Брокгауз і Ефрон», яке виникло наприкінці ХІХ ст., спробувало пристосовувати свою діяльність в роки НЕПу, але одразу попало під нагляд радянської цензури. Відстежуючи його роботу за січень – серпень 1924 р., політцензор констатував «серйозність видавництва», яке «...часто видає літературу, ідеологічно непридатну» [297,с.81]. Високим рівнем «ідеологічно непридатної» літератури вирізнялися видавництва «Книга», «Колос», «Петроград» – від 30 до 60% «браку». Характеризуючи приватні видавництва у грудні 1925 р., головлітівські цензори підкреслювали наявність низки «ідеологічних прорахунків» у видавництва «Брокгауз і Ефрон», яке «охоче йде на виправлення і зміни» [297,с.93]. Видавництво «Время», яке займалося перекладами белетристики, з ідеологічної позиції друкувало книги, що «...належать перу буржуазних письменників і відображають буржуазну ідеологію» [175]. Наприкінці грудня 1925 р. Головліт, звітуючись за рік роботи, підкреслював ідеологічні мотиви вилучення літератури (містика, ідеалізм, релігійний елемент, буржуазна мораль). До неї потрапили твори Б. Пільняка, А. Веселого, М. Булгакова.

Українські рецензенти та політредактори перевіряли змістову і політичну складу історичної та художньої літератури. Зокрема, у січні 1925 р. Н. Мірза-Авак'янц написала рецензію на збірник «Українська історія в статтях і нарисах ХVІ–ХVІІІ в.», упорядкований Й. Гермайзе. До збірника були залучені статті М. Грушевського, М. Покровського, але рецензенти визнали доцільним видавати як

«...матеріал для семінарської роботи в педвузах» [488,арк.91-93]. У березні 1925 р. НКО УСРР заборонив видавати словники української мови без дозволу Академії наук [86,арк.104]. У травні 1925 р. О.І. Попов написав рецензію на брошуру І. Хаїта про дитячий комуністичний рух, визнавши її непридатною для видання, тому що автор «...не розуміє, не знаючи, мабуть, «української» їх постановки» [88,арк.4]. Рецензії стосувалися переважно змістової та професійної якості книг, меншою мірою ідеології.

21 грудня 1925 р. НКО УСРР розповсюдив чергову інструкцію «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури із книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку», яку цитують українські дослідники цензури [816,с.132-133]. Інструкція була певним підсумком досвіду боротьби з «контрреволюційною» літературою, програмою і тематикою її негайного вилучення. У грудні 1926 р. з'явилася інструкція по перегляду книг в бібліотеках, у якій зазначалося, що масові вилучення торкнулися окремих творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В.Леніна, літературних праць В. Белінського, О. Герцена, М. Добролюбова, О.С. Пушкіна, Л.М. Толстого [297,с.110]. Переглядали книги видатних російських та західних письменників, які не викликали «антисоціальних почуттів», хоча більшість з них пропагувала «буржуазну ідеологію» та «міщанську мораль», а деякі «занепадницькі і реакційні настрої». До таких належали художні твори А. Андрєєва, А. Білого, І. Буніна, Ф. Достоевського, О. Пушкіна, О. Толстого. Дійсно, для цензури не існувало авторитетів, вона фактично виконувала інструкцію, важливою була не форма твору, а його «ідеологічна чистота».

Головлітівська цензура досить вимогливо поставилася до казок. Головоцвих НКО УСРР навіть заборонив у 1925 р. їх використання в педагогічному процесі, тому що у них були антисоціальні та містичні явища. Однак, видавництво «Космос» розпочало влітку 1928 р. друк книги «Казки Андерсена», до якого потрапило 80 казок. Держметодком, використовуючи рецензію директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки О.І. Попова та дозвіл І.П. Соколянського, підтримав це видання, сподіваючись на вилучення з них елементів «...грубої містики, еротики,

мотивів класового миру та інших мотивів і настроїв, шкідливих для нашої соціалістичної педагогіки». Виявилося, що НКО УСРР визнав друк казок Г.Х. Андерсена «...проривом ідеологічного фронту в галузі дитячої літератури» та «виявом правого ухилу» [502]. Держнаукметодком опублікував у червні 1929 р. «Відкритого листа», у якому зазначалося, що ці казки «...наскрізь просякнуті стовідсотковою буржуазною ідеологією», демонструють жадобу до «збагачення» [315]. Казка стала шкідливою, особливо в період так званої класової боротьби, проповідуючи ідеї класового миру, а не війни.

Рік «великого перелому», тобто початок масової і примусової колективізації селянських господарств, яким став 1929 р., вплинув також на роботу органів політичної цензури. Так, у жовтні 1929 р. з'явилася чергова інструкція по очищенню бібліотек від «шкідливої» літератури. Автором та ініціатором її появи була Н.К. Крупська [297,с.170]. Принципом класифікації літератури була ідеологічна установка за різними критеріями, успадкованими від попередніх інструкцій. Вилученню підлягали «ідеологічно невитримані» книги, а бібліотечні фонди розподілялися на «відкриті» та «обмежені» для читача. Конфісковувалися бібліографічні довідники старого зразка, але залишалися енциклопедії «Брокгауза і Ефрона», «Гранат», вилучалися усі дореволюційні журнали, усі без винятку релігійні видання, книги, у яких суспільно-політичні події висвітлювалися під кутом зору монархічних, реакційних, ліберальних та радикальних партій, кооперативна література, дореволюційні художні твори, просякнуті релігійними забобонами. Навіть художньо цінні твори, які були взірцем «літературної майстерності», потрапляли до «чорного списку», у тому числі книги М.В. Гоголя, В.Г. Короленка, Л.М. Толстого, Дж. Лондона, М. Твена.

17 серпня 1929 р. Укрголовліт, затверджуючи тематичний план видавництва «БІП» на 1929/30 р., дозволив видання російською мовою лише твори «красного письменства», повну збірку М. Коцюбинського, найголовніші книги І. Франка, а також «не перечить проти того щоб до цього плану увійшли б і твори Винниченка» [49,арк.8]. Водночас рекомендував «грунтовну переробку й редагування» літературних творів Ж. Верна, М. Ріда. Подібні вимоги стосувалися видавництв –

«Український робітник», «Наукова думка», навколо яких пропонувалося гуртувати «кадри комуністичних авторів». ДНМК НКО УСРР заборонив 29 січня 1930 р. казки й оповідання Кіпніса, Твір М. Вороного «Носоріг» та Г. Бічер Стоу за такого дивного перекладу – «Дядькова Тома хата» [186]. 24 листопада 1930 р. літсектор НКО УСРР категорично заборонив використання в агротехнікумах праць економістів-аграрників О. Чайнова, М. Челінцева, М. Макарова, які були «...просякнуті відверто ворожою дрібнобуржуазною ідеологією» [188].

13 березня 1931 р. Сектор літконтролю провів нараду про новий порядок вилучення літератури, а головне про підготовку відповідної інструкції щодо техніки його здійснення. Вона мала широку назву – «Інструкція для переведення вилучення контрреволюційної, політико-шкідливої, ідеологічно невитриманої та порнографічної літератури за доданими списками з масових бібліотек і книгарень» [53,арк.62]. Цей важливий для з'ясування особливостей техніки вилучення літератури документ не згадує дослідниця О.О. Федотова, відтак зупинимось на його змістові докладніше. «Одержавши списки книжок, – зазначалося в «Інструкції», – що їх треба вилучити з книгарні масових бібліотек, райліт (міськліт) разом з центральною районною бібліотекою (або міською), не передаючи їх ні в якому разі до широкого оголошення, протягом 2-х днів під персональну відповідальність інспектора Літа та завцентральної бібліотеки, організують це вилучення» [53]. У райцентрах вилучення проводили заврайбібліотекою, а по сільських 5–6 уповноважених за його керівництва. Акт вилучення залишався в районі, а другий примірник надсилався до Головліту. Надзвичайно високу пізнавальну цінність становить «Пояснювальна інструкція до вилучення літератури», яку написав Ф.Б. Якубовський. «Щоб зручніше було користуватися з цих списків, – повчав він, – мотиви вилучення літератури відповідно класифіковано, при чому проти кожної книжки, замість тексту мотивів, поставлено цифрову умовну помітку. За цією класифікацією мотивів уся література поділяється на 10 таких груп» [53,арк.64-65]. До першої була віднесена антирадянська література (цифра 1), до другої – література «ворожий пролетаріатові організацій, урядів, партій», до третьої – буржуазна та дрібнобуржуазна ідеологія, антимарксистське спрямування,

ідеалістичні тлумачення, до четвертої – релігійна та містична книга, до п'ятої – художня література, що «...не відповідає художньо-ідеологічним вимогам, антихудожня, макулатурна, бульварна, міщанська, порнографічна, реакційна і взагалі соціально-шкідлива книжка», до шостої – шкільна, освітня література (підручники, педагогічні праці, дитяча книга), яка мала «ідеологічно-ворожий зміст і напрямок», застаріла методологічно, не відповідала «сучасним радянським педагогічним і політико-виховним вимогам», до сьомої – науково-популярна і науково-прикладна книга, до восьмої – література, що її «...не можна допускати з різних причин у даному виданні: ідеологічно шкідлива передмова, тенденційний підбір творів, елементи шкідливої агітації на обкладинках, у тексті, політичні гасла видавців антирадянських організацій, відсутність потрібної для масового читача відповідної редакції творів», до дев'ятої – книги, які передавалися до спеціальних бібліотек, бібліографічна цінність, до десятої – «...агітаційна радянська література, що втратила свою цінність» [53,арк.65-67]. Літературний критик Ф. Якубовський, готуючи цю «інструкцію», переглянув та врахував тексти, вимоги і принципи усіх попередніх, але систематизував пріоритети цензурної політики в галузі виявлення «шкідливої літератури». Заборонялося знищувати літературу на місцях. Один список з 3-х обов'язкових надсилався до Головліту.

Нові принципи і техніку вилучення почали активно застосовувати. Конфіскації підлягала «Робоча книжка для малописьменних «Шляхами новітніми. Випуск 1», тому що була вміщена казка «Хитрий Ленін» [192], але 10 квітня 1931 р. НКО УСРР звернув увагу на недоліки та «безліч політичних помилок: вилучають і продають на пуди у багатьох випадках літературу дуже цінну й потрібну для наукових робіт» [190]. Сектор літконтролю продовжував роботу над вдосконаленням інструкцій, але був переконаний у тому, що «...настигла потреба масового перегляду книжкового майна бібліотек» [190]. За 1931 р. Укрголовліт дав 9600 дозволів на друк різної літератури, а випущено було 6116 книг [50,арк.8].

Середина 30-х років вирізнялася радикалізмом системи політичної цензури, її реорганізацією політики конфіскації суспільно-політичної, художньої літератури. На початку січня 1932 р. сектор літконтролю затвердив черговий список книжок, які

підлягали вилученню як «літературу механістичну», «застарілу», «політично шкідливу» та «ідеологічно невитриману. До «політично шкідливих» була зарахована книга В. Корчака-Чепурківського «Їжа та здоров'я людини» [64,арк.33]. Кому заважала «їжа» та здоров'я людини – невідомо, а можливо цензуру не влаштував автор. У січні 1932 р. з'явилася постанова Партконтролю ЦКК КП(б)У на книгу Є. Черняка «Листи з чужих країв», яка розповідала про переваги капіталізму над соціалізмом, захищала «фашистський режим» Ю. Пілсудського. Її рецензентом був Ю. Озерський, а «...колишній завговліту тов. Калюжний знав про те, що на цю книжку є різко негативна рецензія одного із політредакторів, робітника-висуванця про те, що її як шкідливу видавати неможна» [148,арк.42]. Директор видавництва «ЛіМ» С. Пилипенко, головний редактор М. Яловий, редактор І. Лакиза видали її за старою візою Головліту. Рішення ПК ЦКК КП(б)У було надзвичайно категоричним: «...за соціал-фашистську апологетику капіталістичного ладу, за протаскування політично шкідливих по суті соціал-фашистських ідей, поглядів, тов. Калюжного, колишнього керівника Головліту, за антипартійне ставлення до покладених на нього партією зобов'язань на одній з відповідальних ділянок ідеологічного фронту – виключити з партії» [148]. Партійні контролери зобов'язали Головліт протягом місяця завершити вилучення книги згідно списків 1931 р., скоротивши терміни акту конфіскації, а також переглянути рукописи у видавництвах. Ідеологічна «накачка» відбулася, переполошені політредактори та керівники видавництв і підрозділів головлітівської цензури взяли виконувати директивні вказівки.

Політрецензентами ставали номенклатурні працівники Наркомосу УСРР. 16 лютого 1932 р. керівник Науково-методичного сектору П.Г. Канцелярський переглянув книгу академіка А.А. Богомольця, просив виправити «...деякі найбільш прикрі помилки автора ідеологічного характеру» [61,арк.75]. Головліт дозволив використовувати для науково-дослідної роботи в окремих установах (ВУАМЛІН, Істпарт, Наукова бібліотека НКО, Інститут ім. Шевченка) деякі твори С. Рудницького, М. Смаль-Стоцького, П. Куліша, М. Костомарова, навіть «Фата Моргана» М. Коцюбинського. Таким було розпорядження Головліту від 25 травня 1932 р. [51,арк.2]. Начальник Головліту П. Мальцов, ознайомившись 1 липня 1932 р.

з рецензією видавництва «ЛіМ» на книгу Г. Еріка «Зустріч», не заперечував проти друку, але просив бути пильним при редагуванні літератури з національного питання [173,арк.9]. 25 липня 1932 р. він звернув увагу Укркнигоцентру на «затоварювання» книжкових полиць «аполітичною» та «застарілою» літературою. До списку потрапило 73 книги, серед них – Д.І. Багалія «Украинский странствующий философ Г. Сковорода» (Х., 1923), М. Равіча-Черкаського «Махаївщина в світлі ленінізму» (Х., 1930), А. Річицького «Центральна рада від лютого до жовтня» (Х., 1930), А. Сліпанського «Степан Луценко» (Х., 1930), В. Базилевича «Декабристи на Київщині. 1825–1826» (Х., 1926), П. Христюка «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» (Х., 1929), М. Зерова «Нове українське письменство. Історичний нарис» (Х., 1924), які підлягали вилученню [64,арк.45].

23 грудня 1932 р. заступник начальника Укрголовліту Б.Б. Кімельблат інформувала начальника Одеського облліту т. Лебедеву про те, що списки на вилучення літератури будуть надіслані, а також «додатковий за весь 1932 рік» [317,арк.65]. На макулатуру списки Головлітом не склалися, бо ними займалися торгові організації – Укркнигоцентр. В архівах зберігається список №1 книг, переглянутих політредактором П. Кривенко стосовно «ідеологічної їх вартості». До нього потрапили книги М. Биковця «За дитячу книжку і кінофільм» (1926), Ю. Смолича «Драмгурток у робітничому клубі», які мали «помилки», а також Л. Курбаса «Сьогодні українського театру» (1927) – «застаріла, ідеологічно шкідлива [503,арк.24]. Додатковий список за 1932 р. мав 30 назв книг [502,арк.11]. Одночасно з ним був доданий список за 1931 р. на 74 назви, серед яких 33 автори були згодом репресовані – М.Д. Челінцев, І.І. Коротков, К.Д. Філіповський, М.А. Сябро та інші представники аграрної наукової школи «чаянівського спрямування» [48,арк.7]. За січень – вересень 1932 р. було конфісковано 18100 примірників різної літератури. 14 червня 1933 р. на пленумі Харківського обкому КП(б)У П.П. Постишев, згадуючи про них, говорив: «Ви подивіться, наприклад, на масову літературу, яку тиражами на сотні тисяч надсилали 1931 і 1932 рр. до колгоспного села. Адже серед цих брошур і книжок ви натрапите на чимало таких, у

яких вовчі очі ворога так і дивляться на вас з рядків» [257]. Дуже образно і головне войовничо пролунали його слова, особливо в період масового голодомору. Саме у 1933 р. ретельного редагування зазнали розділи «Тихого Дону» М. Шолохова. Цензура, як зазначає дослідник Г. Єрмолаєв, внесла 90 правок, понад 30 українізаційних версій терміну «хохол», а в розділах, які вийшли у 1932 р. була 81 правка (слова, фрази, речення, цілі сторінки) [643].

У березні 1933 р. вийшла брошура Г. Овчарова «М. Скрипник і радянська література» [724], яка викликала гнів у начальника Головліту П. Мальцова. 16 квітня 1933 р. він видав «таємний» циркуляр для підрозділів системи політ цензури. Друк книги дозволила 9 березня 1933 р. заступник начальника Головліту Б. Кімельблат, погодивши її вихід з автором. Вердикт головцензора був грізним і категоричним: «Названу брошуру Г. Овчарова конфіскувати, як політично шкідливу, вилучивши її з продажу та масових бібліотек» [153,арк.67].

Цензура не лише вилучала книги, а також вносила суттєві правки до текстів літературних творів, не кажучи про масову суспільно-політичну літературу. Наприклад, 2 серпня 1933 р. відбулося засідання колегії НКО УСРР по перегляду підручників, яке проводив А. Хвиля. Розглядався посібник з літератури для VII класу, написаний В. Коряком. Комісія запропонувала переробити матеріал про І. Франка, скоротити та відредагувати окремі місця з «Псалом залізу» і «Сонячних кларнет» П. Тичини, вилучити прізвища Браницького, Бібікова, Волконського, Рєпіна з творів Т. Шевченка [67,арк.123]. 27 грудня 1933 р. заборонили продаж «Кобзаря», тому що передумову до нього написав «ворог народу» А. Річицький [173,арк.42]. 16 січня 1934 р. А. Хвиля надіслав М. Попову та М. Кіллерогу листа такого змісту: «В зв'язку з тим, що серед викритих останнього часу як буржуазних націоналістів, провокаторів та шпигунів, є чимало таких, які були авторами безпосередньо, або редакторами чи впорядниками низки творів, що їх багато є по наших бібліотеках, постала гостра потреба переглянути ці твори і визначити такі, що підлягають вилученню з книжкового обігу, зокрема з бібліотек масового користування» [159,арк.3]. Вражає перманентність кампаній по вилученню «шкідливої літератури», які залежали від політичної ситуації (нові жертви репресій)

та ідеологічної мотивації. У серпні 1933 р. А. Хвиля зобов'язав Головліт дати розпорядження на місця про вилучення книг (Річицького, Демчука, Сліпанського), висловивши занепокоєння про «...загрозу повторення «так званої чистки бібліотек, що проводилась в 1930–1932 рр. Для оперативної роботи по перегляду літератури створювалися групи з партійців, але для «...загального керівництва роботою по перегляду книжкового фонду бібліотек утворити при НКО центральну комісію під моїм головуванням» [159]. 27 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило прибрати з масових бібліотек твори М.О. Скрипника, зосередивши їх у фондах для наукової роботи [113,арк.161]. 15 серпня 1934 р. нарком освіти В.П. Затонський видав наказ №465 «Про заборону свавільного вилучення книжок», яке охопило усі бібліотеки України, зобов'язавши «очищувачів» бібліотечних фондів повернути книги [508]. Конфіскація літератури чимось нагадувала політику хлібозаготівель, а уповноваженими були співробітники Головліту. 3 березня 1935 р. А. Хвиля видав власного наказу «Про стан з вилученням класово-ворожої літератури в бібліотеках м. Києва», дозволивши знімати з роботи директорів шкіл, бібліотекарів, які не займалися очищенням фондів від «класово-ворожої літератури» [193]. Міськвно було запропоновано протягом березня провести суцільну перевірку штату виконання наказу заступника наркома освіти. Обстеження Одеської державної бібліотеки, проведене Бібліотечним управлінням НКО, виявило серед каталогу твори О. Вишні, Г. Епіка, А. Досвітнього та іншої «класово-ворожої літератури» [194]. Газети повідомляли про те, що в школах, незважаючи на вилучення «класово-ворожої літератури» вона «...знову з'являється на полицях і розповсюджується серед учнів» [322].

Політичні репресії проти більшовицького партійно-радянського керівництва супроводжувалися обов'язковою конфіскацією літератури, пов'язаних з його елітою. Так, 15 лютого 1935 р. завідділом культури і пропаганди ЦК ВКП(б) О. Стецький надіслав до обкомів та республіканських парторганізацій циркуляр, у якому запропонував партійним структурам безпосередньо керувати роботою головлітівської цензури по вилученню з бібліотек «контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської літератури», не допускаючи крадіжок та присвоєння

книг [217,с.278]. 3 квітня 1935 р. П. Постишев звертав увагу Сталіна на книгу А. Луначарського «Революционные силуэты» (1924), яка знаходилася в бібліотеках України, тому пропонував її вилучити з обігу, бо вона висвітлювала діяльність Л. Троцького [158]. 26 липня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорювало питання про усунення зінов'євсько-троцькістської літератури та вирішило негайно прибрати її з бібліотек України за списками, ухваленими ЦК ВКП(б) [114,арк.50]. Конфіскації підлягали також переклади книг, зазначених у списку авторів.

Для конфіскації книг у 1937–1938 рр. була притаманна синхронність, тобто безпосередня залежність кількості вилученої літератури від масових політичних репресій. Списки на вилучення книг були переповнені авторами – «ворогами народу». 17 січня 1937 р. до списку №2 потрапило 107 назв, серед них твори А. Сенченка, М. Ірчана, Г. Епіка, Г. Косинки, М. Яворського, С. Пилипенка, А. Ніковського, В. Поліщука, тому що вони були репресовані.. Траплялися випадки, коли вилучалася література про дитяче харчування, бо у ній була «...дуже вбога репертуара дитячого харчування». Класифікація вироків репресованих книг не вирізнялася особливою новизною: «петлюрівська книжка», «націоналістична книжка», «антирадянська книжка». 28 січня 1937 р. Головліт надіслав ЦК КП(б)У «Зведення №1» про «...найголовніші виправлення і конфіскації зроблені органами Головліту України в книжково-журнальній та газетній продукції України за час з 1 до 15 січня 1937 р.», у якому наведено перелік книг, журналів, газет, редактори яких «припустилися помилок». Наприклад, газета «Соціалістичний зв'язок» №3 за 9 січня 1937р. надрукувала передмову «Пильнувати принципи більшовицької партійности», у якій замість слів «стахановський рух розлився» було набрано «стахановський рух розвалився» [164,арк.13]. Вилучався весь наклад газети. Брошура К. Ворошилова про Сталіна та Червону армію, яка вийшла ще у 1930 р., функціонувала протягом семи років з дивною помилкою: на сторінці 4 замість слова «вони» було інше – «вори», тому фраза виглядала аполітично – «...усі вори знають, яке величезне значення та яку переважну роллю мали ВИ, наш старший і любий бойовий товаришу і співбоєць» [161,арк.4] Брошура була терміново конфіскована, хоч К.Є. Ворошилов не був серед репресованих, а швидше навпаки – сприяв теророві проти військових.

Восени 1937 р. в газетах з'явилися публікації про «засмічення» бібліотек «шкідливою літературою». Наприклад, в бібліотеці ім. Короленка м. Чернігова було 12 тисяч книг, а близько 5 тис. томів «класиків марксизму» було знищено [432]. Подібні статті викривали «шкідництво» в бібліотеках Одеси [308].

У 1938 р. Головліт працював з ЦК КП(б)У тандемом, складаючи та ухвалюючи списки про вилучення літератури. 31 серпня 1938 р. Головліт надіслав список №1 про вилучення літератури, автори якої є «ворогами народу» [516]. Він нараховував десятки праць представників партноменклатури. Станом на 19 вересня 1938 р., судячи з постанови політбюро ЦК КП(б)У про вилучення літератури, Головліт отримав завізовані списки №2–9 [516,арк.268]. Зокрема, у списку №4 була представлена навчальна література. Наприклад, «Літературна читанка для III класу» (Київ–Одеса, 1937) та «Літературна читанка для IV класу» (Київ–Одеса, 1937), автором яких був М.М. Миронов, підлягали вилученню через наявність творів «ворогів народу» І. Микитенка та І. Кириленка. Конфісковувалися матеріали дискусії в УНДП 1931 р., тому що у ній були промови «буржуазних націоналістів» – М. Скрипника, М. Волобуєва, О. Карпеко, О.С. Залужного [516,арк.356-359]. Бібліотеки звільняли від книг І. Капустянського («Валеріан Поліщук», Х., 1925), «Учительство в українській літературі»), П.Ю. Волобуєва («Політехнічне виховання в дошкільній установі, Х., 1931), тому що там згадувалися прізвища М. Скрипника, М. Яворського [517,арк.135]. Конфіскації підлягали твори М.С. Волобуєва, В.Ф. Дурдуківського, П.П. Блонського, І.А. Палунського [516,арк.269]. Книга історика М. Рубача про М. Скрипника, яка вийшла у 1932 р.[276], супроводжувалася головлітівським висновком: «Автобіографія ворога М. Скрипника на ст. 9–22» [516,арк.414]. 15 вересня 1938 р. у списку №6 була книга «Зустріч любимого наркома», яку видали у Харкові в 1936 р., а вилучили її через «...портрети ворогів народу: Постишева, Балицького, Амеліна, Якіра, Єгорова» [516,арк.210]. Не уникла репресії книга А. Хвилі «Декада українського мистецтва в Москві», опублікований у 1936 р., тому що, крім її автора, «ворогом народу» був І. Микитенко.

Відомий твір М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» (Х., 1929) був конфіскований через передмову і примітки, написані А. Крушельницьким

[516,арк.400]. Власні книги А. Крушельницького також підлягали масовому вилученню. 3 листопада 1938 р. з'явилися списки №10 і №15 з доповненнями книг самого А. Хвилі та його передмовами. Вони були списані «як макулатура». Конфіскація літератури продовжувалася також у 1939 р., бо її авторами були «вороги народу» [517,арк.10-11], хоч і репресовані.

Отже, проаналізувавши періодичні видання та тематичні збірники документів і матеріалів про функціонування радянської політцензури в 20-х років, слід визнати незаперечним факт існування так званого «соціального замовлення» влади творчим спілкам та відомим письменникам. Ідеологічні та політичні стандарти висвітлення радянської дійсності, особливо соціалістичного перетворення суспільства, виникли одночасно з появою інституту політцензури в СРСР. Одна частина письменників сприйняла її вимоги і принципи політичної поведінки без особливих вагань, інша намагалася зберегти ознаки самобутності літературної творчості, уникаючи партійних настанов. Відносна лібералізація форм і методів спостерігалася у творах «старих» і молодих літераторів протягом першої половини 20-х років, а в ході та після так званої літературної дискусії, постала категорична вимога партії щодо виконання письменниками «соціального замовлення». Саме явище виникло раніше, а термінологічного оформлення та функціонального наповнення набуло протягом 1927–1929 рр. Поняття «соціальне замовлення» віддзеркалювало наступальний характер політико-ідеологічної цензури, було своєрідним індивідуальним плановим завданням для кожного радянського письменника. Відмова від його виконання вважалася «контрреволюційним ухилом», яка означала для нього кінець літературної творчості. За теоретичними та художньо-мистецькими принципами ідея і практика «соціального замовлення» насаджувала принципи уніфікації мистецтва, утверджуючи метод соцреалізму.

Літературно-політичними цензорами виступала партійна номенклатура, яка слідкувала за дотриманням письменниками ідеологічних принципів, партійності літератури. Політредактором художньої літератури був особисто Й. Сталін, який особисто правив твори відомих літераторів, сприяв призначенню О.С. Щербакова секретарем Спілки радянських письменників, не допустивши «монополії Горького».

Марксистська критика виявилася формою і методом колективного та індивідуального політично-ідеологічного контролю за творчістю майстрів художнього слова, способом утвердження комуністичного світогляду, уніфікації літературного процесу. На таких теоретичних принципах опинилася і літературна критика, особливо протягом 30-х років, виконуючи функцію політцензора та інквізитора, навішуючи вироблені нею ідеологічні ярлики на конкретні твори та їхніх авторів.

Масове вилучення літератури з бібліотек та навчальних закладів належало до «цензурної репресії», тобто до радикальних форм діяльності органів політичної цензури. В контексті світової історії це вело до культурної ізоляції України, до духовного регресу, виключення українців із загального культурного розвитку людства. Політика ізоляціонізму і «очищення» радянської культурного простору від «шкідливої» літератури мала на меті змінити світогляд широких верств населення СРСР і сформувати, в підсумку, на російській основі єдину «радянську націю».

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНЗУРИ В КІНЕМАТОГРАФІЇ, ТЕАТРАЛЬНОМУ ТА ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

4.1. Діяльність органів радянської кіно цензури

Історія українського радянського кіно, судячи з кінокритики 30-х років, почалася у 1920 р., коли було створено Всеукраїнський кіно-фото комітет – центральний керівний орган української кінематографічної справи [465]. Він постійно контактував з Уповноваженим представником НКО УСРР у Німеччині купуючи не лише кіноплівку, а також кінокартини [122]. 31 січня 1921 р. відбулося засідання організаційного комітету для заснування 1-ої Державної кіноакадемії України, на якому обговорювалося питання «кінопропаганди» та виготовлення художньо-популярних картин про жовтневу революцію за участі більшовицьких лідерів – В. Леніна, Г. Зінов'єва, А. Луначарського, Х. Раковського, Л. Троцького, О. Рикова, Г. Гринька [123]. Підготовкою картин мав займатися Наркомос УСРР.

Перші фільми з'явилися у 1922 р. («Поєдинок», «Поміщик», «Привід блукає по Європі», «Слюсар і канцлер» (сценарій А. Луначарського). «Це були, – ретроспективно оцінював їх у 1934 р. критик І. Юрченко, – типові костюмно-історичні чи салонно-любовні драми, які нічого нового, порівняно з дореволюційною продукцією цих ветеранів російської буржуазної кінематографії не становили. Художній примітивізм, ідейна убогість, жалюгідні реставраторські потуги підфарбувати салонно-любовну драму в революційний колір – ось чим характеризується цей період» [465,с.11]. Тоді режисерами працювали В. Гардін, П. Чардинін, тому оцінка певною мірою стосувалася не лише фільмів, а також персонально їх творців.

Нова економічна політика, яка пожвавила не лише зовнішню торгівлю, а також культурно-освітні зв'язки, сприяла закупівлі плівок виробництва західних фірм, кіноапаратури, навіть готової «духовної продукції» – художніх та хроніко-документальних кінокартин. Їх переглядом, підбором та закупівлями на Заході

займався Уповноважений НКО УСРР в Німеччині О.Х. Аусем. 8 жовтня 1923 р. він інформував офіційний Харків про появу нової зірки «...кінематографічного світу, 9-річного актора Джеккі Когана», фільми за його участі скуповував «московський фото-кіно-центр», тому український «повперед» звертав увагу керівництва НКО та «...органу, що здійснює нагляд за ідейною стороною діяльності ВУФКУ» [20,арк.179], тобто ЦУДу та загалом головлітівської цензури. Перебуваючи в Берліні, О.Х. Аусем говорив з М.Ф. Андреевою-Горькою про «буржуазні смаки» та «буржуазну мораль» в картинах з юним актором.

Ідеологічні питання та комерційні інтереси не завжди співпадали, навіть суперечили один одному. 12 листопада 1923 р. О.Х. Аусем надіслав начальнику фінансово-економічного управління НКО УСРР В.Є. Бутвіну доповідну записку «Про справу ВУФКУ–Скотті», звернувши його увагу на вигідність контракту про створення кінокартин – 100 тис. доларів, які пропонувала Україні ця фірма, однак «політичні органи» виявили зв'язок між нею та «російським білогвардійським капіталом», хоча з угоди не було видно, щоб «Скотті» – «ідейно впливав на роботу ВУФКУ» [20,арк.98]. Будь-яка зарубіжна картина, перш ніж потрапити на екран, проходила щільну політичну цензуру – Політконтролю ДПУ та ЦУДу НКО УСРР, а згодом Головліту.

У 1923–1924 рр. в Україні з'явилося одразу 8 кінокартин («Остап Бандура», «Укразія» та інші), історико-мистецький виклад змісту та форми яких здійснив у 1928 р. Д. Бузько [580]. Фільм «Укразія» (режисер П. Чардинін, сценарій Г. Стабового і Борисова), який з'явився у 1924 р., належав до «революційно-пригодницького» жанру, який «...завоював звання радянського бойовика, обійшовши з успіхом екрани, здобувши визнання радянської преси» [465,с.12]. Композиційно і суто жанрово він був «наслідуванням американського детективу», а «ідеологічна бідність фільму» агітаційними гаслами героїв, «сміливістю» і «спритністю» більшовиків. Якщо «Остап Бандура» М. Майського був «малоросійсько-стилізаторським» фільмом, то «Укразія» «агітаційно-революційним», але обидві кінокартини здолали цензурні перешкоди. 30 липня 1924 р. було затверджено «Положення про ВУФКУ», відтак з'явився ще один

наглядний орган, котрий виконував не лише культурно-освітні, а й політично-ідеологічні завдання [292].

Перша половина 20-х років, коли відбувалося одночасно становлення органів політичної цензури та українського радянського кіно, контроль за кінематографом не був системним, тому що не існувало функціонального структурного підрозділу, крім ЦУДу та ВУФКУ, який би безпосередньо слідкував за репертуаром. В РСФРР діяв Головрепертком, а в Україні тоді його ще не виокремили із системи головлітвської цензури, не передали йому особливого інституційного статусу. Функції політцензора виконував тоді відділ мистецтва Головополітосвіти НКО УСРР, на основі якого діяв Вищий репертуарний комітет з представників різних установ. 31 січня 1925 р. український «Пролеткульт» звернувся з листом до завідуючого відділом друку ЦК КП(б)У М. Равіча-Черкаського про постійну зміну Положення репертуарного комітету. Його членами були представники від Головополітосвіти, Агітпропу ЦК КП(б)У, ДПУ, Головосоцвиху, Робосу. Заввідділом мистецтв Головополітосвіти Христовий запропонував вивести Головосоцвих та відділ преси, обмежившись представником Агітпропу ЦК – Ю. Озерським, але персонально ввести В. Блакитного та С. Пилипенка [126]. 24 березня 1925 р. нарком освіти О.Я. Шумський просив ЦК КП(б)У затвердити персональний склад Вищого наукового репертуарного комітету при Головополітосвіті: Христовий (голова), члени – Ю. Озерський (Агітпроп), Лізовий (відділ друку ЦК КП(б)У), М. Ікс (від Укрголовліту), С. Мазо (ДПУ УСРР) [524,арк.10]. Отже, на середину 20-х років було створено український Головрепертком, але його «фахівцями» були партноменклатурник та політцензори. Починаючи з серпня 1925 р. новий заввідділом друку ЦК КП(б)У М.Н. Демченко вимагав від «Гарту» аналітичної доповіді про літературно-мистецький рух в Україні, тобто партійні органи почали системно «опановувати» мистецтвом.

Друга половина 20-х років виявилася дуже плідною в українському кіно. На екранах України з'явився фільм «Тарас Шевченко» (режисер П. Чардинін), а також його версія для дітей «Життя Тараса Шевченка», «Два дні» (сценарій С. Лазуріна, режисер Г. Стабовий), «Звенигора», «Сумка дипкур'єра», «Вася-реформатор»

(режисер О. Довженко). Вони мали позитивну кінокритику, яка загалом у 20-х роках дотримувалася принципів професійності, крім марксистської ортодоксальної методології, позаяк стосувалися переважно революційної тематики. Критики були цензорами звертаючи увагу на ідейність та ідеологічність твору, але давали переважно його художньо-мистецьку оцінку. «Два дні», – писав критики критик І. Юрченко, – маючи в основі багато разів варійовану в кіні тему громадянської війни, все ж своїми ідейними і творчими якостями вдихнули в кінематографію багато свіжості й оригінальності. Громадянська війна як тема в «Двох днях» вперше подана художньо, осмислено, проблемно. В центрі фільму вперше стали люди з їх взаєминами, психологією, емоціями.» [465,с.12]. Визначення «реалістично-психологічний», «високо художній кваліфікований», «реалістична кіно-драма», які стосувалися цієї картини, більшою мірою мали відношення до критики, ніж до висновків цензури, хоч і були написані у 1934 р. Фільм «Сумка дипкур'єра», «Вася-реформатор», які переповідали обставини смерті дипломата Т. Нетте та реформаторський хист юного піонера, який облаштував життя власної школи, також мали «доброзичливу оцінку». Філософська «Звенигора» О. Довженка не знайшла одностайної підтримки критики в СРСР, хоча політцензура була стриманою, але картина викликала позитивні відгуки В. Пудовкіна, С. Ейзенштейна, зарубіжних кінокритиків [393]. Її демонстрували в кінотеатрах Парижа, Праги, Женеви, Брюсселя, Лондона, Амстердама, яка стала своєрідною візитною карткою радянського кіномистецтва, тому ідеологічні цензори мирно споглядали, стримуючись від оцінок до «кращих часів». 21 лютого 1928 р. оргбюро ЦК КП(б)У заслухало питання «Про кінофільм «Звенигора» у присутності П. Постишева, М. Скрипника, П. Любченка, А. Хвилі, М. Маркітана. Рішення цієї партноменклатурної наради, яка виконала функцію реперткому, було поміркованим: «Визнати, що обговоренню кінофільму «Звенигора» не повинно надаватися особливо широкого політичного характеру, а повинно переводитися в межах загального звичайного оцінювання кінофільму» [127,арк.7]. Етнографічно-композиційний контекст картини, її виразна українська національна ретроспектива викликала певні застереження політцензорів, які очікували слухної нагоди. «У

фільмі «Звенігора», – писав уже цитований нами І. Юрченко, історична перспектива вийшла викривлена, як викривлено і шкідливо показано в ньому українську контрреволюцію» [465,с.14]. Те, про що у 1928 р. не наважилася висловитися партноменклатурна цензура, оприлюднив у 1934 р. критик.

П'ятирічка ідеологічної кіноцензури, яка розпочалася одразу після XV з'їзду ВКП(б), мала конкретні хронологічні рамки – 1928–1933 рр., але вони були пасивним хронометром. Активність діяльності політичної цензури була зумовлена глобальними завданнями сталінської моделі соціалістичної реконструкції народного господарства. Радянський чиновник системи кінематографії в СРСР Б.З. Шумяцький, готуючи книгу «Тов. Сталін про кіно», згадав про позицію вождя у 1927 р. згорнути виробництво горілки, а натомість розвивати такі джерела доходу, «як радіо та кіно» [226,с.82]. Ідеологічний «кіноопіум для народу» був складовою частиною цього сталінського комерційного проекту. Підготовка картин була справою коштовною, зовсім неприбутковою, але політично виправданою в умовах монопартійної системи влади. Наприклад, за фінансовими витратами кінорежисера О. Довженка у 1929 р. уважно спостерігали спецагенти Економічного відділу ДПУ УСРР, підкреслюючи у доповідних записках про «економічну» та «політичну контрреволюцію» [561]. ВУФКУ купувало сценарії, написані поетом В. Маяковським, заплативши «великі гроші», але вони не були екранізовані.

Мистецтво вимагало значних фінансових «пожертв», а його творці в умовах партійно-ідеологічної диктатури в СРСР ставали жертвами політичного терору. Наприкінці 20-х років усвідомлюючи важливість кіно, його здатність впливати на психіку багатомільйонної аудиторії, парторгани почали ретельно займатися справою ідеологічної кінорежисури. Її обговорення відбулося на першій Всесоюзній партнаradі у Москві 15–21 березня 1928 р. [762] Про неї згадував режисер С.М. Ейзенштейн, помістивши статтю в «Налітпості» [342]. Автор фільму «Панцерник Потьомкін», судячи з його оцінок та бачення перспектив радянського кіно, встиг проникнутись принципами «соціального замовлення», яке культивували «Лефовці», прихильником яких він був. Його «першу фільму», хоч і дуже революційну, спочатку заборонили демонструвати в театрах, крім робітничих, тому

режисер став «ідеологічно витриманим» і слухняним. Радянська кінематографія 20-х років, на переконання С. Ейзенштейна, мала три напрямки: перший представляли ті режисери, які копіювали художні ідеї закордонних картин, не переймаючись «нашим матеріалом, нашою ідеологією»; другий прилаштовували досвід і прийоми західного кіно, які «...ідеологічно мало нам відповідають і мало підходять до специфіки нашого змісту»; третій, «...виходячи з нових соціальних передумов нашого ладу, марксистським або бодай матеріалістичним підходом до кіномистецтва і до завдань мистецтва взагалі накреслили зовсім інші, відповідаючи цьому підходові прийоми, які суттєво вирізняються від загально усталеної кінотрадиції» [342,с.15]. Стаття, крім її змістового спрямування, була доказом існування самоцензури в радянському кіно, якою опанували режисери, а вона оволоділа ними. Схема управління кінематографом, названа С. Ейзенштейном «кіностратегією», поєднувала концентрацію виробничо-господарської справи у ВРНГ, а тематично-технічну в Агітпропі. Статтю він завершував окличною фразою: з «...особим відділом у справах кіно»! Маловтішна перспектива для радянського кіно, але цілком реалістична.

2 квітня 1928 р. представники «Совкіно», які були учасниками партнаради, звернулися в оргбюро ЦК ВКП(б) з проханням внести зміни до резолюції партнаради. Вони погоджувалися, що багатьом художнім працівникам бракувало «нашої ідеології», але визнання неправильним «...всього курсу радянської кінематографії» вважали передчасним і небезпечним для спільної справи [226,с.93]. Пропозиції стосувалися організації управління кіносправою, невдалої роботи кінокомісії у справах кіно ЦК партії, тому кіновиробництво мало б бути зосереджено у ВРНГ, а «...ідеологічне керівництво кіно партія повинна здійснювати звичними шляхами: через Агітпроп та органи Наркомосу» [226,с.94].

Партійно-радянська система політичного контролю за друкованим словом поширила вплив на кінематографію. Член правління «Совкіно» К.М. Шведчиков, який був одним із авторів доповідної записки, накинувся на так звану «кінематографічну партійну опозицію», яка критикувала його «художню» та «комерційну» політику. На партнаradі він звинувачував «опозицію» за те, що вона

заперечувала «високу ідеологічну цінність» кіно, докоряла «Совкіно» за орієнтацію на куркульсько-непманські елементи в кінокартинах. «Тов. Шведчиков у своїй аргументації забув, – наголошував В. Сольський, – що Совкіно – не компартія... Ми вважаємо, що діяльність будь-якої нашої організації, у тому числі і Совкіно, критикувати можна і треба» [793,с.66]. Публікація засвідчила факт існування системи кіноцензури з боку радянських органів влади – Наркомосу та ГПУ, а ідеологічний нагляд здійснювали партійні органи. Згаданий К.М. Шведчиков входив разом з А.В. Луначарським, Н.К. Крупською до комісії політбюро ЦК ВКП(б) з питань поліпшення кіносправи, тобто був партійним цензором.

Кінопродукція «Совкіно» не мала ринку збуту, відтак ця установа переживала фінансову кризу, яка загрожувала банкрутством. Опоненти К. Шведчикова скористалися критичною ситуацією, пов'язавши «неправильну ідеологічну лінію «Совкіно» з матеріальними збитками. Зверталась увага на те, що «...ідеологічно витримані картини є також і комерційно вигідними» [793,с.67]. В. Сольський вважав, що аполітичні фільми комерційно приречені та збиткові, а їх рентабельність та художня цінність залежить від ідеології картини. Дивне поєднання, але факт залишається фактом. Порушувалося питання про поліпшення професійності кінокритики, зміцнення її марксистських позицій.

Для радянського кінематографа, з точки зору ідеологізації та політизації репертуару, переломним став – 1928 рік, а проведення кінопартнаради було плановим заходом, щоб «ідеологічно озброїти» режисерів та сценаристів новою тематикою – соціалістичною реконструкцією економічних та соціально-духовних основ суспільного розвитку. Вони поспішали засвідчити відданість «генеральній лінії» партії, але не завжди в унісон з нею. Так, С. Ейзенштейн вважав, що для кіно найбільше дав Е. Золя, якому зобов'язаний пошуком форми, кінообразністю, позаяк фільмам «Стачка», «Генеральна лінія», «Октябрь» передувало глибоке прочитання художніх творів французького письменника [397,с.73]. Обіцяючим виглядав «Залізний потік» О. Серафімовича, а «Цемент» Ф. Гладкова радянський кінорежисер визнав для кінематографії – «навіть не будівельним матеріалом». Відповідаючи на анкету, С. Ейзенштейн радив письменникам не писати сценарії, а режисерам шукати

«кіноеквіваленти», звільнятися від примітивної літератури з кінематографії. Кіно, на його переконання, достатньо самостійне для того щоб, долаючи літературу на 75%, «...виконувати директивні вказівки і покладене на нього соціальне замовлення», яке безпосередньо мало працювати на Агітпроп [397,с.75]. 9 березня 1928 р., тобто одночасно з анкетуванням кіномитців, колегія Наркомосу визнала ненормальним відсутність тісної співпраці «Совкіно» з радянськими письменниками, рекомендуючи широко залучати їх до сценарної роботи [226,с.95].

На початку січня 1929 р. НК РСІ володіло інформацією про 90 радянських кінокартин в торгпредствництві СРСР в Берліні, маючи відгуки про них. Зазначалося, що «...фільми ВУФКУ мають надто грубу ідеологію, мають надто вузький український ухил, тобто різні моменти у цих фільмах, з огляду на їх національну українську особливість, для масового глядача в Європі незрозумілі» [100,арк.96]. До масового глядача належала також українська громада в європейських країнах, яка добре знала проблематику, а також професійна кінокритика. Цензор висловлював занепокоєння українською проблематикою, згадавши «Звенигору» О. Довженка, а також попереджав, що «...радянська фільмова ідеологія це не секрет – політична» [100,арк.96]. Виходячи з принципів цієї ідеології, С. Ейзенштейн «...напевно не той представник радянського фільма», бо він «надто геніальний, надто особистий, щоб бути радянським». Дуже вичерпна характеристика з універсальним критерієм його антирадянськості – «надто геніальний».

13 червня 1929 р. НК РСІ УСРР видав постанову про наслідки обстеження кінофікації України та діяльності ВУФКУ, у якій підкреслювалося, що Головрепертком РСФРР заборонив демонстрацію деяких українських кінокартин в Росії. «З метою забезпечення ідеологічної витриманості кінопродукції, – зазначалося в згаданій постанові, – залишити за ВУФКУ попереднє затвердження сценаріїв або лібретто» [100,арк.17]. Худрадам при худвідділах системи ВУФКУ рекомендували користуватися загальною «політичною лінією партії» та «...держати в основному курс на масову художню і ідеологічно витриману фільму» [100,арк.19]. За

ідеологічною якістю картин, крім зазначених структур, слідували «інспектори-інструктори» Совкіно.

Партійні органи безпосередньо займалися кінематографом, здійснюючи не лише ідеологічний нагляд за репертуаром, а також за кадровим складом. Виконуючи рішення наради, оргбюро разом з секретаріатом ЦК ВКП(б) працювало над текстом постанови про керівні кадри кінематографії, яка з'явилася 11 січня 1929 р. «Вважати, – підкреслювалося в ній, – що Головрепертком при Головмистецтві здійснює лише політичний контроль лібретто і сценаріїв і дозволяє прокат кінокартин. Художньо-ідеологічне керівництво здійснюється кіноустановами під наглядом Головмистецтва через його кіновідділ» [226,с.97]. Керівник Головреперткому Ф.Ф. Раскольніков вимагав від підлеглих послідовного і жорсткого проведення лінії «ідеологічної фільми», обмежувати проникнення зарубіжних картин, пропускати лише «близькі в ідеологічному відношенні» [297,с.140]. Протягом 1929–1930 рр. кінематограф, тобто режисери, сценаристи, особливо «Совкіно», перебували під особливим наглядом ГПУ, Агітпропу, Наркомосу з його цензурними підрозділами – Головлітом, Головреперткому. Секретаріат ЦК ВКП(б) подав до резолюції низку термінів, які стали програмними для радянського кінематографа та його контролюючих органів. Кіно вважалося «засобом культурної революції», «масової агітації та пропаганди», яке вимагало «художньо-ідеологічного керівництва», та унеможливлення «ворожої ідеології», особливо в умовах загострення «класової боротьби на ідеологічному фронті». 6 січня 1930 р. заступник завідуючого Агітпропом П.М. Керженцев направив в секретаріат ЦК ВКП(б) пояснювальну записку про стан та роботу «Совкіно». Від діяльності цієї установи, на його переконання, залежала робота кінематографії СРСР, а правлінню «Совкіно» бракувало «...правильних ідеологічних установок відносно суті і призначення фільму, а також недомовленості у питаннях керівництва художньо-ідеологічної сторони виробництва, яка існує серед членів правління» [226,с.105]. Висновок категоричний, який означав обов'язкову зміну керівництва. Від «Совкіно» вимагали фільмів на політичні теми, швидко та оперативно відгукуватися на «політичні завдання партії», перетворивши «радянську фільму» на

могутнє зняряддя «політичного впливу та комуністичного виховання». Ідеологічні настанови партії виконували відповідні владні структури. Фільм С. Ейзенштейна та Г. Александрова, помпезно названий ними «Генеральна лінія», не сподобався Й. Сталіну, тому що не був схожим на «художнє узагальнення генеральної лінії партії», відтак її вождь запропонував іншу назву – «Старе і нове» [226,с.83].

28 березня 1930 р. Головліт розіслав циркуляр «Про показ кінофільмів», у якому констатував факт зростання кількості заборон кінокартин навіть з дозволами. «Чистка екрану від ідеологічно недоброякісної продукції, – наголошувалося в циркулярі, – здійснюється Головреперткомом в плановому порядку і достатньо рішуче. Так, за минулий рік із 700–800 картин, які перебували в прокаті, знято біля 400 фільмів, у поточному – 150» [297,с.175]. Було взято рішучий курс на недопущення ідеологічно невитриманої продукції. Головлітівська практика вилучень кінокартин з прокату була наслідком майже дворічної ідеологічної накачки з боку контролюючих інстанцій, перевірок, нарад та постанов партійних структур. Агресивна політична термінологія проникла до протоколів творчих спілок [318,с.72]. Це свідчило про безпосереднє застосування войовничих ідеологем, розроблених та поширених Агітпропом серед творчих спілок.

Українська радянська кінематографія у 1929–1931 рр., коли відбувалася активна «чистка екрана», виготовила низку художньо якісних кінокартин. Зокрема, фільми О.П. Довженка «Арсенал», «Земля» вважалися «кінопоемами», які мали позитивну оцінку кінокритики, яка називала «Арсенал» одним «...з найбільших досягнень радянської кінематографії» [838,с.81]. Його фільм «Земля» високо оцінили М.П. Бажан [302], Ю. Яновський [851]. Деякі кінокритики, поспішаючи з політичними оцінками, називали автора «Землі» «художником-марксистом», «художником-революціонером», «художником-матеріалістом», «філософом класової боротьби» [379]. Довженківські «Звенигора», «Арсенал», «Земля», вважав І. Воробйов у 1930 р., відкрили «...новий період у розвитку української кінокультури» [600]. Враховуючи наявність в Україні 10 тисяч екранів, які обслуговували щодня близько 400 тис. осіб, а протягом року 200 млн глядачів, кінокритик усвідомлював значення того факту, що «...нашій кінематографії потрібні

люди, озброєні ідеологічно, починаючи з режисерів» [600,с.14]. Але у Довженка з'явився опонент – поет Д. Бедний, котрий опублікував 4 квітня 1930 р. фельєтон «Філософи», спрямований не лише проти режисера, а також проти української культури. Виконуючи «соціальне замовлення» парторганів, Д. Бедний вказав на «політичну безтактність» та «філософів доморощених». 16 квітня 1930 р. оргбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про картину Довженка «Земля» такого змісту: «Запропонувати Головмистецтву при НКОсвіти РСФРР і ЦК КП(б)У негайно призупинити демонстрування картини Довженка «Земля» аж до внесення Культпропом ЦК ВКП(б) відповідних поправок до картини, позбавивши порнографічні та інші елементи, які суперечать радянській політиці» [226,с.117]. Карину «Земля» позитивно сприйняли кінематографічні організації Англії, Японії, США, Чехо-Словаччини [787,с.61], на що не сподівалися радянські кінокритики та політцензори, а в Україні її цуралися. Начальник політвідділу Грановської МТС, незважаючи на планову демонстрацію фільму «Земля», заборонив її, бо вона здалася йому «шкідлива» [155,арк.43]. На початку березня 1930 р. Агітпроп ЦК КП(б)У, переглянувши репертуар кінокартин, визнав лише 3% «ідеологічно шкідливими» [155,арк.45].

На початку січня 1931 р. правління «Союзкіно» направило доповідну записку В.М. Молотову про стан радянської кінематографії. Нове керівництво всесоюзного кінооб'єднання, яке до березня 1930 р. очолював «дворушник М.М. Рютін», а заступником був К.М. Шведчиков, звітувалося про «форсований розвиток політико-просвітницьких фільмів», що становили 55% кінопродукції, писали про зниження ідейно-художнього рівня картин, про «недоліки діяльності низки кращих режисерів (Ейзенштейн – «Старе і Нове», Довженко – «Земля», Пудовкін – «Очень хорошо живется») [226,с.122]. 15 січня 1931 р. оргбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь правління «Українфільму», рекомендувало «...з метою зміцнення ідеологічного проводу» кінотовиробництва відрядити до цієї відповідальної галузі п'ять фахівців-партійців [111].

Режисери перебували під особливим наглядом. Так, тривале творче відрядження С.М. Ейзенштейна до Америки, де митець знімав кінокартини,

відповідальний секретар Асоціації робітників революційної кінематографії К. Юрков ледве не визнав дезертирством, тому наполегливо радив «терміново приїхати в СРСР», а Б.З. Шумяцький окреслив творчу групу кінорежисера «невозвращенцами» [226,с.150-151]. 17 грудня 1931 р. він інформував Сталіна про те, що Ейзенштейн образливо відгукувався стосовно сумніву «Союзкіно» в його «радянській лояльності». 28 січня 1932 р. свою думку висловив Л.М. Каганович про поведінку Ейзенштейна: «Ми були б нікуди негідними пролетарськими політиками, якщо б стали ліберальнічати із високою богемною публікою, яка дезертирувала з нашої країни» [226,с.162]. Дуже відверто і по-партійному категорично.

Звіт «Союзкіно» за 1931 р., направлений його керівником Б.З. Шумяцьким до оргбюро ЦК ВКП(б) 4 квітня 1932 р., був бюрократично витриманим, але згадувалися також «ідеологічні помилки» в окремих картинах. До 15-х роковин жовтневого перевороту було заплановано підготовку 8 фільмів («26 комісарів», «Зустрічний», «Іван» (О. Довженка), «Пам'ять про Леніна»). План підготовки картин викликав негативну оцінку, тому його було переглянуто кінокомісією оргбюро ЦК, яку очолив А.С. Бубнов. Тематика набула виразних ознак культпропівської пропаганди: про соціалістичну промисловість, про соціалістичну переробку сільського господарства, соціалізм і капіталізм (міжнародна тематика), піонери, партія і робітничий рух. До написання сценаріїв залучалися кращі письменники, а також режисери для їх реалізації. Фактично підготовка картин набула ознак тотального планування основних стадій: написання сценарію. До кожної тематичної групи, крім письменників та режисерів, входили політики – П.П. Постишев, Л.М. Каганович, Я. Гамарник, К. Ворошилов, С. Орджонікідзе, М. Бухарін та інші. Партійні органи прагнули відтворити на екрані грандіозність і велич соціалістичного будівництва, реалізацію утопічних планів, тому стали основними проблемно-тематичними цензорами, позаяк очолювали відповідні комісії [226,с.166].

Головлітвська кіноцензура, яка порівняно з цензурою радіомовлення та друкованого слова, вирізнялася категоричністю висновків, спиралася на «широку громадськість», особливо наприкінці 20-х – початку 30-х років. Головліт тісно

співпрацював з Українським товариством друзів радянської фото-кінематографії («ТДРФК»), створеного 21 листопада 1928 р., фундаторами його були Всеукраїнська асоціація радянських драматургів і сценаристів (ВУАРДіС) [171,арк.8], Колектив режисерів, літераторів і сценаристів (Кореліс), Всеукраїнське кіно-фото управління (ВУФКу) [172,арк.4]. Його правління очолював пролеткультівець А.П. Миколук. Товариство мало осередки в регіонах, а його статутним завданням була «пропаганда комунізму і виховання мас» [171,арк..8]. 21 січня 1931 р. агітаційно-масовий сектор ТДРФК звернув увагу осередків на те, що їх основною формою масової кінороботи є «...громадсько-дискусійні обговорення кінофільмів», а також формування громадської думки, критичного ставлення та правильного розуміння ідей. Центральне правління ТДРФК підтримало резолюції першої Всеукраїнської наради представників художньо-політичних рад (грудень 1930 р.), а також налагоджувало співпрацю з ними. Товариство провело власний з'їзд 15–16 березня 1931 р., виокремивши дві основних проблеми кінематографії: «...проблема боротьби за ідеологічно витриману продукцію, друга – технічна база» [543,арк.113]. Стенограма з'їзду, яка збереглася, передає тональність та фразеологію доповідачів[543,арк..49]. Активісти ТДРФК підтримували лише пролетарське кіно.

В архівних фондах Товариства, які збереглися в ЦДАМЛМ України, є протоколи перегляду кінокартин так званими «переглядовими пленумами». Їх створення ініціював агітмасових сектор Центральної ради ТДРФК 10 березня 1931 р. з метою перегляду та оцінки нової кінопродукції, визначення форм і методів роботи щодо поліпшення кінополітики та кіномистецтва. Матеріали перегляду відправляли до Головреперткому НКО УСРР, худполітради, культпропу, тобто до органів політичної цензури та ідеологічного нагляду. Рішення та кваліфікаційні висновки переглядових пленумів були категоричними. 22 червня 1931 р. Київський переглядовий пленум визнав фільм «Тихий Дон» «...як твір шкідливий, не зважаючи на низку змін і виправлень, що їх зазнала картина в процесі переробок» [96,арк.37]. Рецензія була негативною, але ідеологічно «витриманою». «До шкідливості фільму, – зазначалося у висновку, – спричиняється апологетика побуту куркульського козацтва, за рахунок занедбання бідніших козаків і представників

робітництва, заміна висвітлення класової боротьби еротичним смакуванням любовних історій, фізіологічних мотивів. Не підкреслено революційні рушійні сили, які дали можливість перетворити старий контрреволюційний Дон у район суцільної колективізації.

Пленум кваліфікує фільм, як ворожий класовий виступ на ідеологічному фронті і закликає створити навколо фільму критичну громадсько-пролетарську думку, щоб паралізувати шкідливість фільму через викриття його ідеологічних помилок.

Пленум вважає в цілому фільм за шкідливий і пропонує припинити його демонстрування. Він реакційний, контрреволюційний. З екрану – зняти» [96,арк.39]. 2 липня 1931 р. протокол перегляду фільму на вищому постійному переглядовому пленумі було надіслано до Головреперткому з вимогою – заборонити демонстрування [226,с.193]. Новий звуковий фільм «Тихий Дон» режисера В. Пудовкіна вийшов на екрани лише весною 1933 р. [226,с.193].

Висновки переглядових пленумів вражають ідеологічною залежністю, які для багатьох авторів кінокартин у 1931 р. стали доленосними, позаяк вони потрапляли під нагляд політцензури. Так, 29 липня 1931 р. відбувся перегляд фільму «Путевка в життя», куди запросили О. Вишню, співробітника УНДІПу професора І.П. Соколянського, чиновників Наркомосу України. Зокрема, І.П. Соколянський підкреслив «чудесну ідею», але «зроблено фільм погано», тому «...режисерів слід було ...жорстко карати за такі фільми» [97,арк.24]. Він не рекомендував фільм для показу, а представник Наркомосу пропонував Головреперткому радикальний захід: «фільм потрібно підрізати». Переглядові пленуми рекомендували фільм «Кармелюк», тому що в «...ідеологічному відношенні картина себе виправдовує, вона дає розуміння історії боротьби за часів кріпацтва» [97,арк.26]. Діяла громадська форма політико-ідеологічного контролю, висновки якої мали рекомендаційний характер.

За положенням Головліту від 6 червня 1931 р. політичний контроль поширювався на літературні джерела, періодику, радіомовні організації, телеграф, а кінематограф підлягав Головреперткому та різним партійним комісіям. Зокрема, 27

липня 1932 р. А.С. Бубнов доповідав Л. Кагановичу, П. Постишеву про роботу комісії, про перегляд сценарію кінокартин («Зустрічний», «Подорож в СРСР», «Комсомол»), визнавши їх непридатними для постановки [226,с.185].

Документи про діяльність органів цензури доводять факт дублювання функцій, взаємних перевірок, тотального нагляду партійних органів. Наприклад, 5 квітня 1933 р. завідділом культури і пропаганди ЦК ВКП(б) О.І. Стецький доповідав Л.М. Кагановичу про ліберальне ставлення Головреперткому, особливо «тов. Литовського і т. Бляхіна, які виконують цензорські функції стосовно кіно», позаяк після їхніх дозволів доводилося «забороняти» фільми, які уже демонструвалися [226,с.190]. Якщо начальник Головліту Б. Волін жорстко вилучав твори літератури, то Головрепертком в особі Литовського та Бляхіна допускав «певний лібералізм», відтак доводилося «вирізати шматки з фільму «Моя Батьківщина», а згодом і заборонити його».

7 червня 1933 р. оргбюро ЦК ВКП(б) встановив порядок ухвалення кінокартин до показу. Створювалася комісія на чолі з О.І. Стецьким, без дозволу якої жодна тема без попереднього дозволу ЦК не потрапляла до кіновиробництва та не виходила на екрани країни. Культпропу ЦК було доручено підібрати «актив рецензентів сценаріїв і кінокартин з письменників-комуністів, висококваліфікованих пропагандистів та партпрацівників, а також комуністів-робітників, вважаючи роботу по рецензуванню партобов'язком цих товаришів» [198,с.202]. Б. Щумяцькому, як керівникові кінематографії СРСР, було доручено вибрати певну кількість актуальних тем, щоб зробити високохудожні фільми. Він опублікував їх тематичний перелік: оптимістичний початок і передові тенденції розвитку радянського суспільства і «нових людей», соціалістична перебудова села, індустріалізація, побут нових людей, культурна революція, оборона країни, ударники [458]. 25 вересня 1933 р. пройшли цензуру та знаходилися у виробництві кінокартини: «Піднята цілина» режисера Н. Шенгелая, «Чапаєв» по роману Д. Фурманова, режисерів С. і Г. Васильєвих. Вони мали з'явитися на екранах у 1934 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) ретельно слідкував за проходженням кінокартин, вимагав від О.І. Стецького списку завершених фільмів, яких «випускати неможна» [226,с.216]. 7 жовтня 1933 р. він

надіслав до оргбюро перелік заборонених та відкладених картин з короткими характеристиками. Налічувалося близько двох десятків: одні картини були просто заборонено, деяким суттєво змінили сценарій, а окремим «повезло» – їх рекомендували («Дезертир» В. Пудовкіна, «Гетьманщина» І. Кавалерідзе). Сценарій «Чапаєва» був схвалений, але суттєво змінений, доповнений. Кінокартина «Більшовик» (Л. Трауберг, Г. Козінцев), яка здобула згодом іншу назву – «Юність Максима», була призупинена, бо сценарій не висвітлював чіткого періоду «історії нашої партії» [226,с.217]. Політична цензура не зменшувала художню цінність кінокартин, але піднімала їх теоретико-ідеологічний рівень, чого власне і домагалися від «радянських фільмарів». Помилки та «ідеологічні прориви» коштували дорого – матеріально, позаяк витрачалися великі кошти, доленосно – режисери, сценаристи підлягали репресіям. Наприклад, картина «Одна радість» (режисери О.І. Преображенська та І.К. Лавров ставили фільм «Тихий Дон»), яка була знята за сценарієм Б.М. Левіна, коштувала 350 тис. крб., однак погано була висвітлила роль і місце комуніста під час посівної кампанії, тому О.І. Стецький вимагав «партійної догани» Б.З. Шумяцькому. Між ними виник конфлікт. Дискусія між ними засвідчила факт існування системної і тотальної політичної кіноцензури, яку очолювали партійні органи. Перша п'ятирічка політичної цензури була періодом становлення вертикалі партійно-ідеологічного контролю за кінокартинами, починаючи від сценарію і завершуючи переглядом плівки.

Підсумовуючи розвиток радянської кінематографії 1928–1933 рр., М. Блейман вважав, що реалізм був привнесений до неї літературною творчістю, але сам він вимагав від митців світогляду [306,с.28]. Методом стали апологія, співставлення, а в практиці кінотворення партійні ідеологеми, які насаджувалися агітаційно-пропагандистськими структурами. Ніхто не приховував системи партійного контролю, тому що вона «очищала екран», відтак із 129 сценаріїв у 1932 р. лише 13 було схвалено до кіновиробництва [404]. І. Гросман-Рошцін вважав недостатнім «огульне і галасливе оголошення білогвардійською» [332] тієї чи іншої картини, без аргументованої критики. Елементи кінокритики спостерігалися у 1928–1929 рр., а протягом 1930–1933 рр. її замінили політико-ідеологічні оцінки Головреперткому,

культпропу, оргбюро ЦК, кінокомісій тощо. Справжня кінокритика зникла, а натомість постала жорстка і тотальна кіноцензура.

Українська кінокритика, яка підводила підсумки багаторічного розвитку радянського кіно в УСРР, намагалася показати її досягнення, але також використовувала політичну термінологію. Так, оцінюючи творчість О. Довженка, критик І. Юрченко згадував про фільм «Земля». «В основному критика дійшла висновку, – наголошував він, – що при величезному художньому значенні фільму Довженко-філософ у «Землі» зазнав значної поразки. У фільмі маємо чужу марксизму-ленізму філософську концепцію: класове, як скороминуче, як похідне знімається біологічними як вічним, незмінним, визначальним» [155]. Фільм І. Кавалерідзе «Коліївщина» (1933р.) було визнано взірцем вдалого поєднання «інтернаціонально змістом і національної формою» картини, глибоко «інтернаціональної, соціалістичної змістом» [155,с.15]. Згадуючи кращих режисерів та «попутників», критик використав звичну термінологію партійних політцензорів: «націоналістичні недобитки», «Дворушники націоналісти» (О. Досвітній, Є. Черняк), «засмічені націоналістичними елементами» кадри, «петлюрівсько-націоналістичні елементи», «буржуазно-націоналістична контрабанда в кінематографії» тощо.

Кіноцензура другої половини 30-х років набула ознак таємності, коли долю картини вирішували партійні високопосадовці, а так звана публічна критика виконувала «соціальне замовлення», шельмуючи того чи іншого митця. Режисер О. Довженко зустрівся 22 травня 1935 р. з політичним керівництвом країни – Й. Сталіним, М. Калініним, С. Косіором, П. Постишевим, вислухав від вождя «низку дуже цінних і важливих вказівок» [226,с.268]. В особистому архівному фонді Й. Сталіна збереглися записи Б.З. Шумяцького про враження вождя від перегляду кінокартин. Вони свідчать про його безпосереднє втручання у творчість режисерів, про особистий нагляд за підготовкою фільмів. Перегляд відбувався в Кремлі, де знаходився службовий кінотеатр Сталіна, який запрошував партноменклатуру, обговорював твори і фактично дозволяв їх демонстрацію на екранах країни. Записи Б.З. Шумяцького охоплюють 1934–1937 рр. Зауваження Сталіна стосувалися змісту

і форми радянської кінохроніки, конкретних фільмів, їх композиційно-технічного стилю, діалогів героїв, подій, явищ, сюжетів. Він дуже різко висловлювався про картини – О. Літвінова «Жити хочу», тому що режисер не показав справжнього психологізму колгоспів. Від фільму «Чапаєв» братів Васильєвих Сталін був у захваті. Записи Б.З. Шумяцького свідчать про те, що саме Сталін доручив йому позитивно висвітлювати фільм «Чапаєв», написати передову статтю для газети «Правда» про розвиток радянського кіно[226,с.962]. Й. Сталін відгукнувся позитивно про картину О. Довженка «Іван», тому що режисер наважився показати форми партійно-радянського бюрократизму.

Політрецензентами кінокартин фактично були Й. Сталін, Л. Каганович, К. Ворошилов, С. Будьоний, В. Молотов, які висловлювали ідеологічні оцінки, підкреслювали вдачу і майстерну гру акторів, навіть ототожнювали її з реальними подіями власної революційної боротьби. Кінематографія виконувала важливу агітаційно-пропагандистську функцію, тому перелічені особи ретельно і системно сліdkували за розвитком кіно справи. 13 травня культпроп ЦК ВКП(б) був реорганізований на 5 відділів, однак при відділі культосвітньої роботи створили сектор кіно та мистецтва. Записи перегляду Сталіним та його оточенням кінокартин виявилися своєрідними протоколами засідання «малого» політбюро ЦК ВКП(б), на якому здійснювалася політично-ідеологічна цензура кінокартин. Так, 10 листопада 1925 р. на одне з них було запрошено О.П. Довженка, якому Сталін особисто висловив зауваження з приводу «Аерограда», а також запитав про підготовку фільму «Щорс», порадив використати народні пісні, танці [226,с.1030]. Перегляд фільмів, а протягом 1933–1937 рр. Сталін дивився десятки картин був не єдиною формою персонального контролю вождем радянського кіно. 27 січня 1937 р., прочитавши сценарій фільму Ф. Ермлера «Великий громадянин», Й. Сталін визнав його «політично грамотним», але висловив низку критичних зауважень, які стосувалися «зінов'євців», «троцькістів», концепції самої картини [226,с.383].

Актуалізація кіномистецтва, яким особисто переймався Й. Сталін, вимагала від органів партійно-радянської цензури підвищення «більшовицької пильності». 2 лютого 1937 р. завсектором кіновідділу культосвітньої роботи ЦК ВКП(б)

Є.М. Тамаркін висловив обурення з приводу дозволу Головреперткому на показ фільму «Ленін», у якому згадувався «троцькіст» К. Радек. ЦК ВКП(б), оголосивши догану керівництву Головреперткому, постановило встановити «...порядок, при якому була б усунена можливість випуску на екран кінокартин без попереднього цензурного нагляду» [226,с.387].

Роки «великого терору», якими стали 1937 та 1938 р., виявилися для творчої інтелігенції і номенклатури черговим випробуванням. Переполюшені репресіями чиновники перестраховувалися, тому почали масово забороняти фільми, особливо інспектори Головного репертуарного комітету Всесоюзного комітету мистецтв. Серед заборонених опинилися картини «Балтійці», «Наталка Полтавка», «Шахтарі», «Дівчина з Камчатки», а 11 січня 1938 р. з'явилося розпорядження торгових організацій про вилучення кінокартин з «ворогами народу» («Заключенные», «Волга–Москва», «Джувльбарс», «Три песни о Ленине») [226,с.458-459].

Кінематограф в рамках партійних органів перетворився на великого ідеологічного уніфікатора радянської ідейності, «знаряддя комуністичного виховання», інфікуючи суспільство вірусом фанатичної відданості генеральній лінії партії. Політична цензура, а вона в царині кіномистецтва, вирізнялася особливою агресивністю та масовим ідеологічним наглядом з боку партійних, радянських, громадських структур, слідкувала за чистотою кіноекрану, позаяк на ньому мало бути щасливе і радісне життя радянських людей, а не голод, депортації, репресії, підневільна і рабська робота колгоспників. Кіноцензура виконувала свою основну функцію – популяризатора дозованої брехні, охоронця партійності, фальсифікатора історії, маніпулюючи громадською думкою і творчою інтелігенцією. Вона мала колективні, групові, індивідуальні форми реалізації, самокритику і «соціальні замовлення», персональний нагляд та особисту «батьківську турботу» самого Сталіна.

4.2. Контроль за виставами та репертуаром театрів

30 грудня 1921 р. Донецький губком КП(б)У надіслав циркуляр райпарткомам та комосередкам Гришинського повіту, у якому говорилося не про вугілля, а про роль і місце театру в суспільстві, тому що його вважали могутньою «духовною зброєю в руках пануючих класів», «духовним покріпаченням трудящих мас», відтак пропонувалося переглянути «цінності старого мистецтва», звільнивши сцену від «буржуазних творів» і потужньо «проводити комуністичну лінію» [128,арк.87]. Такою була ідеологічна настанова партійного органу стосовно перспектив розвитку радянського театрального сезону, репертуар якого змінювався, але непохитними залишалися політичні вимоги до п'єс, гри акторів, тематики. На початку січня 1922 р. РНК РСФРР та політбюро ЦК РКП(б) навіть визнали доцільним закрити Большой театр, дотримуючись режиму економії та революційної модернізації мистецтва.

13 лютого 1922 р. політбюро ЦК РКП(б), заслухавши інформацію М.Л. Мещерякова про політичну цензуру, радило політвідділам утримуватися від цензурного втручання у справи театральних установ культури, якщо їхня діяльність не спрямована проти основ політики радянської влади [198,с.35]. 2 листопада 1922 р. політбюро ЦК ВКП(б), враховуючи скорочення фінансування академічних театрів, постановило закрити Большой та Маріїнський театри, але Московському художньому театрові (МХАТ), якому тоді виповнилося 25 років, видали 4 млн крб. [195,с.44]. Недіючий театр був поза увагою цензури, але закриття провідних театрів країни не було тоді ідеологічним принципом, а швидше упослідженим ставленням партії до справжнього мистецтва. Партійно-політична цензура відслідковувала театральні тенденції, тому політбюро, хоч і вагаючись, скасувало рішення про заборону п'єси А. Луначарського «Медвежья свадьба», але 18 серпня 1924 р. висловилося за існування Реперткому, розширення його складу [297,с.84].

Головрепертком, створений 9 лютого 1923 р. в системі Наркомосу, контролював роботу театрів та інших видовищ. Його цензорські функції вичерпно демонструє циркуляр від 21 квітня 1925 р., спрямований проти показу п'єси П. Щегольова та О. Толстого «Змова імператриці». Офіційний документ підписав

заступник голови Головреперткому Р.А. Пельше, який протягом 1920–1924 рр. керував відділом мистецтв Наркомосу УСРР. Сценічна демонстрація була можливою лише за умови внесення доповнень, вставок, змін до тексту згаданого твору.

14 травня 1925 р. П. Лебедєв-Полянський та Р. Пельше надіслали органам театральної цензури чергового циркуляра, у якому зазначалося, що переважна більшість «...поточного оперного репертуару настільки чужа нам ідеологічно або є настільки відсталою художньо, що доводиться говорити, власне, не про твердий дозвіл, а лише про певну його вимушеність в соціалістичній державі» [197,с.86]. Радикальному перегляду текстової частини підлягали опери: «Царская невеста» М. Римського-Корсакова, «Русалка» О.Даргомижського, «Евгений Онегин», Пиковая Дама» П. Чайковського, «Борис Годунов», «Хованщина» М. Мусоргського. Вилучалися фрази, корегувалася музика, тобто політредактори ставали режисерами, композиторами і виконавцями опер. 2 липня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) дозволило закриття академічних театрів, звільнення їхніх труп, незважаючи на державні дотації [198,с.58]. Отже, політично-ідеологічний контроль за театральним життям супроводжувався економічно-фінансовими утисками конкретних театрів, що гнітюче впливало на акторів, їх побут і загалом творчість. Наприклад, відкриття сезону 1926/27 р. Одеського оперного театру розглядала спеціальна комісія ЦК КП(б)У у складі В. Затонського, Ф. Корнюшіна, О. Шумського. Театральна еліта Одеси не хотіла, щоб сезон відкривала українська трупа з Харкова, яку ідейно підтримували В. Затонський та Ф. Корнюшін, але дуже наполягав нарком освіти О. Шумський, навіть виявляючи готовність подати у відставку [130,арк.18]. Протягом 1925/26 р. в Україні відбулося 7220 різних вистав, з них російських 70%, українських 23% [130].

На середину 20-х років припадає початок ідеологічного протистояння комуністичного режиму з М. Булгаковим, яке стало об'єктом історико-культурологічних досліджень [789]. Весною 1918 р. М. Булгаков бував на Андріївському узвозі, був свідком та учасником революційних перетворень, перманентності владних структур. Військовий лікар виявився геніальним

художником, майстром літературного стилю. Його роман «Біла гвардія» (1924) викликав обурення радянських цензорів, які одразу відреагували. 20 грудня 1925 р. Головліт визнав його «неприхованою контрреволюцією» [210,с.96]. Твори історико-біографічного жанру «Біла гвардія», «Дні Турбіних» (1926), «Біг» (1927), висвітлюючи особисті враження від побаченого та пережитого, не вкладалися в офіційну концепцію історії громадянської війни. П'єси письменника потрапили до «чорного списку», які жваво обговорювалися на засіданнях колегії Наркомосу, Головліту, оргбюро та політбюро ЦК ВКП(б).

Запропоновані провідним театром п'єси письменника «Біг», «Дні Турбіних» потрапили спочатку до органів політцензури. Так, 24 вересня 1926 р. колегія Наркомосу РСФРР, на засіданні якої були присутні нарком освіти А.В. Луначарський, історик М.М. Покровський, колишній головлітовець М.Л. Мещеряков, дозволила лише Московському художньому театрові (МХТ) постановку п'єси «Дні Турбіних», але на один сезон та з «деякими купюрами» Головного репертуарного комітету. Однак, нехтуючи рішенням Наркомосу, сектор політичного контролю ГПУ заборонив її постановку. А.В. Луначарський, довідавшись про цей факт, особисто звернувся до голови Раднаркому СРСР О.І. Рикова з листом, зазначивши «небажаність і навіть скандальність» подібного кроку силових структур [198,с.68]. 30 вересня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б), постановило не скасовувати рішення колегії Наркомосу, тобто дозволило постановку п'єси М. Булгакова. Дозвіл діяв протягом театрального сезону, відтак наступного року виникло питання про його продовження. Дивно, але цього разу прохачем виявився член оргбюро ЦК ВКП (б), нарком землеробства РСФРР О.П. Смірнов. 8 жовтня 1927 р. він звернувся до політбюро з пропозицією щодо скасування рішення про заборону п'єси «Дні Турбіних», тому що «...річ художньо витримана, корисна. Розмови про якусь контрреволюційність є абсолютно невірні» [198,с.76]. Політбюро шляхом опитування членів дозволило постановку п'єси «Дні Турбіних». Навіть К.Є. Ворошилов, як «фахівець» з історії «білого руху», не заперечував проти пропозиції О. Смірнова. Гадаю, що прихильність наркома

землеробства до булгаківської творчості була зумовлена не художніми смаками радянського чиновника, а номенклатурними мотивами.

У січні 1928 р. Головрепертком надіслав місцевим органам чергового циркуляра, яким попередив, що драматичні твори, занесені до списку заборонених, не повинні потрапляти на сцену театрів. Наприкінці 20-х років фактично була завершена уніфікація театрального репертуару, а п'єси класифіковані за ідеологічною ознакою та відповідно розписані за літерами. «До п'єс літери «В», – наголошувалося в циркулярі-інструкції, – треба підходити з особливою обережністю та увагою. Необхідно бути достатньо інформованим, якою вона є за змістом, за ідеологічною установкою і тим режисерським тлумаченням, яку пропонує дати їй театр» [297,с.137]. Подібні п'єси належали до «ідеологічно невитриманих», але можливих для сценічного демонстрування, однак після ретельного перегляду органами цензури.

29 лютого 1928 р. керівник Головреперткому Ф.Ф. Раскольніков вимагав від підлеглих йому цензорів надавати перевагу тим творам, які відображають «революційний побут», закликав вести «рішучу боротьбу проти нездорових течій», до яких зарахував п'єсу М. Булгакова «Зойкіна квартира» [297,с.139-140].

Наприкінці 1928 р. антибулгаківська кампанія набула нової хвилі, яку сколихнуло звернення представників об'єднання «Пролетарський театр» до Й.Сталіна. Вони писали про «праву небезпеку», яка ніби загрожувала художній літературі та театрові, дбаючи про необхідність «просування» революційної тематики і «революційного трактування класиків». Драматурги, режисери, критики, які підписали цього листа, вимагали від Й.Сталіна конкретної політичної оцінки творчості М. Булгакова. Дозвіл на постановку п'єс давався письменникові важко, а його інтелектуальним охоронцем був певний час А. Луначарський, котрий знався на літературних справах. Реалістичне висвітлення громадянської війни М. Булгаковим, враховуючи його військове минуле, не додавали оптимізму радянським цензорам, які вишукували методи і форми впливу на нього.

Політичним опонентом М. Булгакова виступав Ф.Ф. Раскольніков, котрий заборонив постановку булгаківських п'єс: «Зойкіної квартири» в театрі ім. Євг. Вахтангова, «Біг», «Дні Турбіних» в МХТі.

Драматургія перебувала під постійним ідеологічним контролем партійних органів. 6 січня 1929 р. заступник завідуючого відділом агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) П.М. Керженцев надіслав до політбюро доповідну записку про необхідність заборони п'єси «Біг». Це була перша розгорнена партійна характеристика булгаковського твору. Її автор одразу підкреслив, що М. Булгаков «...ідеалізує керівників білогвардійщини і намагається викликати до них симпатію глядачів» [198,с.91]. Спостережливий цензор звернув увагу на відмінність булгаківських творів: якщо в «Днях Турбіних» автор засуджував «білих вождів», то «Біг» – це «...апофеоз Врангеля і його найближчих помічників». П. Керженцев дав вичерпну політичну характеристику персонажів п'єси «Біг», здійснив ідеологічний аналіз її змісту. Партійний цензор вимагав від автора застосування «...правильного політичного критерія до викладу фактів», виокремив «політичну концепцію» та «психологічну установку» М. Булгакова: співчуття «білогвардійцям», які опинилися на чужині, позаяк «...він не звинувачує своїх героїв, а виправдовує їх» [198,с.95]. Необхідно зазначити вишуканий стиль літературного критика, характерний для П. Керженцева – історика, публіциста, активного пролеткультівця, директора Інституту літератури. Його обурювало те, що М. Булгаков показує зрадниками лише фінансистів-промисловців, а «...кадрове офіцерство та генарилітет» вірними синами і «патріотами єдиної і неподільної». Терміни «дрібнобуржуазна ідеологія», «класова сутність білогвардійського руху», «класова природа», якими пересипана доповідна записка П. Керженцева, свідчили про його ідеологічну зашореність, яку він не приховував. Мета булгаківської п'єси, на переконання цього впливового агітпропівця, зрозуміла: «...реабілітувати і звеличити художніми прийомами і методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії та співчуття глядачів» [198,с.95]. Вердикт П. Керженцева був категоричним: «Необхідно заборонити п'єсу «Біг» до постановки і запропонувати театрові припинити всяку попередню роботу над нею (бесіди, читання, вивчення ролей і ін.)»

[198,с.96]. Він вважав неприпустимим одночасну постановку трьох п'єс М. Булгакова – «Дні Турбіних», «Біг» та «Багряний острів». Прем'єра останньої відбулася 11 грудня 1928 р. на сцені Московського камерного театру, але на початку червня 1929 р. була заборонена [184,с.209]. Партийна критика подіяла, а профспілки відмовилися замовляти п'єсу до вистави, хоча справжня причина її усунення зі сцени театрів – ідеологічна чистка театрального репертуару, яка тривала протягом 1929–1931 рр., яку не витримали твори М. Булгакова. Художня рада Головреперткому, членом якої був уже згаданий Ф.Ф. Раскольніков, також висловилося проти п'єс опального драматурга.

На початку лютого 1929 р. до «камерної» дискусії про політичну оцінку булгаківських творів долучився Й.Сталін. Зокрема, 1 лютого він відповів на лист представників об'єднання «Пролетарський театр», адресуючи його лідерів В.М. Білль-Белоцерковському. Партийний лідер визнав неправильно постановку питання про наявність «правих» чи «лівих» в художній літературі, позаяк подібні визначення – це «поняття партійне, власне – внутрішньопартійне» [798,с.326]. Ставлення Й.Сталіна до булгаківських п'єс, а він назвав три – «Біг», «Дні Турбіних», «Багряний острів», загалом негативне. Перша з них, на переконання Сталіна, була «антирадянським явищем». Він висловив власне бачення проблеми». П'єси М. Булгакова ставили лише тому, вважав Сталін, що «...своїх п'єс, придатних для постановки, не вистачає», а «Дні Турбіних» – це насамперед «...демонстрація всездолаючої сили більшовизму» [798,с.329], тому що автор підсвідомо визнав крах білого руху.

Єдиним, хто продовжував наполягати на постановці п'єси «Дні Турбіних», був А. Луначарський. 12 лютого 1929 р. він надіслав листа Сталінові, у якому виклав обставини дозволу п'єси протягом 1926–1927 рр.. Його спонукав до цього П. Керженцев, помістивши 9 лютого в газеті «Правда» статтю про заплановану зустріч Сталіна з українськими письменниками. Її автор звинувачував керівництво Наркомосу РСФРР, яке «...не звільнилося від великодержавного шовінізму», дозволивши МХАТу постановку п'єси «Дні Турбіних», яка «...викривляє український революційний рух та ображає українців» [198,с.108]. Випад

агітпропівця П. Керженцева стосувався безпосередньо А. Луначарського, котрий підкреслив постійне прагнення окремих працівників Агітпропу ЦК ВКП(б) нав'язати Наркомосу «правий ухил». Лист наркома освіти виявився своєрідною розвідкою. Залежність Наркомосу від партійних органів не дивина, але А. Луначарський захищав не М. Булгакова, а передусім власні номенклатурні повноваження. Він не дочекався відповіді Сталіна, для якого М. Булгаков став остаточно «антирадянським явищем».

Зустріч Сталіна з українськими літераторами, яку ретельно готував П. Керженцев, відбулася 12 лютого 1929 р. Вона мала теоретико-методологічне спрямування, позаяк її завданням, судячи з перших слів Сталіна, було обґрунтування єдиного принципу розвитку національної культури «...на основі загального соціалістичного змісту». Сталін демагогічно запевняв письменників про перспективи розвитку української культури, але звів розмову до засвоєння ними його визначення культури: «Форма – національна, зміст – соціалістичний» [198,с.103]. Згадуючи «попутників», тобто літераторів і митців, які не пристали до комуністичної ідеї, Сталін торкнувся творів М. Булгакова. «Якщо взяти його «Дні Турбіних», – наголошував Сталін, – чужа він людина, безумовно. Навряд він радянського способу мислення. Однак, своїми «Турбінами» він приніс все-таки велику користь, безумовно» [198,с.104]. Вона, на його переконання, полягала в тому, що письменник показав психологічну перемогу більшовиків над білою гвардією, навіть не усвідомлюючи того. Так розмірковував літературний критик Сталін, котрий дуже полюбляв редагувати твори великих майстрів художнього слова. Залишаючи політичні оцінки «праві» та «ліві» для внутріпартійних розборок, Сталін запропонував стосовно М. Булгакова інші формулювання: пролетарський або непролетарський підхід, радянський та антирадянський. Політичний інструктаж українських письменників, проведений особисто Сталіним, означав ідеологічну уніфікацію літературного життя в країні. Він не стосувався М. Булгакова, хоча сталінська оцінка окремих творів митця в контексті розвитку української культури, була цілком повчальною: унеможливити звеличення «білих» чи «жовто-блакитних» героїв громадянської війни.

Комбінована кампанія переслідування М. Булгакова, до якої долучилися політбюро ЦК ВКП(б), особисто Сталін, керівництво Головліту, органи політичного контролю ГПУ, преса, творчі спілки, змусили письменника просити дозволу покинути країну. 30 липня 1929 р. начальник Головного управління РСФРР О.І. Свідерський інформував секретаря ЦК ВКП(б) О.П. Смірнова про розмову з письменником. «Я мав тривалу бесіду з Булгаковим. Він справляє враження зацькованої і приреченої людини. Я навіть не певен, що він психічно здоровий» [198,с.114], – підкреслив Свідерський. Дотримуючись принципу номенклатурної підлеглості, О. Смірнов звернувся з листом до В.М. Молотова, у якому пропонував не цькувати М. Булгакова, а «...перетягнути його на нашу сторону», але не випускати за кордон, тому що виїзд «...з такими настроями – означатиме збільшення кількості ворогів» [198,с.115]. Він запропонував Агітпропу «повозитися» з письменником, схилиючи його до співпраці. П'єса М. Булгакова «Біг», судячи з доповідної секретаря ЦК ВКП(б) О. Смірнова про роботу Головного управління від 5 серпня 1929 р., стала для цензурних установ камнем спотикання, «...бо вся пролетарська громадськість і партійні організації разом з Керженцевим і Головреперткомом були проти «Бега», а Свідерський за безумовну постановку «Бега» [198,с.119]. Керівник Головного управління дійсно визнавав художні переваги булгаківського твору, тому пропонував внести деякі зміни і дозволити постановку. П. Керженцев теж не заперечував проти постановки, але не в МХАТі, а на сцені театру ім. Є. Вахтангова. Складається враження, ніби п'єса виконувала функцію внутрішньої цензури партноменклатури, яка своїм ставленням до неї виявляла безмежну відданість пролетарському мистецтву та ідеям комунізму. Періодична преса писала у 1928 р. про «дволикість МХАТу» [301], а заслужена артистка В. Рижова відносила М. Булгакова до видатних російських письменників, артистка МХАТу Р. Молчанова навіть наважилася заявити про те, що в СРСР немає театральної критики, а є лише «ідеологічні суперечки» [301]. Народний артист В. Качалов зізнався, відповідаючи у 1928 р. на анкету театральних діячів, що критика «дуже обкладає театр і мене особисто» [525,с.56]. Вони знали краще від будь-кого іншого різницю між критикою та цензурою.

5 травня 1930 р. М. Булгаков особисто звернувся до Сталіна з проханням прийняти його, оскільки не бачив інших засобів для порятунку. Промайнув рік, а М. Булгаков відповіді не отримав. 30 травня 1931р. він звернувся вдруге до Сталіна з листом [525]. Драматург вважав основною причиною його хворобливого стану – «багаторічне цькування»: починаючи з кінця 1930 р. «На широкому полі словесності російської в СРСР я був один-самісенький літературний вовк. Мені радили пофарбувати шкіру. Незграбна порада. Крашений вовк чи ні, стрижений вовк чи ні, він всеодно не схожий на пуделя» [525,с.181], – з сумом та іронією писав М. Булгаков. Він зазначав, що йому «прищеплена психологія в'язня», з якою не може творити вільно і плідно, тому просив на виїзд із СРСР.

Головний кремлівський цензор, претендуючи на звання театрального критика, роздавав поради митцям, редагував їхні твори, благословляв їх до друку, а якщо вони перетинали ідеологічну межу – забороняв. 21 червня 1930 р. драматург В.М. Кіршон звітував Сталінові про завершення п'єси «Хлеб», яка мала стати трилогією на тему колективізації. «До постановки пройде ще багато місяців, – писав він, – я зможу ще виправити п'єсу. Дуже прошу Вас назвати мені її недоліки» [184,с.189]. Він, а також переважна більшість письменників, вважали Сталіна не лише лідером держави та партії, а і літературно-театральним критиком, сподіваючись на його царську підтримку. З ним радилися і партійні цензори.

29 жовтня 1931 р. до Сталіна звернувся К.С.Станіславський з приводу п'єси М. Ердмана «Самогубець», яку визнав вдалою, позаяк вона розкривала життя і побут міщан, однак «...тепер ця п'єса перебуває під цензурною заборonoю» [198,с.158]. Видатний режисер і керівник художнього театру просив дозволу Сталіна на її постановку. Відповідь вождя, яка надійшла 9 листопада 1931 р., була бюрократично-завуальованою: «Я не дуже високої думки про п'єсу «Самогубство». ...А втім я не заперечую проти того, щоб дати театру здійснити спробу і показати свою майстерність. Не виключено, що театр зможе досягти мети. Культпроп ЦК нашої партії (т. Стецький) допоможе Вам у цій справі» [198,с.158-159]. Лаконічність і водночас категоричність висновку Сталіна свідчили про його негативне ставлення

до цього твору, але він дозволив режисерові «ризикнути» – поставити п'єсу під наглядом культпропу ЦК ВКП(б).

Театральне життя в Україні також залежало від цензури, а на сценах демонструвалися п'єси російських та українських драматургів, якщо вони здолали її перепони та обмеження. Кількість театрів в УСРР вирізнялася нестабільністю: у 1929 р. їх було 106, у 1931 р. – 186, у 1932 р. – 59, з них 5 професійних [55,арк.2]. Переважну більшість становили театри аматорські – художньої самодіяльності трудових колективів. У Харкові діяли – «Березіль», ТРОМ, Театр ім. Блакитного, у Києві – театр ім. Франка, Російський драматичний театр, ТРОМ, у Дніпропетровську – Театр ім. Шевченка, Російський драмтеатр, в Одесі – Укрдрамтеатр, Російський драмтеатр, у Донецьку – Укрдрамтеатр ім. Скрипника, Театр ім. Артема. В Україні діяли Київський та Одеський оперні театри, які вирізнялися не лише архітектурно, а й традиціями. На театральних сценах відбувалися вистави російських драматургів, особливо під час літніх гастролей. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку гастролювали трупи Ленінградського державного драмтеатру, МХАТу. 19 грудня 1931 р. сектор мистецтва НКО УСРР, обговоривши календарний план гастролей, констатував: «Удалося домовитися, що жоден з театрів РСФРР не буде працювати на Україні без погодження з сектором мистецтв НКО УСРР» [57,арк.4] Серед запрошених були: Театр ім. Мейєрхольда, Театр Революції, МХАТ 1-й, театр ім. Є.Вахтангова, Ленінградський драматичний. Вони пропонували твори радянських драматургів, які пройшли усі фази політичної цензури. Партійно-ідеологічний нагляд був жорстким і «репресивно-художнім». 23 жовтня 1932 р., демонструючи абсолютне всевладдя партії та її тотальний контроль над мистецтвом, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило «...ліквідувати практику монополізації окремими театрами права постановки тих чи інших п'єс» [198,с.185]. До них належали («Любовь Яровая», «Хлеб», «Егор Булычев», «Страх»), тому вищий номенклатурний орган партії «зобов'язав театри» включати їх до репертуару. Постанова мала форму і дух наказу: «Запропонувати п'ятірці по керівництву театрами негайно провести цю директиву через театри» [226,с.185]. «П'ятіркою» була комісія політбюро по керівництву державними

академічними театрами, до складу якої входили К. Ворошилов, А. Єнукідзе, О. Смірнов, О. Стецький, А. Бубнов.

Об'єктом політичної цензури та ідеологічної чистки виявився Державний драматичний театр «Березіль» у Харкові, художнім керівником і душею якого був Л.С. Курбас. Творча діяльність видатного українського режисера, театрального митця достатньо висвітлена [680,325], тому зосереджусь на проблемах його опіки з боку органів партійно-радянської цензури. Кістяк акторської трупі «Березіля» становили вихідці з Галичини (Л. Курбас, А. Бучма, Й. Гірняк, М. Крушельницький, С. Федорцева) [686,с.107], які перебували під наглядом не лише цензури, а вищих партійно-політичних структур, бо вважали їх носіями «націоналізму». Покровителі галичан серед державної номенклатури в УСРР та інтелігенції вважався нарком освіти М.О. Скрипник. Маючи виразні національно-культурні пріоритети, але з рисами «націонал-комунізму», він став на перешкоді уніфікаторським тенденціям в галузі суспільно-політичного та особливо культурно-освітнього життя України, тому розпочали «доступ» до нього через охаювання найближчого оточення.

6 січня 1932 р. газета «Комсомолец України» видрукувала статтю І. Гореліна, яка стосувалася «Березіля» та Л. Курбаса. Виконуючи «соціальне замовлення», автор пригадав постановку п'єси М. Куліша «Народній Малахій» (1929), яка виявилася «ідеалістичною своєю філософією, націоналістичною» [326]. Проти художнього керівника театру була спрямована інша стаття І. Гореліна, у якій він критикував книги В. Хмурого («Мар'ян Крушельницький», «Йосип Гірняк»), випущених у 1931 р. видавництвом «Рух», назвавши їх «апологетикою малахіяництва». Знову «переклик» Курбас – Куліш. Дві статті поспіль: одна 6 січня, друга 12 січня. Статті були щедрими на ідеологеми адресовані Л. Курбасу («шовіністичні національні ідеї» тощо). Він мусив реагувати.

29 січня 1932 р. Л. Курбас друкує відповідь на закид І. Гореліна, але як каяття. «Театр «Березіль» в основному здоровий, театр зрозумів і виконує наказ т. Скрипника, – зізнався режисер, – вийти на широкий світ з погляду класової і масової творчості соціалістичного життя» [377]. Наприкінці лютого 1932 р. «Комсомолец України» опублікував лист групи акторів (М. Крушельницький, Н. Ужвій, Й. Гірняк,

А. Бучма), до яких преднався А. Хвиля. Вони визнали «світоглядні позиції «Березоля» такими, що «суперечили методу діалектичного матеріалізму» [344].

«Дотичний» до акторів-підписантів А. Хвиля був основним організатором цього групового листа, а не «примкнувшим». Зміщення М.О. Скрипника з посади наркома освіти та призначення А. Хвилі першим заступником В.П. Затонського дозволило йому поєднувати функції партійної та головлітівської цензури. 9 березня 1933 р. культпропвідділ ЦК КП(б)У визнав, що «...система державного контролю в особі Головреперткому настільки недосконала, що останньому доводиться постфактум у той чи той спосіб кваліфікувати вже готову виставу» [155,арк.37]. Орган партійної цензури запропонував заслухати на секретаріаті ЦК доповідь про роботу Головреперткому та «...заходи до посилення державного репертуарного контролю» [155,арк.27]. Запопадливість А. Хвилі, котрий був членом ЦК КП(б)У, лише радикалізувала діяльність цензури, «заходи» якої були репресивними.

27 серпня 1933 р. А. Хвиля надіслав М. Кіллерогу, тобто керівникові культпропвідділу ЦК КП(б)У, доповідну записку з викладом розмови між ним та Л. Курбасом [155,арк.37]. Виклик на «килим» театрального діяча партноменклатурником був системним ритуалом «живого» цензорського контролю партії за мистецтвом. «Я зазначив, – наголошував Хвиля, – що в доборі репертуару Лесь Курбас уникає зв'язку з пролетарськими письменниками. В той же час він демонстративно підкреслює прихильність до Куліша й радий ставити навіть декілька ідеологічно шкідливих п'єс Куліша протягом одного сезону» [155,арк.27]. Л. Курбасові було запропоновано ставити п'єси російських радянських драматургів, відкинути «націоналістичне ставлення до російського мистецтва».

5 жовтня 1933 р. відбулася нарада в НКО УСРР, на якій були присутні Л. Курбас, І. Микитенко, Л. Первомайський, О. Копиленко. Вирішили поставити питання «...про відрив театру від нашої пролетарської суспільності» [155,арк.32]. Л. Курбас звітував про роботу театру, але НКО УСРР був категоричним, про що свідчить постанова від 5 жовтня на доповідь керівництва «Березіль». Вона мала ознаки судового вироку. Зокрема, у ній підкреслювалося, що «...театр, не зважаючи на всі можливості, не спромігся посісти відповідне місце у творенні українського

радянського мистецтва. Це сталося тому, що Л. Курбас збивав театр на позицію українського націоналізму. В своїй роботі Л. Курбас ігнорував соціалістичне будівництво, будівництво української радянської культури. Під маркою «незалежності мистецтва» Курбас ізолював театр від нашої радянської соціалістичної дійсності...» [447]. Цією ж постановою його усунули з посади художнього керівника і директора театру, призначивши М.М. Крушельницького та О.М. Лазоришака. Якщо перший – постать відома для театральної громадськості України 20–30-х років, то інший був малопомітною особою. Новий директор був політпрацівником, уповноваженим з хлібозаготівель, політкомісаром театру, тому кращої кандидатури годі шукати.

Наступного дня після ухвалення постанови НКО УСРР про театр «Березіль», А. Хвиля опублікував застережливу статтю про зв'язок Л. Курбаса з М. Хвильовим, а «Березоля» з «Вапліте»[452].

Творчість режисера та актора одночасно не викликала зауважень цензури протягом другої половини 20-х років, навіть під час критики М. Хвильового, тому що ідеологічні структури методично формували «національні ухили» в галузі економічної теорії («волобуєвщина», «чаяновщина», «кондратьєвщина»), літератури («хвильовизм»), політики («шумськизм»), а театрального мистецтва тоді не вигадали. Для ідеологеми прізвище Курбас виявилось складним, тому його приєднали до «хвильовизму», додавши трохи «націоналізму», «формалізму», антирадянщини.

Агітаційно-пропагандистська система надала «справі Курбаса» широкого розголосу, схилила театральні колективи до «шельмування» видатного майстра. Художній керівник Театру Революції, заслужений артист республіки М.С. Терещенко закликав 17 жовтня 1933 р. боротися за створення мистецьких образів «...правдивих, типових для нашого історичного періоду диктатури пролетаріату, періоду будівництва безкласового суспільства» [444]. Згадав і «Березіль», але з оргвисновками. «Буржуазні націоналісти пробували створити тип «незалежного», «аполітичного» митця, – зазначав М. Терещенко, – який на ділі б у

своїй теоретичній і практичній роботі в театрі провадив буржуазно-націоналістичну лінію» [444].

«Старе» керівництво «Березія» згадав С.В. Косіор, виголошуючи доповідь з національного питання на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1933 р. [241]. П.П. Любченко пов'язував «шкідницьку діяльність» Л. Курбаса з особою М. Скрипника, зараховуючи художнього керівника «Березілі» до «шкідників-націоналістів», які шкодили мистецтву. «Захопивши керівні посади в НКО, – говорилося в одному з видань про наслідки репресій, – вони, насамперед, звернули увагу на репертуарну справу. Проводилась лінія на затвердження в першу чергу п'єс, що могли б викликати у глядачів певні націоналістичні емоції («Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Яблуневий полон» і т. ін.) Яскравим представником націоналістичної театральної школи був Курбас» [716,с.11]. Доля Л. Курбаса виявилася трагічною. Перебуваючи в'язнем на Соловках, його змушували разом з М. Ірчаном ставити п'єси, а в 1937 р. стратили [686,с.477].

Політична цензура контролювала роботу театру шляхом перегляду репертуару. У 1931 р. був складений Репертуарний покажчик Головреперткому, який підсумовував «ідейне зміцнення радянської драматургії» та боротьбу з «шкідливою робітничому класу ідеологією» [297,с.209]. Пропонувалося здійснювати щодо репертуару політику «рішучих заборон». Газети 1933 р., друкуючи статті, звертали увагу на репертуар радянських п'єс, який «...повинен відбити всю чудову різноманітність радянського життя» [344]. 9 квітня 1935 р. політбюро ЦК ВКП(б) ліквідувало комісію по нагляду за діяльністю театрів, але доручило І.О. Акулову контроль за Большим театром та МХАТ ім. Горького, А. Бубнову за рештою театрів.

Весною 1936 р. розпочалася ідеологічна кампанія по шельмуванню В. Мейєрхольда та його театру, яку очолив П. Керженцев [447]. Партноменклатурник звернувся до Сталіна і Молотова з пропозицією провести конкурс на кращу п'єсу про жовтневу революцію, а режисер В. Мейєрхольд не був її прихильником, тому став об'єктом цензурного нагляду. 7 січня 1938 р. політбюро постановило ліквідувати театр ім. В. Мейєрхольда, тому що він «...остаточно

збочився на чужі радянському мистецтву позиції і став чужим для радянського глядача» [198,с.385]. Його визнали неспроможним поставити п'єси радянських драматургів. Ліквідація театру В. Мейєрхольда належала до вищої форми репресивної цензури.

У 1937–1938 рр. режисери та актори виявляли відданість Сталіну, радянському ладові, публічно заявляючи про це. Їх самокритика не знала «творчих» меж та фантазій. Актор Ю.В. Шумський визнав себе «радянською людиною, непартійним більшовиком» [457]. Критик Я. Ган, оцінюючи позитивно постановку п'єси М. Кропивницького «Дай серцю волю...», підкреслив, що М. Крушельницький «...не пішов шляхом соціалізації п'єси, переінакшення суспільних характеристик, оновлення тексту, бо фінал за драматургом примирення, а М. Крушельницький змінив його – показав персонаж – «ворогом непримиренним» [320]. П'єса Т. Шевченка «Назар Стодоля» також зазнала суттєвого політичного редагування [412], а в опері М.В. Лисенка «Тарас Бульба», за зізнанням М. Литвиненко-Вольгемут та І. Паторжинського, вони намагалися показати жахливе становище жінки у «фашистських, напівфашистських країнах», «ненависть до польських панів» [381].

Методи і форми діяльності політцензури в галузі театрального мистецтва були подібними до кіноцензури, тому що ідеологічний нагляд стосувався сценарію драматичного твору, світоглядних позицій режисерів та акторів, репертуару, постановки. Цензорами виступали не лише штатні працівники Головліту, а передусім партноменклатурники вищої ланки – Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, А. Бубнов, П. Керженцев. Театр був монополізований ідеологічними партійними структурами.

4.3. Цензурна ревізія образотворчого мистецтва

Радянське образотворче мистецтво, особливо періоду 20-х років, вирізнялося розмаїттям форм, наявністю творчих стилів, шкіл, напрямів, які висвітлювалися мистецтвознавцями. Нашим завданням є дослідження не історії образотворчого

мистецтва в Україні та СРСР, а з'ясування ідеологічного впливу на його видовищний ряд (плакати, графіка, скульптура тощо), виявлення системної залежності художньої інтелігенції від політичної цензури.

Більшовицька монументальна пропаганда, коли на вулицях міст почали з'являтися пам'ятники героям революції, а також плакатна агітація, крім ілюстративно-інформативного навантаження, виконувала важливу політично-ідеологічну функцію. Революційний політичний плакат періоду «воєнного комунізму» був своєрідним продовженням самої революції, її соціальних гасел, сподівань і закликів. Його авторами були Д. Моор («Ты записался добровольцем», «Всероссийский субботник»); В. Маяковський («Если белогвардейщину не добьем, белогвардейщина снова встанет на ноги»), В. Дені («Каждый удар молота – удар по врагу»), М. Когут («Оружием мы доби́ли врага, трудом мы добудем хлеб. Все за работу, товарищи!»)[283]. Деякі російські дослідники мистецтва 20-х років знаходять в плакатах та образотворчому прикладному жанрові ознаки «революційного побуту», витоки «естетичного оновлення публічно-громадського побуту» [696]. Плакати, розміщені на вулицях великих міст, справді ставали частиною повсякденного життя, якщо на їхні заклики звертали увагу, але вони несли конкретні ідеологічні функції. Композиційні елементи революційних плакатів (серп, молот, гвинтівка, багнети), якщо і належали до факторів «естетичного оновлення», то безумовно військового побуту, від його суспільство втомилося.

Нова економічна політика, яка активізувала багатоукладність соціально-економічних форм суспільного виробництва, до певної міри вплинула на лібералізацію культури. Наявність різних форм, напрямів, стилів розвитку мистецтва спонукала державні установи до створення відповідного науково-експертного центру. Так, 16 червня 1921 р. відбулося засідання науково-художньої комісії НКО РСФРР, на якому з'явилася ідея організації Російської академії художніх наук. Один з її засновників П.С. Коган писав у першому числі журналу «Искусство» за 1923 р. про її завдання та функції, як «...компетентного органу, який міг би стати центром художньої думки країни» [463]. Він висловив тоді сміливу думку стосовно політичного керівництва мистецтвом [463,с.6]. Політична цензура

діяла, але вона стосувалася переважно друкованих зарубіжних та відверто контрреволюційних видань, а мистецтво, на переконання А.І. Мазаєва, мало дві функціональні школи – соціологічну та формалістичну [672,с.174]. Насправді, враховуючи його розмаїття, воно виходило за рамки цих організаційних форм. Знаний мистецтвознавець тих років К.Ф. Юон писав, що «...вихор нових революційних ідеалів і запитів», а з іншого боку консерватизм єдиного мистецтва, спонукали появу і мішанину «...ідеалів, мети, установ, понять, термінів» [463с.263]. Одна справа теорія мистецтва, інша використання його переваг для обслуговування політичної системи. У 1923–1924 рр. вже діяв Головрепертком, тобто контроль відбувався.

В Україні, крім агітаційно-пропагандистських плакатів, використовували політичну сатиру. Нею професійно займався О.Довженко від серпня 1923 по червень 1926 р. в редакції газет «Вісті ВУЦВКУ», «Комуніст», «Література, наука і мистецтво», «Молот». Карикатури, які мали форму політичного плакату, стосувалися політичних діячів – маршала Франції Ф. Фоша, польського маршала Ю. Пілсудського, канцлера Німеччини Г. Штреземана, прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре, а також інших відомих політиків – Б. Муссоліні, Е. Ерріо, Макдональда, Чемберлена [705]. Карикатурист «Сашко» торкнувся «політичним пензлем» українських лідерів – Н. Махна, С. Петлюри, М. Шаповала, М. Грушевського. Не цурався О.Довженко і атеїстичної проблематики, залишивши низку «безбожних» карикатур сільських попів, церкви, зокрема УАПЦ. Він написав портрети С.М. Будьонного, Г.І. Петровського, тобто діяв за принципом – «мистецтво на службі партії».

Українське образотворче мистецтво (плакат, графіка, офорт, живопис, скульптура) 1920-х рр. намагалося зберегти традиції, але залежало від політичної системи, яка обмежувала поширення «антирадянщини», забороняючи виставки творів художників, схиляла їх до співпраці і методу соцреалізму. Періодика тих років, каталоги виставок, організованих Наркомосом УСРР до 10-ї річниці жовтневого перевороту [223], АРМУ та Державною академією художніх наук наприкінці 20-х років [221,222], у яких були вміщені твори українських графіків,

пейзажистів, свідчать про сприйняття ними революційних ідей. Вони постають в картинах і начерках Василя Феофановича Седляра, які стосувалися колгоспного будівництва, подій громадянської війни, побуту робітників. Випускник Української державної академії мистецтв у Києві (1919), учень професора М.Л. Бойчука, прихильник народного мистецтва, один із засновників Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ) у 1935 р. [732]. Художник В. Седляр, виконуючи «соціальне замовлення» щодо відтворення революції, не полишав роботи над ілюструванням «Кобзаря» Т. Шевченка, тобто у першому випадку «ходив на службу», в іншому – працював для душі.

Художникам самобутнім і без марксистської «проби» було складно творити, особливо виставлятися, демонструвати суспільству власний доробок. З лютого 1926 р. група художників звернулася з листом до Сталіна, у якому висловили їхнє бачення перспектив розвитку радянського художньо-образотворчого мистецтва, взаємини різних груп і течій, що уособлювали його. Вони писали про ідеологічні та формальні відмінності між різними групами художників, про покровительство влади над одними і нехтування нею інших. Пріоритетом для неї виявилася Асоціація художників революційної Росії (АХРР), яка мала матеріальну і морально-суспільну підтримку, однак, на думку авторів листа – Д. Штеренберга, Л. Вайнера, М. Радченка, Л. Бруні, Д. Геро – справжнє радянське мистецтво можливе в результаті взаємодії різних стильових груп [198,с.328]. Виняткове клопотання влади довкола АХРР унеможливило плідну роботу інших художників, позбавляло їх «...права на реальні пошуки справжнього революційного мистецтва» [1298,с.62]. Їх дивувала турбота партійно-радянських органів про АХРР, основною мотивацією якої вважали «ідеологічні або формальні» її переваги над іншими. «Однак серйозний і неупереджений аналіз у цьому напрямку, – зазначали автори листа, – не дозволяє виявити ні в складі, ні в досягненнях, ні в ідеології групи АХРР нічого такого, що давало б підстави протиставляти її іншим групам без будь-якої спірності. З точки зору такого аналізу, ні сама назва «революційних художників», ні революційно-формальна фразеологія, ні пусте проголошення революційної ідеології у вигляді декларації вирішального значення мати, звичайно, не можуть» [198,с.329]. Надто

радикальна і доволі категорична оцінка АХРР. Протистояння між угруповуваннями художників, особливо після завершення дискусії про формалізм в мистецтві, могло бути політичним змаганням між ними за визнання не лише монопольності, а передусім першості в ідеологічному табелі організацій, які виявляли безмежну лояльність до влади. Судячи з листа ахровці перебували під наглядом НКО УСРР та ідейним впливом Держакадемії художніх наук, тому ставились до решти митців як «нереволюційних», а навіть і «контрреволюційних». Публічний статус АХРР з вагомою підтримкою державних інституцій примушував художників пристосовуватися до її вимог, піддаючись «халтурній спокусливості». Опальні, «нереволюційні» художники, які вважали себе «безпартійними більшовиками», просили Сталіна здійснення художньої політики в галузі образотворчого мистецтва подібно до її реалізації на «літературному фронті», тобто чекали партійної директиви. Прохання про рівномірність розподілу державної турботи щодо об'єднань художників, а не «...визнання за однією групою характеру державно-рекомендованого напрямку, було швидше голосом відчаю, ніж раціональною пропозицією в умовах диктатури партії та її ідеології. Піклування про них означало не фінансування художніх груп, а створення однакових можливостей для реалізації продукції художників – виставок, продажу тощо.

Монополізація радянського мистецтва під «ярликом революційності», тобто примусова консолідація художників довкола АХРР, а в Україні – біля АХЧУ, свідчила про організаційну підпорядкованість та функціональну уніфікацію творчого процесу в галузі образотворчого мистецтва. За таких умов цензура політична набувала рис та ознак системності, а повсякденний ідеологічний контроль здійснював Головрепертком. Мистецтво радянської доби у 20-х років було представлено різними школами та стилями, тому його намагалися «очистити» від «буржуазних елементів» та об'єднати на принципах марксизму. Наприклад, публікації журналу «Искусство» Держакадемії художніх наук вирізнялися академізмом в оцінці творчої спадщини [303], а для друкованого органу НКО РСФРР лейтмотивом його функціонального спрямування була фраза одного з авторів: «Єдність марксистських рядів може бути лише на основі принципів

діалектичного матеріалізму» [335]. Українські періодичні видання коментували створення художньо-політичних рад при Головреперткомі, щоб наблизити його «ідеологічно контрольну роботу» до широкої громадськості [114]. 5 січня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову про зняття з виставки «10-річчя жовтня» скульптури С.Д. Меркурова «Смерть вождя» [198,с.742]. З протестом виступили А. Луначарський, М.П. Горбунов, Д. Петровський, тому що скульптуру замовила комісія РНК СРСР по закупівлі і замовленню художніх творів, членами якої були К.С. Станіславський, О.І. Щусев, П.С. Коган, М.Ф. Владимирський, Ю.М. Славінський. Діяльність комісії відповідала духу і змісту постанови союзного уряду «Про заходи щодо надання матеріальної допомоги художниками і скульпторам Союзу РСР» від 14 лютого 1927 р. Очевидно звернення художників до Сталіна у 1926 р. було матеріалізовано. Покровительство художників з боку А. Луначарського завершилося наприкінці 20-х років, коли наркомом освіти призначили А. Бубнова.

Перша половина 20-х років характеризувалася співіснуванням різних течій в мистецтві – марксистського, немарксистського, зміновіхівського спрямування, академічного і популярного, народного і професійного, а дискусії з'ясовували роль і місце кожного з них. Протягом другої половини 20-х рр. відбувалася організаційно-функціональна уніфікація образотворчого мистецтва, здійснювався систематичний політично-ідеологічний нагляд за його розвитком. Проконтролювати діяльність кожного художника було складно, тому їх майстерні та об'єднання змушували ліквідувати і приєднуватися до цеху АХРР, АХЧУ.

Політична цензура була надто прискіпливою до візуально-видовищної продукції, навіть до етикеток туалетного мила, кремів. Її обурювали назви парфумерних виробів «Коханочка», «Малютка», «Нільська лілія», «Кі-ку», «Піонія», «Краса», «Сонечко моє», «Любиш – не любиш...», «Секрет молодості», виготовлених державним трестом жирової промисловості «ТЕЖЕ» [385]. Його ототожнювали з апаратом агітації та пропаганди «реакційних смаків міщан», «гнилої естетики дрібної буржуазії», відтак подібна продукція вважалася «зливою вульгарності». Лише один завод №4 тресту «ТЕЖЕ» випустив у 1927/28 р. понад 8 млн дюжин етикетом мила, а загалом у 1929 р. планували випустити 20 млн

етикеток, які «естетичним жиром» та всілякими пахощами «паплюжили радянський побут». Переважна більшість товарних етикеток була фотомонтажем, але існували графічні та малярські види, тобто у будь-якому випадку до них долучалися художники, фотомитці.

Українське мистецтво 20-х років більшою мірою схилилося до прикладного спрямування, а теоретично-методологічні аспекти менш цікавили художників. Вони гуртувалися довкола Асоціації художників червоної України (АХЧУ), статут якої було затверджено 27 серпня 1926 р. Наприкінці 20-х років постало питання про створення профільного видавництва для українських художників. Зокрема, 21 жовтня 1929 р. необхідність його заснування визнала президія АХЧУ, яка обрала головою Всеукраїнського художнього видавництва АХЧУ Ф.І. Савченка, котрий був і його головним редактором [185,арк.26]. Одночасно з АХЧУ діяла Всеукраїнська асоціація пролетарських митців («Вуапмит»), члени якої просили партійні органи замовити «кольоровий художній агітплакат» для збору коштів на розвиток авіації, реагуючи таким чином на судовий процес у справі «Промпартії».

Траплялися «прориви» на фронті монументальної пропаганди, коли скульптури більшовицьких вождів псувалися фізично. Це стосувалося бюста Сталіна, виготовленого скульптором Б.І. Яковлєвим. Правління АХЧУ, беручи до уваги важливість ідеологічного моменту, інформувало митця: «Вважаємо за потрібне Вас повідомити, що бюст Сталіна, який піднесено XI-му з'їздові КП(б)У, поступово псується й загрожує зовсім зруйнуватися, тому потрібно його перелити» [167,арк.198]. Підсунути делегатам XI-го з'їзду, який мав відбутися у червні 1930 р., зіпсований бюст вождя вважалося б ідеологічною диверсією, тому художньо-політична рада видавництва АХЧУ своєчасно відреагувала. 5 вересня 1930 р. художньо-редакційний сектор видавництва просив культпропвідділ ЦК КП(б)У забезпечити «...ідеологічно витриманими текстами до серії плакатів, що їх видає видавництво» [167,арк.170]. Правління АХЧУ зверталось до Головополітосвіти НКО УСРР та партійних органів за «...ідеологічною та організаційною підтримкою у виконанні поставлених нашим видавництвом завдань» [167,арк.170]. На

революційно-політичних плакатах мала стояти віза, без якої Головліт забороняв АХЧУ їх випускати.

11 березня 1931 р. ЦК ВКП(б) звернув особливу увагу на ідеологічний зміст плакатної літератури, яку видавали різні видавництва, визнав незадовільним контроль з боку Головліту за картинно-плакатною продукцією, доручив ЦКК РСІ з'ясувати питання про випуск «шкідливих плакатів» [297,с.198]. 21 квітня 1931 р. Головліт, покликаючись на рішення ЦК партії, згадав про плакат «Ночная капель», назва якого була запозичена від однойменного вірша Д. Бєдного, уривок якого став епіграфом [297,с.198]. Він був вилучений, а об'єднанню художників-реалістів, які виготовили плакат, заборонили їх випуск, зосередивши цю справу у державному видавництві.

Постанову ЦК ВКП(б) від 11 березня 1931 р. розглянула президія ВУК Робмис у травні 1931 р., тобто профспілка, яка ухвалила власну постанову для внутрішнього користування «Про заходи сектору мистецтва НКО щодо проведення в життя постанови ЦК ВКП(б) про плакатну літературу». Вона закликала мобілізувати «...всі сили культурно-ідеологічного фронту» для обслуговування випуску «політично витриманого» плакату [54,арк.27]. Пропонувалося централізувати видавничу справу в галузі образотворчого мистецтва, широке обговорення картинно-плакатної продукції в пресі, організувати виставки, залучати письменників. «Встановлення певної системи художньо-ідеологічного контролю та організації по всіх видавництвах художньо-політичних рад за участю представників громадських організацій, робітництва найбільших фабрик, заводів та художників», – належало до пріоритетних напрямків роботи органів цензури в царині політичного плакату. Весною 1931 р., виконуючи партійні вказівки, Укрговліт приступив до системного перегляду плакатів. Було створено на базі сектору мистецтв спеціальну комісію, яка зазначила у звіті від 21 квітня 1931 р. про розгляд 100 плакатів, з них 25 виявилися «політично-шкідливими» [59,арк.1]. Співробітники Головреперткому НКО УСРР рецензували кожен плакат за встановленою формою, дозволяючи або забороняючи їх випуск.

Переважна більшість плакатів проходила через художньо-редакційні, художньо-політичні та художньо-робітничі наради видавництва. Саме їхні висновки були вирішальними. 22 травня 1931 р. худполітрада АХЧУ, розглянувши політичний плакат «Польська згряя в Галичині», дійшла такого висновку: «Виконано пасивно-натуралістично, нема виходу з рабського становища замучених галичан, по кольору – пасивний і невиділені плани. Тому переробити» [589]. Назви плакатів нагадували інколи партійні резолюції: «Ударників колгоспників на курси», «Ударники на боротьбу за своєчасний пуск велетнів», «Лжеударники». Видавництво просило дозволу Головліту на випуск плакатів, лубків, гасел. 4 січня 1932 р. були надіслані плакати: «Знищимо знеосібку та урівнілівку», «Колгоспи! Контракція засівів – могутній чинник соцперебудови», «Колгоспнику до оборони країни будь наготові», «Кращий ударник» [166,арк.76]. Вони підлягали рецензуванню. Так, плакат «Могутньою хвилею» було визнано «політично шкідливим» [169,арк.28], бо цитата Леніна виявилася з помилками.

Ідеологічний нагляд за мистецтвом, починаючи з 1933 р., став комбінованим, тобто спрямований проти конкретних творів і самих митців. Пошук «ворогів в мистецтві», на думку російського дослідника А.І. Морозова, був набагато динамічнішим, ніж конструювання теорії соцреалізму [714]. Тоталітарна влада вимагала від художників та мистецтва загалом міфологізації її народності, неповторності і прогресивності, відтворення переваг соціалістичного ладу, його ідеалів. Якщо цензура вишукувала «ідеологічно невитримані» картини, то партійні та репресивні органи боролися з творчою інтелігенцією. Друга половина 30-х років вирізнялася системним наступом карально-репресивних органів на «образотворчому фронті». Художники поспішали заявити про свою відданість партії, щоб уникнути терору. 14 грудня 1933 р. газета «Комуніст» опублікувала заяви митців напередодні першого пленуму оргбюро художників радянської України. «Ми повинні давати продукцію, – говорив заслужений художник УСРР А. Петрицький, – яка цілком задовольняла б пролетарського глядача, яка б відповідала б вимогам, що їх перед мистецтвом ставить партія і робітничий клас» [275]. Він виконував соціальне замовлення, «озброївся» методом марксистської критики, відтак і принципами

самоцензури. Його колега З. Толкачов був агресивніше налаштований. «Перед нами, – наголошував він, – українськими пролетарськими художниками, завдання – до кінця викрити агентуру класового ворога в наших лавах, активно заходитися над вихованням нових кадрів із робітничої і колгоспної молоді... І кожна наша картина, плакат має виховувати в мільйонах глядачів художні смаки, має зміцнювати любов до великої країни будованого соціалізму й посилювати ненависть до класових ворогів» [275]. Західняк В. Касіян, котрий прибув в УСРР 1927 р., «засудив свої хибні погляди» і почав «відгукуватися на соціалістичну тематику», В. Седляр висловив критичний погляд щодо капіталізму. Серед «класових ворогів» опинився директор Київського художнього інституту І.І. Ворона, бо «...за спиною старого проводу НКО робив контрреволюційне діло» [416]. Політична чистка персонального складу «фронту мистецтвознавства» після звільнення та самогубства М.О. Скрипника виявилася другою системною карально-репресивною акцією проти української творчої інтелігенції. «Розгромивши формалістичні та буржуазно-націоналістичні постанови на фронті образотворчого мистецтва, – зазначалося в одному із підсумкових видань 1935 р. про репресії, – НКО забезпечив здорове творче зростання радянських художників, скульпторів та архітекторів. Значну роль в цьому зростанні мав поширений пленум оргкомітету художників України, проведений НКО в 1933 р.» [716, с.16].

В пресі з'явилися так звані колективні рецензії, спрямовані проти «петлюрівської контрабанди на фронті мистецтвознавства» [445]. Ідеологічне спрямування цієї критики зайвий раз засвідчує наступальний характер органів політичної цензури. Їх основним діячем був А. Хвиля. Йому доручили організувати першу виставку українського народного мистецтва, приурочену до 18-ої річниці жовтневої революції. Напередодні її відкриття А. Хвиля опублікував програмну статтю, яка «розвінчувала український націоналізм» в мистецтві. «Націоналісти, ... українські фашисти, керівники і учасники петлюрівських банд, шпигуни інтервенціоністичних штабів, – писав він, – натягли на себе маску борців проти націоналізму, маску архіреволюціонерів і в той же час витравлювали українські народні мотиви з народної творчості з метою скласти враження, що більшовики

душать народну творчість, занедбують розвиток української культури. Українські народні мотиви вони витравляли із творів образотворчого характеру, тобто у вишивці, килимі, кераміці. Навіть вишиту сорочку українські націоналісти загнали в «підпілля», оголосивши користування нею націоналізмом» [826,с.67]. Стаття А. Хвилі, хоча і була пересипана політичними термінами та войовничою риторикою, однак мала чимало «шкідливих» сентенцій для її автора. Зокрема, він категорично заявив, що український народ мав «свою історію», а для уніфікаторів та авторів сталінської конституції, над якою працював М. Бухарін, така теза була надто сміливою. Не забув цей ідеолог мистецького фронту про соціальне замовлення – виготовлення на виставку українського гобелена на основі українського килима. «Наркомос, – зазначив А.Хвиля, – дав замовлення рядові видатних українських художників – таким, як Падалка, Седляр – на виготовлення ескізів гобеленів, в яких вони мають показати наше квітуче життя, наших вождів». А життя радянських художників, не кажучи про селян в Україні, було нестерпним.

Ідейні утиски з боку цензури супроводжувалися жахливими матеріально-побутовими умовами існування досвідчених і молодих художників. Про них говорили учасники конференції «Про проблеми радянського портрета», яка відбувалася у листопаді 1935 р. в Москві. [198,с.273]. Матеріальна скрута була причиною нестерпного голодування художників, яким держава заборгувала гонорар, випадків самогубства.

Творчість радянських художників 30-х років, незважаючи на утиски цензури, вирізнялася вибором тематики. Одні голодували, але писали портрети видатних діячів мистецтва і звичайних жінок, інші догоджали вождям. Наприклад, П. Корін написав портрет О.М. Горького (1932), «Жебрак» (1933), М. Нестеров – психолога І.П. Павлова (1935); П. Кончаловський – портрет В.Е. Мейєрхольда (1938), Ю. Пименов – артистки З. Райх. Художник О. Дейнека написав картину «Мати з дитиною» (1932), «Купання дівчат» (1933), «Футболіст» (1933); О. Шевченко – «Студентки (1936) та інші, які дотримувалися принципу нейтральності, не відтворювали соцреалізму, навіть виявляли елементи йому абсолютно протилежні. Для них була характерною відсутність революційної символіки, руху

соцперетворень, грандіозності новобудов. Інша справа портрети Б. Йогансона «Допит комуністів» (1933), «Куркулі» (1933), Г. Щеглая «Вождь, учитель, друг» (1937), С. Герасимова «Клятва сибирских партизан» (1933), О. Дейнеки «Колгоспна бригада» (1934), О. Герасимов «Сталін і Ворошилов в Кремлі» (1938). Револьюційним поступом та ідеологемою про «світле майбутнє» дивували скульптури В. Мухіної «Робітник і колгоспниця» (1937), помпезні пам'ятники Леніна (канал Москва – Волга) та монумент Сталіна на Всесоюзній сільгоспвиставці роботи скульптора С. Меркулова.

В липні 1936 р. відбулася виставка мистецтва України у Москві, яку відкривали А. Хвиля, М. Рильський, М. Бажан. Вони говорили про творчі досягнення «вільного і щасливого українського народу», дякували Сталінові за турботу про українське мистецтво [408]. По завершенню виставки сталінська турбота торкнулася українських художників – в листопаді 1936 р. були ув'язнені М. Бойчук та В. Седляр [303]. Репресії прокотилися коридорами Інституту фольклору Академії наук УРСР, очолюваного А. Хвилею, де було «...немало контрреволюційної націоналістичної погані» [331]. Терору зазнали не лише науковці та художники, а також картини. Український дослідник культури С.І. Білокінь виявив документи, які переповідають обставини масового вилучення картин українських художників з музеїв Києва – І. Падалки, В. Седяра, К. Гвоздика, І. Липковського, С. Налепінської-Бойчук, Ж. Діндо, Дніпропетровська – М. Котляревської, О. Довгаля, І. Падалки [570,с.376-379]. Вилучення відбувалися в інших містах, а критерієм відбору слугували політико-ідеологічні мотиви («гетьманщина», «силуети імператорів», державний герб Центральної ради тощо).

На авансцену нового радянського мистецтва виходили інші твори. Архітектор Л. Бяллер, скульптори Г. Пивоваров, Е. Фрідман, Ю. Білостоцький виготовили у 1938 р. макет пам'ятника героям-комсомольцям Трипілля. На барельєфі зображено «вождя, стратега, воїна» Сталіна, який повчає молодих бійців [316], а також оперезаних кулеметними стрічками комсомольців, які виявилися добре озброєними, але битву програли. Російський радянський художник О. Герасимов опублікував на сторінках журналу «Малярство і скульптура» звернення до українських художників.

«Ми ні на хвилину не повинні забувати, – наголошував він, – що вороги народу, їх прихвосні багато нашкодили нашому радянському мистецтву. Вилазки формалістів, якщо вони тепер не можуть поводитись відкрито, роблять нишком. Мов нічна тать, вони продовжують свою роботу» [321]. Великої шкоди мистецтву завдали органи політичної цензури, уніфікаторська політика партії в галузі образотворчого мистецтва, репресії проти творчої інтелігенції, яку ламали ідейно і фізично.

Політична цензура в галузі мистецтва виконувала звичну ідеологічну функцію, яка у 20-х років вирізнялася контрольнo-профілактичними заходами, а протягом 30-х років карально-репресивними методами. Об'єктом політично-ідеологічного нагляду були тексти (сценарії кінофільму та драматичні твори – п'єси, вистави), гра акторів, загальна ідея видовища, плакати, а також світоглядні та концептуально-творчі установки режисерів кіно і театру, художників. Діяли чотири рівні політцензури – партійна, головлітівська, самоцензура митця, колективні форми за галузевим принципом (художньо-політичні ради при студіях, театрах, видавництвах). До радикальних методів «цензурної репресії» належали вилучення худтворів та заборона постановки п'єси, демонстрації картин, а до попереднього контролю – політредагування сценарію, доповнення сюжетів, «догравання» переробленої ролі, вилучення окремих елементів скульптурно-монументальних споруд та перевиготовлення плакатів.

Ідеологічний нагляд за мистецтвом відбувався під «партійним проводом», спрямований на встановлення міфологеми про «светлий путь» не лише радянського кіномистецтва, театру, живопису, а передусім про адекватність і реалістичність справжнього «щасливого життя» радянських людей в країні рад. Принцип соцреалізму та система цензури формували квазі-мистецтво, а творча інтелігенція виконувала «соціальне замовлення» влади, не маючи умов для розвитку справжнього мистецтва.

РОЗДІЛ 5

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

5.1. Системний контроль за газетами і журналами

Інформування суспільства належало до пріоритетної ділянки ідеологічної роботи партійних органів, які здійснювали через пресу агітацію і пропаганду, формування комуністичної свідомості, нав'язуючи схеми, догми, ідеологеми, стереотипи, міфологеми про перевагу соціалізму над капіталізмом. Періодична преса (газети, журнали), бюлетені РАТАУ–ТАРС, програми радіомовлення виконували політично-ідеологічні функції монопартійної системи влади, уніфікуючи інформативний простір шляхом цензурного нагляду за публікаціями та ефіром.

В історіографії історії культури цей аспект повсякденного життя радянського суспільства залишається «білою плямою», позаяк тема радянської цензури в галузі художнього та політичного мовлення не досліджувалася, а преса висвітлювалася в контексті соціалістичного будівництва, виховного засобу партійних структур. Важливо з'ясувати специфіку функціонування радіоцензури, організаційні форми контролю за періодикою, телеграфними агенціями, тобто засобами масової інформації, виявити їх спільні та відмінні ознаки.

На початку 20-х років, коли існували жалюгідні рештки так званих опозиційних партій (укапісти), а НЕП породжував «зміновіхівські» настрої серед інтелігенції і певних категорій службовців, ЦК РКП(б) рекомендував 28 листопада 1921 р. «...негайно переглянути склад партійних, радянських редакцій, увівши туди партійно-витриманих, політично підготовлених працівників» [819,с.78]. Протягом 1921–1922 рр. було ухвалено чимало постанов, які стосувалися розвитку ідеологічних засад «партійно-радянської преси», розглядаючи її невід'ємною складовою частиною «загальнопартійної роботи». 22 лютого 1924 р. ЦК РКП(б) видав спеціальну постанову «Про посилення партійного керівництва пресою і

роботою видавництва» [819,с.110], тобто встановлював безпосередній політичний контроль за газетним і журнальним матеріалом.

Політична цензура в Україні розпочалася своєю діяльністю саме з нагляду за пресою, створивши 29 серпня 1922 р. ЦУД при НКО УСРР. Зокрема, його керівник І. Кулик просив 4 березня 1923 р. Харківську губпрокуратуру притягти до відповідальності редколегію газети «Харьковский понедельник» за «спотворення дійсності» [26,арк.1]. На цьому наполягав також нарком освіти В.П. Затонський. ЦУД звернув увагу деяких редакцій газет на порушення військової таємниці, які видрукували інформацію про відправлення з одеських портів італійських парохідів з ячменем та гречкою. Весною 1923 р. «Волынский пролетарий» опублікував інформацію про перехід озброєної банди через р. Случ, про місце її знаходження, порушивши таким чином вимоги військової цензури. Існував перелік інформації, яка не підлягала оголошенню, тому ЦУД одразу реагував на появу її у пресі. Наприклад, газета «Більшовик» повідомляла про експорт 200 вагонів жита, 110 вагонів пшениці, 35 вагонів ячменю до Прибалтики [34,арк..322]. На Київщині щодня виходило 23700 примірників газет та журналів, тому переглянути кожен з них було неможливо.

Органи політцензури першої половини 20-х років особливу увагу приділяли емігрантським газетам: «Дни», яку видавав в Берліні О.Ф. Керенський у 1922–1925 рр.; «Накануне», хоч і займала прорадянську позицію та фінансувалася радянським керівництвом; «Современные записки» – друкований орган правих есерів; «Русь» – газета «правокадетської групи», «За свободу», «За родину и свободу», редактором і засновником яких був Б. Савінков [297,с.45]. Особливості політичного нагляду за «білогвардійськими» емігрантськими газетами досить вичерпно показано в статті А.В. Блюма, яка вийшла у 1991 р. [573].

Радянська преса підлягала системному ідеологічному контролю, але не кожної газети чи журналу, а через політичний інструктаж редколегій, редакторів. Влітку 1923 р. газета «Пролетарий» мала наклад 17500 примірників, «Красное знамя» 3500, «Більшовик» (Київ) 4530 [604,арк.11], а загалом в Україні виходило у 1924 р. 33 газети, крім центральних, з них 9 губернських, 21 окружна, у тому числі 10

українською мовою [10,арк.4]. Полтавська газета «Голос труда» друкувала фельетони Остапа Вишні, які подобалися селянам. При оргвідділі ВУЦВКу діяло Бюро газетних вирізок (БГВ), яке вивчало пресу за конкретними рубриками: безпартійні конференції, земельне питання, освіта, загальні питання, директивні статті про політичне та соціально-економічне життя, праця, кооперація, торгівля, страхування, спрощення держапарату, постачання, промисловість. Завбюро була у 1923 р. І. Левитська, спрямовуючи групу на вивчення різного роду публікацій. Бюро готувало презведення. Так, 1 березня 1923 р. у випуску №1 аналізувалася стаття газети «Пролетарий» про епідемію захворювання на туберкульоз серед студентів, тому що вони отримували калорій у 3 рази менше необхідної норми [4,арк.37]. БГВ вивчало громадські настрої, інформувало партійно-контрольні органи – ДПУ, прокуратуру, здійснюючи цензуру за суспільством шляхом аналізу преси. У вересні 1923 р. почало діяти Центральне бюро вирізок, тобто виникла певна система, основним завданням якої було вивчення газет, систематизація інформації, постачання нею наркоматів, виявлення політичного матеріалу, особливо про «куркульський бандитизм». 18 вересня 1923 р. газета «Волинский пролетарий» опублікувала статтю про те, чому держава вишукує кондиційне зерно для експорту. Наркомпрод УСРР звернувся до Волинського губпродкомісара з таємним листом, у якому радив уникати подання та друку інформації про експорт зерна, яке селяни здавали в якості сільгосподатку, тому «..в газетах пропонується Вам не розвивати цього питання» [3]. Циркуляри Головліту 1924 р. також забороняли друкувати відомості про структуру ОДПУ, про аварії поїздів, про регулювання цін. Не підлягали оголошенню твори Б. Савінкова та матеріали про нього. 9 січня 1925 р. секретаріат ЦК РКП(б) заборонив випуск чисел №28–29 журналу «Крокодил», у якому були карикатури на роботу партосередків [198,с.49].

Джерелом висвітлення політичного контролю за пресою є записи до «Щоденника» С.О. Єфремова. Він згадує газети «Більшовик», «Пролетарська правда», «Вісті ВУЦВКу», які спотворювали не раз його інтерв'ю, а також А.Ю. Кримського, М.С. Грушевського. Статті, які друкували газети проти окремих учених ВУАН, він вважав замовленими, особливо «...Клепатський виконував

замовлення: редактор «Більшовика» не хотів містити його статті, а звелів йому це зробити Губком» [645,с.142]. Академік С. Єфремов глузує з пропаганди так званої «свободи друку» в УСРР, потішаючись від публікацій різних відгуків іноземних комуністів. Його висловлювання про цензуру у 1924 р. є досить вичерпними, які передають відносини автора і цензора – політредактора видавництва, редколегії часопису, газети. У записах 1925 р. згадується стаття В. Десняка проти С. Єфремова, а загалом до нього доходили газети «Діло» та емігрантські, тобто вони оминали цензуру. 14 січня 1927 р. С. Єфремов прочитав заборонену статтю М. Хвильовго «Україна чи Малоросія», але саме того дня ДПУ описало його бібліотеку в Академії. Під час фактичного вилучення його книг, журналів, газет він виголосив співробітникам ДПУ: «Я, кажу, маю діло з цензурою з 90-х років: бачив усяких цензорів – і розумних, і дурних, і придир, і потульних, але такої цензури, як тепер, воістину ще не бувало» [645,с.454].

27 березня 1927 р., тобто на десятому році революційних перетворень, серед яких мали бути демократичні гасла про «свободу слова», Головліт під грифом «цілком таємно» видав черговий циркуляр, яким заборонив друкувати в газетах та журналах інформацію про сумні перспективи врожаю зернових культур, про експорт хліба, про існування в СРСР різних видів цензури, про структури ОДПУ, про випадки самогубств, про місцеперебування членів уряду, про девальвацію червінця [297,с.119]. У грудні 1927 р. Головліт, демонструючи власне бачення «свободи слова» в СРСР, доповнив «Перелік відомостей, які не підлягають оголошенню» новими тематичними блоками: про страйки, демонстрації, маніфестації, безлад, про політичні настрої серед робітників та селян, про сутички з селянами, про розпуск «куркульсько-буржуазних рад», про репресії проти них, про кількість політичних злочинів, про вироки з оголошенням смертної кари по них, про адміністративні висилки [297,с.132-133]. Органи цензури, судячи з нового переліку, очевидно, готувалися до XV з'їзду ВКП(б), який розглядав одне з ключових питань – політики щодо села та колективізації селянських господарств. Категорично заборонялося друкувати в газетах будь-яку інформацію, яка дискредитувала роботу «...попереднього і наступного контролю друкованого матеріалу, а також матеріали,

які розкривають існуючі форми і методи цензурної роботи» [297,с.133]. На початку січня 1928 р. Головліт наклав чергове табу на публікацію в пресі про внутріпартійне становище ВКП(б), про арешти і заслання опозиціонерів, про непорозуміння «між верхами і низами в партії», про замаху і повстання в СРСР, «брехливі» та дискредитуючі статті про вождів революції, про релігію, містику, про жебрацтво та бідкування населення, про його невдоволення, а також статті загальнотеоретичного спрямування проти комунізму та радянського ладу [297,с.135]. Вичерпний перелік заборон, після якого «свобода слова» була лімітована спеціальними інструкціями.

3 січня 1928 р. секретар ЦК КП(б)У О.В. Медведєв, секретар відділу преси ЦК КП(б)У Ф. Гладков та заввідділом преси А. Хвиля надіслали редакторам газет таємного листа, у якому рекомендували «...виявити й виставити на громадське осудовисько осіб, конкретні причини, конкретних носіїв того «благополучія» завдяки якому темп хлібозаготівель став катастрофічно падати» [132,с.2]. Разом з тим заборонялося «припускати паніки», але позитивно висловлюватися про паї в кооперації, про єдиний податок, селянську позику, про підвищення темпів хлібозаготівель. 8 січня 1928 р. В.М. Молотов радив «нацкомпартіям» обережно висвітлювати стан ринку промтоварів, не допускати до друку обговорення проблеми підвищення хлібних цін, уникати висвітлення негативних явищ в хлібозаготівлі, не подавати інформацію про постачання споживаючих районів хлібом, про дефіцит промтоварів, не писати про поганий урожай зернових, щоб не викликати панічні настрої у населення. З'явилися також поради секретаря ЦК КП(б)У П.П. Любченка, який обурювався з того, що «...преса не завжди самостійно політично орієнтується» [314,арк.9]. Однак на шпальтах «Вістей ВУЦВКу» з'явилися тоді фельєтон О. Вишні про жалюгідне матеріальне становище сільських педагогів, яких звільнили з роботи без надання пенсії, відтак вони працюють прачками, щоб «...з голоду не вмерти» [314]. Про хлібозаготівлі вимагали писати обережно, а в лютому 1928 р., судячи із запису С. Єфремова, нарком освіти А.В. Луначарський на сторінках «Вечернего Києва» «пропагує гомосексуалізм», усе так, що «...лишається йому з'явитися з одним із своїх любасів до ЗАГСу і взяти формальний шлюб» [645,с.592]. Сарказм С. Єфремова був зрозумілий: він просто ненавидів комісарів, навіть такого

освіченого, яким був А.В. Луначарський. Радянська цензура діяла системно, хоча залежала від різних кампаній, але вона не могла заборонити друк статті самого наркома освіти. Записи «Щоденника» С. Єфремова за 1928–1929 рр. майже через день висвітлювали нагляд цензури за друкованим словом.

Восени 1929 р. в Україні виходила 101 газета з місячним накладом понад 32 млн. примірників, не враховуючи заводських, з них центральних – 45%, окружних – 55%, а українською мовою 76,2% [137,арк.12]. Таку кількість преси перевірити було складно. Наприклад, газета «Радянське село» мала тираж 248 тис., одержувала на рік 150–200 тис. сількорівських листів, 25 тис. справ про зловживання службово-посадових осіб [139,арк.14], але вони не потрапляли на сторінки газети, крім перевірених. В інституті радянського будівництва при ЦВК СРСР, директором якого з 1929 р. був Л.М. Каганович, діяло бібліографічне бюро, яке відстежувало публікації в пресі, проглянувши за десять місяців 1928 р. 30188 газет, зробивши 110 тис. вирізок [135,арк.47].

Готуючись до всесоюзної наради з питань агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи, ЦК КП(б)У накреслив тези, у яких з'явилися заклики «проти правої опозиції», «проти класового ворога – непмана, куркуля», а також термін «російський великодержавний націоналізм» та «український націоналізм». Вони слугували редакторам газет за критерій політичного тлумачення друкованої [134,арк.8], засвідчували необхідність «...підсилити та поліпшити партійний провід пресою». Газети справді стали ареною для викриття «шкідництва» на ідеологічному фронті [415]. Це стосувалося також і журналів, які ототожнювали з «...легкою гарматою в ідеологічній нашій боротьбі, в боротьбі за соціалістичне будівництво, за радянську культуру, і йде він слідами газети, виконуючи ту саму роль, що й вона, тільки ґрунтовніше й глибше» [18,с.4]. Український журнал пізніше з'явився порівняно з газетами, але у 1929 р. їх виходило 232, з них 17% педагогічних, профспілкових – 11%, право та будівництво – 9%, сільське господарство – 9%, техніка – 4%, загального змісту – 7,3%, решта з історії, географії, економіки [837,с.5]. До літературних журналів були віднесені «Життя й революція», «Червоний шлях», а також «Авангард», до «...яких доводиться застосовувати

хірургічні способи». Вони дійсно стали зброєю на ідеологічному фронті, а цензори – їх санітарами.

Літом 1930 р., щоб уникнути друкування інформації про масові акції протесту селян, Головліт надіслав до районних підрозділів інструкцію «Перелік з охорони державних таємниць в пресі». До них належали факти відомості про страйки, антирадянські виступи, маніфестації [217, с.284]. Заборонялося висвітлювати масові форми спротиву «куркулів», друкувати статистику «терористичних актів куркульства», факти замаху на сільських активістів, а арешти «куркулів» – дозволялося. В циркулярах Головліту розписувалися обов'язки та права його уповноважених при видавництвах та політредакторів. Він вимагав попереднього контролю за періодичними виданнями, відслідковуючи інформацію про обороноздатність країни, про таємні постанови уряду, а також про розвиток економіки країни, про експорт, імпорт. 21 лютого 1931 р. культпропвідділ ЦК КП(б)У скликав нараду редакторів газет. На ній виступив П.П. Любченко, нагадавши редакторам про їх обов'язки та функції, «...позаяк наша преса повинна не тільки вміти показати Промпартію, СВУ і інші контрреволюційні організації, що готовили удар, на низах – боротися зі шкідницькими елементами, саботажником» [18,арк.220].

На початку квітня 1932 р. культпропвідділ ЦК КП(б)У надіслав циркулярного листа редакторам газет, у якому застерігав їх від ігнорування «правил літконтролю», тобто безпосередньо закликав до цензурного нагляду за друком. «Враховуючи «ідеологічні прориви», культпропвідділ ЦК КП(б)У запропонував наступні заходи: «1) Організувати роботу редакцій газет таким чином, щоб усунути всяку можливість проникнення до друку державних таємниць; 2) Підсилити пильність при редагуванні всіх матеріалів, що їх друкують в газетах та неухильно додержуватися існуючого переліку питань, що складають військову та економічну таємницю; 3) Редакторам газет встановити щільний контакт з міськ та райлітами; 4) МПК і РПК вжити заходів, щоб рішуче усунути всілякі перешкоди у відповідальній роботі органів літконтролю» [147,арк4]. Партійні органи підпорядкували не лише пресу, а також цензуру, яка організаційно належала до Наркомосу.

Партійна цензура відслідковувала факти «прориву ідеологічного фронту», тобто потрапляння до преси «шкідливої інформації». Наприклад, 15 березня 1933 р. газета «Геть неписьменність» опублікувала матеріал «Радянська країна вийшла на одне з перших місць серед найкультурніших країн», який викликав обурення завідуючого газетно-журнальним сектором культпропвідділу ЦК КП(б)У «т. Чередника». Партноменклатурник зауважив, що стаття не розкрила «класової природи країни», її відмінності перед капіталістичними країнами, а лише показала культуру, ніби «...культурні капіталістичні країни теж» [152,арк.49]. 16 листопада 1933 р. він радив редакціям газет ретельно висвітлювати наслідки «чистки партії», виокремлювати сюжети про ідейно-політичне виховання співчуваючих [151,арк.12].

Основним політичним цензором був Й. Сталін, який редагував не лише газети і журнали, він відредагував радянське суспільство згідно ленінізму та сталінізму. Історики та архівісти опублікували листування Й. Сталіна та Л.М. Кагановича, яке свідчить про їх особисте корегування преси, утаємнення різної інформації про трагічні наслідки політично-економічних експериментів. 6 серпня 1931 р. Сталін в листі до Л.М. Кагановича звертав увагу на необхідність «...марксистсько-ленінської обробки членів партії» та контролю за газетою «Правда» [285,с.37]. Опубліковане між ними листування за 1931–1936 рр. розкриває основні шаблі становлення їх особистої цензури, залежності усієї системи політичного контролю від суб'єктивного тлумачення подій вищою ланкою партноменклатури. Формальний текстологічний аналіз їхніх листів демонструє необмежену владу Сталіна, його диктаторські повноваження, про що свідчать наступні висловлювання: «змусьте «Правду», «зобов'язати «Правду», «не давати в пресі», «полити брудом», «ретельно наглядати», «як це висвітлювати», «друкувати не варто». Зустрічаються визначення функціонального спрямування: «обробка громадської думки СРСР» [285,с.396].

Особливе піклування Сталін виявляв до редакції газети «Правда» – центрального друкованого органу ЦК ВКП(б). 22 серпня 1931 р., відповідаючи на зауваження Сталіна, Л. Каганович запевнив його у тому, що «...буду більш ретельно наглядати» за діяльністю «Правди» [285,с.59]. Газета «Правда», редакційною роботою якої керували М.М. Попов та Л.З. Мехліс, не друкувала «Дискусійних

сторінок», які мали місце за життя та після смерті Леніна, але виявляли певну довільність оцінок поточної політики, тому Л. Каганович мав з ними «міцну і ґрунтовну бесіду».

Партійні друковані часописи не підлягали цензурі Головліту, особливо постанови політбюро та ЦК ВКП(б), за якими слідкували власні структури Центрально-контрольна комісія та відповідні підрозділи ЦК партії. Головліт підпорядкувався партійним органам. 5 вересня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) реорганізувало діяльність Головліту, звільнивши його апарат від попереднього політико-ідеологічного контролю, але зосередивши увагу на видавництвах та «виході літератури»[217,с.54]. Партія здійснювала системний нагляд за цензурними органами, відтак вказівки Й. Сталіна були цілком закономірними.

Особисто слідкуючи за ключовими періодичними виданнями, Сталін дуже гостро реагував на порушення вимог політичної цензури. Так, 5 червня 1932 р. він надіслав листа членам політбюро ЦК ВКП(б), у якому дав категоричну оцінку статті О. Ярославського про недоліки в роботі партійного керівництва Івановської області РСФРР [481], де відбувся страйк робітників, хоча «старий більшовик» не згадував його, однак підкреслив відсутність належного матеріального забезпечення. «Протестую проти публікації в «Правді» статті Ярославського про виступи робітників в Іваново-Вознесенську і зміну там парткерівництва. Стаття, – наголошував Сталін, – явно неправильна з фактичної сторони і шкідлива політично. Своєю статтею Ярославський дав іноземним кореспондентам можливість писати про «новий Кронштадт», ніби «продиктований останнім рішенням ЦК і РНК про колгоспну торгівлю». Хто дав Ярославському право виступати з подібною статтею, яка завдає шкоди партії і явно сприяє нашим ворогам?». Ветеран партії, історик і громадсько-політичний діяч, яким був О. Ярославський, намагався привернути увагу партії до жахливого матеріального становища робітників текстильної галузі, але зустрів рішучий опір політцензора Сталіна.

6 червня 1932 р. Л. Каганович, щоб догодити Сталіну та вислужитися перед ним, писав таке: «Ваша оцінка статті Ярославського абсолютно правильна, завтра викличемо правдистів, ухвалимо засуджуючу постанову. Мені здається, треба б

Ярославського від «Правди» звільнити» [285,с.143]. До «справи Ярославського» повернулися 7 червня 1932 р. Саме тоді Л.М. Каганович інформував Сталіна про вирішення питання довкола публікації статті старого більшовика. «Сьогодні ж, – писав Л. Каганович, – ми обговорили питання про статтю Ярославського. Викликали бюро редколегії. Він сам, не дивлячись на наші виступи і пояснення, не зрозумів своєї помилки, що саме своєю статтею він допоміг ворогам. Обговоривши, ми ухвалили наступне рішення: а) Визнали статтю т. Ярославського відверто помилковою, неправильною з фактичної сторони і шкідливою політично. б) Вказали бюро редакції «Правда» на те, що вона припустила помилку, помістивши цю статтю на сторінках «Правди». в) Звільнити т. Ярославського від роботи в якості члена редакції «Правди».

Думаю, що ми вчинили правильно, звільнивши його від «Правди» і «Правду» від нього.Ви абсолютно праві, що він не вміє користуватися зброєю газети, він до останньої миті не зрозумів своєї політичної помилки» [285,с.147]. Категоричність оцінок та звільнення з редакції газети «Правда» її ветерана, не кажучи про ветерана партії, свідчило про репресивний характер партійної цензури. Того ж самого дня Й.Сталін погодився на звільнення О. Ярославського з «Правди», а також радив Л. Кагановичу усунути публікацію всіляких фейлетонів, якими особливо бавився Д. Бедний, а натомість започаткувати рубрику «Листи робітників і селян» [285,с.149]. Сталінські поради виконувалися, але не всі листи селян, особливо про факти голоду в РСФРР та УСРР, йому надавали. Пропозиції Сталіна, які розпочиналися словами «зобов'язати «Правду», стосувалися позитивного висвітлення розвитку промисловості, щоденного випуску тракторів, пуску нових заводів, домен, тобто він зобов'язував її писати про «світле майбутнє». Вражає те, що листи Сталіна, які Л. Каганович виносив на засідання політбюро, ставали партійними директивами, впливали безпосередньо на пресу, роботу редакторів. Газета «Правда» перетворилася на друкований орган сталінської «правди» про соціалістичне будівництво, відредагований головним політредактором СРСР. Він добре володів «зброєю преси», використовував її у боротьбі з конкурентами та опонентами. Наприклад, 20 жовтня 1932 р. драматург В. Кіршон просив Сталіна

видати статтю про необхідність розгортання самокритики серед письменників, тому вождь без вагань написав Л. Мехлісу таку резолюцію: «Треба негайно опублікувати» [184,с.268].

Підтримуючи «ідеологічно витримані» статті, Сталін накидався на «фальсифікаторів» і «ворогів», особливо серед іноземних кореспондентів. Він умовив французького письменника А. Барбюса, американського журналіста У. Дюранті та інших – писати замовні статті і репортажі про економічне диво в СРСР, навіть переконати колишнього прем'єр-міністра Франції Е. Еррію про успіхи соціалістичного ладу, але скаженів від гніву, коли решта журналістів писала правду. Влітку 1932 р. Сталін знав про масовий голод в Україні, тому що особисто одержав листи від В.Я. Чубаря та Г.І. Петровського з викладом обставин та причин цієї катастрофи [675,с.212]. 6 липня 1932 р., коли розпочалася Всеукраїнська конференція КП(б)У, Молотов та Каганович радилися зі Сталіним стосовно характеру висвітлення в пресі її матеріалів. «Виникає питання, – підкреслювали вони, – як це висвітлювати в пресі. Щоб не давати підстав іноземній пресі, вважаємо потрібним дати виклад цієї критики в нашій пресі у стриманих тонах без друкування фактів про становище в поганих районах» [285,с.219]. Напередодні конференції Сталін особисто вказував Кагановичу як треба висвітлювати підсумки весняної сівби. «В статті треба підкреслити, – наголошував він 22 червня, – що зведення Наркомзема документально встановлюють повну перемогу колгоспів і радгоспів в сільському господарстві...» [285,с.187]. Для преси мав оптимістичні висловлювання, а на партійному з'їзді демонстрував недоліки колгоспної системи, яка не пододала зернової проблеми, хоча Сталін сподівався на неї.

Ідеологічно виважену самокритику Сталін підтримував, тому і дозволив друкувати статтю В. Кіршона, але не сприймав критики соціалістичного ладу з боку іноземних журналістів. Зокрема, 15 липня 1932 р. Сталін довідався про те, що кореспондент газети «Нейс Фрей Прес» Бассехес написав «огидний пасквіль» на «радянську економічну політику», про використання примусової праці політв'язнів на лісоповалах, про недоліки госпрозрахунку. Його мали депортувати з СРСР, але залишили. «Тепер, – шаленів від гніву Сталін, – він знущається з приводу позики та

колгоспної торгівлі. А ми мовчимо, ніби ідіоти, і терпимо брехню цього цуценяти капіталістичних лавочників. Біль-шо-ви-ки, хе-хе...» [799,с.225]. Попередні висловлювання Сталіна стосовно преси були дипломатично виваженими, політично непохитними та емоційно стриманими, але цього разу публікації Бассехеса його «дістали». Він запропонував «...полити брудом цю капіталістичну мерзоту на сторінках «Правди» та «Известий», а згодом «...вигнати його з СРСР» [799,с.226]. Бассехеса вислали лише у 1937 р., тобто через 5 років, щоб не знімати політичного галасу, не зосереджувати зайвої уваги західної преси довкола голоду, репресій, карткової системи постачання робітників хлібом тощо. Переслідувань зазнав також британський журналіст Д. Керет, який інформував Європу та Америку про жахливий голод в Україні [873].

Ставлення органів політцензури до іноземних журналістів було однозначно негативним, навіть ворожим, але вони не мали засобів впливу на них. Інша справа іноземні відділи радянських періодичних видань, співробітники яких, за вказівкою Кагановича, пережили чергову політичну чистку протягом серпня 1932 р. Кожен крок іноземних кореспондентів відслідковували працівники ОДПУ, інформуючи партійні органи. Одержавши таке спецдонесення, Сталін запитував 19 лютого 1933 р. Молотова і Кагановича: «Чи не знаєте, хто дозволив американським кореспондентам в Москві поїхати на Кубань? Вони сфабрикували мерзенність про становище на Кубані (див. їх кореспонденції). Треба покласти цьому край і заборонити цим панам роз'їжджати по СРСР. Шпигунів і так багато в СРСР» [285,с.307]. На Кубані та в Україні був Д. Керет, а можливо й інші журналісти, про яких згадував Сталін.

24 вересня 1933 р. питання пересування «інкореспондентів» територією СРСР порушив Л. Каганович, запропонувавши Сталіну встановити «...порядок надання дозволу у кожному конкретному випадку, допускаючи більш часті виїзди кореспондентів» [285,с.361]. Порядок їх поїздок встановило політбюро ЦК ВКП(б) 23 лютого 1933 р., згідно якого дозвіл на конкретну поїздку до населеного пункту видавало Головне управління міліції. Зневага Сталіна до іноземних журналістів та

газет мала політико-ідеологічну мотивацію, а також особисту, позаяк не кожен виконував соціальне замовлення Кремля.

5 жовтня 1932 р. кремлівський кабінет Сталіна відвідав французький письменник Анрі Барбюс, стенограма розмови між ними була видрукувана у 3-х примірниках під грифом «цілком таємно». Бесіда, яка не була опублікована у «Творах» Сталіна, стосувалася роботи Амстердамського конгресу, спрямованого на висвітлення загрози «імперіалістичної війни» проти СРСР, особливо через журнал «Монд», яким керував А. Барбюс. Сталін запропонував видавати спеціальний інформаційний бюлетень для висвітлення діяльності Комітету, Інтернаціонального виконавчого бюро та секретаріату Амстердамського конгресу, а також надати фінансову допомогу для становлення такого часопису. А. Барбюс, як зазначалося в записку бесіди, висловив захоплення від побаченого в СРСР та зворушення про «...самого тов. Сталіна, котрий насправді виявився також добросердною людиною» [184,с.256]. А. Барбюс мав відвідати Дніпробуд, щоб переконатися в масштабності промислового розвитку СРСР. 23 жовтня 1932 р. О. Стасова та М. Шверник привезли від «радянських робітників» 385 тис. франків для підтримки літературних починань А. Барбюса стосовно «амстердамського руху». Запис розмови А. Барбюса та Сталіна було вилучено з колекції документів, які особисто надсилалися до Парижу, а перевірені матеріали мали повторно направити дипломатичною поштою журнал «Монд» щедро фінансувався з державного бюджету СРСР (455 тис. фр. у валюті) [184,с.288], тому А. Барбюс погодився писати біографію Сталіна. У зв'язку з цим була створена редакційна група, яка мала здійснювати підбір матеріалу для написання біографії. Радянський видавець Н. Рабичев, якому було доручено друк майбутньої книги, радився 8 грудня 1932 р. із секретаріатом Сталіна, а також запитував Д.З. Мануїльського стосовно політичної надійності французького письменника. «Тов. Мануїльський вважає, – підкреслював Н. Рабичев, – що А. Барбюсу цю справу доручити можна і варто, він напише те, що йому порадять, зокрема, про боротьбу з троцькізмом» [184,с.270]. На рукопис А. Барбюса «Сталін» була написана розгорнута редакційна рецензія керівника Агітпропу ЦК ВКП(б)

О.І. Стецького, надіслана авторові книги 28 вересня 1934 р.[184,с.324], тобто тривала ретельна цензорська діяльність.

Гнівною виявилася реакція Сталіна на книгу американського сільськогосподарського магната Томаса Кемпбелла «Росія: ринок чи загроза», яка з'явилася 1932 р. В основу книги було покладено інтерв'ю Сталіна, записане Т. Кемпбеллом 28 січня 1929 р., яке в СРСР не друкували. Одразу після бесіди Сталін дуже ретельно відредагував текст, доповнив сюжети про іноземний кредит, а також зазначив, що все це не для преси. В листопадовому числі 1932 р. в одному із «троцькістських» журналів з'явилася передова стаття, у якій розповідалося про книгу Т. Кемпбелла, про його враження від зустрічі зі Сталіним. 30 листопада 1932 р. журнал «Большевик», щоб упередити зарубіжні видання друкує текст розмови Сталіна і Кемпбелла, але в редакції Сталіна від 1 березня 1929 р. [799,с.148]. Він потрапив до зібрання його творів. В книзі Т. Кемпбелла не було повного тексту інтерв'ю зі Сталіним, що дозволило більшовицькому лідерові критично відреагувати на її появу та коментар в зарубіжному «троцькістському» журналі. Передмова, яку Сталін написав до видання тексту розмови, мала назву «Пан Кемпбелл прибріхує», у якій він використовує категоричні оцінки: «нісенітниця», «фантазує», «прибріхує» [799,с.279-281]. Викриваючи «брехню» американського бізнесмена, Сталін виконував функцію політцензора.

Зовнішньоекономічні питання СРСР, але в бажаному для Сталіна контексті, показав У. Дюранті, котрий записав 25 грудня 1933 р. інтерв'ю з ним. Вони зустрічалися і раніше, але цього разу слухняний американський журналіст мав донести керівництву США інформацію про кредитоспроможність СРСР. Фактично Сталін закликав ділові кола США надати кредит для розвитку радянської золотовидобувної промисловості, металургії, гарантуючи його повернення, позаяк ці галузі швидко розвивалися. У. Дюранті пригадав зустріч зі Сталіним у 1930 р., коли йшлося про економічну кризу капіталізму, а вождь зазначив тоді, що ця криза не остання. Він висловив думку про підтримку Ліги націй, тобто про готовність СРСР стати її членом, що і відбулося у 1934 р., а також запевнив журналіста про остаточне вирішення проблеми розвитку сільського господарства. Інтерв'ю було опубліковано

4 січня 1934 р. в газеті «Правда», а У. Дюранті видав низку статей на Заході про бурхливий розвиток радянської економіки. Журналіст запитував його про відношення з Кореєю та Японією, а напередодні зустрічі з ним Сталін писав Кагановичу та Молотову про необхідність «...підготовки та обробки громадської думки СРСР і всіх інших країн стосовно і взагалі проти мілітаристів Японії» [184,с.396].

Руйнівні наслідки сталінської колективізації та політики розкуркулення призвели до голоду 1932–1933 рр., які означали крах клану модернізації сільського господарства, тому завданням цензури було унеможливити просочування будь-якої негативної інформації до преси. На початку січня 1934 р. були заарештовані редактори газети «Дас нойе Дорф» та журналу «Нойланд», які висвітлювали негативні явища колективізації в районах німецької етноменшини в Україні [186,арк.72]. Газети оволоділи політичною риторикою репресивного спрямування: «українські націоналісти-контрреволюціонери», «агенти фашизму», «притуплення більшовицької пильності», «націоналістична пропаганда», «перекручення ленінської національної політики» [398]. Вони свідчили про те, що преса стала суб'єктом цензури, формуючи певним чином громадську думку, поширюючи ці жахливі ідеологеми в суспільстві. Політцензори виявили факт ігнорування газетою «Чорноморська комуна» існування «української радянської республіки», тому що стаття «Під прапором рад» була просякнута ідеями «великодержавності» [358,арк.11].

Найпринциповіші питання міжнародної і внутрішньої політики, які мала висвітлювати центральна преса, узгоджували безпосередньо зі Сталіним. Так, 31 серпня Л. Каганович, В. Молотов, М. Єжов, Д. Мануїльський, у зв'язку зі смертю у Москві А. Барбюса, радилися у Сталіна стосовно висвітлення в пресі похорон, а також чи варто «...давати в пресу оголошення від РНК». Сталін вважав, що оголошення треба «...дати від ЦК і РНК» [239,с.541]. За дозволом до Сталіна зверталися у зв'язку з публікацією постанови ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи та внутрішній розпорядок в початковій, неповній середній і середній школі» від 31 серпня 1935 р., стосовно висвітлення пресою конгресу

Комуністичного інтернаціоналу молоді у вересні 1935 р. Зокрема, Л. Каганович і В. Молотов пропонували схему висвітлення його роботи: основну інформацію подавала б «Комсомольська Правда», друкуючи щоденники з'їзду, передові статті до відкриття і після завершення роботи, детального викладу промов не публікувати [285,с.566]. Сталін погодився з таким висвітленням роботи конгресу КІМу. З ним радилися, коли друкували статті чи спогади, які стосувалися його родинного життя. Так було з публікацією в газеті «Правда» матеріалу про відвідування Сталіним рідної матері. Дивною була його відповідь 23 жовтня 1935 р. про зміст інтерв'ю кореспондента Дорофєєва з Кеке: «не берусь ні стверджувати, ні заперечувати. Не моя справа». Мама переповідала про виховання нею сина, про скруту, про гордість за нього, проте, що вона не пам'ятає, щоб він її коли-небудь ображав. Інтерв'ю опублікувала «Правда», але 29 жовтня він надіслав в ЦК ВКП(б) гнівного листа з цього приводу: «Прошу заборонити міщанській швалі, яка проникла у нашу центральну і місцеву пресу, розміщувати в газетах «інтерв'ю з моєю мамою і всяку іншу рекламну нісенітницю до портретів включно. Прошу позбавити мене від докучливої рекламної метушні цих мерзотників» [285,с.617]. Догодити вождю було важко, але чим могла обурити його публікація інтерв'ю?

Протягом 1936 р., судячи з листування Сталіна, постійно надходили звертання до нього за дозволом оприлюднювати постанови партії, видрукувати ту чи іншу статтю кореспондента, журналіста, письменника. З ним погоджували публікації стосовно висвітлення «процесу контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної групи» від серпня 1936 р., діяльності Г. П'ятакова перед його арештом [285,с.638]. З ним також радилися щодо висвітлення факту самогубства В. Томського. Сталін дозволив опублікувати інформацію, яка з'явилася в «Правді» 23 серпня, у якій зазначалося, що М.П. Томський, «...заплутавшись у своїх зв'язках з контрреволюційними троцькістсько-зінов'євськими терористами, 22-го серпня на своїй дачі в Большево покінчив життя самогубством» [285,с.640]. Володіючи пресою в СРСР, Сталін вдало маніпулював громадською думкою, використовуючи зізнання і каяття ще живих, але приречених жертв. Політична цензура і підступність тиранів співпрацювали і взаємодіяли. Публікації докола процесу над

«троцькістсько-зінов'євською» групою відбувалися за вказівкою та під контролем самого Сталіна, який став своєрідним шеф-редактором цього політичного дійства.

Преса в роки «великого терору» дійсно стала зброєю в руках Сталіна та його поплічників. На початку січня 1937 р. політцензура уважно переглядала статті про О.С. Пушкіна, приурочених до трагічної дати – 100-річчя смерті поета. Цензор визнав «контрреволюційним» використання перших слів з вірша «До Чаадаєва»: «Товариш, верь: взойдет она, звезда пленительного счастья», тому що виявилось: «зоря щастя ще не зійшла»[297,с.255]. Для тих, хто не потрапив до списків «ворогів народу» після лютого – березня 1937 р та протягом 1938 р., було великим щастям. Редактори газет не встигали викреслювати засуджених «шпигунів», «диверсантів», «троцькістів», які до подання верстки чергового номера газети були радянськими діячами, а ранком – «ворогами народу». У травні 1937 р. відділ друку ЦК КП(б)У інформував політичне керівництво республіки про «вихвалювання» різних «троцькістів» та надання газетами широкого розголосу їхніх промов. «Не дивлячись на неодноразові попередження і вказівки, – зазначалося у доповідній, – а також постанову ЦК ВКП(б) про неприпустимість у статтях, замітках і постановах про контрреволюціонерів троцькістів наводити, нібито для більшої яскравості їх висловлювання на сторінках газети, що таке наведення по суті є ніщо інше, як надання ворогам партії сторінок газети для пропагування своїх поглядів, все таки ряд газет це роблять» [163,арк.111]. До системного контролю над газетами долучилася надумана проблема про зажим «російської преси» в Україні. Зокрема, 30 жовтня 1937 р. Л. Мехліс інформував секретарів ЦК ВКП(б) та особисто Сталіна про те, що в союзних республіках, крім «керівних» газет національними, виходять російською мовами, а в Україні «нічого подібного немає» [184,с.482]. Справді газета ЦК КП(б)У «Комуніст» та «Вісті ВУЦВКу» виходили українською мовами, але вони представляли вищі органи партійно-радянської влади національної республіки, а прагнення видавати «керівну» російську газету означало відверту русифікацію центральної преси в Україні. Той же Л. Мехліс, який у 1937 р. очолював відділ преси та видавництв ЦК ВКП(б), фактично розігнав редакцію «Литературной газеты», призначив її повний склад, тому що його не влаштовував «ідейно-

політичний рівень» цієї впливової газети [184,с.489]. Серед рекомендованих ним редакторів була О.С. Войтинська – критик, літературознавець, до якої НКВС не мав претенцій, але вони з’явилися на початку 1939 р. Зокрема, 30 січня вона звернулася до Сталіна з покайним листом, у якому звинувачувала О. Фадєєва в наклепі. Вона фактично виконувала обов’язки редактора «Литературной газеты», а також «...одночасно вела розвідницьку роботу за завданням органів НКВС» [184,с.503], тому не могла відкрито говорити про ворогів. Її лист, як агента НКВС в редакції ключової газети, фактично розкривав механізм діяльності «прихованого» політцензора, демонстративно підкреслював прізвище діючих «ворогів народу» – завідуючого відділом преси ЦК ВКП(б) О.С. Нікітіна, П.П. Постишева з його щоденниками, спрямованого проти ЦК, І.М. Варейкіса, деяких журналістів. Кожна центральна газета, крім штатних політцензорів, мала внутрішніх агентів спецслужб НКВС: секретно-політичного відділу, Головного управління держбезпеки. Їх поєднання, яке особливо тісно переплелось у 1938–1939 рр., надало цензурним органам репресивних функцій. Головліт рекомендував провідним журналам «Литературный современник», «Звезда» ретельно переглядати рукописи, підвищити рівень критики. Політична цензура остаточно опанувала пресою, перетворила її на придаток партійних органів.

5.2. Інформаційно-функціональні завдання Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ)

Історія створення та діяльності Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ) не досліджувалася, особливо в контексті цензури за друкованим словом. 22 червня 1921 р. відбулося затвердження колегії РАТАУ у складі 4-х осіб: голови В. Нарбути, членів – О. Совіна, Русанова, Коковича. Організаційну структуру становили адміністративно-господарський, організаційно-інструкторський, інформаційний та художньо-агітаційний [121,арк.763]. Її подали на затвердження ЦК КП(б)У та ВУЦВКу. В губерніях існували відділення. 11 липня 1921 р. колегія РАТАУ просила Агітпроп ЦК КП(б)У виділити 30 продпайків для співробітників Одеського відділення, яке відчувало брак професійних «червоних журналістів». До реорганізації РАТАУ у червні 1921 р. в Україні діяло Укрроста, тобто філія РОСТА.

6 липня 1921 р. завагітпропвідділом ЦК КП(б)У І.Ю. Кулик надіслав до ВУЦВКу директивного листа, у якому зазначив таке: «1) Покласти ідейне керівництво РАТАУ на Головополітосвіту. 2) Тимчасово, до зміцнення апарату Головополітосвіти, залишити РАТАУ в дотеперішній залежності від ВУЦВКу. 3) З метою узгодження діяльності РАТАУ з Головополітосвітою і здійснення єдиного плану політично-освітньої роботи на Україні, зав РАТАУ повинен брати участь в усіх засіданнях колегії Головополітосвіти» [120,арк.158]. Так розпочиналася історія становлення та функціонування РАТАУ, основними завданнями якого були інформування газет та політично-освітня діяльність.

Структурно і функціонально РАТАУ підпорядковувалася Наркомосу УСРР, тому що Головополітосвіта належала до нього, а організаційно ВУЦВКу. Генеральним політдиректором виступав ЦК КП(б)У. 8 липня 1921 р. колегія Головополітосвіти заслухала доповідь В. Нарбути про організацію РАТАУ, а того ж самого дня агітпропвідділ ЦК КП(б)У запропонував агентству випуск усних показових газет та політичних інформзбірників [120,арк.172]. Колегія РАТАУ зверталася в ЦК КП(б)У з проханням про розмежування повноважень між Головополітосвітою та ВУЦВКом щодо регулювання його роботи, зберігаючи за першим ідейне керівництво, за другим суб'єктом адміністративно-економічні функції. Саме такою була пропозиція чергового директора РАТАУ О. Совіна. Одночасно з організаційним оформленням агентства відбувалася його оперативна діяльність. Зокрема, 12 липня 1921 р. РАТАУ звернулося до НКЗакордонних справ УСРР надіслати матеріал про російсько-українські переговори з Румунією для його розміщення в пресі, позаяк попередньо отриманий був дуже «викривленим і неможливим для друку» [123,арк.109].

Становлення інформаційної системи відбувалося в умовах економічної скрути та раціоналізації апарату, тобто «скорочення штатів». Реорганізація РАТАУ призвела до зменшення його апарату на 50%, тому колегія знімала з себе відповідальність за якість інформаційного телеграфування. 2 вересня 1921 р. агенція не могла передати циркулярного листа агітпропу ЦК КП(б)У обсягом 2000 слів, тому що інструкція дозволяла лише 600–700 слів. В губерніях, замість повноцінних

відділень, було залишено одного повноваженого. 5 вересня 1921 р. новий керівник РАТАУ Я. Цванкін доповів в ЦК КП(б)У про труднощі діяльності його установи. «Особливо значна робота належить Уповноваженому РАТАУ по збиранню інформаційного матеріалу і здійсненню контролю на телеграфі і радіо, – наголошував він, – особливо тепер у зв'язку з реорганізацією і слабкістю ще нової організації РАТАУ. Виконання цих складних і різновидних обов'язків Центrorатау поклав на самих відповідальних своїх працівників, членів партії, знайомих з апаратом РАТАУ та його функціями» [121,арк.23]. Він просив не скорочувати штат, тому що із 1974 працівників попереднього складу залишилося 121, а після 28 жовтня ще на 50%. Така кількість співробітників не могла швидко, як бажав О. Совін «по-американському», збирати та передавати інформацію для газет. Ототожнення РАТАУ з світовими інформагенціями (Ройтер, Вольт, ПолТА) мало формальну спільність, позаяк організаційно-технічно та функціонально воно суттєво відрізнялося від них.

Наприкінці жовтня 1921 р. структура РАТАУ дещо стабілізувалася. Керівник РАТАУ забезпечував загальне керівництво, політичне та адміністративне регулювання. Йому допомагав адміністративний відділ (25 осіб), а інформаційний (3 репортери, 9 редакторів, 4 перекладачі) здійснював основну функцію агентства: пошук, фіксацію, редагування та відправлення новин до газет. Існувало 4 відділення в УСРР – Київське, Одеське, Донецьке, Миколаївське та Московське в Росії. Початковий період становлення РАТАУ засвідчує історичний факт виконання ним політично-ідеологічних функцій, наявності цензурного контролю за телеграфними «звідомленнями» газет, зумовлених подвійним «ідейним керівництвом» з боку Головополітосвіти НКО УСРР та агітпропвідділу ЦК КП(б)У.

Юридичне оформлення РАТАУ відбулося 14 січня 1922 р., коли постановою ВУЦВКу було схвалено його статут. Основним завданням агентства було «...правильне і регулярне постачання точної й перевіреної інформації всім урядовим органам УСРР і всій періодичній пресі, яка виходить в межах республіки» [629]. Статут виписав повноваження цієї установи, яка діяла при ВУЦВКу на правах центрального відомства, її організаційну структуру, яку становили – інформаційний,

відділ внутрішньої, зовнішньої інформації, телеграфний. Діяльність зовнішніх представництв РАТАУ відбувалася «...під політичною контролею Н.К.З.С.» [629]. Системний політичний нагляд стосувався діяльності усієї установи, що було притаманним також для РОСТА, де партійний контроль забезпечував підвідділ друку ЦК РКП(б) [123,арк.7]. Технічні операції РАТАУ проходили через Уповнаркомпошт, а також Одеську та Миколаївську радіостанції. Вони вимагали передоплату за надання телеграфних послуг. Кількість газет за перше півріччя 1922 р. в Україні зменшилося у 20 раз, відтак райони не отримували політичної інформації РАТАУ, хоча оргбюро ЦК КП(б)У наполягало від установи постійного забезпечення усіх повітів України «політичними вісниками».

24 березня 1922 р. директор РАТАУ Я. Цванкін надіслав чергову доповідну записку в ЦК КП(б)У, підкресливши «...повну відсутність в РАТАУ комуністів і журналістів», а також скрутне фінансове становище установи [123,арк.71]. Крім грошей і комуністів-редакторів, Я. Цванкін волів бачити РАТАУ не відділом чи підвідділом ВУЦВКу, а лише діяти при ньому, тобто самостійною установою.

Функціональні суперечки існували у відносинах між РАТАУ та РОСТА. До 7 вересня 1922 р., як зазначав Я. Цванкін, РАТАУ діяло згідно його статуту як самостійний орган при ВУЦВКУ, перехоплювало закордонну інформацію від світових агенцій, отримувало з Варшави від диппредставництва УСРР, а також від власкорів з Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччини, Німеччини, Австрії, Галичини [124].

В Україні виходив «єдиний у світі радянський радіовісник», що розповідав про життя республіки, інформацію якого перехоплювали «...усі буржуазні телеграфні агентства та газети». За наполяганням РОСТА були тимчасово ліквідовані «іноземний вісник» та «радіовісник РАТАУ», але 27 січня 1923 р. відновлені. Відгуки українських газет про роботу РАТАУ («Пролетарская правда» (Київ), «Рабоче-крестьянская газета» (Вінниця), «Більшовик» (Київ)) констатували оперативність та вичерпність інформації саме українського агентства. Централізаторсько-уніфікаційні тенденції з боку РОСТА, на переконання керівництва РАТАУ, позбавляли його самодіяльності. Обґрунтуванням необхідності

збереження самостійності РАТАУ були, на думку Я. Цванкіна, наступні обставини: сприяння українізації шляхом висвітлення в пресі культури, побуту, пропаганди досягнень радянської влади в Україні, збір іноземної інформації, яка стосувалася інтересів України, підтримка цих інтересів у своїх радіо-коментарях» [124,арк.47]. Радянські інформаційні агентства за кордоном мали об'єднатися, а спільним органом такого закладу пропонувалася рада союзних телеграфних агентств. Створення Центрального союзного телеграфного агентства вважалося передчасним, яке могло б зруйнувати усталені в республіках інформаційні системи.

Доповідна записка Я. Цванкіна до ВУЦВКу 4 січня 1923 р. пояснює відносини між РАТАУ та РОСТА після декрету про реорганізацію російської інформагенції від 7 вересня 1922 р. та об'єднання агентств автономних республік. Виявляється, що РАТАУ мало узгоджувати з ним обсяг та характер роботи. РОСТА забезпечувало Україну (крім Харкова) іноземною та загально федеративною інформацією, а РАТАУ було запропоновано збирати українську інформацію для Москви та української преси [1,арк.1]. Фактично відбувалося обмеження оперативної роботи РАТАУ в галузі інформативного простору. 24 березня 1923 р. начальник ЦУДу І. Кулик, виконуючи декрет ВЦВК від 7 вересня, заборонив українським місцевим радіостанціям пересилати вісник для преси, хоча ніхто не скасовував постанову ВУЦВКу від 14 січня 1922 р. про статус самодіяльної установи РАТАУ. 26 січня 1923 р. губернський відділ ДПУ УСРР отримав телеграму ГПУ РСФРР про негайне припинення транслявання інформації місцевими радіостанціями, яку вони збирали самостійно. Інформація в умовах непу коштувала грошей, тому між республіканськими агенціями точилася боротьба за сфери впливу.

4 серпня 1923 р. відбулося засідання Малого ВУЦВКу, на якому слухали доповідь Я. Цванкіна, затвердивши його директором РАТАУ, а також дозволило мати свого представника за кордоном. Інформаційний відділ РАТАУ обслуговував харківську пресу – центральну і місцеву, всю українську пресу та Москву. Харківська преса отримувала від РАТАУ загальний федеративний вісник, що надходив з Москви телеграфом або телефоном, іноземний вісник по лінії ІноРАТАУ шляхом рідоперехоплень, дипломатичних каналів по лінії НКЗС. До Москви

телеграфували з Харкова «Столичний вісник». Проблематика загальнополітичних повідомлень РАТАУ була консервативно стабільною: боротьба з безробіттям, соціальне страхування, податок, допомога безпритульним дітям, Червона армія, безпартійні конференції, золота і хлібна позика, чистка КНС, кооперація.

Претензії керівництва РОСТА, особливо після декрету 7 вересня 1922 р., почали набирати політичного характеру. 18 вересня 1923 р. керівник РОСТА Я. Долецький звинувачував Я. Цванкіна в тому, що РАТАУ порушило порядок постачання українських газет телеграфною інформацією, особливо іноземною, яка посідала в українських радіотелеграфних вісниках до 60%. Перебуваючи в Харкові, керівник російської державної інформагенції, закликав «провести докорінну ломку» української системи інформування газет, бо «...період махновщини повинен бути завершеним» [124,арк.142]. Відверта і щира заява, підставою якої був декрет ВЦВК від 7 вересня 1922 р., хоч і не визнаний ВУЦВКом.

24 вересня 1923 р., коли так званий об'єднаний рух за створення СРСР досяг конституційної стадії, проблеми взаємовідносин РАТАУ та РОСТА набули остаточного загострення, доказом тому є доповідна Я. Цванкіна в ЦК КП(б)У. Вона розпочалася з того, що РОСТА фактично підготував проект декрету про повне підпорядкування РАТАУ у зв'язку з можливою організацією союзної інформагенції. Суть проекту РОСТА, керівництво якого домагалось протягом двох років, полягало в ліквідації РАТАУ та розташуванні на території УСРР губернських відділень російських інформаційних служб. Вимоги РОСТА виходили за межу комерційності, позаяк були спрямовані на повну дезорганізацію роботи РАТАУ: обмеження інформації для Харкова з 2000 до 500 слів; скорочення загальноукраїнського матеріалу; позбавлення РАТАУ права поширення іноземної інформації, радіоперехоплень іноземних радіостанцій; направлення фінансової звітності та підвищення абонент плати; ліквідація радіовісників для повітових газет; направлення інформації з українських міст до Москви поза Харковом; зміна роботи Комерційного телеграфного агентства (КТА) при РАТАУ. Мав рацію Я. Цванкін, коли писав: «Можна, не приймаючи рішення про скасування РАТАУ, фактично ліквідувати його. До того зводяться усі вимоги РОСТА» [124,арк.133].

30 листопада 1923 р. відбулося засідання комісії ЦК КП(б)У з питання про взаємини РОСТА та РАТАУ, у якому брали участь – Я.Г. Долецький, І.Г. Сольц, М.Ю. Равіч-Черкаський, О.Я. Шумський, Я. Цванкін. Двоє перших представляли РСФРР, згодом працювали відповідальними чиновниками ТАРС, Головліту. Зокрема, Я. Долецький був категорично проти радіоперехоплень іноземних радіостанцій і тиражуванню відповідної інформації в українських газетах, але щедрим на обіцянки: «При створенні союзного телеграфного агентства РАТАУ буде надана повна автономія у висвітленні крайової інформації, стосовно іноземної інформації повинна бути проведена сувора централізація» [124,арк.130]. І.Г. Сольц також висловився за вилучення іноземної інформації з повноважень РАТАУ, але дозволив поширення ним іноземної інформації в Харкові про міжнародний робітничий рух, політичні події, які «...не мають відношення до «заборонених питань», встановлених за погодженням з НКЗС, звичайно за умов повного політичного контролю з боку уповноваженого НКЗС та ЦК КП(б)У». Адміністративно-функціональний статус РАТАУ, на його переконання, мав відповідати повноваженням директивних наркоматів, відтак підпорядкованому ВУЦВКу і союзному агентству. О.Я. Шумський погодився частково з ними щодо іноземної інформації, але залишив за РАТАУ право пошуку ним відомостей про робітничий рух, «вихватки соціал-демократів і дії фашистів», про «...специфічні українські події з життя українців за кордоном» [124,арк.129] Він виступив за надання РАТАУ фінансової, господарської та організаційної самостійності.

Листування РАТАУ з періодичною пресою в Україні, її відгуки про роботу агентства свідчать про недотримання вимог РОСТА. 29 березня 1924 р. директор РАТАУ Я. Цванкін інформував голову ВУЦВКу Г.І. Петровського про зниження плати за радіовісник для української периферії [6,арк.25], хоча Москва вимагала підвищення. У відгуках газет «Красный Николаев», «Молодая Гвардия», «Червоний шлях» говорилося про вичерпність інформації щодо зовнішньої політики, яку висвітлювали кореспонденції РАТАУ [11]. Секретаріат ВУЦВКу надсилав телеграми для РАТАУ, які розміщувалися в українських газетах. Вони стосувалися суспільно-політичних подій: п'ятих роковин перебування Г.І. Петровського на

посаді голови ВУЦВКу, вітання округовим з'їдам КНС Роменщини, зборам уповноважених Уманської райспоживспілки. 30 травня 1924 р. секретар ВУЦВКу А. Буценко просив редакцію газети «Коммунист» звернути увагу на неприпустимість подання постанов ВУЦВКу з помилками, а також інформації, яка «не підлягає оголошенню» [7,арк.39]. 29 вересня 1924 р. В. Блакитний, будучи редактором газети «Вісті ВУЦВКу», просив ЦК КП(б)У дати «директиву» про розповсюдження її українською мовою в Макіївському районі.

Протистояння між РАТАУ та РОСТА стосовно іноземної інформації тривали до середини липня 1925 р., але українське агентство продовжувало, хоч і не так активно, збирати інформацію за кордоном. Зокрема, 7 квітня 1924 р. Я. Цванкін повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Е.Й. Квірінга про дозвіл партійних інстанцій на організацію відділень РАТАУ за кордоном – в Польщі, Чехословаччині, Німеччині [125,арк.22]. Е.Й. Квірінг не заперечував, але просив узгоджувати міжнародну інформацію з уповноваженим НКВС.

В архівах збереглися інформаційні бюлетені РАТАУ – іноземний та український. На початку січня 1924 р. вони стосувалися смерті та похорон Леніна. Наприклад, Бюлетень №20 за 24 січня висвітлював відвідування генеральним консулом Німеччини Уповноваженого НКЗС в Одесі, який висловив співчуття з приводу смерті «голови російського уряду», який надавав допомогу німецькому народу у важкі для нього дні [8,арк.125]. Бюлетені ІноРАТАУ надходили з Лондона, Ганновера, Берліна, Варшави, Бухареста [19]. Біля кожного тексту інформповідомлення стояло прізвище редактора. Внутрішня інформація стосувалася сільськогосподарської статистики, стану зернових культур, природно-кліматичних умов, тобто дещо «забороненої тематики».

19 березня 1924 р. Я. Цванкін повідомив секретаря ЦК КП(б)У Д.З. Лебеда про критичні зауваження Г.В. Чичеріна стосовно неприпустимості радіоперехоплень з боку РАТАУ іноземних радіостанцій, у яких «шквал бруду і брехні», що «отруюють голови» українських громадян [125,арк.20]. Наполегливість керівника РАТАУ була вражаюча – він продовжував обстоювати право радіоперехоплень, які давали світу інформацію, якою користувалися РОСТА і РАТАУ. Визначення

«партійно-радянське українське агентство» було вичерпною характеристикою системного політконтролю. Корпункти РАТАУ були у Варшаві, Берліні, Львові, Луцьку, Хелмі.

4 лютого 1925 р. адміноргвідділ ВУЦВКу надіслав А. Буценку тези доповіді Я. Цванкіна, прочитаної на з'їзді редакторів. У них підкреслювалася позиція стосовно збереження «українського центрального урядового республіканського Агентства», яке повинно було здійснювати роботу по висвітленню політичних подій в країні, її економіки, а також займатися «політичним вихованням трудящих» [11,арк.46]. Директор РАТАУ зазначив, що вся інформація, зазвичай, вимагає «попереднього узгодження з відповідними авторитетними інстанціями», тобто проходити цензуру. Терміни «політичне виховання», «політичні кампанії», «внутрі-політичне життя» свідчили про певну пріоритетність політичної інформації. РАТАУ здійснював українізацію, позаяк усі окружні газети отримували інформацію українською мовою, хоча вісники для промислових центрів виходили російською. Майже кожна газета в Україні була передплатником послуг РАТАУ, тобто агентство мало широкий вплив на суспільну аудиторію. За РАТАУ не було помічено «політичних ляпів», тобто цензурний внутрішній нагляд був «на висоті».

10 липня 1925 р. президія ЦВК СРСР ухвалила «Положення про телеграфне агентство Союзу Радянських Соціалістичних Республік (ТАРС), яке було центральним інформаційним органом [819,с.141-142]. Фактично ТАРС стало монополістом поширення іноземної та загальносоюзної інформації на території СРСР, відтак і союзних республік, керуючи роботою їхніх агентств. Союзне відомство подавало кандидатуру керівника республіканської інформагенції, якого затверджували РНК республік. Тривала дискусія про перетягування повноважень між РАТАУ та РОСТА завершилася, відтепер ТАРС керувало діяльністю місцевих осередків. РАТАУ залишилося, але втратило статус самодіяльного інформаційного агентства, перетворившись на постачальника української інформації для ТАРС. Фінанси РАТАУ формувалися з передплати вісників, урядових коштів, від КТА. Витрати на його утримання становили 1 серпня 1925 р. 201 тис. крб. [819,с.47] Бюлетені РАТАУ за 1925 р. стосувалися діяльності української еміграції,

політичних партій. Секретний бюлетень РАТАУ з Варшави від 18 листопада 1925 р. переповідав зміст листа В.К. Винниченка до львівської газети «Діло», у якому він висловив протест на публікацію Б. Воліна в «Известиях». В.К. Винниченко передав листа представництву СРСР у Франції, але московські газети його не опублікували. Його обурювало те, що фальшиві листи Б. Воліна помістили в офіційному друкованому органі ВЦВК, не перевіривши їх достовірності. Цей інцидент, за визначенням В. Винниченка, лише переконував у невідповідності декларацій компартії з національного питання та реальним ставленням ЦВК СРСР до України [9,арк.139].

Протягом 1925–1926 рр. змінили двох керівників РАТАУ. Між республіканським та союзним агентствами існував постійний телеграфний зв'язок. Через технічний апарат РАТАУ надходила інформація від власкорів. Функціонував Бюлетень управління Уповноваженого НКЗ Справами СРСР при уряді УСРР. На його адресу надходили публікації зарубіжної української преси. Повідомлення кореспондентів РАТАУ були аналітичними оглядами зарубіжної преси, які не потрапляли в радянські газети, а використовувалися партійними структурами та спецслужбами. Так, серед Союзу українських громадян у Франції оглядач виділив 4 групи: змівівську, більшовицьку, гетьмансько-німецьку, полонофільську, українську, підкреслював невдоволення в діаспорі українізацією, яка не сприяє творенню «української держави», а влада в УСРР окупаційна. Такими були повідомлення урядового Бюллетеня весною 1927 р.

Соціалістична реконструкція сільського господарства, яка здійснювалася шляхом примусової колективізації та політики розкуркулення, привнесла в інформаційний простір України елементи радикалізації, зумовлених ідеологією про загострення класової боротьби. 21 січня 1930 р. з Москви надійшов «Бюлетень общесоюзной информации №21», який стосувався помилок, допущених редакцією газети «Красная звезда» в статті Й. Сталіна «До питання ліквідації куркульства як класу». Заступник редактора, який відповідав за друк статті, погодився з фактом допущення помилки [138,арк.27]. Спецбюлетені РАТАУ інформували про розвиток промисловості, про успіхи колективізації. Газети отримували інформацію від

урядових радіобюллетенів, якщо їх передавали телеграфом або поштою до конкретної редакції, але тоді виникало питання з «наглядом», особливо щодо відомостей про ситуацію в українському селі (хлібозаготівлі, терор, повстання). Органи ДПУ володіли інформацією про селянські повстання у 1929–1930 рр., але преса мовчала про них, тому що цензура заборонила їх висвітлення. РАТАУ одержало від керівника сектору друку ЦК КП(б)У Н. Чередніка дозвіл на випуск бюллетенів економічної інформації [101,арк.3]. ТАРС брав за його інформацію від газет республіканського рівня 2% суми державної передплати, для решти 1,5%, а з районних 1%, а правління РАТАУ просило зберегти попередню форму розрахунків: 0,5 коп. за використане слово «тарсівської інформації» [646,арк.16] Політика і бізнес переплелися.

21 лютого 1931 р. відбулася Всеукраїнська нарада редакторів газет при Культпропвідділі ЦК КП(б)У, на якій обговорювалося питання про джерела інформації, тобто ТАРС чи РАТАУ. Визнали, що краще і дешевше брати від РАТАУ [18,арк.10]. За політичне рецензування телеграфної інформації грошей не брали, але при РАТАУ був уповноважений Головліту, що і передбачалося Положенням про нього від 6 червня 1931 р. [217,с.58].

Телеграми РАТАУ, опубліковані в українській пресі у 1934 р., висвітлювали політичне та соціально-економічне життя УСРР. Вони стосувалися суду над переслідувачами селянина, над «саботажником» головою колгоспу, партійних чисток, зливи на Вінниччині, знищення 25 тисяч ховрахів піонерами Долинського району, у той час райконтора Союзпушнина лише застосовувала до шкідників отруйний газ хлорпікрин. Інформація РАТАУ мала винятково українське спрямування, а міжнародні події висвітлював ТАРС. Матеріали РОСТА про події в РСФРР з'являлися на сторінках українських газет епізодично. У березні 1935 р. РОСТА припинила діяльність, передавши функції ТАРС [297,с.83]. Повідомлення ТАРС у декілька разів перевищували обсяги матеріалів РАТАУ для періодики.

Політичні чистки торкнулися і співробітників самого РАТАУ, а не лише друкованого слова. 9 липня 1934 р. газета «Комуніст» опублікувала матеріали чистки парторганізації РАТАУ, які свідчили про те, що ЦК КП(б)У визнав у

листопаді 1933 р. незадовільною роботу РАТАУ, однак апарат агентства був «засміченим» і парторганізація «...не вжила потрібних заходів до очищення апарату». Жертвами чисток стали редактори [373]. Поєднання ідеологічного нагляду за діяльністю органів цензури з функціонуванням самого політичного контролю за пресою було явищем звичним для 30-х років.

Партійні структури, використовуючи газети, намагалися заявити про свободу слова і друку. Наприклад, газета «Правда» присвятила цьому передову статтю, спростовуючи заяви «буржуазних філософів» про те, що жовтнева революція ліквідувала свободу слова. «У жодній країні світу, – промовляла передовиця, – гласність не завоювала для себе такого становища, як в Радянському Союзі» [434]. Того ж самого дня ТАРС подав матеріал про відгуки радянської громадськості на проект Конституції. Повідомлення агентства, які надходили у 1936 р. з багатьох країн світу, стосувалися захоплення японцями радянських пароходів «Сучан», «Двина», виборів в Німеччині, будівництва військових укріплень на кордоні Рейнської області, польсько-латвійських перемовин, польоту аеростата «Варшава-2», наступу італійських військ в Абіссинії. В одному номері газети «Правда» розміщувалося 18–20 матеріалів ТАРС, які висвітлювали переважно міжнародні події.

На початку січня 1937 р. ТАРС домінувала в телеграфному інформаційному просторі України. В одному числі українських газет могло бути 13 тарсівських повідомлень і два – три РАТАУ. Назва та зміст інформації РАТАУ відтворювали події суспільного та економічного життя: стаханівського руху, ремонту тракторів, підготовки колгоспів до сівби, очищення Лубенського райкому від «ворогів народу». На першій сторінці газети «Комуніст» 3 січня 1937 р. було 12 матеріалів ТАРС, з них про події в Україні три. В УРСР на початку квітня 1937 р. виходило, крім центральних, 37 міських, 74 районних (щоденних) і 409 районних (не щоденних) газет [163,арк.71], які одержували інформацію РАТАУ про українські події, а про союзні та міжнародні від ТАРС.

Хвиля масового політичного терору в СРСР не оминула співробітників РАТАУ. Вони стали об'єктом переслідувань та цькування. 1 квітня 1937 р. редактор

газети «Зоря» (м. Дніпропетровськ) інформував Б. Таля і секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича про те, що РАТАУ з великим запізненням передали промову Й. Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б), тому ранкові газети потрапили читачам через два – три дні [164,арк.47]. Наприкінці березня 1937 р. завершилася перевірка роботи РАТАУ представником ТАРС Я. Долецьким. 27 березня 1937 р. він повідомив секретаря ЦК КП(б)У М. Попова про незадовільні методи керівництва РАТАУ, низьку якість інформації, тому що апарат був «засмічений» зовсім «випадковими і ворожими нам людьми» [163,арк.55]. 19 червня 1937 р. Сталіна повідомляли про те, що «...внаслідок діяльності Долецького кореспондентська мережа ТАРС за кордоном перебуває у винятково скрутному становищі» [184,с.472]. Не встиг «викрити» факти «шкідництва» в РАТАУ, як раптом сам опинився під політичним ковпаком та підозрою. Претензії до нього були серйозними: із 57 співробітників закордонних відділень, 26 були підданими інших держав. Багато з них були членами компартії у своїх країнах, але підлягали перевірці. В США відділення ТАРС не мало жодного радянського кореспондента, яке очолював К. Дюрант з 1925 р., а співробітниками були члени компартії США. Все це виклав відповідальний керівник ТАРС Я. Хавінсон у доповідній записці, започаткувавши тим самим радикальну чистку не лише співробітників агентства, а також його кореспондентів, редакторів, журналістів. На початку липня 1937 р. деякі газети повідомили про арешт А. Долецького та І. Сольца, виклавши «таємницю», але вони справді були репресовані, хоча належали до ветеранів системи РОСТА–ТАРС. Вони прагнули уніфікації методів роботи союзних інформаційних служб, вибудовували організаційну структуру політичної цензури в галузі радіотелеграфу, особливо І. Сольц, але опинилися в її тенетах.

Партійно-політичний контроль, який започаткували Головополітосвіта НКО та відповідні структурні підрозділи ЦК КП(б)У, змінював форми, методи діяльності, але залишалися стабільними принципи ідеологічної цензури в радіотелеграфному інформуванні преси, відтак друковане слово проходило подвійний перегляд: в РАТАУ і в газетах.

5.3. Організаційні форми та ідеологічне спрямування суспільно-політичного радіомовлення

Визначення «політичне радіомовлення» з'являється в офіційних документах у 1934 р., але саме явище почало формуватися одночасно з радянською радіожурналістикою та системою суспільно-громадських передач. Не форма є визначальною, а зміст, мета та функції мовлення. Його більшовизація, тобто встановлення принципу партійності, розпочалося одразу після особистого звернення Леніна до членів політбюро ЦК, делегатів X з'їзду РКП(б) про колосальну роль радіо для «урядової партії» з «...точки зору пропаганди та агітації, особливо для тих мас населення, які неграмотні, а також для передавання лекцій»[196,с.970-971]. Виконуючи ленінський наказ, культпросвітні установи розпочали грамзаписи політичних промов більшовицьких лідерів, поширюючи платівки з їх промовами серед партійних та профспілкових організацій. 31 березня 1933 р. тимчасово виконуючий обов'язки директора РАТАУ Я. Цванкін просив надсилати статті для їх трансляції по радіо, маючи у кореспондентському портфелі перші радіоповідомлення про роботу губпартконференцій та Всеукраїнської партконференції [124,арк.179].

Функціонально-системного та програмного характеру політичне радіомовлення набуває з появою радіогазет. Її перший номер пролунав 23 листопада 1924 р., у якому зазначалося, що вона така ж газета, як і будь-яка інша, слухач якої довідується з неї про політичні події дня. Радіопромовці виголошували не просто вітальні побажання, а передусім ідеологічні гасла: Г.В. Чичерін говорив про вплив радіо на «політичну активність громадян СРСР», О.М. Ярославський - про повну свободу слова в СРСР [196,с.208]. Інформаційна політична хроніка та лекції стали основними формами ефірного радіомовлення, а відповідальним редактором радіогазет був Б.Г. Данський. Видавало газету акціонерне товариство «Радіо для всіх». Мікрофонний матеріал, опублікований тепер дослідниками історії радіоцензури, свідчить про політичну тенденційність тематики мовлення, тобто про його пропагандистський характер. Протягом грудня 1924–1928 рр. на сторінках

«живої книги» лунали лекції про кооперацію, вірші Я.М. Галицького про історію радянського робкорівського руху, інтерв'ю про боротьбу з безпритульністю, вірш В. Маяковського «Радіоагітатор», інформація про зустріч з О.М. Горьким, бесіда Ф.Е. Дзержинського з співробітниками преси, звіт про партійні збори московської організації ВКП(б) тощо. 31 грудня 1927 р. «Робоча радіогазета» передала радіокомпозицію «З Новим роком», у якій були слова: «Майже кожен день перед вами проходили наші зовнішні і внутрішні вороги: бюрократи, волокитники, білогвардійці, спекулянти, попи, п'яниці, ледарі, саботажники, чемберленці, хікси, макдональди і детердінги» [196,с.229]. Композиція, яка була вибудована за жанром театральної п'єси, виконувала функцію атеїстичного виховання, хоча закликала церкву устами «попа» до співпраці з радянською владою, політичною інформатора та агітатора.

У 1926 р. радянські радіопрограми, які стали додатком до журналу «Новости радио», мали політичну складову. «Радіогазети», інформація ТАРС були обов'язковими і щоденними, тому до програми не входили, а матеріали Агітпропу ЦК ВКП(б) транслювалися 22, 31 березня [196,с.32]. Форму політичної лекції мала розмова по радіо Г.І. Ульянової та В.А. Менжинської про міжнародний жіночий день – 8 березня. Газета «Новости радио» 13 травня 1926 р. була реорганізована та перетворена на орган «програмного характеру» і фіксатора громадської думки, а колегія НК РСІ СРСР, яка запропонувала таке рішення, звернула увагу на те, що саме «...радіомовлення необхідно здійснювати спільно з партійними, профспілковими і громадськими організаціями» [196,с.32]. Державний орган, яким був Наркомат РСІ, лише виконував постанову ЦК РКП(б) «Про радіоагітацію» від 2 березня 1925 р. Зазначу, що в тексті постанови з'явився термін «радіоагітація», котрий означав «...новий засіб масової агітації та пропаганди» [196,с.975]. 15 квітня 1926 р. було створено акціонерне товариство «Радіопередача», яке було звичайною радіостанцією, займаючись трансляцією лекцій, доповідей, розповсюдженням тематичних передач для робітників і селян – у формі відповідних радіогазет [12,арк.3]. Загальне керівництво «радіогазетою», формування програм доповідей, лекцій і навіть концертів здійснював Агітпроп ЦК партії.

22 червня 1925 р. ЦК РКП(б) ліквідував радіокомісії, які існували при радянських органах, створивши їх при ЦК РКП. «З метою здійснення керівництва і контролю радіоагітації в радянському порядку, – зазначалося в постанові ЦК партії «Радіоагітація» від 22 червня, – визнано необхідним покласти на Наркомоси республік (через Головліт і Головреперткоми) загальний нагляд за всіма органами, які займаються радіоагітацією політико-просвітницького характеру» [513,с.8]. Отже, цю дату варто вважати днем офіційного встановлення ідеологічної цензури за політичним радіомовленням.

Термін «радіоагітація», судячи з контексту його використання, означав організаційно оформлену систему політичного інформування населення, пропаганду партійних рішень, тобто суто ідеологічного мовлення. Його черговими формами стали «Робітничка» та «Селянська» радіогазети, засновані 22 березня 1926 р. згідно постанови ЦК ВКП(б) [512,с.6]. Визначення «радіоагітація» дослівно означало «радіомовлення», а «політико-просвітницького характеру» говорило саме за себе. Отже, у 1925–1926 рр. сформувалася система політичного радіомовлення, яке з точки зору цензури була підпорядкована партійним та радянським органам.

Організаційно-функціональна специфіка радянського політичного радіомовлення згадувалася під час фактичної ліквідації акціонерного товариства «Радіопередача». В інформаційному листі його керівництва від 14 лютого 1928 р. було названо три основних форми радіомовлення: радіогазети, агітпроп і політпросвітдоповіді, художнє радіомовлення. Дві перших (радіогазети та агітпроп) визнано домінантними в роботі радіо, які «...складають важливу частину радіомовлення», а радіогазети були кваліфіковані «як масові політичні органи» [196,с.37]. У квітні 1928 р. керівник «Радіопередачі» О. Бердніков, викладаючи проект реорганізації радіомовлення, пропонував Агітпропу перевірити роботу системи радіомовлення в СРСР «...з точки зору політичної роботи партії, а також з точки зору якості політико-виховної і культурної роботи, яка здійснюється по радіо» [196,с.49]. Політико-ідеологічний нагляд за програмами мовлення належав відділу агітації, пропаганди і друку ЦК ВКП(б), керівниками якого у 1928–1930 рр. були

О.І. Криницький, О.І. Стецький, а заступниками П.М. Керженцев, С.Б. Інгулов, тобто начальники органів політцензури в СРСР [660,с.34].

28 червня 1930 р. начальник Радіоуправління НКПтелеграфу СРСР М. Смірнов видав наказ №139 «Про реорганізацію політичного відділу Центрального радіомовлення», створивши натомість політико-просвітницький сектор, а також здійснивши спеціалізацію дикторської групи між трьома основними секторами – «політичним, художнього мовлення та науково-освітнім, попередньо пропустивши весь їх склад через спеціальну відбіркову комісію» [196,с.76]. 18 липня 1930 р. органи Головліту перерозподілили контрольні обов'язки, відтак політичні програми були під головлівтівською цензурою, а 31 серпня 1932 р., у зв'язку з ліквідацією редакцій радіогазет («Селянської», «Комсомольської правди» та ін.), в системі Всесоюзного радіокомітету по радіомовленню (ВРК) було створено редакцію центральної інформації, складовою частиною якої була секція політ пропаганди. 7 вересня 1933 р. ВРК при РНК СРСР видав постанову №51 про роботу редакцій «Последних известий» та культтехпропаганди, якою звернув увагу на необхідність підвищення «ідейно-політичної пильності». Тому впровадив порядок «...внутріредакційних оглядів мікрофонних номерів та їх обговорення на редакційному колективі з точки зору політичної пильності та ідейної витриманості матеріалу» [196,с.76-77]. Головою ВРК СРСР був П. Керженцев – один із засновників радянської системи політцензури.

На початку січня 1933 р. Всеукраїнський радіокомітет (ВУРК) скликав виробничу нараду з метою поліпшення якості мовлення, позаяк траплялися «політичні помилки», а його голова Чигиринський визнав необхідним «...загострити нашу класову пильність» [411,с.6]. Подібні наради відбулися на рівні ланки «фабрично-заводського радіомовлення», учасники яких підкреслювали його зростаюче політичне значення [236,с.25]. Фахові газети також вказували на радіо як на «...дійовий засіб масового культурно-політичного виховання трудящих і як на значний чинник зв'язку і керівництва міста селом» [441,с.452]. У 1934 р. активно діяв сектор громадсько-політичного мовлення ВУРКу, обслуговуючи агітаційно-пропагандистським матеріалом різні кампанії від збиральної до хлібозаготівельної

[744,с.250]. Місцеві радіовузли навіть оголошували себе за ударника радіозв'язку», забезпечуючи польові бригади пересувними радіоприймачами. Колгоспникам пропонували не хліб, а видовище, тобто агітаційно-пропагандистський продукт.

Протягом першої половини 1934 р. відбувався переїзд урядових установ з Харкова до нової столиці України – Києва. Переміщення адміністративно-політичного центру супроводжувалося кадровими чистками та структурною реорганізацією державних органів влади. До Києва переїхав і Всеукраїнський радіокомітет, керівництво якого вирішило, що «...громадсько-політичне мовлення спрямовуватиметься на подання мільйонам слухачів у формі коротких оперативних пересилань інформацій про найвидатніші події нашого громадсько-політичного життя, висвітлюючи кожен ділянку соціалістичного будівництва» [532,с.254]. Перелік форм мовлення (дитячого, художнього та громадсько-політичного) свідчив про їх функціональну класифікацію, але визначення «громадське» не означало наявності його відповідних організаційних форм, а навпаки засвідчувало факт політичного виховання суспільства шляхом поширення «ідеологічно витриманої» продукції.

Сектор громадсько-політичного радіомовлення, якого було засновано при Всеукраїнському радіокомітетові після реорганізації редакцій радіогазет, складався з редакції «Останніх вістей», виступів і промов, актуальних передач, об'єднаних спільною метою – створення масової політінформації [346,с.197].

23 лютого 1933 р. відбулося призначення нового голови Всеукраїнського комітету радіофікації та радіомовлення, яким став звільнений з посади заступника наркома освіти О.О. Карпеко. Він мав ґрунтовну гуманітарну освіту, значний досвід агітпропівської діяльності та науково-освітньої роботи [625]. ВУРК, особливо після постанови РНК СРСР «Про Всесоюзний комітет по радіофікації та радіомовленню» від 31 січня 1933 р. [764,с.21], залежав від Москви, яка неприязно ставилася до кошнього оточення наркома М. Скрипника. Система радіомовлення в Україні поступово перетворювалася у філію союзного, зберігаючи організаційно-технічну самодіяльність. Чистка культурно-освітніх установ, яку започаткували кадрові звільнення в Наркомосі УСРР, торкнулася і Радіокомітету. Його керівник

Чигиринський, виступаючи у січні 1933 р. на одній із нарад, говорив: «Трапляються серйозні політичні помилки. Іноді лекція наводить дуже цікаві наукові дані, а в цілому вона – політично шкідлива, бо їй так побудовано. Класовий ворог вважає, що радіомовлення – галузь, куди найлегше пролізти, бо тут не залишається видрукуваних наслідків, а проходить лише мовлення. Тому ми повинні загострити нашу класову пильність» [44,с.6]. Створення Всесоюзного радіокомітету вказувало на основні напрямки зміцнення «більшовицької пильності», які стосувалися українських національно-культурних пріоритетів. У лютому 1933 р., вітаючи журнал «Радіо» з трирічним ювілеєм, голова Всесоюзного радіокомітету Ф.Я. Кон висловив низку критичних зауважень на адресу українського радіо. «Але як і у всьому Союзі, – писав він, – українське мовлення ще не визволилось цілком з під тягара відомчої нудоти, нудного безпредметного «накачування», вульгарного спрощенства і недооцінювання актуальних політичних кампаній» [245с.51]. Союзному керівництву не подобалася українізація освіти, школи, культури, тому по своєму опікувалося турботами національного радіомовлення. З ініціативи центральних органів була запропонована паспортизація радіовузлів, які перебували у підпорядкуванні Наркомів'язку, ВУРПС, налічуючи близько 5 тисяч, відтак абонплата давала б 22,5 млн крб. [405]. Новий голова поступово опановував нову галузь, хоча функціонально вона відповідала його агітпропівським принципам. [319,с.396-397]. Задля цього діяло громадсько-політичне мовлення. У 1934 р. за рішенням ЦК ВКП(б) було усунено радіогазету, яка існувала з 1926 р., а натомість запропоновано «...масову актуальну політінформацію, яка б забезпечувала радіослухачеві свіжі, злободенні, останні вісті, про які радіослухач довідується радіом далеко раніше, ніж із друкованої преси» [346,с.397].

Голова ВУРКу виконував чергові завдання політичних реформаторів, накреслених XVII з'їздом ВКП(б). Спираючись на постанови з'їзду, постанови ЦК ВКП(б) від 21 лютого та 7 травня 1934 р. «Про розвиток радіомовлення», яке «...не на словах, а на ділі допомагало б партії і уряду вивершити основне завдання 2-ої п'ятирічки, побудувати безкласове соціалістичне суспільство» [357], голова Радіокомітету України звітувався про свою роботу на сторінках журналу «Радіо»,

зосереджуючись на організаційно-технічних та політико-ідеологічних питаннях радіомовлення [357,с.264]. Він переможно констатував, що СРСР за потужністю радіотрансляційної мережі вийшов на перше місце в Європі, а з 64 радіостанцій у 1588 кіловат, 10 зосереджувалося в Україні, маючи 109 кіловат, що у декілька разів менше від Англії, Німеччини, Франції. Однак, критично оцінюючи рівень радіофікації, О. Карпеко підкреслив значне відставання країни за рівнем забезпечення радіом населення: 13 точок на тисячу, тобто 28-е місце в світі. Лише 25% слухачів СРСР мали лампові або детекторні приймачі, а решта користувалася репродукторами від дротяної трансляційної мережі. В Україні було на початку 1934 р. 974 радіовузлів, з них 600 нажало Наркомату зв'язку, який збирав 15 млн рублів абонплати, але не поліпшував технічної справи.

Аналізуючи діяльність громадсько-політичного мовлення, О. Карпеко у дусі епохи говорив про його принципи, мету і завдання. [659,с.268]. Усвідомлюючи політичну ситуацію та певною мірою упереджуючи тінь підозри з боку репресивних структур, О. Карпеко намагався заслужити їхню індульгенцію. Він виправдовує терор, відтак і наражає самого себе. «Цілком природно, – констатував О. Карпеко, – що не тільки викинули з радіомовної системи всіх відвертих націоналістів, шкідників, цю контрреволюційну наволоч, а й перевірили весь склад робітників як Всеукраїнського радіокомітету, так і всіх радіокомітетів обласних. І не мало в процесі цієї перевірки повикидали зі всієї радіосистеми прихованих класових ворогів. Перевірили і всю творчу продукцію. І немало повикидали ідеологічно невитриманих шкідливих речей» [357,с.269]. Він сподівався, що своєю заявою відхилить перманентні політичні чистки, позаяк уже було ліквідовано «контрреволюційну наволоч», але репресії виконували виховну політичну функцію: навіювали страх, сліпий фанатизм, безмежну відданість партії, її вождю, смиренність перед системою. Пошук «класово-ворожих елементів» докотився до Радіокомітету, а перед тим загальні збори партосередку НКО УСРР 26 вересня 1934 р., розглянувши персональну справу О.О. Карпеко, постановив: «...з партії виключити за втрату більшовицької пильності, переродження і дворушника, що до цього часу повністю не роззброївся перед партією» [625,с.34]. Повторний розгляд

справи керівника Всеукраїнського радіокомітету за вимогою парторганізації НКО УСРР — означав завершальний акорд погрому політичної команди М.О. Скрипника, до якої належав О.О. Карпеко.

Чистка республіканського радіокомітету набула ознак ідеологічної кампанії. 29 вересня 1934 р. бюро Петровського райпарткому м Києва слухало постанову парткому Радіокомітету від 20 вересня про чергову чистку т. Карпеко. «Бюро районного комітета партії відзначає, що партійний комітет радіокомітета і окремі члени партії, замість по-більшовицькому підготувати колектив до повторної чистки т. Карпеко і допомогти в цьому комісії у справах чистки, – зазначалося в постанові, – провели по суті антипартійну лінію в цьому питанні і замість допомогти комісії у справах чистки своїми неправильними антипартійними діями утруднювали її роботу» [420,с.394]. За уникнення від партчистки парткомітет Радіокомітету було розпущено, а його членам – О. Карпеко та іншим оголошено догану. 2 жовтня було обрано новий склад парткомітету ВУРКу, але без О. Карпеко. До Києва приїхала «спеціальна бригада» Всесоюзного радіокомітету на чолі з Д.А. Норіциним, яка протягом 4–12 жовтня перевірила роботу українських колег. Вона констатувала «...рішуче посилення контролю за змістом пересилання політінформацій і самоосвітніх лекцій» [413]. Організатори публічної страти О. Карпеко пов'язували не лише з його персоною, а також вишукували зв'язок з попереднім керівництвом Наркомосу. Справа Карпеко – яскравий показник того, що політична пильність в ряді ланок радіомовлення явно незадовільна. Груповщина, зажим самокритики, підлабузництво, втрата партійного чуття – ось причини антипартійних настроїв, що виявилися у всесоюзному радіокомітеті у зв'язку з повторною чисткою Карпеко» [420,с.334]. Так виникла «справа Карпеко», яку роздмухували газети «Правда», «Комуніст», «Пролетарська Правда». «Всім відомо, – писав робкор газети «Комуніст» М. Орехов, – як глибоко і як широко в шкільній практиці викривлялася ленінська національна політика. За ці викривлення пряму відповідальність несе Карпеко» [400]. Заклики про відповідальність свідчили про неминучість репресій проти нього. Організація вбивства С.М. Кірова 1 грудня 1934 р. започаткувала безжалісний терор проти «контрреволюційних прихвоснів», серед яких опинилися

переважно «українські націоналісти». Висловлювання в пресі набули ознак категоричних звинувачень. «Радіомовлення УСРР, – писав Б. Мамонтов, – кероване дворушником-націоналістом Карпеко та його вірними поплічниками, що на словах декларували відданість генеральній лінії партії, а на ділі провадили свою націоналістичну діяльність, не стало гострою зброєю партії в боротьбі з націоналізмом.

Навпаки, саме націоналістична практика в радіомовній роботі яскраво виявилася в повсякденному намаганні відвести радіо від участі в боротьбі з націоналізмом, в ігноруванні і перекрученні директив партії про розгорнутий наступ на буржуазний, контрреволюційний націоналізм, на національний ухил, що змикається з імперіалістичними інтервентами, в протаскуванні до ефіру буржуазно-націоналістичної, контрреволюційної контрабанди, в засміченості складу радіоробітників націоналістичними, білогвардійськими, фашистськими елементами» [388,с.443]. Войовнича фразеологія свідчила про появу нових ідеологем, спрямованих проти справжньої української культури, її самобутності, зміну вектору українізації, посилення так званого інтернаціонального виховання. Терміни – «троцькістсько-націоналістичний мотлох», «класово-ворожа контрреволюція», «українські буржуазно-націоналістичні елементи», «контрреволюційний саботаж», «політичні прориви», якими користувалися тоді в пресі, мали цензурно-профілактичну функцію: вони виявляли носіїв подібних ідеологем в суспільстві, а з другого боку табували відповідну національно-культурну проблематику.

Заклики про «пильність», про викриття «ворогів» підкреслювали наявність «радіофронту». 13 грудня 1934 р. ВРК постановою №270 засудив «карпековщину» [258,с.150], особисто «дворушника і націоналіста» О. Карпеко, якому пришили низку політико-ідеологічних ярликів: «націоналістична лінія», «націоналістична діяльність», «контрреволюційна контрабанда», «сектантська замкненість». До недоліків були віднесені «політичні, буржуазно-націоналістичні викривлення і соціал-фашистська контрабанда» в Харківському облрадіо», недостатня робота «по інтернаціональному виховання мас» [164,с.152]. Виявилося, що О. Карпеко проігнорував директиву ВРК від 8 січня 1934 р. №5 про посилення «класової

пильності до мікрофонного матеріалу» [810,с.446], тобто не виявив належного політично-ідеологічного контролю. Ці матеріали друкувалися на сторінках періодичної преси, тобто автори публікацій, звинувачуючи О. Карпеко у втраті «пильності», відверто говорили і писали про існування радянської цензури, засвідчуючи факт її агресивно-репресивних форм. Залякуючи працівників ВУРКу, каральні органи виконували профілактичну функцію, не допускаючи випуск будь-якої інформації про «прорив» в українському селі 1932–1933 рр. – масовий голодомор. Трагедія, яка була рукотворною, обговорювалася на вулицях сіл і міст, могла проникнути в ефір, тому вжили радикальних засобів – звільнили керівництво радіомовних установ. «Замість повсякденної боротьби за добір витриманого репертуару, замість добору кадрів, відданих партії, періодичні перевірки матеріалу, що пройшов вже до мікрофона, – наголошувалося в першому числі «Радіо» за 1935 р., – Карпеко бореться за таку систему роботи радіокомітету, щоб полегшити пролазити класово-ворожій контрабанді в радіомовлення» [347,с.3]. Партійні органи провели чистку «радіофронту», визначили ідеологічні пріоритети цензурного нагляду за мікрофонним матеріалом. У грудні О.О. Карпеко звільнили з посади голови ВУРКу та «остаточно» виключили з партії, а його статті, праці Головліт УРСР визнав «шкідливими, націоналістичними, контрреволюційними», що засвідчувало його страту.

1–3 грудня 1934 р. відбулася Всесоюзна нарада з питань радіомовлення, яка ухвалила постанову «Про завдання політичного радіомовлення». Зазначалося, що політичне мовлення стало більш дієвим засобом політичної пропаганди та агітації. «На ділянці політичного мовлення в окремих випадках, – підкреслювалося в постанові, – мали місце серйозні викривлення партійної лінії, використання радіо класово-ворожими елементами (націоналістичними елементами України, Білорусії, Середньої Азії), що сигналізує про необхідність посилити політичний контроль, попередню глибоку перевірку всього мікрофонного матеріалу, призначеного для передачі по радіо, підвищити пильність щодо підбору кадрів, які працюють в усіх галузях політичного радіомовлення» [236,с.25]. Текст постанови був опублікований у 1935 р., відтак ніхто не приховував факту існування політичної радіоцензури.

Редакції політичного мовлення, а вони існували в радіокомітетах, обслуговували громадсько-політичні кампанії, «викриваючи» власні недоліки в роботі: «політичну тріскотню» та алілуйщину, рецидиви радіогазет, бюрократичну суху мову «політичного мовлення», засміченість його іноземною термінологією, черговість викладу. Висловлювалися конкретні вимоги до політичної інформації: змістовність, конкретика, більшовицька дієвість, виховання мас, критика недоліків, оперативність, випередження друкованої преси, уникнення кампанійщини, поліпшення висвітлення соціалістичного будівництва на селі. Практикувалися «живі виступи біля мікрофона», тобто запрошення носіїв інформації, а також впроваджувалася відповідальність редакторів і літературних працівників за належне оформлення подання політичної інформації. [236,с.11]. Політінформація мала тривати не більше 15 хвилин, але передаватися декілька раз на добу.

Переглядалися принципи транслявання доповідей та промов, тому обласним радіокомітетам та радіовузлам рекомендували максимально використовувати живе слово політичних діячів, письменників, кращих ударників, розробити план мовлення, орієнтований на конкретні громадсько-політичні кампанії. Слухачів попереджали про транслявання тої чи іншої доповіді, тобто практикували анонс передач. Доповіді підлягали літературній редакції, а їх тривалість в ефірі не повинна була перевищувати 25 хвилин. Позастудійні передачі, тобто трансляції з місць подій, ретельно готувалися, текстова частина яких проходила попередню перевірку. Вперше з'явилася практика запису на плівку політичного мовлення позастудійного матеріалу (мітинги, збори, з'їзди).

Організаційно існували центральне та місцеве політичне мовлення, тобто союзне, республіканське, обласне. Центральне подавало політичні новини міжнародного та загальносоюзного значення, а обласні радіокомітети перетрансльовували їх, зосереджуючись переважно на межах регіону. Розширювалася мережа спеціальних кореспондентів центрального політмовлення, до роботи «...по лінії політичного мовлення» запрошувалися «перевірені кадри літературних співробітників і репортерів», а редакторами політмовлення призначали «кваліфікаційних партійців» [236,с.14].

Важливим джерелом вивчення політичного мовлення, крім носіїв студійного звукозапису, залишаються радіопрограми. Вони дозволяють виявити форми і відповідно ідеологічні завдання радянського політичного мовлення. До політичних програм Донецького облрадіо у січні 1936 р. належали: заочна партосвіта (18.35–19.30), бесіда «Стахановський рух» (20.00–20.30), політінформація для школярів (11.00–11.30) [260]. Програми Харківського облрадіокомітету, на відміну від Донецького, вирізнялися наявністю політичного мовлення. Щоденно, починаючи з ранкової програми «Останні вісті» (5.40), які дублювали шість раз на день, передавали інформацію центрального мовлення. Передачами політичного мовлення були в листопаді 1936 р. наступні форми: лекція «Ленінська «Іскра», «Розгром економізму і тероризму» (лекція з підвищеного курсу історії ВКП(б) (18.30–19.20); бесіда «Більшовики Харківщини в боротьбі за Жовтень» (20.30–20.50); лекція «Ленінізм-марксизм епохи імперіалізму і пролетарської революції (лекція по курсу ленінізму) (18.30–19.20); лекція «Як вивчати твір Леніна «Що таке друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» (18.30–19.20); «Документи боротьби за Великий Жовтень» (екскурсія з мікрофоном по харківському музею революції) (20.30–20.50); «Слідами революційних боїв за Великий Жовтень» (передача, присвячена революційним подіям 1917 року в Харкові) (19.20–20.00); «Щасливе й радісне життя в сім'ї народів великого СРСР (передача з циганського колгоспу Лозовського району (18.15–19.20); «Сталінська конституція – розквіт радянської демократії. Майже кожного дня читалися лекції з історії більшовицької партії, а також з історії СРСР, хоча лекція на тему «Феодальні князівства XII–XIV віків», яка була виголошена 23 листопада о 18.30–19.20, належала до іншого періоду та іншої форми державного утворення. Переважали лекції та бесіди [259]. 13 вересня 1936 р. Раднарком УСРР затвердив головою Українського радіокомітету І.Ю. Кулика [213], одного з перших українських політцензорів початку 20-х років. Досвідченому політцензоріві, письменнику І.Ю. Кулику дозволили очолювати Рідіокомітет до липня 1937 р., звільнивши від директорства в Інституті української літератури ім. Т. Шевченка [162,арк.30]. Конвеєр смерті працював без пауз: одного керівника звільняли, іншого призначали.

На початку січня 1937 р. політичні трансляції переважали в радіопрограмах. Крім постійних політінформацій та новин, використовували бесіди на тему: «Зміни класової структури СРСР» [263]. Газети перетворилися на запопадливих шукачів політичних пригод. Зокрема, газета «Соціалістичний зв'язок» помістила постанову ЦК КП(б)У від 19 липня 1937 р. «Про стан радіокомітету УРСР», вказуючи на «...ряд нових фактів використання радіомовлення ворожими елементами, як у радіокомітеті, так і в ряді обласних радіокомітетів» [396]. Зазначалося, що диктори одержували матеріал за декілька хвилин до ефіру, тому був відсутній «контроль над пересиланням», тобто за ефіром. ЦК КП(б)У ухвалив: висловити І.Ю. Кулику сувору догану та звільнити від посади директора Партвидаву ЦК КП(б)У, керівника Радіокомітету І.М. Грекуна зняти з роботи та виключити з партії, а також зав. сектором радіомовлення для нацменшин П.М. Губермана, зав. відділом літературно-драматичних передач Б.М. Спектора. Газета «Правда» також звернула увагу на те, що в Українському радіокомітеті «вороги орудували біля мікрофона», а також «...навмисно перекручували політичну інформацію, оббріхували Червону Армію, вимикали мікрофон під час політично важливих передач» [396]. У Вінниці 11 липня не передавали вироку «над бандою Тухачевського, Якіра» [442], а також в Житомирі не працював міський радіовузол, тому не була завершена радіолекція «Як іноземні розвідки вербують агентів» [333]. Київський радіовузол також «...умудрився зняти з передачі трансляцію вироку над бандою троцькістів» [449], тому керівництву радили «...негайно очистити від всіх і всяких шкідницьких елементів та їх посібників» [403]. Дивна форма виявлення «ідеологічного прориву» – призупинення транслявання судового вироку над «троцькістами».

Терор продовжувався і протягом 1938 р. Тоді стали характерними, крім традиційних форм політичного мовлення, передовиці «Правди», які читали диктори [262]. Сектор пропаганди і самоосвіти Українського радіокомітету транслював у 1938 р. статті «Основні права громадян СРСР», 20-річчя сьомого з'їзду партії, у яких було допущено «троцькістську формулу, яка не була передана в ефір тільки завдяки пильності політредактора» [6330с.1-2]. Редакція журналу «Радіо», оприлюднивши цей випадок, фактично визнала існування політичної цензури в УСРР. Для

забезпечення «більшовицького порядку в роботі УРК» пропонувалося негайно підібрати керівників відділів та секретарів редакцій, «розгорнути масово-політичну роботу», активізувати діяльність уповноважених Головліту [305]. Основним завданням радіомовлення 1938 р., як і протягом попередніх років, було його підпорядкування головним «...політичним подіям в нашій країні» [307].

Отже, радіоцензура мала організаційні форми тотожні театральній, які стосувалися ідеологічного нагляду за програмами радіопередач, дикторськими текстами, «мікрофонним матеріалом», а функціонально вона забезпечувала дотримання чистоти ефіру, тобто пропаганди та агітації «світлого майбутнього» – комунізму, а також міфотворчого соціалістичного будівництва, крім реальних соціально-економічних проблем. Підсумки партійно-бюрократичних і репресивних заходів щодо радіо і його працівників було створення такої системи контролю і цензури, яка забезпечувала надходження в ефір лише дозволених зверху для масової аудиторії фактів і подій, художніх і музичних творів.

5.4. Ідеологізація художнього мовлення

Становленню радянського художнього радіомовлення передував розвиток радіотелефонії, а на думку радянських дослідників [769,с.19], його організаційне формування відбувалося протягом 1922–1928 рр. Системне художнє мовлення розпочалося зі створення творчого об'єднання «Радіо для всіх» 1 жовтня 1924 р., фундаторами якого були Російське телеграфне агентство (РОСТА), Трест заводів слабкого струму, Наркомат пошт і телеграфу. 1 грудня 1924 р. був схвалений статут товариства «Радіопередача», очолюваного О.В. Шотманом. Для зміцнення партійного та ідеологічного керівництва цією першою радіомовною радянською установою ЦК партії відрядив до її правління журналістку Ф.О. Дрбкіну. Вона не була політредактором, але слідкувала за роботою тижневої газети «Новости радио», яка почала виходити з лютого 1925 р. На її сторінках друкувалися перші радіопрограми, у яких художньому мовленню відводилося дуже мало місця. Переважно політико-інформативне мовлення, пропагандистські програми («Радіожовтень», «Радіопіонер», «Радіогазета»), хоча майже кожного дня лунали

концерти, час від часу транслювали класичні музичні твори (опера «Садко» з Большого театру) [256].

Співвідношення художнього та суспільно-політичного мовлення, тобто радіоефіру, було тоді на користь останнього, позаяк такою була політика Агітпропу ЦК ВКП(б) та головлітівської цензури Наркомосу, особисте побажання Н.К. Крупської стосовно ідеологічного нагляду за розважальними програмами. Восени 1924 р., як зазначив Я. Мукомль у передмові до книги І. Малкіна [702], пролунала перша радіогазета, хоча пропонувалося випускати лише інформативні передачі. 16 липня 1924 р. кінорежисер-документаліст Д. Вертов виступив на сторінках газети «Правда» з пропозицією обмежити художнє мовлення, а по можливості і відхилити. Він пропонував широко транслювати «Радіогазету», а не починати «наше радіомовлення» з передачі «Кармен», «Ріголетто», романсів. «Поки ще не пізно, – категорично наголошував він, – треба врятувати наше радіо від захоплення «художньою радіопередачею» (порівняйте із засиллям художньої кінематографії).

Кінодокументаліст Д. Вертов, котрий спеціалізувався на політичній проблематиці та увічнював образ Леніна на екрані, не сприймав «демонстрації опер і драм», а закликав готуватися до того, щоб відтворені події і явища «...капіталістичного світу повернути йому ж на загибель» [311]. Але художнє слово лунало по радіо, відредаговане політцензорами, хоча у 20-х роках ідеологічний нагляд за мікрофонним матеріалом був надто ліберальним. Один із перших радянських дикторів, актор театру Моссовета, режисер, заслужений артист РСФРР О.Н. Абдулов, згадуючи у 1938 р. першовитоки радянського радіоефіру, зазначив: «Кадри радіомовлення були дуже нечисленні. Контролю над передачами майже не було» [650]. Його наставником був свого часу Ф.І. Шаляпін, а мистецтву декламування художніх творів навчався у самого В.В. Маяковського. Вірші та поеми пролетарського поета транслювалися на радіо протягом 1924–1925 рр., а його живий голос слухачі вперше почули у травні 1926 р. У 1928–1929 рр. він читав по радіо – «Клоп», «Парижанка», «Баня», «Хорошо», а 20 березня 1930 р. брав участь в атеїстичній радіопрограмі, виступ якого був останнім у житті поета [769,с.158].

Художнє радіомовлення 20-х років, яке вишукувало нові мистецькі форми, спрямовувало на досягнення «ідеологічно витриманого» звукового змісту, тому що текстову частину контролювали представники Головреперткому. Вимоги до музичного оформлення радіогазет, тобто тематичних передач, виклав у 1929 р. один із творців художнього радіомовлення Г. Поляновський «Десять різновидів газет, – писав він тоді, – вимагають, очевидно, відмінного одне від одної звукового оформлення. Характерні особливості змісту кожної із газет – «Червоноармійська», «Жіноча», «Комсомольська» і т. ін. – передбачала саму суть їх звукового оформлення... Кожна газета повинна мати ще і своє, лише їй притаманне гасло, музичну емблему, подібно формату газети друкованої, шрифт заголовку, набору. Приклади: «Червоноармійська газета» має фанфарний підзаголовок – і це глибоко правильно, дитяча – гlockеншпіль – дзвіночки; комсомольська – ансамбль ударних інструментів; робітничка – повинна розпочинатися двома тактами з «Інтернаціоналу» оркестрового виконання» «Піонерська правда» – звуками флейти пікколо «Здіймайтесь багаттями» [617,с.9]. Цей художньо-політичний критерій до оформлення суспільних радіопередач, запропонований музкритиком тих років, віддзеркалював основні принципи соцреалізму, хоча використовувалися твори не лише радянських молодих композиторів, а також «обробки майстрів-класиків» – Шумана, Шуберта, Грига, Бетховена.

Музичний радіотвір, супроводжуючи текстову частину – п'єсу, роман, вірш, судячи з постановок тих років, проходив авторську внутрішню цензуру, а з іншого боку вимагав великої напруги від драматурга. Наприклад, відомий у 30-х роках драматург О.М. Афіногенов, працюючи над п'єсою «Дніпрельстан», крім «літературної майстерності» познайомився з літературою для сліпих, щоб збагнути «...сприйняття світу, звуку та організацію звукових почуттів» [686]. Він вважав, що його твір – це не радіоп'єса, а радіофільм, присвячений «...одній із ділянок нашої соціалістичної новобудови» [547,с.6]. Не вдалося уникнути і відвертого соціального замовлення – звеличення соціалістичного поступу. «Ось чому в центрі фільму, – продовжував О. Афіногенов, – фігура українського селянина, зірваного з насидженого місця фактом затоплення рідного села, що прийшов на будівництво і

проходить різні стадії своєї переробки...» [547,с.5]. Відповідно до них пропонувався і музичний ритм – «ритм соціалістичного «Дніпрельстану».

Радіогазети, окремі п'єси, трансляції концертів передавалися згідно радіопрограм. Тематичні вистави («Дніпрельстан» тощо) належали до однієї із радіогазет – «Робітничої», «Селянської». Так, в програмах за 1930 р., крім них, передбачалися виступи симфонічного концерту, грамофонна музика, класична музика, а також денні концерти – «Народна пісня в марксистському освітленні» [254]. Радіогазети, як організаційна форма мовлення, зазнавали критики. «У нас хибують радіогазети. Ще досі майже всюди зберігся такий анахронізм, – писав у 1930 р. О. Вольський, – що радіогазети треба будувати за прикладом друкованої преси. Спочатку іде славнозвісна передовиця, далі стаття, ще одна стаття, кілька робкорівських дописів, знову стаття, телеграми, іноді нарис, ще стаття, хроніка дня і нарешті фейлетон, хоч не завжди він є в газеті» [688]. Композиційні недоліки доповнювали нудні статті агітаційно-пропагандистського змісту, тому 31 серпня 1932 р. радіогазети («Пролетарій», «Селянська», «Червоноармійська газета») були ліквідовані наказом №341 Всесоюзного комітету по радіомовленню [196,с.77]. Деякі з них, зокрема «Червоноармійська» була передана до управління художнього мовлення.

Від керівників підрозділів радіомовлення вимагали професійно висвітлювати у «...вдалих художніх формах наше сучасне життя» [756]. Для цього пропонували форму радіотеатру, оголосивши «п'ятирічку художнього радіомовлення» [273]. Від виконавців художнього слова, які працювали на радіо, також прагнули високої майстерності. «Диктор має бути з великою ерудицією, – писав Я. Ліщинський. – Від нього вимагається чіткість, гнучкість, легкість, спритність, політична письменність, вміння зорієнтуватись в кожний момент у питаннях сьогоденного дня, бути в курсі всіх політичних кампаній» [383,с.606]. Поєднання політграмоти з художньою майстерністю відповідало ідеологічним принципам партійності радіомовлення, хоча для 1930 р. ще не була характерною «цензурна репресія», тобто жорсткий і тотальний нагляд за кадрами, текстами та радіоефіром.

Боротьба за «більшовицьке радіомовлення» з використанням кадрових політичних чисток припадає на 1931 р., коли відбулася зміна «...опортуністичного керівництва «Селянської радіогазети» та лунали войовничі заклики про докорінну перебудову програм і принципів мовлення» [348]. Навіть почав виходити журнал товариства «Друзі радіо», який мав назву «Радиофронт». Радіо розглядалося як «організатор мільйонів» та «агітпроп соцбудівництва», а на сторінках українського часопису «Радіо» почали з'являтися критичні статті про ідеологічні помилки художнього радіомовлення. «І от, у той час, – зазначав один із робкорів на початку 1932 р. – коли на мистецькій ділянці ідеологічного фронту точиться й загострюється жорстка боротьба, харківське художнє мовлення має елементи політичної безхребетності й часто-густо штукильгає на звичайнісіньку політграмоту...» [480]. Органи радіоцензури, тобто музредактори Головреперткому, відслідковували навіть статистику ідеологічних «проривів». Вони згадали два «нацменівські концерти» від 8 та 18 грудня 1931 р., які були «...ідеологічно шкідливі й класово ворожі», а «...програма цих концертів так і проситься до судового слідчого в справах шкідництва» [480]. Художньому відділу Харківського радіокомітету дісталось за те, що обидва «...концерти просякненні ефремовською настановою про безкласову суцільність і єдність нації» [480,с.7]. Національно-культурні питання викликали особливу увагу політредакторів радіоефіру, тому контроль за ними поглиблювався.

Художнє радіомовлення базувалося не лише на професійних дикторах, а також на живому слові письменників. Так, у лютому 1932 р. секретаріат Харківської філії ВУСПП заснував радіосекцію та майстерню радіомистецтва при Харківському радіоцентрі, до якої долучилися літератори – М. Ірчан, С. Голованівський, М. Майський, В. Сосюра, К. Гордієнко, М. Фефер та інші [386]. Художньому радіомовленню приділялася особлива увага, бо воно впливало на формування свідомості, політичних і світоглядних уподобань. Лунали заклики про те, щоб «пройняти» радіомовлення «змістом і формою більшовицької партійності». Ідеологічні критики-крикуни пропонували супроводжувати музичні твори політичними коментарями. «А про Мусоргського, – писав О. Ващенко у 1931 р., – треба було б дещо сказати, підкресливши його роллю, його творчість, що

характеризує зламний момент переходу феодального суспільства на капіталістичне» [310,с.23]. Дивне поєднання класичної музики і радянської політінформації.

Наприкінці 1933 р. Управління центрального радіомовлення всесоюзного радіокомітету реорганізувало роботу дирекції літературно-драматичного мовлення, виокремивши три сектори: літературних, театральних-трансляційних, драматичних передач [196,с.84]. Всесоюзний радіокомітет, обстеживши діяльність «місцевого радіомовлення», тобто республіканського, визнав 8 січня 1934 р. незадовільним художній рівень мовлення, хоча відсоток музичних передач знано збільшили в програмах [236]. До недоліків зарахували: бідність репертуару, відсутність легких розважальних форм художнього мовлення, ставку на своїх, але малокваліфікованих виконавців, безпринципність транслявання концертів, захоплення «оркестроманією», транслявання політінформації через радіогазети, канцелярсько-бюрократичне ставлення до масової роботи із слухацькою аудиторією. Від керівників радіокомітетів вимагали «справжньої більшовицької оперативності радіомовлення», тобто його максимального використання для реалізації політичних та ідеологічних складових програми партії. Наприклад, О.О. Карпеко визнав фактом «притуплення пильності» те, що співак Всеукраїнського радіокомітету Дудко «...намагався виконувати у мікрофона націоналістичні шовіністичні українські пісні», навіть після х заборони вони потрапили до програми («Гей літа орел», «Ой чого ти почорніло») [357,с.268]. Він показав «націоналістичний мотлох» та «націоналістичні промови» співробітника дитячого мовлення ВУРКУ Зайця, «ідеологічно шкідливі твори» («Юбер-Алес», «Давайте поговоримо») керівника художнього мовлення Харківського облрадіокомітету Демінського. О. Карпеко ратував за поліпшення якості радіомовлення, артистичне виконання творів, але внаслідок масових репресій проти художньо-мистецької інтелігенції нікому було декламувати, співати, грати. Дійшло до того, що керівники Дніпропетровського облрадіо виписали гонорар Шуберту і «...дуже здивовані були, що Шуберт довгий час не з'являвся за одержанням цього гонорару» [357,с.264]. Дбаючи за «ідеологічну витриманість» та «високу ідеологічну якість мікрофонної продукції», чиновники не завжди переймалися справжнім мистецтвом.

Основні завдання художнього радіомовлення визначили та конкретизували учасники всесоюзної творчої наради, яка відбулася 8–13 квітня 1934 р. Програмним принципом його виконання обрали рішення XVII з'їзду ВКП(б) про здійснення «...другої п'ятирічки безкласового соціалістичного суспільства» [236,с.16]. Постанова наради, опублікована наступного року, становить важливий документ для з'ясування форм і методів функціонування партійно-радянського ідеологічного контролю за радіоефіром. «Використовуючи літературний матеріал, музику, нариси, п'єси, фельєтони і т. ін., – зазначалося в постанові, – художнє мовлення повинне показувати боротьбу за другу п'ятирічку, соцбудівництво, викривати класових ворогів пролетаріату та їх поплічників, давати образи героїв-ударників полів і заводів, біографії видатних борців за звільнення пролетаріату і т. д.

Художнє мовлення повинно брати активну участь у здійсненні партією політичних та господарських кампаніях, вишукуючи для цього нові і нові своєрідні форми» [236,с.16]. Ці настанови стосувалися програмних засад радіомовлення, його політичних функцій і засвідчувала факт тотального партійного контролю над мовленням. Його ідеологічний зміст стосувався подолання «буржуазного впливу», «замазування класових протиріч», «політичних проривів». Матеріали наради переконують в тому, що 1934 р. став роком впровадження системної політичної цензури за художнім радіомовлення, позаяк її принципи охоплювали усі його організаційні форми та практику. «Боротьба за соціалістичний реалізм в мистецтві, – наголошувалося в постанові наради, – директивна лінія для художнього радіомовлення. Боротьба за великі художні твори, які висвітлюють нашу епоху в мистецтві, є важливе завдання радіо» [236,с.16]. До основних завдань художнього радіомовлення належали – «підняття культурного рівня і політичне виховання мас у дусі комунізму», а також освоєння «класичної спадщини», супроводжуючи її показ «марксистським тлумаченням», трансляція «творчості інших народів союзу», залучення до мікрофона письменників, віддзеркалювали не лише один напрямок радянського мистецтва, а різні «театральні течії», демонструючи показ на «основі марксистсько-ленінської теорії», «остаточно викорчувати антимарксистську теорію «радіомистецтва». Спроби витворити специфічну «радіомузику» були відхилені,

названі «формалістським хламом» та «знахарством» і «групівщиною», тому пропонувалося налагодження «тісної взаємодії» з літературою, музикою, театром, тобто використання різних видів мистецького художнього радіомовлення, його нових форм і видів. Радіокомітети мали скласти постійний репертуар художнього мовлення, дбаючи про «...високу ідейну та художню якість радіопередач» [236,с.18]. Задля цього створювали всесоюзну мережу художнього радіомовлення, зміцнювали місцеві радіокомітети досвідченими редакторами, «інструкційно-творчими бригадами, організовували методичні кабінети для обговорення програм, стенографували репетиції складних форм художнього центрального мовлення. Відбулася уніфікація системи радіомовлення, модернізація форм, але одночасно з поліпшенням художнього мовлення активізувалися органи політичної цензури.

15 грудня 1934 р. Всесоюзний комітет по радіофікації і радіомовленню, заслухавши доповідь спеціальної бригади з перевірки діяльності художнього мовлення ВУРКу, Одеського та Харківського обласних радіокомітетів, констатував факт «націоналістичної діяльності» їхнього керівництва. Всеукраїнський радіокомітет очолював «націоналіст» О.О. Карпеко, відтак з'явився термін «карпековщина» – форма націоналістичної діяльності на радіомовленні. За політичною фразеологією про націоналізм приховувалася ідеологема про інтернаціональну природу радянської культури, бо «...українська радянська культура протиставлялася культурі братніх республік і систематично ігнорувалася молдавська радянська культура» [236,с.35]. Недоліком радіомовлення УСРР вважалася недостатня робота з «інтернаціонального виховання мас», незначний відсоток «української радянської музики» в радіопередачах та художніх творів і композиторів РСФРР й інших республік, а також надто непомітна присутність у художньому мовленні творів мистецтва, які б висвітлювали успіхи соціалістичного будівництва УСРР. Державний орган, яким був ВРК, фактично виконував функцію ідеологічного нагляду за республіканськими радіомовними організаціями, а політичний контроль за «мікрофонним матеріалом» став складовою частиною повсякденного художнього радіомовлення.

Напередодні звільнення з посади керівника ВУРКУ, О. Карпеко опублікував своєрідний звіт про роботу, у якому згадав вдалу радіокомпозицію роману І. Микитенка «Ранок». Дбаючи про власну безпеку, О. Карпеко виконував роль політцензора радіоефіру. «Навряд чи можна назвати вдалим, – зазначав він, – нещодавне пересилання Харківського облрадіокомітету на тему «Розвиток російського романсу», яке складалося з таких речей, як романс Гурильона «Вам не понять моеї печали», романс Алябєва «Желание любви» і романсів Глінки: «В крови горит огонь желанья» та «Кака сладко мне с тобой» [357,с.268]. Не критичне ставлення до російських романсів стало причиною звільнення О. Карпеко, а політична чистка радіоефіру від «націоналістичного мотлоху», тобто від творів української культури.

Друга половина 30-х років стала для художнього радіомовлення фільтраційним випробуванням для номенклатури радіокомітетів, для дикторів і митців. На початку 1935 р. часопис «Радіо» опублікував критичні зауваження стосовно втрати «класової пильності» редактором, котрий допустив «...факт пересилання радіом оповідань контрреволюціонера Остапа Вишні» [347,с.4]. Ідеологічно «витриманими» виявилися художні твори українських радянських письменників, які виконували актори театру ім. І. Франка перед мікрофоном: «Платон Кречет», «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Кадри» І. Микитенка. До їх постановки були залучені найкращі актори театру: Г. Юра, Ю. Шумський, А. Бучма, О. Ватуля, Ф. Барвинська, Н. Ужвій [378,с.12-13]. Заслужений артист республіки Ю. Шумський погоджувався читати твори українських письменників по радіо, офіційно заявивши про це у пресі [456]. Українське радіо транслювало літературні твори, транслюючи твори — Ю. Яновського «Вершники», М. Островського «Народжені бурєю», М. Бажана «Перед боєм», І. Ле «Історія радості», П. Панча «Облога ночі» [334].

У 1935 р. відбулася постановка п'єси І. Микитенка «Маруся Шурай», завданням якого, на думку постановника її радіокомпозиції А.П. Юрського, було «...написати на матеріалі п'єси Старицького революційний твір, який показував би правду історичного минулого України, який викликав би ненависть до того

минулого, пробуджував ще більшу любов до радісного сьогодні – до Радянської України!» [464] Літературній переробці підлягала «...популярна мелодрама буржуазно-націоналістичного драматурга М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», тому що вона показувала старе «українське село з буржуазно-націоналістичних позицій, прикриваючи класові протиріччя села, а Микитенко наповнив її «...новим ідейним змістом, зовсім по новому трактуючи старі персонажі п'єси» [464]. Ідеологічної обробки зазнав твір М. Старицького , бо розкривав соціальний побут українського села, а п'єса «Маруся Шурай» стала взірцем застосування політичної радіоцензури. Вона набула структурних ознак спеціального підрозділу головлітівської цензури.

27 грудня 1935 р. заступник наркома освіти РСФРР Б. Волін видав наказ №7 з метою «...упорядкування та зміцнення роботи цензури над центральним радіомовленням та забезпечення оперативного керівництва радіоцензурою на місцях», відтак і реорганізації «...цензорської групи радіомовлення в сектор Головліту, що здійснює винятково наступну цензуру та оперативно-організаційне керівництво цензурою центрального, місцевого і низового радіомовлення» [196,с.93]. Так з'явився термін «радіоцензура», хоча як явище вона існувала з середини 20-х рр. При Управлінні центрального радіомовлення створювалася самостійна «...цензорська група з уповноваженим Головліту для здійснення попереднього контролю над центральним мовленням» [196,с.93-94]. Подібна система діяла також в Україні, тобто інститут уповноважених. Вона була підсилена постановою ВРК при СНК СРСР від 1 серпня 1936 р. про демонстрацію концертів, присвячених творчості народів СРСР, про «посилення пропаганди по радіо» радянської культури [104,с.95], а також про перегляд радіожурналів союзного значення від 16 січня 1936 р. напередодні, тобто 31 липня 1936 р. газета «Правда» висловила «партійну думку» про недостатню радіотрансляцію радянської музики – лише 24 хвилини на місяць, у той час коли попит на неї шалений, бо «...театри, у яких виступали артисти братніх республік, тріщали від публіки» [426]. Театри, зали для концертів, клуби також «тріщали від публіки», коли відбувалися показові судові процеси над так званими «ворогами народу», серед яких траплялися видатні

музиканти, актори. 9 липня 1937 р. спецкор «Правди» в Україні Г. Певзнер визнав «ідеологічним проривом» той факт, що під час виголошення судового вироку над «троцькістами» у Москві, у Києві та Харкові лунали траурні марші на радіо[406].

Наприкінці 30-х років структурних змін в системі радіоцензури не відбулося, але була деталізована технологія її повсякденного здійснення, яка безпосередньо стосувалася художнього мовлення. 16 вересня 1938 р. уповноважений РНК по охороні військових таємниць та начальник Головліту М. Садчиков видав наказ №694, яким встановив термін подання мікрофонного матеріалу уповноваженому Головліту для цензурного контролю. Наприклад, репетиції літературно-музичного монтажу передавали за 36 годин до ефіру, які переглядалися цензором протягом 18 годин. 14 лютого 1939 р. ВРК при РНК СРСР встановив порядок здавання мікрофонного матеріалу: опери, трансляції концертів, студійні трансляції за 48 годин до ефіру [196,с.100].

Попередньому контролю радіоцензури підлягали програми мовлення, тобто формування репертуару, його структура. Художньо-політичні ради відслідковували художні твори, які проходили відповідну ідеологічну експертизу. Програми радіопередач, опубліковані для користування, представляли готовий продукт з належним сертифікатом політико-ідеологічної якості, встановленої уповноваженим Головліту. 5 квітня 1936 р. Український радіокомітет презентував програму виступу на першому Всесоюзному радіофестивалі, до якої потрапили українські народні пісні, твори класичної музики, а також радянських композиторів. Фестиваль відкривав зведений хор палацу піонерів Петровського району м. Києва піснею «Рапорт Постишеву», музику до якої написав український радянський композитор С. Богуславський [255]. Пісні мали переважно лірично-природничий характер («Гей, у полі вітер віє», «Зелена ліщинька», «А вже весна», «Ой, у лісі», «За городом качки пливуть» та інші), хоча були і політичного змісту твори (кантата «Жовтень» українського радянського композитора Вериківського з трьох частин – «Пісню Жовтневі співаймо», «За горою кам'яною», «Пісня про Сталіна»). Лунали також рекрутські пісні, музичні твори М. Лисенка, Римського-Корсакова, Бетховена, українських радянських композиторів П. Козицького, Ревуцького,

К. Богуславського, Коляди, Косенка, Данькевича. Вони не викликали заперечень з боку радіоцензорів. До ефіру потрапили: вірші П. Тичини «Партія веде» в авторському виконанні, уривок з поеми В. Маяковського «Ленін», продекламований Ю. Шумським, уривок з вірша Т. Шевченка «Сон» у виконанні Г. Юра. Пісні співали М. Литвиненко-Вольгемут («Вітер, вітер коло хати»), І. Паторжинський («Про стару солдатчину», «Ви, музики, грайте»), З. Гайдай («Ой, на гору козак воду носить»). Репертуар був ретельно підібраний, перевірений та «ідеологічно витриманий». Врахувавши критику попереднього керівництва Радіокомітету, організатори долучили до програми УРК виступ представників АМСРР. Народна артистка республіки М.І. Литвиненко-Вольгемут, готуючись до чергового сезону, зазначала: «Репертуар мій на 1936 рік – це участь у монтажах різних опер, виконання українських народних пісень, старої класичної спадщини і ін.» [382]. Радіофестиваль, що тривав 23 березня – 5 квітня, відкривали чотириголосим виконанням «Інтернаціоналу», по одному куплету національними мовами від столичних міст, а завершувала Москва [237].

Щоденні програми радіомовлення переглядалися редакторами та уповноваженими Головліту, затверджувалися ними, тому їх репертуар свідчив про ідеологічну класифікацію художніх творів політцензорами. Наприклад, програма Донецького радіокомітету на січень 1936 р. увібрала класичну музику та твори радянських композиторів. Концертна складова програми радіомовлення домінувала, а також уривки з опер російських композиторів та російських радянських митців, а також західноєвропейських композиторів. Лунали концерти польською, татарською, німецькою, єврейською мовами, а твори українських радянських композиторів лише 11 січня. Редактори та головлітівські цензори допускали до виконання французькі пісні XVII-го століття, українську народну пісню, але в обробці радянських композиторів, звертаючи увагу на соціальні мотиви. Радіокомпозиції літературних творів належали до рубрики «Літпередача», до якої потрапили: «Як гартувалася сталь», «Народжені бурею» М. Островського, вірші Н. Забілої, П. Тичини, К. Чуковського, оповідання О. Зощенка, п'єси О. Корнійчука «Платон Кречет», «Загибель ескадри», оповідання А. Чехова, Салтикова-Щедрина, а також казки

Г.Х. Андерсена, окремі оповідання М.Твена [260]. Саме вони виявилися для місцевих голівлітвських уповноважених «ідеологічно витриманими» творами мистецтва, відтак не викликали заперечень.

Програми Харківського облрадіокомітету виявилися більш ідеологічно залежними, судячи з листопадового 1936 р. репертуару. Функціонувала рубрика «Вивчаймо пісні по радіо», до яких обрали наступні: «Пісня про Сталіна» музика Ревуцького, іспанського народного фронту «Червоний прапор», «Пісні про Батьківщину» на музику І. Дунаєвського, «Пісні про Щорса», «Про південний фронт» музика К. Богуславського [259]. Вони повторювалися з дня на день. Упорядники програм чітко дотримувалися принципу інтернаціоналізму, тому були концерти народів СРСР. Літературно-музичні передачі набули виразного політичного змісту, які стосувалися партизан періоду громадянської війни, про героїчну боротьбу іспанського народу.

Радіопрограми центрального українського мовлення 1937–1938 рр. були надто політизовані, а концерти стосувалися жовтенят, піонерів, комсомольців. У день Різдва Христового лунали революційні пісні та марші, пісні народів СРСР, неаполітанські пісні, читали казки І. Франка, О. Пушкіна, транслювалися твори Вагнера, Бетховена. 21 січня 1937 р. програма була приурочена пам'яті Леніна, хоча в текстовій частині використали слово «присвячена», а також лунали твори Бетховена – жалібний марш з «12 сонати» та перша частина «Патетичної сонати», декламував М. Рильський вірша «Ленін» [261]. Вечірню програму 7 січня 1938 р. відкривала оперета М. Кропивницького «Пошилися у дурні» [261]. Твори, які з'явилися в ефірі, підлягали огляду театральних та музичних критиків, які висловлювали враження та оцінки перед мікрофоном. Так, театральний критик О. Жданович позитивно відгукнувся на п'єсу «Честь» грузинського драматурга Г. Мдівані, автор якої показав «честь радянського патріота» вище любові до батьків [394], тобто професійно виконав «політичне замовлення», яке цілком задовольняло цензорів.

Отже, підсумовуючи дослідження цієї проблеми, зазначу, що періодична преса, інформативні бюлетені РАТАУ, політичне та художнє радіомовлення

перебували під тиском і наглядом партійної та радянської ідеологічної цензури. Якщо для газет та вісників РАТАУ об'єктом цензурного перегляду був текст, то на радіомовленні, крім текстових джерел, музика, п'єса, художнє декламування, тобто «мікрофонний матеріал» та ефір загалом. Політичне мовлення належало до пріоритетних форм радіотрансляцій, а художнє в умовах системного ідеологічного контролю виявилось надто політизованим. Партійна верхівка, особливо Й. Сталін, приділяла значну увагу зміцненню цензурного нагляду за пресою, беручи безпосередню участь у редагуванні конкретних творів, матеріалів, дозволяючи чи забороняючи їх друк. Газети і журнали були підконтрольні партійним органам, які формували «колективну свідомість радянських людей», а їх шеф-редактором виступав сам Й. Сталін з політредакторами – Л. Кагановичем, В. Молотовим, П. Керженцевим, П. Постишевим, О. Стецьким, І. Сольцем, П. Лебедевим-Полянським.

Функціонування системи РАТАУ було невід'ємною складовою політичних структур, які маніпулювали громадською думкою, дозуючи та підбираючи інформацію, а з другого боку впливали на міжнародну спільноту, формуючи імідж демократії в СРСР, свободи слова і друку.

Політичне цензурування художнього мовлення можна поділити на два хронологічні періоди: 1929–1928 рр., упродовж якого сформувалася радянська система мовлення, виникли його художньо-мистецькі організаційні форми, з'явилося громадське радіотрансляційне об'єднання, реформоване та уніфіковане у 1928 р.; 1929–1939 рр., характерний появою центрального (союзного) та місцевого (республіканського) державних радіокомітетів, структуризацією художнього мовлення, його політизацією та ідеологізацією, широким використанням письменників, акторів, співаків, композиторів, застосуванням різножанрових форм мовлення («радіофільма» театр перед мікрофоном, письменники перед мікрофоном), функціонуванням художнього мовлення як окремого виду.

Радіоцензура, як специфічна галузь політичної цензури, почала формуватися одночасно з масовими трансляціями художньо-мистецьких творів зарубіжних та радянських митців. Контроль за ефіром був обмежений у 20-х рр., хоча політичний

нагляд за розважальними, тобто мистецькими програмами, діяв з 1926 р. згідно вимог Н.К. Крупської. Попередньому цензурному контролю підлягав переважно мікрофонний матеріал. Музичні твори, які супроводжували текстову частину радіовистави, проходили внутрішню авторську цензуру в контексті теорії і практики соцреалізму. Для другого періоду притаманна перехідна фаза, яка охопила 1929–1930 рр. і була зумовлена адаптацією органів цензури до вимог соціалістичної реконструкції соціально-економічних відносин, тобто сталінської модернізації, а наступні 1931–1939 рр. вирізнялися уніфікацією системи політичної цензури, її поширення на радіомовлення, встановленням ідеологічного контролю за мікрофонним матеріалом та ефіром. У 1933 р. відбулася реорганізація системи літературно-драматичного мовлення, яка завершилася створенням трьох видів передач – літературної, театральнотрансляційної і драматичної, відтак виникла потреба розширення головлітвської цензури. Партиїність радіомовлення була основним принципом його ідеологізації, починаючи з першовитоків радянського радіо, але протягом другої половини 30-х років політична цензура за ефіром стала тотальною, набуваючи антиукраїнського спрямування. Термін «радіоцензура» вперше з'явився у грудні 1935 р., підсумовуючи таким чином багаторічний досвід її формування, а наприкінці 30-х років технологія її застосування досягла свого функціонального апогею, позаяк мікрофонний матеріал візувався уповноваженим Головліту.

Радянська радіоцензура була складовою частиною політико-ідеологічного контролю за художнім мовленням, здійснюваного радянськими (Головліт, ВРК, УРК, Головрепертком) та партійними органами (Агітпроп, Культпроп).

РОЗДІЛ 6

ІСТОРИЧНА НАУКА – ОБ’ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ

6.1. Уніфікація проблемно-тематичних пріоритетів історичних досліджень у роки НЕПу

Револьюційна зміна системи влади в країні, яка сталася у 1917 р. та протистояння її різних політичних форм протягом наступних років, позначилася на світоглядних та концептуальних засадах суспільних наук. Їхня трансформація відбувалася еволюційно, але під впливом суб’єктивних факторів. Остаточне встановлення радянської влади в Україні восени 1920 р., тобто ліквідація УНР та білогвардійщини, незважаючи на локальний характер селянського повстанського руху, започаткувало процес уніфікації політичної системи більшовизму, відтак і партійної монополізації інтелектуального життя.

Організаційно історична наука підпорядковувалася Наркомосу УСРР, але її нове інституційне становище не завжди відповідало науковим пріоритетам професійних істориків. Протистояння «старорежимної професури» та радянської ідеологічної цензури, особливо у роки непу, було очевидним, крім дослідників історії партії, хоча і вони грішили різними «націоналістичними ухилами». Політична цензура в умовах формування єдиної та універсальної методології історичних досліджень відігравала основну уніфікаційно-інтегруючу функцію, адаптуючи до нових реалій маститих та виховуючи молоду поросль радянських істориків. Партійні органи в особі номенклатурних вождів визначали ідеологічно-політичні принципи розвитку гуманітарної науки, особливо історичної, обґрунтовуючи теорію класово-формаційного аналізу суспільних явищ, конкретні марксистські підходи до вивчення соціальної та політичної історії.

З’ясовуючи специфіку функціонування органів політичної цензури в галузі історичної науки 20–30-х років, важливо мати на увазі її базову ідеологічну складову, тобто більшовицьку парадигму висвітлення соціально-політичних та

економічних відносин, яку насаджували відповідні партійні структури, а з другого боку показати конкретні форми діяльності Головліту, становлення феномену «соцкритики», інституту «соціального замовлення», зміну проблемно-тематичних напрямків науково-історичних досліджень. «Репресивна цензура», тобто заборона книг, вилучення літератури з бібліотек, арешти та розстріли учених, демонструвала лише агресивну сутність радянської системи політичної цензури, а базовими ознаками залишалися ідеологічні основи розвитку історичної науки в Україні, яка інституційно існувала, проте функціонально втрачала своє інтелектуальне призначення.

Для сучасної історіографії НЕПу притаманна його надмірна ідеалізація, хоча насправді «непівський ренесанс» супроводжувався появою та поглибленням політичної цензури. Достатньо прочитати «Щоденник» академіка С.О. Єфремова, щоб збагнути специфіку радянської політичної цензури. Учений використовував терміни «совітська цензориця», «нахаба-цензор», «царська цензура», «цензор», «новий цензор», адресуючи їх партійним та головлітівським структурам. Він та особливо його праці перебували під щільним наглядом цензорів. 15 серпня 1924 р. «цензура дозволила» йому видати «деякі книжки» з історії літератури, хоча її редакційна підготовка проходила важко і нервово для самого автора. «Справа з цензурою моєї статті, – занотував Сергій Олександрович 7 вересня, – скінчилась несподівано і досить благополучно. Говорив з видавцями. Вони сконфужено посилались на те, що «становище зобов'язує», що вони, як Державне видавництво, мусять підлягати партійній цензурі. Я відповів на те, що цінителями-цензорами є люди, які нічогосінько не тямлять, а втім можу поставити крапки над і, щоб вони не чіплялись.

Потім дізнався, що мої «крапки» цензорів таки не задовольнили і вони домагалися, щоб статтю таки зняти зовсім з книжки» [645,с.146]. Постать О.С. Єфремова, враховуючи його політичну біографію та самотність науковця, драгувала цензорів. Вони підозріло ставилися до решти ліберальних професорів.

Ініціатором політичного переслідування відомих діячів науки та культури був Ленін, котрий в листі до Ф. Дзержинського від 19 травня 1922 р. виклав основні

принципи ідеологічних чисток «професорів, які допомагали контрреволюції»: перегляд книг членами політбюро, виявлення не комуністичних видань, систематичний збір інформації про «політичний стаж» професорів, адміністративна висилка за межі республіки. Він вважав незгодних з більшовизмом та радвладою професорів «контрреволюціонерами», шпигунами, яких треба було «...ловити і виловлювати постійно та систематично і висилати за кордон» [199,с.74]. Пропозиції вождя були враховані ДПУ, яке надіслало 1 червня 1922 р. доповідну записку в політбюро ЦК РКП(б) «Про антирадянські угруповання серед інтелігенції». Її упорядники – оперуповноважений ДПУ Я. Агранов звернув увагу на те, що саме не створив небезпеку для «...об'єднання і консолідації сил буржуазних і дрібнобуржуазних груп». З'явилися звичні для органів радянської політ-цензури ідеологеми: «антирадянська інтелігенція», «контрреволюційний фронт», «антирадянські елементи», «антирадянська професура», «антирадянське студентство», «контрреволюційне студентство і професура», «контрреволюційні елементи». Вони не були абстрактними термінами, а цілком конкретними визначеннями вузівської чи академічної «професури», яка втратила ознаки політичної благонадійності в очах політцензорів. 8 червня 1922 р., заслухавши доповідну записку ДПУ, політбюро ЦК РКП(б) постановило провести «фільтрацію студентів», обмежити прийом осіб «непролетарського походження», виявити їх «політичну благонадійність» [199,с.81]. Депортація інтелектуальної еліти в Україні, яка розпочалася з 3 серпня 1922 р. після ухвалення відповідного списку в ЦК КП(б)У, належала до оперативної форми діяльності партійно-радянської системи політичної цензури. До списку потрапило 76 осіб, з них – ректор ХТУ І.О. Красуський, професори – М.О. Воскресенський, Я.В. Столяров, О.І. Білецький, М.Б. Довнар-Запольський, М.П. Кастерін, В.М. Чехівський, О.В. Корчак-Чепурківський, П.О. Єфремов, М.П. Вашенко, К.Ф. Яношевич та інші. Переважна частина з них потрапила на «філософський пароплав», тобто була депортована: 47 працівників радянських «вишів», з них 32 професори [808,с.54]. Загалом з України виселенню підлягало 77 осіб, арешти яких відбувалися в Харкові, Катеринославі, Одесі, Києві. Політично неблагонадійними виявилися переважно представники

прикладної науки та медицини, хоча були і гуманітарії. В інших містах країни до списку ДПУ зарахували М.О. Бердяєва, Л.Н. Юровського, М.Д. Кондратьєва, І.О. Ортоболевського, С.Л. Франка, О.І. Успенського, М.О. Рожкова. Вони представляли наукові школи, напрямки в галузі природничих та соціогуманітарних наук. Їх визнали зайвими для науки і суспільства.

Функції політцензорів виконували ДПУ, ЦК КП(б)У, Наркомос, позаяк вони формували списки та видавали політичні характеристики. Зокрема, І.О. Красуський вважався «активним противником радянської влади», користувався неабияким авторитетом серед «місцевої харківської професури» та України. Враховуючи тривалий науковий досвід та знання, його залишили в Україні, де він очолював Інститут прикладної хімії, мав чотирьох дітей – доньку і трьох синів [43,арк.1-7]. В характеристиці професора Я.В. Столярова, який на початку 20-х років працював в Наркомосі УСРР, підкреслювалася його політична лояльність, відтак він працював «по лінії ДПУ», був науковим співробітником УНДПУ у 1928/29 р. [48,арк.67]. Політичні визначення, які стосувалися депортованих професорів, належали до термінологічно-функціонального арсеналу органів радянської цензури: «активний чорносотенець», «політично підозрілий», «консерватор», «правий клерикал», «кадетських переконань», «правих переконань», «активний ворог радвлади», «кадет чорносотенного спрямування», «монархіст», «небезпечний контрреволюціонер», «петлюрівець», «український шовініст», «прихильник старого режиму», «українець, кадет», «націоналіст».

Виселені з України професори поповнили наукові установи європейських країн, приватні видання, громадські організації, які пропанували ідеї «зміновіхівства», сподіваючись на переродження радянської влади під впливом економічного лібералізму непівського курсу. Політично-ідеологічна профілактика, яку карально-репресивні органи та партійні структури застосували проти «антирадянської інтелігенції» у 1922 р., стосувалися «попутників», тобто лояльної до влади старорежимної професури, і «червоної професури». В Україні залишилося чимало істориків, етнографів, українознавців, які інтелектуально і концептуально сформувалися до жовтневого перевороту 1917 р., а в 20-х рр. намагалися зберегти

звичні наукові напрямки, тобто тематичні пріоритети. Інституційно історики підпорядковувалися дирекції вищих навчальних закладів, керівництву ВУАН, Укрнауці при НКО УСРР, отримували символічну платню, пенсії, матеріальну допомогу на лікування. Держава намагалася створити соціально-побутові умови для учених, роблячи їх матеріально залежними, відтак і лояльнішими. Наприклад, Д.І. Багалій влітку 1923 р. лікувався на курортах Північного Кавказу – в Єсентуках, Кисловодську [686,с.390]. Ученим надавали житло, забезпечували продовольчими пайками, які були швидше умовами існування, ніж «пряником», тому не могли стати матеріальним стимулом.

Інтелектуальна продукція, тобто книги, статті, підлягали контролю на стадії їх завершення у вигляді переданих до видавництв рукописів або замовного рецензування на опубліковані праці. Проконтролювати творчий процес ученого було складно, незважаючи навіть на ту незначну кількість наукових працівників в Україні, а тим паче істориків. У 1922 р. в УСРР було 3184, у 1923 р. – 2889, у 1926 р. – 3025 науковців [686,с.211], які працювали на кафедрах дослідних інститутів та «вишів». Встановити нагляд за діяльністю 509 співробітників 84 науково-дослідних кафедр було дуже просто, враховуючи їх територіальну концентрацію в основних адміністративних центрах – Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі, Ніжині, Кам'янець-Подільському. Працівників 151 вищого навчального закладу контролювали, крім парткомів, організаційно-функціональні підрозділи НКО УСРР (Наукпедком, ДНМК тощо). Молода «червона професура», тобто випускники ІНО, отримала відповідну «марксову» теоретико-методологічну підготовку. Інша справа наукова еліта. «У складі викладацьких кадрів вищої школи України, – наголошував у 1925 р. заступник наркома освіти Я.П. Ряппо, – тепер працює майже увесь персонал колишніх дореволюційних вищих навчальних закладів. Більше того, склад наших вузів поповнено викладачами колишніх учительських інститутів та семінарій, викладачами колишніх спеціальних училищ» [771,с.1]. Перевиховувати, радянлізувати та схилити до свідомої співпраці цю генерацію викладачів і професорів було набагато складніше.

Сучасна українська історіографія історії розвитку історичної науки 20-х років в УСРР виокремлює наявність наукових шкіл, груп, центрів. Наприклад, С.Г. Водотика називає декілька історичних шкіл: М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, М. Василенка – у Києві, Д.І. Багалія – у Харкові, М.Є. Слабченка – в Одесі [592,с.28]. Вони, хіба за винятком М.Є. Слабченка, мали дореволюційні витоки. Поняття «наукова школа», особливо в умовах тотальної ідеологізації історичної науки 1920-х рр. в УСРР, є доволі суперечливим. Існують різні тлумачення інтелектуального феномену «наукової школи», однак невід'ємною є наявність духовного лідера, керівника, творця певної програми. Для неї притаманною є історіософська традиція, єдність парадигми, наступність, послідовність, оригінальність концепції. Український дослідник історії науки Ю.О. Храмов зараховує до організаційно-функціональних ознак наукової школи наявність наукового лідера, керівника, стиль і методику досліджень, фундаментальну ідею, програму пошуку, високу наукову кваліфікацію учених об'єднань довкола лідера, громадське визнання [830,с.13].

Для зручності і системності наукового з'ясування деструктивного впливу радянської політичної та ідеологічної цензури на розвиток тематичних пріоритетів історичних шкіл в УСРР не будемо заперечувати факту їх існування у 20-х роках, позаяк вони ретельно і спеціально досліджувалися істориками – С.Г. Водотикою [591], І.В. Вербою [726], О.В. Юрковою [712]. Предметом нашого вивчення є наукова спадщина істориків, тобто їхні праці, опубліковані у 20-х рр., отже прорецензовані політредакторами, відтак «дозволені цензурою». Кожна книга, яка виходила у 20–30-х рр., мала номер – дозвіл Головліту на її друк, тому проблемно-тематичне розмаїття української історичної літератури у 20-х рр. слід вважати такою, яка здобула сертифікат ідеологічної якості, а можливо безапеляційної поступки радянських цензорів на угоду політиці українізації. За будь-яких обставин праці представників «історичних шкіл» у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Ніжині ми розглядаємо крізь «сочку» радянської політичної цензури, яка дозволила їх друк, відтак визнала їх наукову доцільність та суспільну потребу.

Розвиток української історіографії в УСРР 20-х років досить вичерпно показав О.П. Оглоблин, тобто її безпосередній творець. Він підкреслив наявність дореволюційної історичної традиції, навіть «часів третьої української держави (1917–1920 рр.)», а також «...схему історичного українського процесу», яка була «сформульована та науково класифікована М. Грушевським», прийнята, але «...на новій ідеологічній (національній) основі» [726,с.20]. Виявляється, що у 20-х рр. існувала «широка національна арена для історичної думки», діяли всеукраїнські центри, що співпрацювали в «ідейно-науковому та нерідко організаційному контакті». Позитивно і цілком конструктивно, але без зайвого пафосу, О. Оглоблин оцінює науковий внесок М.С. Грушевського в історіографію історії України. Повернувшись 1924 р. в Україну, він реанімував роботу історичної секції Українського наукового товариства, яке стало структурним підрозділом ВУАН. «У складі секції, – наголошував О.П. Оглоблин, – було організовано багато комісій, переважно історичного напрямку. Це були комісії старої історії України, історії козаччини, нової історії України, української історіографії, а також цілий ряд комісій з вивчення історії регіонів України, зокрема комісія історії Києва та Правобережної України, комісія Лівобережної України, комісія історії Південної України, комісія історії Західної України та інші». Заслуги М.С. Грушевського були цілком вагомими, враховуючи також створення ним Науково-дослідної кафедри історії України, а головне виховання нового покоління істориків, підготовку та публікацію періодичних і неперіодичних видань, власних монографічних досліджень. Вони достатньо відомі дослідникам. Хронологічно досліджувана ним проблематика стосувалася доби Б. Хмельницького, а також з історії української літератури, п'ять томів якої були опубліковані протягом 1923–1927 рр. у Львові та Києві. «Велике значення для української історичної науки, – наголошував О.П. Оглоблин, – мають численні статті М. Грушевського з питань української історіографії козацько-гетьманського періоду, а також з історії ХІХ та ХХ століть, що присвячені окремим історичним працям або доробку видатних істориків. Заслуговують бути згаданими, зокрема, його нариси про М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича та М. Драгоманова, надруковані в

часопису «Україна», а також публікації останнього періоду життя, сфокусовані на висвітленні української історіографії XVII та XVIII століть» [149,с.24]. Історик, повернувшись в Україну, не зрадив власним проблемно-тематичним пріоритетам та концептуальним уподобанням.

Ставлення партійно-ідеологічних структур до М. Грушевського після його приїзду в Україну залишалося упередженим, але без відвертого втручання, хоча влада намагалася використати його співпрацю для розколу української інтелектуальної еліти в УСРР та поза нею. Амбітність натури, авторитет видатного ученого, його громадсько-політичне минуле мали б сприяти посиленню буферних позицій М. Грушевського в Академії наук, якою у 1924 р. керували В. Липський (президент), С. Єфремов (віце-президент), А. Кримський (учений секретар). Український історик не демонстрував яскравих зміновіхівських тенденцій, не виголошував антирадянських гасел, не конфліктував з владою, але і не піддавався спокусливим пропозиціям, хоча вимагав належних соціально-побутових умов для науково-дослідної роботи. Дослідник його біографії Р.Я. Пиріг зазначає, що повернення М. Грушевського до ВУАН викликало «...спротив не лише бюрократичної машини Наркомосу, але й президії Академії» [735,с.42]. Стосунки між ним та А. Кримським і С. Єфремовим виявилися напруженими. Невдоволеними «позицією й діяльністю Грушевського» були й керівники КП(б)У, які намагалися використати конфлікти для «...ослаблення «буржуазно-інтелігентської» верхівки Академії» [735,с.43]. Ідеологічні органи ЦК КП(б)У навіть скористалися ювілеєм ученого – його 60-річчям, хоча акція вийшла з-під контролю, тому що «...зусиллями національних наукових кіл відзначення академіка перетворилося на демонстрацію єднання української інтелігенції» [735,с.44]. ЦК КП(б)У обговорював кандидатуру М.С. Грушевського на посаду президента ВУАН, але цензура не мала певності в його «політичній благонадійності». Відтак цей ідеологічний проект не був реалізований.

Творчий доробок М.С. Грушевського, створена ним науково-історична школа в УСРР другої половини 20-х рр. свідчать про те, що радянська політична цензура виявилася неспроможною протистояти видатному історикові. Історико-тематичні

аспекти досліджень М. Грушевського могли оцінити лише професійні історики, але вони були його учнями, колегами, тому аналізом доробку займалися опоненти. Сучасний український дослідник теоретичної спадщини М.С. Грушевського – історіограф В.В. Тельвак визнає факт відносної «інтелектуальної свободи» в радянській Україні в середині 20-х рр.», яка створила умови для обговорення праць видатного українського ученого «з позицій національної науки» [807,с.21]. Академічна та вузівська наука в УСРР визнала його неперевершений внесок в історіографію та історію розвитку української культури, незважаючи на особисті суперечливі стосунки з ним С. Єфремова, А. Кримського. Західноукраїнська та емігрантська інтелектуальна еліта, на переконання В.В. Тельвака, критикуючи світоглядно-історіософські та морально-політичні сторони діяльності ученого, не заперечували його авторитету та ролі в організації історичної науки. Святкуючи ювілей М.С. Грушевського, наукова громадськість України, Росії, деяких країн Західної Європи підкреслювала неабиякий внесок ученого в історіографію та світову культуру. Його колеги – академіки П. Тутківський, В. Липський, Д. Багалій також позитивно оцінювали творчий доробок українська історика. Видатного ученого вітали президент АН СРСР О. Карпінський, академік В.І. Вернадський, нарком освіти А. Луначарський, тобто факт визнання його наукових досягнень був незаперечним.

Дивним і малоз'ясованим є конфлікт двох академіків – С. Єфремова та М. Грушевського, яких цензура не дуже шанувала. Можна припуститися думки про те, що причиною протистояння були номенклатурно-посадові, світоглядні, політично-ідеологічні обставини, але вони не були інспіровані ідеологічними підрозділами ЦК КП(б)У, хоча сприяли «смути» в українському патріотичному середовищі ВУАН. В опублікованому «Щоденнику» С. Єфремова постать М. Грушевського найбільш згадувана. Один мовознавець та літературознавець, ніби запопадливий цензор, відслідковував дії, вчинки, висловлювання іншого.

31 грудня 1923 р. М.С. Грушевського було заочно обрано академіком, ніби у березні 1917 р., коли його запросили очолити Центральну раду. Його колега академік С. Єфремов, аналізуючи цей факт спростовує чутки «совітської преси»,

тобто «соціального замовлення» цензури, ніби М. Грушевський просив амністії, але не заперечував іншого – повернення колишнього лідера української революції остаточно «розкладе еміграцію» [645,с.46]. Віце-президент ВУАН відкидав чутки «російських ворожих для Академії кругів» про те, що «звичні інтриги» М. Грушевського розвалить зсередини. Очевидно органи політичної цензури також сподівалися на «самознищення» цих титанів українознавства, тому слідкували за розвитком подій, підтримували одного, цькували іншого. Отримавши наукові інституції, кошти, штати, серед яких і найближчих родичів – співробітників ВУАН, М. Грушевський, судячи з нотаток С. Єфремова, прагнув бути першим не лише в історично-філологічній секції, а й в Академії наук. Розмови про його висунання на посаду президента, які ширилися коридорами ВУАН та Наркомосу, мали підстави, тому що академік М. Грушевський особисто зустрічався з М.О. Скрипником, Л.М. Кагановичем, П.П. Постишевим, П.П. Любченком, звертався з листами до В.Я. Чубаря, які різними посадовими приладами намагалися виховати лояльне і цілком публічне ставлення до радвлади. На початку січня 1924 р. ВУАН одержала з Берліна «Історію української літератури» М. Грушевського, яку чекали протягом року, а разом і книги С. Єфремова, що викликало його здивування.

Академічні видання офіційно не підлягали цензурі, але вона не полишала стежити за «поворотівцем» М. Грушевським. 24 березня 1924 р., тобто одразу після повернення в Україну, йому запропонувала редакція газети «Більшовик» (Київ) написати статтю про утиски українців в Польщі, хоча він намагався уникнути. Під наглядом перебував часопис «Україна», яким переймався особисто М. Грушевський. «Дав я був до «України» Грушевського, – занотував С. Єфремов 13 серпня 1924 р., – статтю про генезу Кирило-Методієвського Брацтва. Видавець, Держвидав славнозвісний, послав її на цензуру до губкома, хоча добре знає, що академічні видання цензурі не підлягають, а той, не будучи дурак, катнув резолюцію: «не воспрещено, а несвойственно», бо «нема марксистського духу» [645,с.145]. М. Грушевський наполягав, щоб журнал «Україна», крім академічного, виходив також «старим галицьким правописом», але йому заперечив А. Кримський, тому між ними виникло «філологічне змагання», яке завершилося різними особистими

докорами. Сутички між ними продовжувалися протягом 20-х рр., допоки не було обрано нову президію Академії наук.

Партійно-радянська номенклатура офіційно демонструвала поблажливе ставлення до М. Грушевського, заgravало з ним, але час від часу нагадувало про себе. Зокрема, на урочистих зборах Академії, присвячених 5-річчю перемоги радвлади на Україні, Г.І. Петровський махав часописом «Україна», якого йому подарував М. Грушевський, вказуючи на повну відсутність там публікацій про боротьбу пролетаріату. На письмове прохання М. Грушевського поліпшити матеріальне становище його особисто та співробітників, В.Я. Чубар відреагував 17 січня 1925 р. резолюцією: «розслідуйте, чого ця Центральна Рада заворушилася» [645,с.187]. Якщо одержував кошти, то мусив виконувати доручення влади. «Для «України», – писав 29 січня 1925 р. С. Єфремов, – хоч вона, як академічне видання, й безцензурна – партія держить свого цензора, Маренка. Цей цензор якось почав був вимагати, щоб «Україна» конче вмістила статтю про Леніна. Гермайзе йому на те: «добре: я мав доповідь про Леніна, то її й можна пустити». – «Ні, – відповів цензор, – мусить статтю написати Грушевський». За кілька день знов питає – чи пише статтю Грушевський. Довідавшись, що ні – обурюється: «Як? Усяка контрреволюційна сволок про Леніна пише, а Грушевський не хоче?.. Я, звичайно, вас не силую, але напишу рецензію на «Україну» і викрию вашу сутність». Колись од цензури можна було сховатись за мовчання. Од теперішніх охоченомонців не сховаєшся. На кого напосядуться, то вже не одчепляться: хоч лусни, а пиши, що вони хочуть» [645,с.191]. Статті про Леніна вдалося уникнути, але «...статтю про Академію, статтю обурливу і змістом і тоном, брехливу й самохвальну до крайности» [645,с.209] він написав для №1-2 «України» за 1925 р. До друку цей часопис підписав С. Єфремов, «...звичаєм нашим, не вимагаючи самих статтів, а покладаючись на добросовісність редакції», але був обурений після прочитання. На засіданні Відділу він заявив, що стаття М. Грушевського «викривляє й перекручує історію Академії», хоча той намагався заперечити, однак визнав авторство, мовляв «...писав «на підставі загального вражіння» і що він, як історик, не повинен «робити препарції нашої історії» [645,с.210]. Інколи М. Грушевський радився з

С. Єфремовим, якщо справа торкалася друку негативних відгуків. Наприклад, 4 травня 1925 р. він повідомив С. Єфремова про те, що до «України» подано огидну рецензію на книгу про Нечуя-Левицького, відтак питав згоди на її друк. Журнал «Україна» виявився під ідеологічним обстрілом Г.Ф. Гринька, який виступаючи на з'їзді рад Київщини, дорікав історикові за те, що він «не згадує про радянську владу». Дріб'язковий, але постійний тиск на психіку М. Грушевського, особливо в пресі, схиляв його до пошуку форми публічного виявлення лояльності. 14 квітня 1926 р. газета «Пролетарська правда» надрукувала інтерв'ю з М. Грушевським, у якому він за словами С. Єфремова, «ударив у всі дзвони совітського патріотизму», тобто говорив про розквіт радянської науки, про даремні «нападки» еміграційних центрів.

Святкування ювілею М.С. Грушевського у вересні 1926 р. відбувалося за його особистої згоди, а також підтримане більшовицьким керівництвом. Академік С.О. Єфремов дивувався з приводу цього дійства, позаяк не уявляв для себе промови колишнього голови Центральної ради про політичну діяльність у 1917–1923 рр. Якщо А. Кримський, який був людиною науки, а не політики, відмовився від святкування власного ювілею у 1924 р., то історик і політик М. Грушевський погодився. «А тут людина, що своєю спеціальністю зробила політику, – занотував 16 вересня 1926 р. С. Єфремов, – не може зрозуміти, що большевики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах» [645,с.397]. Шанування, хоч і відбувалося в Академії наук, однак мало виразні ознаки політичного заходу. Партійно-ідеологічна цензура також уважно чатувала, але стався «прокол» з друком автобіографії ювілянта. «Після розмови зо мною (в понеділок 27 вересня), – з подивом писав у «Щоденнику» С. Єфремов, – хоча я дав підпис свій на друкування – її чомусь не друкували мало не цілий тиждень, і здали до друку тільки в суботу перед самим ювілеєм, після якихось переговорів з властями. На ювілей автобіографія таки вийшла, – без мого підпису (цьому я дуже радий), звичним порядком. Але друкарню, що її випустила, Любченко накрив мокрим рядном. Кажуть, ніби він звелів не випускати, не показавши йому, а це зробити забули» [645,с.398]. Висловлювання, оцінки С. Єфремова, адресовані

М.С. Грушевському, якого знав ще до 1906 р., листуючись з ним тоді, свідчать про упереджене ставлення колишнього члена Центральної ради до його голови. Він перестав поважати Грушевського-політика, але підкреслював його інтелектуальні здібності, працездатність, засуджував інтриганство, чвари довкола посадових змагань в Академії. На початку 1928 р., відчувши реальну загрозу тотальної «комунікації» Академії наук, М. Грушевський пропонував припинити чвари та протистояння між ними, навіть висловив готовність протестувати у випадку репресій проти С. Єфремова з боку влади. Цензура відслідковувала «потепління стосунків» між ними. Цього не заперечував і сам С. Єфремов. «В «Комуністі», – записав Сергій Олександрович 22 грудня, – стаття проти М. Грушевського. Кажуть, що комуністи віднайшли «блок між Єфремовим та Грушевським!» І вирішили – вдарити і по Грушевському!» [645,с.411].

У 1928 р. з'явився ювілейний збірник статей на пошану М.С. Грушевського, рекомендованого історико-філологічним відділом УАН та дозволеного до друку Укрлітом [713]. Серед авторів були професори з Відня, Праги, Києва, Одеси, Мінська, Ніжина, Чернігова, Львова, Харкова, Дніпропетровська, які представляли кафедри та академічні науково-дослідні підрозділи. До збірника не потрапила жодна стаття з історії України першої чверті ХХ ст. Хронологічно публікації стосувалися періоду Київської Русі, соціально-економічних та політичних відносин XV– XVIII ст., а тематично археологічних знахідок, іконографії, кордонів Галицької держави, князівства Литовського, Хмельниччини, історіографії, джерелознавства, торгівлі. Соціально-класова проблематика, яка виразно репрезентувала б формаційну парадигму висвітлення історії України, фактично була відсутня. Очевидно таким був задум ювіляра, наукові розробки якому присвятили М. Макаренко (Київ), М. Петровський (Ніжин), А. Яковлєв (Прага), О. Грушевський (Київ), В. Пархоменко (Дніпропетровськ), В. Щербина (Київ), М. Горбань (Харків), О. Гермайзе (Київ), П. Клепатський (Полтава), Д. Яворницький (Дніпропетровськ), М. Слабченко (Одеса) та інші. Відмовилися від участі в збірнику А. Кримський, С. Єфремов, Д. Багалій, О. Оглоблін, які визнавали великий внесок Михайла Сергійовича в українську історичну науку, але з особистих міркувань не долучилися

до офіційного шанування академіка. У травні 1929 р. М. Скрипник вимагав від М. Грушевського публічного осуду С. Єфремова.

Історики, спираючись на архівні документи, досить вичерпно висвітлити «кадрову боротьбу» в Академії наук, яка точилася між дуєтом А. Кримський – С. Єфремов та М. Грушевським. Мотиви були різні, але це протистояння пришвидшило розвал демократичного і націонал-патріотичного таборів ВУАН. Дослідники оприлюднили документи, які переконливо доводять номенклатурно-функціональне зацікавлення внутріакадемічним конфліктом між ними з боку ДПУ УСРР. Не президентство М. Грушевського в Академії було програмою діяльності органів політичної цензури, а «...посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її» [761]. Жертвами конфлікту ставали інші особи, тому що скарги М. Грушевського до Укрнауки НКО УСРР оберталися посиленням цензури стосовно конкретних діячів науки та культури. Так було у випадку з М. Могилянським, А. Кримським, про які згадується у «Щоденнику» С. Єфремова, а також було зафіксовано в обіжному листі ДПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. [761,с.53].

Наукова діяльність М.С. Грушевського в Україні протягом 1924–1929 рр. офіційно вважалася «безцензурною», тому що академічні твори і видання не підлягали головлітівському перегляду, але цензура контролювала роботу самих видавництв, у яких працювали штатні рецензенти. Опубліковані істориками документи свідчать про системний політичний нагляд за українським істориком з боку ДПУ УСРР, ЦК КП(б)У, НКО УСРР. Повернувши його в Україну, радвлада не випускала М. Грушевського за кордон. Інституційно він співпрацював з нею, тому що був академіком ВУАН та АН СРСР, звертався з різними офіційними листами до уряду і партійних органів, а професійно залишався самостійним, самодостатнім і консервативним з концептуальних міркувань істориком. Теоретичні і світоглядні принципи його наукової творчості у 20-х років не зазнали радикальних змін, про що свідчать оцінки істориків-сучасників. Дослідники вважають, що він не зрадив ідеям автономізму і федералізму, «соціалістичного догматизму» [887,с.15], хоча у 1924–

1928 рр. ними не переймався. Його науково-теоретична діяльність, колосальний творчий доробок після повернення в Україну, результат титанічної працездатності видатного історика, навіть в умовах дозованої політичної цензури.

Звіт історичної секції ВУАН та відповідних установ за 1928 р. був опублікований в черговому виданні «Записок Історично-філологічного відділу» [634]. Рада Секції та академічні установи, якщо розглядати їх персональний склад на липень 1929 р., демонстрували наукову школу М.С. Грушевського, його авторитет і певну авторитарність, позаяк він був головою історичної секції, її академічних комісій, кафедри історії українського народу нової доби, науково-дослідній кафедри історії України. Історики і мовознавці, які працювали в установах, належали до інтелектуальної еліти в царині історичних досліджень. Їх гуртував та розподіляв голова секції, а також формував організаційну структуру, яка термінологічно і тематично не могла задовольнити Укрліт, тобто органи політцензури. Комісії з вивчення «старої історії України», Києва, регіонів України, Західної України, не кажучи про культурно-історичну, історично-філологічну, археографічну, української історіографії, успадкували дореволюційні тенденції. М.С. Грушевський, хоч і вітався з істориком-марксистом М.І. Яворським поважно «Матей Іванович», однак не запропонував класово-формаційну парадигму структуризації історичної секції, а вона дуже жваво обговорювалася тоді в періодиці та партійними цензорами. Сімейність «Грушевських» в Академії наук, про яку негативно відгукувався С. Єфремов, відіграла згодом сумну роль в житті О.С. Грушевського та К.М. Грушевської. Той факт, що М.С. Грушевський очолював кожен з комісій, певною мірою, особливо протягом 1924–1929 рр., був своєрідною охоронною грамотою, тому що його авторитет ученого, хоч і дратував ортодоксальних істориків-марксистів, проте оберігав від бруталного втручання цензорів. Привертає увагу аполітичність звіту, його наукова мова. Зазначалось, що історична секція «...прагнула поширення закордонних зв'язків, притягання до роботи закордонних учених, широкої популяризації в закордонних кругах української наукової праці» [634,с.XI]. Закордонне відрядження до Франції, Німеччини та Австрії мала К.М. Грушевська, а самого академіка не випускали. Зв'язок українських істориків із

західними науковими центрами та співпраця з їхніми ученими вважалася пріоритетною і необхідною, однак її актуалізація в умовах засудження «хвильовизму», з його західноєвропейськими культурно-цивілізаційними орієнтаціями, виглядало надто аполітично і небезпечно з точки зору більшовизму.

Друковані праці співробітників секції, навіть історично-економічної, не торкалися радянської історії, хоча така потреба і нагода була – десята річниця Жовтневого перевороту. Соціалістична проблематика не фігурувала також на засіданнях історичної секції, де виголошували доповіді К.Т. Штепа, В.О. Пархоменко, К.М. Грушевська, І.П. Крип'якевич та інші учені. Збірники наукових праць співробітників («Праці історичної секції», «За сто літ», «Україна») формувалися М.С. Грушевським, редактором яких він був, відтак статті висвітлювали три хронологічних періоди української історії: Київська Русь, Хмельниччина і Гетьманщина, ХІХ ст. Наприклад, шість номерів наукового двомісячника «Україна», якого видавала Історична секція ВУАН за редакцією М.С. Грушевського, стосувалися літературної діяльності О. Кобилянської, арешту «кирило-методіївців», діяльності «Київської Громади» 60-х рр., відносин «Великої України з Галичиною», концепції М. Костомарова про федеральний устрій Старої Русі, пам'яті В.Б. Антоновича. Досліджувалися соціально-національні аспекти, українсько-польські та українсько-єврейські відносини, але в контексті наукової спадщини М. Костомарова.

Прорецензувати таку кількість фактологічних, історіографічних, концептуально-теоретичних публікацій могли лише фахівці, а не звичайні політредактори, а з іншого боку статус академічного видання, якщо і не звільняв від цензури, проте лібералізував їх проходження. Цензором міг бути головний редактор, неодмінний секретар відділу ВУАН. Дискусії про «самостійність української мови» не дуже подобалися цензорам, але в хаосі політики українізації вони не мали табу. Теоретично праці українських істориків 20-х рр., які досліджували проблеми ХVІІ ст., не мали виразних ознак класово-формаційного підходу, але використовували терміни «класи». Наприклад, М.Н. Петровський, висвітлюючи роль українських діячів в протистоянні України і Московії, застосовує визначення «класи», «партії»,

«пануючі кола України», які стосувалися розподілу політичних сил, а не соціально-класовим відносинам в їх марксистському тлумаченні [731,с.79], хоча у висновку його статті лунають нотки про «поліпшення добробуту пригноблених суспільних верств». Соціально-демографічні студії Н. Полонської-Василенко, які вона продемонструвала в статті «Південна Україна 1787 р.» [755,с.303], вражають ґрунтовним аналізом джерел з історії розвитку Катеринославського намісництва та колонізації південних земель. Вона пише про форми землеволодіння, називаючи дворянське, поміщицьке, «економічних селян», монастирське, «землі чужинців», висвітлює соціальний стан «дідичів» (російські офіцери), але уникає всіляких марксистських категорій про експлуатацію, гноблення, соціально-класові суперечки тощо. Дослідниця зосереджувалася винятково на конкретних джерелах, максимально розкриваючи проблему, дбаючи про вичерпність викладу, а не про аргументацію будь-якої із концепцій.

Українська історична наука в УСРР 20-х рр., якщо брати до уваги її організаційно-інституційний статус, була радянською, позаяк фінансувалася державою, а науковці були штатними працівниками структурних підрозділів ВУАН, ІНО. Проблемно-тематичні спрямування та особливо її концептуальні основи поєднували тенденції народницької історіографії, елементи історичного і діалектичного матеріалізму, не кажучи уже про суто марксистську течію, яка була справжнім втіленням системної і функціональної ідеологічної цензури. Хронологічно і тематично праці українських істориків не стосувалися радянської доби і постулатів більшовизму. Наприклад, В. Кордт опублікував книгу «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 року», яка з'явилася у Києві 1926 р., професор Дніпропетровського ІНО В.О. Пархоменко видав монографію про витоки руської державності у VII–XI ст., а Д.І. Багалій цілу серію праць, які стосувалися теоретичних проблем української історіографії [554,717], діяльності Т.Г. Шевченка і Кирило-Мефодіївського братства [557], біографії Г.С. Сковороди [558], повстання декабристів [556], соціально-економічної історії України [555]. Він очолював кафедру історії українського народу ВУАН, опікувався Комісією соціально-економічної історії України XVII–XIX ст., керував Харківським науково-дослідним

інститутом історії української культури. На рукопис монографії про Сковороду академіка Д. Багалія «цілий день писав рецензію» С.О. Єфремов, про що свідчить його запис від 15 серпня 1924 р. Оцінки та висловлювання С. Єфремова, адресовані М. Грушевському, Д. Багалію та іншим ученим, були упередженими, які базувалися на декількох критеріях: лояльність та співпраця того чи іншого діяча з більшовиками, особисті якості (порядність, гідність, чесність). Політично, судячи з висловлювань С. Єфремова, історик Д. Багалій був за «всіх режимів однаковий», який у 1929 р. «з усієї сили під марксизм підшивається» [645,с.702,724-725]. Сучасні дослідники наукової біографії Д.І. Багалія підкреслюють його здатність «...знаходити «спільну мову» з чиновниками партійно-бюрократичного апарату» [592,с.31]. Він підтримував М. Скрипника, якого намагалися «зробити» академіком, а також «засвітив» союз історіографічної школи «державницького» спрямування з представником марксистського напрямку – М.І. Яворським, опублікувавши з ним у 1923 р. брошуру про Г.С. Сковороду, про що свідчить її титул та кошторисно-калькуляційний лист видавництва. Вона друкувалася в Сімферополі Кримполіграфтрестом, перекладена українською мовою, хоча видрукований титульний лист мав кілька граматичних помилок, відтак був переклад замовлений [92,арк.7]. В угоді зазначалося авторство – «Ак. Д. Багалій та М. Яворський», гонорар – 59 крб., кошторис видання. Співавторство з істориком-марксистом переслідувало тактико-стратегічне завдання: Д.І. Багалій сподівався на нейтральний статус і мирне співіснування в УСРР. Очолювані ним Кафедра історії українського народу ВУАН, Комісія соціально-економічної історії України XVII–XIX ст., до якої пристали О.П. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко та інші історики з Харкова, Києва. Вони поєднували давню історію України з джерелознавством та історіографічними дослідженнями. Для праць О. Оглоблина з історії української фабрики, торгівлі, промисловості, які друкувалися в Україні протягом 20-х рр., були притаманні ознаки формаційного підходу, але без марксистського обґрунтування революційного поступу суспільства. Монографії та збірники наукових праць українських істориків, культурологів, незважаючи на академічність видань, залишалися підцензурними. Наприклад, «Записки історично-філологічного відділу»

(Кн. XXV) під редакцією А. Кримського були переглянуті цензором, позаяк мали візу-дозвіл на друк Київського окрліту №232. До збірника потрапили статті А. Кримського про С. Руданського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Т. Слабченка з історії України [651]. Рецензії, опубліковані у збірнику, вирізнялися науковою толерантністю, конкретикою, відсутністю політично-ідеологічних оцінок. Зокрема, Т. Максимович, рецензуючи спогади С. Русової, які з'явилися у збірнику «За сто літ» [770], підкреслював фактичні помилки, поверховість жанру історичної мемуаристики, «фантазії» і «непорозуміння» [651,с.358]. Віза-дозвіл №232 Київського міськліту, тобто органу цензури, була в «Записках» за редакцією М.С. Грушевського, які вийшли у 1931 р. [7652 В статтях М. Ткаченка, М. Петровського, В. Кордта, С. Шамрая висвітлювалася історія України XVII–XVIII ст., цитувалися твори М. Драгоманова, М. Костомарова. Інтелектуальна діяльність в умовах більшовицького режиму в Україні мала різні форми пристосування, але молодше покоління істориків дрейфувало в стихію марксистської методології вивчення українського суспільства. Це стосується наукової роботи М.Н. Петровського [899], який розпочав з історії середньовіччя в Україні, сповідуючи теоретично-концептуальні основи М.С. Грушевського, однак цензура «переконала» його в необхідності марксизму.

Органи політичної цензури в галузі науково-історичних досліджень використовували протягом 20-х років різні форми впливу та ідеологічної корекції (візи-дозволи Укрліту на друк, рецензії, зволікання з друком, матеріальне заохочення, посадове просування, конфлікти корифеїв академічної науки). Монографії, збірники, щорічники, періодичні видання, присвячені історії України, підлягали цензурному перегляду. Наявність науково-історичних шкіл в Україні 20-х рр. (М.С. Грушевського, Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського), розмаїття проблемно-тематичних пріоритетів та актуалізації давньої історії можна пояснити відносно «мирним співіснуванням» дореволюційних концепцій (народницької, державницької тощо) з марксистськими в умовах «непівського ренесансу», недостатньою кількістю, а головне відсутністю професійно підготовлених політцензорів в царині історії України, вдалим маскуваням історичних досліджень в тогах псевдомарксизму

(використання термінів-символів «класи» тощо), намагання партійних структур схилити авторитетних учених до співпраці з метою звеличення комуністичного ладу та обґрунтування універсальності і праведності ідей більшовизму. Цензура діяла, ідеологічний контроль за історичною наукою відбувався, але у 20-х рр. переважала виховна функція, хоча при нагоді застосовували адміністративні заходи (затримка друку, заборона виходу, навіть вилучення літератури). Поглиблене вивчення періоду Київської Русі, незважаючи на різні тлумачення, загалом відповідало формуванню ідеологеми про єдність слов'янських народів, а історія Хмельниччини використовувалася задля зміцнення союзу російського та українського народів. Ці обставини також стримували цензорів, а висвітлення негативних соціально-економічних та політичних наслідків самодержавства було вагомим знаком лояльності «старої» генерації істориків владним структурам. Повернення М.С. Грушевського та його діяльність в Україні не загрожувала «зміновіхівством», тобто переродженням влади і духовним відродженням, тому що партійно-радянські органи очолили цей процес (українізація, коренізація, обмеження церкви, цензура).

Діяв інститут наукової критики, тобто рецензування, замовленого політредактором видавництва, а також відгуків на опубліковані праці. Розлогі та куці тексти рецензій збереглися в архівному фонді Всеукраїнадава, які проливають світло на критерії визначення наукової зрілості твору, його історіографічну цінність та політичну доцільність. Наприклад, директор Катеринославського краєзнавчого музею, професор, академік ВУАН Д. Яворницький написав позитивну рецензію на книгу І.І. Барабаша-Нікіфорова «Нариси природи Катеринославської губернії», яка була наслідком «...багаторічних, ретельних і самовідданих досліджень автора» [89,арк.13]. Відомий український етнограф, історик козацької старовини надіслав рецензію до видавництва 25 травня 1923 р. Рецензенти виконували замовлення редакції чи видавництва, але без упереджених ідеологічних вказівок. Їх дотримання залежало від автора рецензії, від його політичних переконань, позиції. Колишній російський есер та номенклатурний працівник Наркомзему УСРР В.М. Качинський, аналізуючи рукопис книги К. Панченка «Як організувати на селі кооператив» 13 червня 1924 р. зазначив, що він її відредагував, зробив «...деякі поправки, виправив

помилкові погляди» [87,арк.310]. Рецензент виконував повноваження політредактора, тому що вносив правки, «виправляв погляди» автора.

Для публікації твору необхідно було мати, крім рецензії та висновку політредактора, візу-дозвіл органу політцензури – Центрального управління у справах друку. Зокрема, 30 квітня 1924 р. начальник ЦУД М. Ікс повідомив Держвидав про те, що «...усі рукописи, які надходять до ЦУД для візи на друк, не мають на собі жодного затвердження редакції Держвидаву, що спонукує ЦУД до необхідності ретельного перегляду кожного рукопису» [85,арк.76]. Він визнав бажаним, щоб жодний рукопис не друкувався без його відповідного ухвалення редактором або директором видавництва. 18 листопада 1924 р. Держвидав України просив дозволу ЦУД на ввіз творів М.С. Грушевського (Історії української літератури, т. 1-III; Історії України-Руси, т. 2, 3, 8) [85,арк.127].

Видавництво, замовляючи рецензію на той чи інший рукопис, виконувало функцію посередника між рецензентом та органами цензури, хоча після вказівок ЦУД у квітні 1924 р. здійснювало ретельний перегляд матеріалу з точки зору його ідеологічної якості. Так, 23 травня 1924 р. Київська філія Держвидаву України запросила О.П. Оглоблина для з'ясування умов друку його праці «Нариси історії української фабрики», запропонувавши їй авторові видати спочатку першу частину першого тому обсягом 14 друк. арк., а з 15 серпня подати популярний виклад усієї історії української фабрики [89,арк.174]. Автор погодився, але просив не вилучати з видавничого плану першого тому книги, яка була взята ним з московського видавництва із сподіванням на швидкий друк в Україні. Рецензент рукопису В. Смушков, підкреслюючи ґрунтовність праці, особливо за відсутності літератури з економічної історії України, рекомендував її до друку. Інший рецензент вважав, що автор не з'ясував «тенденції розвитку української фабрики», використав описовий підхід, радив опублікувати її не російською, а українською мовою.

Рукописи, рекомендовані до друку, розглядалися на засіданнях наукових установ. Наприклад, 2 червня 1925 р. відбулося засідання історичної секції Кафедри історії української культури за участі Д.І. Багалія, яка рекомендувала рукопис В.В. Дубровського «Селянські рухи на Чернігівщині після реформи 1861 р.» Два

роки текст книги перебував у видавництві, допоки З. Гуревич не написав рецензію 14 липня 1927 р., підкресливши помилковість тези автора про те, що «...боротьба між панамі та селянами не носила революційного характеру» [91,арк.13-18].

Рецензування рукопису книги професора М.Є. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України 19–20 століття», яка мала 186 сторінок тексту і 95 сторінок документів, викликала неоднозначні відгуки рецензентів. Перша рецензія належала М.С. Грушевському, суть і зміст якої цитується вперше, позаяк архівну справу ніхто не використовував, а відгук авторитетного ученого є оригіналом. Він зазначив, що текст написаний «не дуже читко», але радив «як найскоріше» видрукувати, систематизувавши матеріал, виділивши цитати на кінець книги, додавши покажчик повних заголовків та бібліографічний опис джерел і літератури [89,арк.220]. Інша рецензія, написана 12 лютого 1927 р., швидше належала політредакторові за відсутністю підпису. Актуалізація того чи іншого історичного процесу, його складових, на переконання цього рецензента, залежить від «політичних поглядів автора, знання самої історії, її розуміння, наявності матеріалів, критичного ставлення до них» [89,арк.176]. Методологічні вказівки рецензента виявилися порадою редакції, а далі були конкретні критичні зауваження: надто «...виділено роль і значення ліберального українського національного руху, боротьба з ним російської буржуазії», недостатньо висвітлені робітничий рух 1910–1914 рр., діяльність партії більшовиків, натомість декілька сторінок присвячено «...культурно-національному руху, Просвітам, Грушевському, Галичині, УСД». До недоліків були віднесені матеріали книги про діяльність Центральної Ради, Генерального Секретаріату, перевага у висвітленні «українського національного руху» порівняно з робітничим, уникнення історії здійснення жовтневої революції, її класового походження, боротьба Раднаркому з УЦР, випячування походу Муравйова і замовчування походу Петлюри. «Виходить, – зазначав політрецензент, – що Центральна Рада виявилася незаслужено постраждалою. Цитується Грушевський «На порозі нової України», до того ж без будь-якої критики наводяться його роздуми, спрямовані проти Радянської влади та «Москви» . Історичний період (березень 1917 – березень 1918 р.), на думку рецензента, в праці

М. Слабченка – «...націоналістично-міщанська мішанина цитат, однобоко підібраних», допущена «невірна політична установка», тому її друк – це неприпустиме розбещення автора» [89,арк.176]. Два рецензенти, дві позиції: одна наукова, інша політична.

У 1925 р. О.Ю. Гермайзе упорядкував посібник «Українська історія в статтях і нарисах XVI–XVIII ст.», до якого залучив статті М. Грушевського, М. Покровського, В. Антоновича, В. Мякотіна, О. Єфіменко та інших відомих істориків. Рецензент звернув увагу на слабе бібліографічне оформлення книги, на те, що її автор «...не ставить виразно питання про класову боротьбу тієї доби», а головне вважав «...за необхідне поставити принципове питання про доцільність видання книжки подібного типу – уривки із праць, переважно старих істориків, чужих сучасному підходу до історичних явищ, цебто чи варто її загалом видавати чи для нашої доби вона не потрібна» [94,арк.14]. Упереджене ставлення до «старих істориків» було характерним для політичної цензури, однак за відсутності досвідчених «молодих» учених-істориків «...доводиться дати відповідь позитивну – при відсутності нової літератури, що освітлювала б наше минуле з марксистського погляду, доводиться постійно користатися як матеріалом, працями старих істориків, які діставати надзвичайно важко, а тому гадаю, що видання збірника т. Гермайзе полегшить справу вивчення нашого минулого, але при умові відповідних додатків (статті про економічний розвиток України XVII–XVIII ст. та класову боротьбу в той час) та приміток і пояснень упорядника до наведених статтів, що допомогли б читачеві вияснити й відкинути те, що нині застаріло й являється помилкою з погляду марксизму» [94,арк.15]. Вимоги зрозумілі, дотримання яких мало бути обов'язковим.

Теоретично гострою виявилася оглядова стаття М. Нечкіної, яка стосувалася висвітлення українськими істориками руху декабристів в Україні. Авторитетні дослідники – М. Грушевський, Д. Багалій, С. Єфремов з'ясовували концептуальне питання такої термінологічної конструкції: «українські декабристи чи декабристи на Україні?» [719]. Дослідниця спів- ставляючи погляди українських істориків, визнала самою «радикальною» в оцінці ролі декабристів позицію С. Єфремова, позаяк

Д. Багалій шукав зв'язок українських декабристів з місцевими українськими умовами, не погоджуючись з думкою про оточення декабристів з «національними українськими революціонерами». Аналітичний огляд М. Нечкіної не мав марксистської риторики, але її науково-історична точка зору виглядала доволі категорично. «Українські академіки, – писала вона у 1928 р., – схильні вирішувати питання у першому випадку і стверджувати, що в історії борців за самостійну Україну, особливо сторінку посідають ще незвідані для науки «українські декабристи» [719,с.187]. На сторінках журналу «Историк-Марксист» друкувалися статті, які виконували певне «соціальне замовлення», тобто розглядали українську історичну науку, особливо академічну, під кутом зору марксистської теорії [783].

До бібліографічно-анотаційних оглядів потрапляли книги українських авторів, збірники статей, які проходили своєрідну публічну апробацію. Зокрема, монографія академіка К.Г. Воблого про «російсько-українську» цукрову промисловість, яка вийшла у 1930 р. [590], не супроводжувалася ідеологічними оцінками, а бібліографічна праця, підготовлена відповідною комісією науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. Багалія, викликала низку критичних зауважень: «надто бібліографічна», відсутність рубрики по соціал-демократії, жовтневої революції [568].

Загалом 1920-ті роки в історії України характеризуються наявністю ще деякого плюралізму в розвитку історичної науки. Це був час, коли історія України значною кількістю істориків розглядалася як самостійна і самодостатня галузь знань, а не як частина історії Росії. Співіснували різні методологічні підходи і принципи висвітлення історичного процесу. Однак цей плюралізм носив скоріше інерційний характер. На основі російської царської цензури поступово формувалася потужний партійний та головлітівський контроль за розвитком історичної науки.

6.2. Інституційно-функціональне об'єднання істориків-марксистів

Модерну наукову термінологію давно використовують політологи, соціологи, історики для того, щоб виокремити систему усталених методів, підходів, принципів вичерпного вивчення того чи іншого об'єкта суспільного розвитку, соціальної чи політичної історії. Її наявність зазвичай підкреслює програмні засади історичної школи, теоретично-методологічні основи наукового напрямку тривалих студій того чи іншого ученого. Нашим завданням є з'ясування особливостей формування марксистської теорії висвітлення соціально-економічної та політичної історії України, але не її теоретичних витоків загалом, а цілком конкретного застосування в українському радянському історіографічному дискурсі 20–30-х рр. Два аспекти є основними: інституційний статус установ марксистського тлумачення історії в Україні, а з другого боку виявлення складових так званої марксистсько-ленінської та сталінської методології. Саме вона виконувала універсальну функцію партійно-ідеологічного цензора та знаряддя виховання самокритики і самоконтролю серед суспільствознавців.

Історико-партійна галузь історичних знань, тобто Інститут Маркса і Енгельса, Інститут Леніна та Комісія для збирання і вивчення матеріалів по історії жовтневої революції та партії (Істпарт), достатньо висвітлена радянським партійними істориками. Істпарт виник 1 вересня 1920 р., а 9 грудня Малий РНК затвердив її персональний склад: голова М.С. Ольминський, заступник М.М. Покровський, секретар В. Адоратський [216]. Наступного року Істпарт став частиною секретаріату ЦК РКП(б). 8 липня 1923 р. виник Інститут ім. В.І. Леніна, директором якого призначили Л.Б. Каменєва, а 22 жовтня 1923 р. оргбюро ЦК РКП(б) затвердило Раду Інституту, до якої увійшли Й. Сталін, М. Бухарін, А.С. Бубнов, І.О. Зеленський, Н.К. Крупська, В.І. Невський, М.М. Лядов [208,с.23-24]. Обидві установи спочатку виконували функції архіву, але з другої половини 20-х рр. їх почали використовувати для внутріпартійної боротьби між групою Л.Д. Троцького, Л.Б. Каменєва – Г.Є. Зінов'єва та Й. Сталіна. Останній намагався протиснути «своїх людей» до цих інституцій, відтак у 1926 р. замість Л. Каменєва призначили

І.І. Скворцова-Степанова, а після його смерті восени 1928 р. М. Савельєва. Того ж року відбулося об'єднання Істпарту та Інституту Леніна, внаслідок якого Сталін позбувся «теоретика партії» М. Бухаріна, а 3 листопада 1931 р. фактично завершилася концентрація ідеологічних дослідних установ в Інституті Маркса, Енгельса, Леніна (ІМЕЛ). Директором став В.В. Адоратський, його заступником – сталінський висуванець І.П. Товстуха.

В Україні також діяв відділ по вивченню історії жовтневої революції і Комуністичної партії (б) України («Істпарт»). 20 жовтня 1924 р. його очолював Адамович, який радив Держвидав у скоротити рукопис книги К. Котова про діяльність партійних організацій до 1917 р., після чого її можна друкувати [91,арк.286]. Український «Істпарт» видавав журнал «Літопис революції», на сторінках якого друкувалися статті з історії партії, революції, громадянської війни, спогади революціонерів, документи. Наприклад, у перших числах «Літопису революції» за 1923 р. висвітлювалися повстання селян після реформи 1861 р., історія робітничого руху 80-х рр. XIX – початку XX ст., нариси-спогади Д. Лебедя, Е. Квірінга про революційну діяльність на Катеринославщині. Історик партії та член ревізійної комісії КП(б) М.Ю. Равич-Черкаський опублікував коротку інформацію про «полум'яного революціонера» В. Клочка, соратником якого був Д. Лебедь [424], а М. Попов спогади про свою підпільну роботу у Харкові 1907–1909 рр. [418]. Теоретично-методологічних публікацій ніхто не писав, а лише фактологічні розробки: статті, спогади, документи, рецензії. Так, І.Ю. Кулик, який мав досвід керівництва органом політцензури – ЦУД, показав діяльність київської організації більшовиків, згадавши про В. Затонського, І. Крейсберга, Р. Фарбмана, Г. П'ятакова, В. Примакова, використовуючи політично-ідеологічні визначення стосовно інших партій: «дрібнобуржуазні угруповування», «Реакційна» Центральна Рада [376]. Його матеріал був опублікований у першому числі журналу за 1924 р., тобто напередодні повернення в Україну М.С. Грушевського. Зазначу, що протистояння політичних партій в роки української революції 1917–1918 рр. належало до пріоритетного напрямку історико-партійної науки в Україні 20-х рр. Зокрема, 20 листопада 1922 р. комісія ЦК КП(б)У по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією

доручила М.І. Яворському написати серію брошур – «Українські есери» та їх роль в революції», «УСДРП і революція на Україні», «Центральна рада і революція на Україні» [22,арк. 251].

Роль і місце М.І. Яворського в галузі науково-історичних досліджень оцінили його сучасники: академік С.О. Єфремов, згадавши його прізвище 29 раз у «Щоденниках», професор О.П. Оглоблин, які стикалися з ним протягом 20-х рр. Цікавими є думки та оцінки С. Єфремова. 11 січня 1925 р. він записав враження про М. Яворського, якого почали «проштовхувати» в академіки: «Це автор компілятивної «Історії України» (але марксистської) та найбезграмотнішої «Історії революції на Україні», невеличкої брошури, в якій нахабність автора дорівнює його абсолютному неучтву. Про цю книгу мені доводилось дати свою думку Державному видавництву і я зазначив у рецензії численні помилки. Через місяць чи що в видавництві мені кажуть, що Яворський пристає на всі уваги і прохає мене виправити книжку» [645,с.185]. Виявляється, що М. Яворський був ад'ютантом в австрійського посла Фаргача, який був з візитом у С. Єфремова 1918 р., а «...тепер – комуніст. І всю українську науку в жмені держить» [645,с.185]. Отже, судячи з нотаток С. Єфремова, який добре знав М. Яворського, цей «спритний галичанин» був головним «істориком-марксистом», очолював Укрнауку в НКО УСРР, тому приїздив до ВУАН в якості «ревізора» і «страшенно» хотів стати її членом-кореспондентом. На початку квітня 1926 р. його звільнили з Наркомосу та відрядили до Києва «для наукової роботи». Тепер, як зазначав С. Єфремов, навіть М. Грушевський «...замість шанобливого «Матвій Іванович», каже на нього вже попросту згідно «Матій Яворський», а той «...став маленький і говорить запобігаючи» [645,с.362]. Відрядження М. Яворського до Києва не означало його остаточного і незворотного звільнення з «адміністративної роботи, як сподівався С. Єфремов, позаяк він вивчав політично-ідеологічні настрої київських науковців.

Проникнення «галичанина» М. Яворського, правника за фахом, що здобув вищу освіту у Львівському та Віденському університетах, виявилось в перших його публікаціях про діяльність Кирило-Мефодіївського братства та про «народного поета» Т. Шевченка, які з'явилися у 1920–1921 рр. [466,588]. Він чи не першим

вишукував серед братчиків більшовицькі ідеї, творив образ революціонера-демократа з великого Кобзаря. О.П. Оглоблин, згадуючи про М. Яворського, зазначив, що він «...був у двадцятих роках офіційним лідером марксистської історіографії України» [726,с.50]. Український історіограф дуже критично оцінив теоретичну спадщину М. Яворського, його низку праць, «...абсолютно нікчемних з наукової точки зору», серед них : («История революционного движения на Украине». – Х., 1922; «Революция на Украине в її головніших етапах». – Х., 1923; «Коротка історія України». – Х., 1923; «Україна в епоху капіталізму». Т. I–III. – Х.; Полтава, 1924–1925; «Історія України в стислому нарисі». – Х., 1928; «Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Т. 1. – Х., 1927; Т. 2. – Х., 1928) [726,с.50-51]. Вони, крім фактичного матеріалу, мали наставницький, полемічно-критичний зміст, насаджували псевдомарксистську теорію суспільного розвитку, з виразними елементами класово-формаційного підходу.

Історик-марксист М.І. Яворський очолював історичне відділення Інституту марксизму-ленінізму (згодом Всеукраїнської Асоціації Марксо-Ленінських Інститутів – ВУАМЛІН), посідав впливову позицію в Українському товаристві істориків-марксистів (1928). На початку січня 1928 р. саме М. Яворський, судячи з нотаток С. Єфремова, висунув ідею про заснування другої Академії наук в Харкові – «лівобережної», навіть написав звернення до Наркомосу УСРР, яке підписав Д.І. Багалій та інші харків'яни. Однак М.О. Скрипник відмовив марксистові-реформаторові [645,с.575]. Якщо А. Хвиля виконував функцію головного партійного цензора за друкованим словом, М. Попов слідкував за «чистотою» партійного будівництва та національної політики, то М. Яворський претендував на основного фундатора марксистської теорії в українській історичній науці. Наприкінці грудня 1928 р. його висунули в академіки ВУАН та АН Білорусії, відтак він повернувся на адміністративну роботу в галузі історичної науки. Йому вдалося згуртувати довкола «марксистської методи» групу послідовників: З. Гуревича, М. Свідзінського, Т. Скубицького, М. Рубача. Вони «чистили» історичну науку та історію України під марксизм.

Відомим дослідником української революції та громадянської війни був тоді М.А. Рубач, в статтях якого зустрічалися суперечливі висновки і тлумачення стосовно марксистської теорії та історії України зокрема. Наприклад, в статті про народництво, яка була передмовою до збірника документів Харківського губернського жандармського управління, упорядкованого ним, дослідник зазначив, що марксизм не зразу став керівною ідеологією в російському революційному русі, не був домінантним [431]. Відвертість тодішнього історика-архівіста була надто радикальною. Історико-партійні публікації М. Рубача про громадянську війну в Україні, які з'явилися в третьому [428] і четвертому [429] числах, привнесли до радянської історіографії ідеологеми, які існували згодом протягом багатьох десятиліть: «дрібнобуржуазні українські партії», «українська дрібна буржуазія і куркульство», «класове розшарування селянства», «національно-буржуазні кола України». Він «пролив світло» на історію конфлікту між Раднаркомом та Центральною Радою, цитуючи документи УНР, висловлювання М. Грушевського, В. Винниченка [430], що виглядало «демократично», позаяк у 1925 р. М. Грушевський очолював наукові структури ВУАН, будучи істориком-немарксистом. Володіючи архівними документами і матеріалами, М. Рубач висвітлював переважно історичні реалії, переплітаючи їх марксистською фразеологією. Зокрема, в одній із публікацій 1926 р. дослідник використовує терміни «українська революція», «український рух», називає М. Грушевського «...безумовним теоретиком українського національного руху» [427], що загалом суперечило пропагандистським завданням партійних органів. «Кінцевою метою, – підкреслював М. Рубач, – український національний рух ставив собі об'єднати всіх, що являли суцільну територію, заселену переважно українцями, і заснувати з цих земель цілком самостійну державу» [352,с.52]. Висновок сміливий, враховуючи принципи інтернаціоналізму та унітарності радянського ладу, які були актуальними для цензури. Навіть роздуми про федералізм, про концепцію «слов'янської федерації» М. Драгоманова, яку згадав М. Рубач у 1926 р., дратували кремлівських керманів, тому що тоді деякі суб'єкти РСФРР прагнули більшої суверенізації. Окремі судження М. Рубача суперечили проголошеним ним ідеологемам. Зокрема,

він пише про те, що Україна не мала «...власного промислово-фінансового капіталу та великого землеволодіння», відтак звідки з'явилися «національно-буржуазні кола» в Україні. Невипадково В.П. Затонський намагався спростувати окремі визначення М. Рубача, котрий «перемудрував» [352]. Київський більшовик-інтернаціоналіст визнав «невірною» думку історика про можливість об'єднання Народного Секретаріату з лівим крилом Центральної ради, щоб представляти національний уряд. В. Затонський обстоював концепцію монолітності формування «робітничо-селянського уряду» в Україні [351], тому будь-які об'єднання з Центральною Радою були для нього неприйнятні.

Марксистська історіографія історії української революції та громадянської війни в Україні достатньо висвітлена, у тому числі й історія українських політичних партій [753], що полегшує нам справу, позаяк нашим завданням є не історіографія тієї чи іншої проблематики, а насамперед становлення уніфікованої методології історичних досліджень. Вона насаджувалася через діяльність інституційних установ, шляхом рецензування літератури, переслідування учених за їх переконання, заборон та головлітівської цензури. Свідомі історики-марксистичні та публіцисти (М. Равич-Черкаський, М. Майоров, В. Юринець, В. Коряк, І. Кулик), крім штатних працівників історичного відділення на чолі з М. Яворським, всіляко пропагували теоретичні основи марксизму, визнавши його за критерій історичного знання про минуле.

Рукописи книг, які надходили до видавництв, проходили цензуру, яка вишукувала будь-які відхилення від марксистської концепції суспільного розвитку, особливо в її більшовицькому розумінні. Наприклад, політредактор Держвидаву України вимагав докорінно зміни рукопису книги П. Клепатського «Разін і Разінщина». Висновок цензора від 21 квітня 1925 р. був категоричним: «Автор не підходить до вивчення історичних подій, як матеріаліст і його пояснення існування феодального ладу на Московщині не витримують ніякої критики з точки зору марксизму» [9,арк.235]. Дивує те, що 24 листопада 1924 р. її переглянув М. Яворський, визнавши популярний стиль брошури полтавського історика та окремі спірні питання, однак рекомендував до друку. Відповідальний редактор

Держвидав В. Коряк просив 28 квітня 1925 р. від М. Яворського конкретно відреагувати на зауваження «нашого політредактора» стосовно книги П. Клепатського. Серед політрецензентів був М.С. Волобуєв, який передав 22 листопада 1925 р. до видавництва власний відгук на книгу П. Христюка «1905 год на Україні». Агітпроповіць, який тоді ще не став опальним «націонал-ухильником», виклав технологію рецензування суспільно-політичної літератури. «Я виправив те, – наголошував Михайло Симонович, – що можна було виправити, але й після цього вважаю за потрібне зазначити такі хиби в праці Христюка: 1) класовий аналіз, зокрема аналіз ролі пролетаріату в революції, проведений не досить докладно і витримано, 2) не досить докладно проаналізовано національне питання, погляди Леніна на революцію» [9,арк.536]. Висновки В.О. Юринця, адресовані на книгу В. Левитського «Філософія і марксизм», вирізнялися конкретним ідеологічним обґрунтуванням. «В своїй основі, – наголошував цей марксист-рецензент, – вона антиматеріалістична, так як автор стоїть на філософічному ґрунті махізму, тому друкувати її в ДВУ ніяк не можна» [89,арк.132]. Отже, крім зауважень теоретичного плану, цензура дозволяла і вітала «виправлення», тобто редагування авторського тексту рецензентом.

Політично-редакційну активність виявляли М. Яворський, В. Юринець, В. Коряк. Зокрема, останній рецензував збірник статей про Т. Шевченка за редакцією академіків Д. Багалія та С. Єфремова. Перший написав статтю «Г. Шевченко і селяни в переказах та історичній дійсності», а інший розшукав «...кілька невідомих досі рядків Шевченка з рукописної збірки поезій», яким, на думку цензора, «місце десь у хроніці» [89,арк.280]. Розвідка Д. Багалія виголошувалася в Інституті Т. Шевченка в Харкові 14 березня 1927 р., відтак збірка потрапила до В. Коряка пізніше. Ставлення С. Єфремова до В. Коряка, котрий також претендував на звання і славу шевченкознавця, було відверто негативним, про що літературний критик здогадувався. Його рецензія була цензорським вироком. «В цілому книга «Шевченко», – зазначав він, – цілком строката і не дотримує статута Інститута Шевченка, де мова йде про організацію шевченкознавства на засадах марксіського літературознавства. Тут той же хаос підходів, що і в старому

буржуазному літературо і шевченкознавстві. Та воно й не дивно, бо редактори не є марксистами. До речі, обидва шановані академіки не дотримуються академічного правопису, який досі діє, а пише кожен, як йому більше до вподоби» [89,арк.280]. Висновок категоричний: «...книга потребує марксистської редакції і редакції її мови» [645,с.733]. 8 лютого 1929 р. С. Єфремов, узагальнюючи непрості стосунки з В. Коряком, зазначив, що є такий суб'єкт – «...єдиний марксистський» у нас на Україні критик, донедавна диктатор літературний, що монополізував був на повну власність як роздавання титулів, так і писання та друкування доносів» [645,с.733]. Наприкінці 20-х рр. він сам став об'єктом особливої уваги партійної цензури. Рецензували не лише його, а також послідовників та учнів М. Яворського. Так, у 1928 р. З. Гуревич видав книгу «Молода Україна» за редакцією М. Яворського [623], яку у жовтні рецензував С. Єфремов [645,с.665], а також В.І. Невський. Московський історик-марксист підтримав висновок автора про те, що Кирило-Мефодіївське братство складалося з «...ідеологів класу українських дрібних власників» [268]. Зазначу, що Т. Шевченко належав до товариства, але не був «дрібним власником».

Основним теоретиком марксистської методології радянської історичної науки 20-х – початку 30-х років був М.М. Покровський. Він не приховував власних переконань, наполегливо і послідовно насаджуючи марксистське тлумачення історії. За його підтримки виникло всесоюзне Товариство істориків-марксистів, створене 1 червня 1925 р., яке об'єднало «...контингент товаришів-комуністів, які викладали історію в наших вузах» [749,с.6], доповнюючи морально і функціонально Інститут червоної професури. Співставляючи концепції російського історичного процесу в ХІХ ст., М. Покровський виокремив «живучість» буржуазної теорії, яка проникла в марксистську літературу (Г.В. Плеханов, Л.Д. Троцький), відтак з нею доводиться боротися «внутріпартійним шляхом» [747]. Згадуючи російського історика ХІХ ст. О.П. Щапова, радянський історик-марксист вважав його «типовим селянським істориком», але «...його історичний матеріалізм – не наш, не марксистський, не пролетарський, не робітничий, а чисто мужицький» [747,с.7]. Марксистський концептолог виклав різні підходи до висвітлення жовтневої революції, які існували

в історичній і політичній літературі у 1927 р.: партійна точка зору («доктрина більшовиків», буржуазно-демократична, загальноісторична концепція П.М. Мілюкова («меншовицька»), класова теорія [748]. «Марксистська ідеологія, – писав М. Покровський, – у чому не може бути жодного сумніву, здобула величезні завоювання в нашій історичній літературі. Особливо цінними варто визнати два факти: по-перше, зближення з матеріалістичним розумінням історії значної частини наших старих фахівців, причому почасти таких, які до цього часу ще остаточно не зблизилися з нами політично» [746]. Цікаво те, що журнал «Историк-Марксист», в якому друкувався він та його колеги по цеху марксистської історіографії, проходив головлівівську цензуру, маючи номер візи-дозволу А12745. Теоретична конструкція – «політично нам ще чужий, ідеологічно уже перестав бути чужим», автором якої був М. Яворський, підкреслювала наявність в інтелектуальному середовищі істориків так званих «попутників», які співпрацювали з владою, будучи академіками, керівниками інститутів, кафедр, але не виявляли активної ідеологічної лояльності, тобто публічного зречення від минулого та сприйняття марксизму. Завдяки статтям М. Покровського відомий російський письменник М.Г. Чернишевський легко став у 1928 р. істориком [753]. У 1928 р. М. Покровський святкував свій 60-річний ювілей, якого вітав від наукової «громадськості» України М. Яворський, а в Харкові провели спеціальне засідання за участі академіків Д. Багалія, С.Ю. Семковського. Оглядаючи газети, редколегія журналу «Историк-Марксист» підкреслила, що ювілей М. Покровського прислужився до «...справи пропаганди марксизму, марксистського наукового методу і марксистської історіографії» [454]. Створюючи Інститут історії при Комакадемії, М. Покровський дбав про формування «марксистської атмосфери» в галузі історичної науки. Він підкреслив, що у 1922/23 р. «у нас свого кадра істориків ще не було» [750], а Інститут червоної професури, ІМЕЛ, Інститут історії Комакадемії лише виховували професійних істориків – справжніх «бійців за більшовизм». Йому належала термінологія, яка склала прикладну теоретичну базу радянської історіографії.

Організаційно Інститут історії при Комакадемії віддзеркалював концепцію вивчення історії, яку запропонував та обґрунтував М. Покровський. Інститут мав

чотири секції: методології, історії пролетаріата, промислового капіталізму, соціології. В царині теорії працювали М. Покровський, І.Л. Татаров, А.Д. Удальцов, Ц. Фрідленд, С.С. Кривцов, розробляючи питання методології історії, суспільно-економічних формацій, критики буржуазних теорій з методології історії, дослідження робітничого класу П.О. Горін, Г. Панкратова, М. Нечкіна, промислового капіталізму М.М. Лукін [583]. Їхні теоретичні розробки враховували українські історики-марксистки, які разом з відповідними установами були філіалом всесоюзних організацій.

Співіснування марксистської і немарксистської історіографії у 20-х рр. віддзеркалювало еволюційну форму їх розвитку, зумовлену меншою мірою принципами непівського лібералізму, які фактично не торкнулися гуманітарної галузі, де неухильно і наполегливо утверджувалася марксистська методологія історичного пізнання з її обмеженою класово-формаційною парадигмою. Радянська вища школа не мала можливості і часу для швидкої підготовки власних «класиків» історичної науки, тому доводилося використовувати «буржуазну спадщину» – готових «спеців», які не сприймали марксизму в період мирного співіснування. Партійно-ідеологічні органи цензури та Головліт здійснювали системний контроль за видавництвами, науковою літературою, авторами, застосовуючи профілактичні методи впливу: висновок політредактора, замовна рецензія, звичайна критична рецензія на рукопис чи книгу, «марксистська критика». Вони стосувалися не лише опонентів, тобто праць немарксистського спрямування, а також різного ґатунку марксистської літератури. Починаючи з другої половини 20-х рр., позаяк перша половина вирізнялася відсутністю в Україні оформлених інституційних центрів наукового марксистського аналізу, крім перших кроків «Істпарту», відбувалося неухильне поширення теоретичних складових марксистської методології, яка активно насаджувалася в гуманітарній галузі знань, особливо в історичній науковій думці. За політичною фразеологією, особливо в статтях М. Покровського, М. Яворського, простежувалися ознаки єдиного класово-формаційного підходу до вивчення соціально-економічної та політичної історії. Рецензенти звертали увагу

саме на теорію класової боротьби, яку вважали рушійною силою формаційних змін, відтак і їхнього з'ясування.

Радянські органи цензури та партійно-ідеологічні структури, вдаючись до масових форм впливу, фабрикували так звані «націоналістичні ухили», тобто «шумськизм», «хвильовизм». Історики ще на початку 90-х рр. з'ясували цю профілактично-пропагандистську акцію ЦК КП(б)У [626], до якої долучилися Л. Каганович, А. Хвиля, М. Скрипник. «Хвильовизм», як свідчать останні історико-документальні дослідження [691], належав до більшовицької ідеології, політичного ярлика, якими таврували вільнодумство, авторську позицію, відхід від марксистської лінії. Статті М.С. Волобуєва, які з'явилися на сторінках «Більшовика України» у 1928 р. [123,598], стосувалися переважно проблем політичної економії, а за змістом періоду «промислового капіталізму», історії соціально-економічного розвитку України другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Концептуальний задум творців «волобуєвщини» виявився простим: унеможливити будь-які прояви «українського сепаратизму» в теорії і практиці історико-економічних студій. Його опонент А. Річицький одразу вчепився за висновки М. Волобуєва про те, що Україна «мала за капіталізму більшу економічну самостійність, аніж якась сучасна півколонія», а «СРСР веде супроти України колоніальну політику» [272]. Партійний політредактор використав ідеологічну формулу стосовно оцінки волобуєвських статей. «Автор проблеми української економіки, – наголошував А. Річицький, – помимо своєї волі і свого бажання (в цьому сумніву нема), ставши на хибний ґрунт націоналістичного збочення, виклав і обґрунтував програму дії ворожої диктатурі пролетаріату й комунізму української національної буржуазії фашистського гатунку» [272,с.73]. Дуже вичерпна характеристика, яка була своєрідним дороговказом для органів цензури у пошуку «націоналістичних збочень», тобто будь-якого натяку на самобутність організаційних форм розвитку української промисловості, ворогів «диктатури пролетаріату» та «комунізму», а це замаскована класова теорія. Єдиний сумнів викликає теза А. Річицького про наявність української «національної буржуазії», тому що її історична відсутність суттєво вплинула на подальший розвиток української держави.

Полеміка довкола «волобуїщини», тобто так званого ухилу, лише започаткувала серію перманентних дискусій в галузі суспільних наук – історії, соціології, філософії, які співпали з проголошенням та здійсненням сталінської модернізації соціально-економічних відносин в країні. Період відносно мирного існування науково-історичних шкіл, про які писав О. Оглоблин завершився наприкінці 1928 р., а формальне функціонування методологічного плюралізму в галузі історії періоду «непівського ренесансу» втратило перспективу розвитку. Монопартійна політична система влади вимагала утвердження цілком уніфікованої методології дослідження та висвітлення минулого і повсякденного життя, нехтуючи будь-якими іншими концептуальними тлумаченнями історії.

6.3. Основні етапи становлення єдиної парадигми історичних досліджень

Особливістю радянської системи політичної цензури була її багатолічність, тобто поєднання агресивно-наступальних, карально-репресивних та профілактично-виховних форм функціонування. Соціальна реконструкція народного господарства, яку розпочав Сталін у 1929 р., трансформувалася на решту галузей суспільного життя. Вона стосувалася прикладних і гуманітарних наук, тому на порядок денний постала справа їх системного ідеологічного переформатування, особливо «історичного фронту».

Провідні функцію та завдання головного уніфікатора покладалися на Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, яка розпочала роботу 28 грудня 1928 р. у Москві. З доповіддю «Розвиток сучасної історичної науки і завдання істориків-марксистів» виступив М. Покровський. Він говорив про необхідність «ідеологічного впливу» на буржуазну науку, яка всіляко протистояла радянським історикам та марксистам на Заході, про позитивну тенденцію «наближення дрібнобуржуазних істориків до марксизму». Про переклад іноземними мовами «нашої основної марксистської літератури». Основний «історик-марксист» не приховував головного завдання поточного моменту на «ідеологічному фронті», а

саме: «...створити провідні наукові установи та озброїти єдиний науковий метод пояснення історії, яким лише ми, марксистки, володіємо, відповідним науковим апаратом. Об'єднати розпорошені зусилля, які здійснюються у цьому напрямку істориками-ленінцями в усіх куточках Союзу, – завдання цієї конференції»[602] . Заклик доволі прозорий – уніфікація методології історії, концентрація науково-дослідних установ. Протягом 1925–1928 рр. цими проблемами переймалося Товариство істориків-марксистів, яке за визначенням чергового доповідача – П.О. Горіна «користувалося репутацією войовничого товариства», «...потужня організація войовничих істориків-марксистів» [602,с.218]. Завданням товариства у 1926–1927 рр. було подолання в літературі та історичній науці «ілюзій економічного матеріалізму», критика «...немарксистських випадків в нашій історичній літературі», «популяризація марксизму». Оратор виокремив чергові виклики для Товариства, зумовлені «соціальними загінами» і «невдоволеними суспільними елементами» соціалістичного будівництва, тому визнав актуальною «боротьбу за чистоту марксистських принципів», незважаючи на те, що «...марксизм ідеологічно переміг». Пристосуванців і «попутників», які належали до немарксистського табору, схилили до визначення марксизму, відтак до безапеляційної співпраці. «Треба зазначити, – говорив П. Горін, – що боротьба проти немарксистської історичної науки у наш час набуває значно іншого характеру, чим це наприклад, було два або три роки тому назад. У наш час немарксистська історична наука часто виступає під прапором формального визначення марксизму і тому для історика-Марксиста, крім марксистського методу, потрібен ще величезний багаж знань» [602,с.219]. Боротьба за «чистоту» марксистських принципів з немарксистською історичною наукою, до якої закликав доповідач, означало з'ясування диспозиції на «історичному фронті». Він закликав членів товариства переходити від ідеологічної критики до систематичної науково-дослідної роботи, тобто до перехоплення ініціативи, до фактологічної конкурентоздатності з немарксистами. Це стосувалося також секції соціології та методики, які забезпечували боротьбу з антимарксистськими течіями.

Організаційно-інституційний статус Товариства істориків-марксистів, представлений у 1925–1928 рр. переважно науковими колами Москви та Ленінграда,

почав набувати виразних ознак загальносоюзного об'єднання. Його осередки існували в деяких містах країни, на Закавказзі та в Білорусії, а в Україні їх формування затрималося, хоча «...потреба гуртування історико-марксистських сил є там найгострішою, ніж в інших місцях» [602,с.224]. У зв'язку з цим показовою і відповідальною була доповідь на конференції М.І. Яворського про роботу марксистських установ в Україні. Він зазначив, що до революції в Україні навіть не було спроб заснування «марксистської школи істориків», тому доводилося розпочинати з вивчення жовтневого перевороту, історії революційного руху, а згодом на інші галузі історичного знання. У 1923 р. був створений Український інститут марксизму в Харкові, а також діяло історичне відділення наукової кафедри марксизму-ленінізму ВУАН та ІСТПАРТ України в Одесі, Харкові, Києві. «Для створення об'єданого марксистського фронту проти старої буржуазної школи і нових дрібнобуржуазних течій, – наголошував М. Яворський, – у 1928 р. була проведена підготовча робота по організації Українського товариства «істориків-марксистів», яка завершилася 20/XII.1928 р. відкриттям цього Товариства у складі 40 членів, переважно комуністів [602,с.225]. До планових завдань належали видання чергового історичного журналу «Історик-марксист», періодичних збірників про події 1905 та 1917 років. Він назвав два важливих досягнення «марксистських учених» в Україні: «...1) створена марксистська схема українського історичного процесу, яка витіснила популярну теорію «безкласовості» української історії (Грушевського) і 2) написані посібники, що зробили цю схему надбанням мас та учнівської молоді» [602,с.225].

Організатор «марксистської школи» в Україні виступив з доповіддю «Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці», яку виголосив на секції історії народів СРСР. Його концепція розвитку української історичної науки базувалася довкола «українського націоналізму», «національно дрібної буржуазії», «української автономії», «дрібнобуржуазного націоналізму», які, на його переконання, були програмними для М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича. Кожному з них історик-марксист «начепив» базову теорію – демократичну, антидемократичну, «документального критицизму». Наприкінці XIX – початку XX

ст. з'явилися «нові історичні спроби самовизначення українського націоналізму» в особі М. Грушевського («безкласовість історичного процесу») та В. Липинського. Конструюючи політологічну схему української історичної та філософсько-соціологічної думки, М. Яворський відшукував «виникнення українського фашизму в особі Донцова», академіка М. Василенка поставив на чолі «народницької школи», надав В. Липинському лаврів «монархізму», приписав М. Грушевському «анархо-федералістичної теорії безкласового історичного процесу». Теоретичні вигадки концептуального спрямування, якими М. Яворський щедро наділяв українських учених, були звичайними ідеологемами марксистського гатунку. Інша справа заява про те, що М. Грушевський покладає надію на повстання селян проти радянської влади. Вони дійсно прокотяться українськими селами, але проти колективізації та політики розкуркулення. Говорячи про недоліки «економічного матеріалізму», він не згадав про статті М.С. Волобуєва, але не забув про О. Оглобина, у якого марксизм підміняється етнографізмом.

Дискусія довкола доповіді М. Яворського вийшла за її межі, поширившись не лише на українських істориків-марксистів, а також «псевдомарксистів». Вважалося, що в Україні діє «ворожий історичний табір», елементи «вульгарного економічного матеріалізму» та «національного марксизму», а М. Грушевський використовує «пролетарську революцію задля національної ідеї». Участь в дискусії брали П. Горін, М. Покровський, М. Нечкіна, які висловлювалися досить критично на адресу українських учених. Зокрема, М. Нечкіна повернулася до «концепції українського декабризму», визнавши її абсурдною, М. Покровський наголошував на пріоритеті класової ідеології в марксизмі, П. Горін «вилаяв» М. Яворського за помилкові і хибні тлумачення революції 1905 та 1917 рр., які полягали в абсолютизації ролі буржуазії, а не робітничого класу, у відсутності «марксистської схеми» стосовно визначення рушійних сил революційного руху. Особи та національні ухили з етнографізмами було виявлено, тому рішуча боротьба з ними – лише питання часу і тактики.

Довідавшись про виступ М. Яворського на конференції та про висловлену на його адресу критику, С. Єфремов записав 16 січня 1929 р. до «Щоденника»:

«Розповідають чудеса про московський з'їзд марксистів-істориків. Устами самого Покровського історики-марксиста одреклися від «економічного матеріалізму»: то, мовляв, була тільки вигадка для цензури, а тепер можна її й похерити. Тими ж самими устами визнали теорію «героїв». Нарешті устами Яворського знищили всю попередню українську історіографію, як буржуазну, а після цього якийсь москвич знищив і самого Яворського, як не марксиста. І не лишилося для України жодного праведника... Люде, що з усієї сили під марксизм підшиваються, як от Багалій, дуже занепокоєні» [645,с.724-725]. Дуже вичерпна оцінка подій, а головне достовірно, тому що «москвичем» виявився П. Горін, здійснивши демарксозацію історичних поглядів і схем М. Яворського. До недоліків школи істориків марксистів були віднесені: відсутність єдиної організації, центрального керівного органу, міцних інтернаціональних зв'язків, політичного характеру роботи, її колективних форм. Ідея перетворення Товариства істориків-марксистів при Комакадемії у всесоюзну організацію з республіканськими філіями була одногосно підтримана, відтак принципи унітарності системи та уніфікації методології стали стрижневими.

Доповідь Г. Панкратової стосувалася проблем історії пролетаріату, яка підкреслила, що праці М. Туган-Барановського не дають «...обґрунтованої марксистської концепції та загальномарксистської схеми вивчення історії робітничого класу», а якщо кимось і висвітлювалися, то без марксистської позиції, відтак існують півліберальні, меншовицькі теорії. Вона пропонувала побудувати нову схему за Марксовою загальною схемою розвитку класу, зосереджуючись на матеріальному становищі, ідеології пролетаріату.

Нейтральною виявилась доповідь М.Н. Рубача про архівну справу в Україні, який показав структуру документів з різних періодів української історії, зосередившись на їх тематичній систематизації, діяльності Археографічної комісії та її секцій (робітничого, селянського, національного руху, радянської влади). Він підкреслив доцільність публікації документів для боротьби з дрібнобуржуазною фальсифікацією історії.

Дискусії в секції історії країн Заходу відбувалися довкола промов М.М. Лукіна про епоху імперіалізму, Ц. Фрідлянда про Велику Французьку революцію, але вони

рясніли політологічною термінологією, марксистською фразеологією, яка правила у них за методологію. Виявляється, що без «...ясної і чіткої методологічно революційної політичної установки» дослідження втратять наукову глибину. Погляди академіка Є.В. Тарле стосовно появи лівої течії соціал-демократії визнали псевдомарксистськими. Принцип класової ідеології, яку історики-марксистки обрали за методологію, був апробований на конференції для оцінки соціально-політичних та економічних проблем французької революції та історії західних країн.

Соціологічна секція зосередилася на теоретико-методологічних питаннях формаційно-класового аналізу суспільних процесів. Зазначалося, що розвиток суспільних форм виявився активною ділянкою боротьби «...марксистської історичної науки з ідеалізмом та вульгарно-матеріалістичним розумінням історії» [602,с.261]. До конкретних проблем, які дискутувалися, були віднесені: марксизму в лінгвістиці, марксизм та етногеографія, соціальні основи релігійності в СРСР, методологія краєзнавства.

22 лютого 1929 р., тобто після завершення конференції, відбулося засідання соціологічної секції Товариства, учасники якого продовжували обговорювати питання про марксистське розуміння соціології [632]. Вступну доповідь виголосив В.М. Максимовський, продемонструвавши визначення предмету соціології, яке існувало до 1917, тобто абстрактної (Кант) і конкретної (Спенсер) науки про суспільство. Марксизм, на переконання доповідача, висунув конкретне вивчення самого процесу розвитку людського суспільства, його історичного розвитку. Для нього не викликало сумніву те, що «...марксистська теорія суспільства є історичний матеріалізм» [632,с.192]. За наукоподібною фразеологією проглядалися доктринальні речі: єдино правильний закон для будь-якого суспільства – це закон боротьби класів, який і є рушійною силою зміни суспільно-економічних формацій. Ніхто не заперечував формаційного підходу. Сперечалися відносно тотожності соціології та етнології, позаяк остання займалася вивченням законів розвитку людської культури, але вони вирізнялися предметом. Марксистської етнології, на переконання диспутантів, не могло бути, бо вона переросте в соціологію. Не сприймали і терміну «соціологія», тому що «буржуазний соціологічний метод»

суперечив історичному матеріалізму, котрий був визнаний методологією суспільних наук. Його вважали значно ширшим від соціології. Непорушними залишилися принципи формаційного аналізу суспільних змін.

Для історичної науки дискусії радянських теоретиків соціології не мали особливого значення, тому що питання було вирішено. Зокрема, в доповіді С.С. Кривцова «Методика і методологія історії» на конференції істориків-марксистів пролунала чітка фраза, яка могла б слугувати універсумом для суспільних наук: «Методика історії є приватний, конкретний випадок застосування загальної методології марксизму, тобто діалектичного матеріалізму в тій його частині, яка називається історичним матеріалізмом. Насправді ми маємо повний відрив методики від методології. Методика історії повинна бути наскрізь матеріалістична і діалектична» [603,с.314]. Представник України академік С. Семко погодився з подібним висновком, додавши лише, що «...методику неможна відривати від методології, а методологію – від політики» [603,с.316]. Тривалі і загалом мирні, навіть розважливі дискусії, які відбувалися без персональних звинувачень, завершилися схваленням універсальної і єдиної парадигми вивчення історії

Дослідження історії партії належало тоді до пріоритетних напрямків історичної науки, але М.А. Рубач вважав, що вона вирізнялася від історії революційного руху, а остання від історії народів СРСР [603,с.301]. Зверталася увага на «інтернаціональні корені» партії більшовиків. Історико-партійна та революційна проблематика виявилася надзвичайно дратливою для цензури і драматичною для багатьох авторів, які писали книги, брошури, статті. Об'єктом політичної критики став М. Яворський, відтак дискусія, яка точилася на конференції, переросла в ідеологічну кампанію шельмування. Так, 10 лютого 1929 р. П. Горін опублікував в газеті «Правда» розгромну рецензію на книгу лідера українських істориків-марксистів «Історія України в стислому нарисі» (Х., 1928). Ображений і розгніваний М. Яворський відповідає публікацією «Донкихотство или Руссотяпство», опублікувавши її на сторінках журналу Українського інституту марксизму – «Прапор марксизму» (№2). Реакція П. Горіна завершилася його листом до журналу

«Історик-Марксист», тому що «полеміка між мною і т. Яворським виходить за межі українських питань» [611]. До методологічних помилок М. Яворського, на переконання його опонента, були віднесені: ігнорування показу гегемонії пролетаріату на Україні, діяльності РСДРП, перебільшення ролі РУПу, фетишизація національного моменту, ідеалізація ролі куркульства як революційної сили та ідеолога селянського руху, применшення значення класової боротьби. Загальнотеоретичні висновки П. Горіна, хоч і були адресовані М. Яворському, однак стосувалися політичного протистояння в партії між прихильниками Сталіна та М. Бухаріна щодо форм і методів соціалістичної модернізації. «Найближчим часом, – наголошував «русотяп» П. Горін, – ми постараємось детальніше викрити класовий характер праць Яворського і, ілюструючи новим матеріалом, ще раз підтвердимо, що книга Яворського не більшовицька книга і є історичним обґрунтуванням націонал-правого ухилу» [611,с.335]. Лівий «історик-марксист» став «правим» націонал-ухильником.

Протистояння між ними меншою мірою стосувалося науково-історичних розходжень, позаяк обоє належали до марксистської школи, тому, на перший погляд локальна дискусія, була частиною системної політично-ідеологічної кампанії в галузі суспільних наук. Ревізія праць «українського марксиста» означала радикальну чистку «історичного фронту» в Україні, перезавантаження теоретичних підвалин висвітлення української історії взагалі, а не лише більшовицької партії чи революції. Так, у травні 1929 р. спалахнула дискусія довкола методологічної схеми історії України М.І. Яворського. Стенограму опублікували на сторінках журналу «Літопис Революції» [633]. Тональність полеміки, аргументація її учасників, свідчили про загострення двох тенденцій: національної історії України та її інтернаціоналізації шляхом уніфікації методології і марксистської схематизації. Одинадцять тез доповіді М. Яворського віддзеркалювали його бачення загальної схеми політичної української історії. «Історія України, – наголошував Матвій Іванович, – як взагалі історія деякої нації, що розвивається до міжнародної пролетарської революції, національна історія, але не в силу того, що на ній складається внутрішній процес однієї тільки української народності, абстрактованої від її дійсності, а в тому, що це

своєрідна суцільність всіх цих (наявних) особливості загальних класових процесів, виявлених в своїй діалектичній природі в цій диференційованій дійсності, що склали й саму цю українську народність, як основний національний (визначник) дійсності, формуючи її як націю на її шляху самовизначення» [633,с.271]. Якщо не брати до уваги марксистської фразеології про класи, то цілком виразно постає самотність («своєрідність») національної історії, про яку М. Яворський наважився говорити, а також українська народність, що перебувала на шляху самовизначення. Подібна термінологія в умовах так званої радянської інтернаціоналізації суспільства, унітарності влади і держави – виглядали дивно, викликаючи агресивні рефлексії з боку великодержавників з марксистськими переконаннями. Навіть періодизація, запропонована М. Яворським, підкреслювала український історичний процес: «період «автономії» (X–XV ст.), «шляхетська колоніальна диктатура» (XVI–XVII ст.), доба «козацької революції 1648 р.» Опоненти знаходили в схемі М. Яворського ознаки і риси «українського націоналізму», хоча були і прихильники. Наприклад, В. Сухино-Хоменко вважав пріоритетною проблематику національної історії, а В. Десняк-Василенко дозволив собі розкритикувати самого М. Покровського за те, що він розглядав Київську державу «...як невіддільну частину Києво-Новгородської системи», однак «київська держава, України» раптом «випадає з усього процесу» XIII–XVII ст. Цензорське минуле В. Десняка не завадило йому, а швидше допомогло збагнути справжню мотивацію дискусії. «Думаю: той факт, що піднялася ця дискусія, – запевнив В. Десняк, – є не випадковий. Про це найкраще свідчить згадувана стаття М. Покровського в «Историке-Марксисте», де, так би мовити, авансом закидається націоналізм молодій українській марксистській історіографії замість того, щоб висунути спірні проблеми й критично обговорити їх, допомогти нам в важкій задачі» [633,с.299]. Суперечки між «істориками-марксистами» відбувалися за принципом «бий свій свого, щоб чужий боявся». Він діяв профілактично, позаяк історики-марксисты переполошилися. Чим гострішою виглядала критика і самокритика, тим швидше наступало «прозріння» та усвідомлення значущості «марксової методи». Несподівано для себе самого і колег виявив надмірну агресивність М. Рубач. Його висловлювання на адресу

М. Яворського були ультимативними і щедрими на ідеологічні ярлики. «Тов. Яворський повинен відмовитись від визнання проблеми утворення самостійної держави, – вимагав він, – як основної вирішальної проблеми буржуазно-демократичної революції на Україні, повинен визнати національне питання питанням надзвичайно важливим, але підлеглим класовій соціально-економічній боротьбі – визнати за основну проблему земельно-селянську, що розв'язується під керівництвом пролетаріату» [752,с.326]. Вимога М. Рубача про відмову від пріоритетності проблеми утворення УНР відповідало основному завданню, але не єдиному, усієї дискусії кінця 1928 – початку 1929 р. Вона не втратила актуальності протягом наступних місяців, про що свідчили замовні критичні статті на сторінках марксистських журналів.

На початку 30-х рр., коли фактично завершилася дискусія з теоретико-методологічних проблем розвитку історично науки, партійно-ідеологічні структури вирішили уніфікувати її школи і напрямки шляхом концептуальної зачистки в республіканських наукових центрах. «Історик-Марксист» видрукував замовні статті М. Покровського про революційні традиції народів СРСР, С. Піонтковського про великодержавні тенденції в історіографії Росії, Т. Скубицького про класову боротьбу в українській історичній літературі та М. Югова в Білорусії. Кожна з них, за винятком кучої публікації М. Покровського, заслуговує змістовного та функціонально-структурного аналізу. Концепція триєтнічної монолітності «руської державності» була взята за основу, але з метою спростування та розвінчування будь-яких натяків на історію національного державотворення. Зокрема, С. Піонтковський намагався розкрити «націоналізм Ключевського», котрий займався «...обслуговуванням великодержавних тенденцій пануючої буржуазії» [752]. «Історик-марксист» так захопився критикою В. Ключевського, що з усією щедрістю приписав йому «націоналізм», «шовінізм», «великодержавність і націонал-шовінізм», вишукуючи його послідовників серед післяреволюційних «буржуазних істориків». Не концептуальними аспектами російського історика переймався С. Піонтковський, а запереченням оцінок тих істориків, які прагнули «...підмінити історію народів СРСР історією Великої Росії» [752,с.25]. Сучасна російська

історіографія повернулася до ідеї послідовності і спадкоємності єдиного історичного процесу розвитку російської державності, не виключаючи періоду радянської історії.

Стаття М. Югова теоретично вирізнялася від концептуальних засад статті С. Піонтковського, тому що висвітлювала становище «фронту історичної науки в радянській Білорусії». Відмінність була зумовлена не написанням терміну «радянська» з маленької літери, а тим, що у будь-якій «...національній республіці історична наука стоїть ближче і безпосередніше до політичної боротьби, історичні конструкції перебувають прямо і різче у зв'язку з певними політичними цілями всякого роду націоналістичних і націонал-демократичних груп» [462]. Цей «історик-марксист» вважав першочерговим завданням боротьбу з «антидіалектичними і антиленінськими... спробами звести історію білоруського народу до руської історії на Білорусії», тобто без «достатнього врахування національних особливостей, без врахування специфічних моментів в історичному розвитку білоруського народу» [462,с.50]. Будь-який натяк на етнічно-національну самобутність негативно сприймався тоді органами політцензури, відтак концепція М. Югова була неприйнятною.

Учень М. Яворського, яким був Т. Скубницький, виявився значно агресивнішим порівняно з його російським та білоруським колегами. «Марксистська історіографія на Україні до теперішнього часу, – писав він, – залишається в процесі формування і росту. Історикам-марксистам України доводиться розробляти не лише окремі проблеми, а також створювати загальну схему українського історичного процесу в боротьбі з давно усталеними буржуазними і дрібнобуржуазними націоналістичними концепціями. Однак до теперішнього часу позиції істориків-марксистів в їх боротьбі з буржуазними і дрібнобуржуазними історичними школами і концепціями залишається надзвичайно слабкими» [783]. Усі три статті виконували уніфікаторську функцію, гуртуючи «історичний фронт» довкола марксистської ідеології, а по суті більшовицької доктрини соціалістичного розвитку суспільства згідно принципів його сталінської модернізації. Прагнення «істориків-марксистів» створити єдину схему історичного процесу власне і демонструє системний підхід

органів політично-ідеологічної цензури. Виконуючи її завдання, відтак і «соціальне замовлення», Т. Скубицький називає конкретних представників дрібнобуржуазного і буржуазного напрямку в українській історіографії – М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Еварницького, О. Гермайзе, М. Слабченка і навіть М. Яворського. Значну увагу марксистський критик приділив історичним концепціям М. Грушевського, хоча між «істориком-Грушевським» і «політиком-Грушевським» знаходив тісний зв'язок. Спростовуючи класика української історіографії, Т. Скубицький виклав світоглядну позицію, соціологічні положення та історичну концепцію М. Грушевського, але кінця XIX – початку XX ст. «Грушевський, – наголошував молодий «історик-марксист», – не розуміє діалектики історичного процесу, він також не розуміє діалектичних взаємовідносин економічного і соціального в історії та механічно поєднує і розглядає економічну і соціальну історію. Тому для нього лишається незрозумілим одне з основних положень марксизму, що у кожному класовому суспільстві усі економічні явища мають відбиток класовості, що економічні процеси одночасно визначають класову структуру суспільства, зміст і форми класової боротьби» [783,с.29]. Постулат класовості, яким оперує критик, постає критерієм ідеологічної зрілості наукового доробку українського історика. Виявляється, що він не розумів і класової природи держави, а «...теорія різних соціально-історичних і біологічних факторів давно відкинута історичною наукою» [783,с.30]. Категорично, безапеляційно, наступально і публічно, тобто в стилі системного політцензора відбувалося заперечення «методології Грушевського». Опонент інколи суперечив самому собі, звинувачуючи М. Грушевського в пропаганді «буржуазної схеми українського історичного процесу», але вважав носіями «українських національних особливостей» селянство та інтелігенцію, особливо після «денаціоналізації». Мабуть не вона позбавила примарну «українську буржуазію» права власності та економічних важелів впливу, а націоналізація, тобто одержавлення фабрик і заводів. Соціаліст М. Грушевський підтримав ідею усунення інституту приватної власності на землю, тому звинувачення його в пропаганді «буржуазної схеми суспільного розвитку виглядали звичною ідеологемою. Спростування концепції «ідеолога дрібної буржуазії», тобто М. Грушевського, не було переконливим і бездоганим, а

в багатьох випадках тавтологічним. Звинувачення історика в тому, що він захищав ідеї «...української націоналістично налаштованої буржуазії і дрібнобуржуазної інтелігенції», не відповідали політичним переконанням М. Грушевського, а з іншого боку звідки з'явилася в Україні національна «буржуазна» інтелігенція, якщо не було української буржуазії. «Як і в працях, присвячених Хмельниччині, – підкреслював Т. Скубницький, – так і в історіографічних і публіцистичних статтях, написаних в період 1927–1930 рр., Грушевський протягує свою стару народницьку дрібнобуржуазну концепцію українського історичного процесу, що слугує для обґрунтування політичних претензій рештків дрібнобуржуазних, націоналістичних партій» [783,с.34]. Вражає непослідовність і суперечливість марксистського ревізора стосовно схеми історичного процесу М. Грушевського: «буржуазна» вона у нього чи «народницька».

Програмна стаття Т. Скубницького, а вона була саме такою для органів політцензури, вибудувала ідеологічну схему для нищівної критики праць українських істориків, які належали до наукової школи М. Грушевського, Д. Багалія. Необхідно було вигадати та публічно проголосити політологічні гасла, тому що теоретичні обґрунтування Т. Скубницького виглядали псевдонауково, в боротьбі з рештками класичної історичної науки, приреченої на марксистське переродження. Виявляється, що О. Оглоблин, М. Слабченко, М. Яворський, О. Гермайзе також проповідували «буржуазні схеми історії України». Не забув згадати і теоретичні положення М.С. Волобуєва, а також «буржуазного історика» академіка Д. Багалія. Аналізуючи його роботу «Нарис історії України на соціально-економічній основі», запопадливий «історик-марксист» зазначив, що академік не зрозумів діалектичного матеріалізму, тому подав «...чужу марксистській концепцію історичного процесу», уникнув показу «еволюції форм власності», походження приватної власності. «В розділі, присвяченому огляду історіографії, – наголошував Т. Скубницький, – характеризує буржуазні школи і схеми історичного процесу, Багалій уникає назви їх буржуазними і говорить про них як про «старі історичні школи», про марксистів – як про нову школу» [783,с.37]. Визначення істориком марксистів виявилось недостатнім, тому що «...Багалій, лишився на старих, буржуазний

методологічних позиціях, визнав історичну концепцію вождя цієї буржуазії – Грушевського – вірною» [783,с.37]. Нікого з учених цей критик не залишив поза увагою.

Категоричними і дуже їдкими були висловлювання Т. Скубицького стосовно «схеми» М. Яворського, якого назвав «політичним авантюристом». Якщо відкинути марксистську фразеологію його колишнього учня, то основним звинуваченням патрона було те, що у Яворського «...класова і національна боротьба на Україні була підпорядкована ідеї створення самостійної української держави» [752]. Решта помилок і «перекручень», адресованих М. Яворському (відсутність звеличення «гегемонії пролетаріату» в революції, абсолютизація ролі буржуазії, перебільшення значення Центральної Ради, дрібнобуржуазних партій), були спрямовані на формування теоретичної бази чергового «ухилу», але цього разу в галузі історичної науки – «яворщини».

19 березня 1930 р. відбулися загальні збори Товариства істориків-марксистів. Підсумовуючи результати дискусії, яка тривала протягом року на «історичному фронті» в СРСР, М. Покровський висловив занепокоєння з того сумного факту, що «марксистська ідеологія» не стала для окремих учених, які «пишуть історичні книги», основною методологічною базою. Звітуючись про роботу Всесоюзної конференції істориків-Марксистів, на якій точилася боротьба з «ворожими течіями», він вказав на «загострення ідеологічної боротьби», на пожвавлення «народницької ідеології», «куркульської ідеології», на агресивність троцькізму, небезпеку «правого ухилу», з яким «...треба раз і назавжди покінчити». Запропонувавши «єдиний план роботи» для всіх науково-дослідних установ СРСР, М. Покровський вважав доцільним перевірити наявний склад їхніх працівників з точки зору «...забезпечення марксистсько-ленінського вивчення проблем» [752,с.9]. Від войовничої теорії почали переходити до репресивної практики. Збори ухвалили відповідне рішення: «Кожного анти -марксиста доводиться розглядати як потенційного шкідника» [266]. Учасники засудили «політичного авантюриста М. Яворського», який «...фальсифікував марксистську історичну науку України» [266,с.166]. Йому приписали ярлик «національно-демократичного перекручення марксизму і

ленінізму», але зазначено, що «...звільнення із лав КП(б)У та істориків-марксистів України самого Яворського ще не позбулися небезпеки національно-шовіністичних тенденцій, які розвивають його послідовники в українській історіографії» [266,с.166]. Отже, судячи з контексту резолюції, пролунав заклик до політичних чисток, а це була вже інша форма діяльності цензури.

Українське товариство «Історик-марксист», збори якого відбулися 22 лютого 1930 р., тобто за місяць до всесоюзного, розглянуло власні лави «історичного фронту» та виявило «антиленінську систему поглядів» М. Яворського і його прихильників та послідовників, які полягали: «а) в ідеалізації дрібнобуржуазних народницьких організацій, у спробі перетворити Драгоманова, Подолінського на попередників марксизма та Зібера на основоположника революційного марксизму; в спробі «більшовизації» таких дрібнобуржуазних організацій, як РУП і УСДРП; б) у висуненні української буржуазії та зокрема куркульства, як самостійної рушійної сили буржуазно-демократичної революції, перетворені українського куркульства на керівника селянських рухів і навіть на гегемона, «центральну фігуру» революції 1917 року, у висуненні антиленінської, так званої, теорії двокуркульства; в) у фактичному запереченні керівної ролі пролетаріату в буржуазно-демократичній революції та затушковуванні ролі й ваги робітничого руху взагалі; г) в підміні класової аналізи націоналістичною, що впливає з помилкової оцінки українського національного питання, як вирішального, що визначало собою характер буржуазно-демократичної революції на Україні». Програма боротьби з історичною наукою та ученими була накреслена, тому проголосили «...негайно розпочати мобілізацію всіх марксистсько-історичних сил України для рішучої боротьби на історичному фронті з буржуазними течіями (псевдомарксистськими та іншими), а також зі всякими ухилами від марксо-ленінського вивчення та освітлення історичних питань і в лівому і в правому їх вияві, зокрема звернувши увагу на боротьбу з виявами всякого націоналізму в історичній науці» [267]. Конкретизація «яворщини», як ворожої системи поглядів», означала пошук різних «ухилів», а з іншого боку припинення навіть формальної дискусії в галузі історії. Серед обраних членів ради товариства були М.О. Скрипник, М. Рубач, навіть «опальний» М. Свідзинський та інші.

Ідеологізація історичної науки шляхом її марксистської уніфікації відбувалася під наглядом партійних органів та особисто Й. Сталіна. Він був головним куратором «істориків-марксистів» та загалом творцем більшовицьких ідеологем в галузі суспільної думки. 20 липня 1929 р. двоє авторів брошури «Про одну спробу викривлення марксизму і ленінізму» П.М. Ташкіров і М.Н. Ельвов звернулися до Сталіна з проханням «...переглянути нашу брошуру і виділити місця, які на Ваш погляд є суперечливими або подають невірне тлумачення питання» [216,с.74]. Вони вважали його основним політичним редактором та авторитетним рецензентом, тому сподівалися на чуйну «батьківську» пораду, але наразилися на гнів вождя, котрий назвав їх «вульгаризаторами Леніна», «прихованими зінов'євцями-троцькістами і нахабами», які «спотворюють Леніна і шулерські применшують роль Леніна в історії марксистської думки» [216]. Критика виявилася згубною для обох співробітників Інституту Леніна: П.М. Ташкіров завершив життя самогубством у 1931 р., а М.Н. Ельвов засланий того ж року до Свердловська, виключений з партії, згодом поновлений, був деканом історичного факультету та завкафедри історії СРСР Казанського педагогічного інституту, репресований у 1937 р. Наслідки листування зі Сталіним були для них трагічними.

Характерною ознакою так званих дискусій початку 30-х рр. була їх надмірна ідеологізація, а також персоніфікація міжособних конфліктів, інколи рукотворних. Наприклад, звернення О. Ярославського до Сталіна 5 квітня 1931 р., яке персонально торкнулося М. Покровського, П. Горіна, Г. Фрідлянда, започаткувало дискусію про революцію 1905 р. Ветеран більшовицької партії скаржився на М. Покровського та окремих членів редколегії «Історика-Марксиста», які не друкували його статтю. Того ж самого дня Сталін дав розпорядження журналам «Більшовик» та «Історик-Марксист» терміново опублікувати статтю О. Ярославського «Про революцію 1905 р.» [216,с.93] Вона з'явилася на сторінках обох журналів: 7-му числі «Большевика» [482] та 21-му «Історика-Марксиста» [483]. Одночасно з нею була видрукувана стаття М. Покровського про завдання марксистської історичної науки в період реконструкції [751]. Він зізнався в тому, що історія «сама політична з усіх наук», завдання якої пояснювати масам класову

боротьбу, виявляти класові суперечки, «...піддавати безжалісному марксо-ленінському аналізу усі ті політичні конфлікти, які перед нами відбуваються» [751,с.5]. 9 квітня 1931 р. М. Покровський, як відповідальний редактор цього журналу, повідомив О. Ярославського про те, що згідно доручення Сталіна його стаття буде опублікована. Листування істориків з політиками набуло організаційної форми заочної полеміки, а з іншого боку політичної апробації думок та висловлених оцінок.

Ідеологічна критика М. Покровського та його «наукової школи» у 30-х рр. загалом висвітлена [547], тому варто розглянути мотиваційну сторону дискусії 1931 р. довкола статті О. Ярославського. 21 квітня 1931 р. П. Горін направив в секретаріат ЦК ВКП(б) доповідну записку, яка стосувалася обставин «дискусії на історичному фронті», зумовленої обговоренням революції 1905 р. Його записка мала форму звичайного політичного доносу, тому що у ній згадувалися прізвища «шкідників». Він не заперечує факту впертої боротьби серед істориків-марксистів, яка тривала протягом 1929–1931 рр., відтак було виявлено «...яскраві випадки ідеологічного шкідництва (Яворський) і відвертої контрреволюції (Тарле, Платонов та ін.), почастишали спроби ревізії ленінської схеми історичного розвитку Росії (т. Теодорович, т. Буровський та ін.), прагнення використати історичну науку для обґрунтування різних реакційних поглядів (Троцький, Суханов т. ін.) [216,с.95] Таке висвітлення наявності теоретичних течій в історичній науці було її політичною ревізією, а не полемікою, тому що згадані історики (М.І. Яворський, Є.В. Тарле, С.Ф. Платонов, І.А. Теодорович, В.І. Троїцький та інші) були позбавлені можливості викласти альтернативну думку, а дехто навіть був арештований. П. Горін наголошував, «що Товариство істориків-марксистів» діяло безпосередньо під керівництвом культпропа ЦК ВКП(б), боролось з «ревізіоністами ленінізму», пропагувало нові організаційні форми «...нашої науково-дослідної роботи, яку згодом сприймали економісти, філософи і т. д. (створення т-ва, скликання конференцій, організація колективних праць і т. ін.)» [216,с.96] Значна частина доповідної записки П. Горіна розкриває ідеологічний вплив агітпропвідділу ЦК ВКП(б) на марксистську і «буржуазну історіографію», політичний механізм

насаджування нових ярликів і завдань: подолання «...контрреволюційних троцькістських установок» та «...посилення боротьби з правими елементами» [208,с.96]. Він не лише їх обґрунтував концептуально, а також назвав конкретних носіїв – керівника Історичного відділення Інституту червоної професури І.І. Мінца. Виявилось, на переконання П. Горіна, що О. Ярославський захищав «опортуністичні елементи» в історичній науці, допустився помилок в оцінці революції 1905 р., позаяк применшував роль пролетаріату, виділяв характер «селянської революції», затушовування ленінської тези про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Фінальну крапку дискусії в царині історичної науки та історико-політичних досліджень, які точилися переважно між представниками марксистської школи, поставив Сталін в листі до редакції журналу «Пролетарская революция» 26 жовтня 1931 р. Дослідники звертали увагу на руйнівні наслідки цієї теоретико-методологічної статті Сталіна [551]. Вона є дуже показовою з точки зору історії становлення нових форм і методів функціонування системи політичної цензури в СРСР. Змістовно сталінська публікація була звичайною рефлексією на статтю О.Г. Слуцького про ставлення більшовиків та особисто Леніна до німецької соціал-демократії, а стратегічно була спрямована проти впливової партії Німеччини на початку 30-х рр., шельмування якої в Комінтерні, в пресі лише торувало шлях нацистам до перемоги на виборах в Рейхстаг. Існувала і тактична складова публічного листа Сталіна до редакції: утвердження культу особи в партії. Визначення «антипартійна і напівтроцькістська», «небезпека прихованого опортунізму», «боротьба з опортунізмом», які використовує більшовицький лідер, були націлені проти партійно-номенклатурної верхівки, але як попередження: будь-яке приховування «троцькістів» або їх підтримка будуть покарані. Для Сталіна були незрозумілими дискусії про «більшовизм Леніна», тому що він не підлягав сумніву – це аксіома. Дозвіл на публікацію статті О.Г. Слуцького, якого Сталін назвав «учнем Троцького», видали головлітівські цензори та політредактори журналу «Пролетарская революция». Подібний випадок Сталін визнав «гнилим лібералізмом». Заочно полемізуючи з автором статті, Сталін висловлює

концептуальний принцип тактики і стратегії діяльності органів цензури: «Наклеп треба затаврувати, а не перетворювати в предмет дискусії» [216,с.129]. Цю фразу Сталін повторив декілька раз, згадуючи «замаскованого троцькіста» Слуцького, визнавши публікацію статті помилкою редакції, яка дозволила «...дискусію з фальсифікатором історії нашої партії» [216,с.135]. А далі відверте попередження, застереження, наказ і бойовий клич з боку вождя: «Ось чому спроби деяких «літераторів» та «істориків» протягнути контрабанду в нашу літературу замаскований троцькістський хлам повинні зустрічати від більшовиків рішучий спротив.

Ось чому неможна допускати літературну дискусію з троцькістськими контрабандистами» [216,с.136]. За два роки дискусій Сталін не виголошував публічно таких категоричних оцінок. Він встиг назвати троцькізм «передовим загоном контрреволюційної буржуазії», але попередив редколегії політичних та історичних журналів від будь-яких спроб надання дискусійної трибуни «контрабандистам». Завдання редакцій, вважав Сталін, «...загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично зривати з них маски» [216,с.136]. Категорично, але цілком ясно. Партійний лідер вказав на помилки деяких «більшовицьких істориків нашої партії», тобто «істориків без лапок» – О. Ярославського. Старий більшовик в листі до Сталіна 28 жовтня 1931 р. просив допомогти йому виправити помилки і глибоко каявся.

Завершальний акорд псевдодискусій, організованих комфракціями наукових установ та партійно-політичною цензурою, був цілком логічним і передбачуваним. «Історики-марксисты» заблукали між «трьома соснами», пересварилися, виявили спільні помилки один в одного, навіть замахнулися на самого Леніна, не кажучи про «Історію ВКП(б)» О. Ярославського. Склалося враження теоретичного колапсу, але з'являється месія – новий більшовицький пророк. Сталінська стаття «Про деякі питання історії більшовизму» означала початок її прикладної ревізії. Республіканські парторганізації отримали вказівку про поширення, обговорення основних ідей і застережень, висловлених Сталіним. На сторінках журналу «Більшовик України» з'явилася низка публікацій з цього приводу. Дехто

підкреслював принципове значення статті Сталіна «...не тільки для історичного, але й для філософського фронту теоретичної роботи» [384]. Інші зазначали, що саме Сталін викрив «...фальсифікацію ленінізму й контрабанду контрреволюційного троцькізму в історичній науці» [340]. Кожна публікація опиралася на теоретичні установки Сталіна. «Вказівки вождя й теоретика партії, – писав М. Логвин, – дають нові стимули, нові засновки для *піднесення на вищий* рівень як усієї філософської роботи, так і, зокрема, критики ревізійонізму – меншовиствующого ідеалізму й механічного матеріалізму» [384,с.15]. Автор критикував бухарінську схему основних етапів розвитку марксизму, але головним завданням статті було проголошення Сталіна «теоретиком партії», а після всіляких замовних і керованих дискусій і вирішальним політредактором «історичного фронту».

Становлення єдиної парадигми історичних досліджень диктувало їх особливості і характер – від типології, змісту, проблематики, джерельної бази до форм, мови і стилю викладу історичного матеріалу. Це вело до поширення в історичній науці тенденційно визначеної міфологічної інтерпретації, фальсифікації фактів минулого.

6.4. Політичні репресії проти учених-істориків

Історіографія історії політичних репресій в УРСР 20–30-х рр. найвичерпніша і найчисельніша з урахуванням наявних джерел. Можна сміливо говорити про окремий напрямок – репресологію, беручи до уваги багатотомну серію «Реабілітовані історією» [265]. Ця проблема об'єднує українських, російських і західних дослідників, але серед великої низки праць значно менше науково-кваліфікаційних досліджень саме про політично-ідеологічні мотиви та соціогуманітарні наслідки сталінського терору проти істориків. В дисертаціях та монографіях російських учених підкреслюється функціонування цензури в університетах РСФРР [883], а також в академічних установах, хоча офіційно працівники Академії наук звільнялися від головлітівського контролю [565].

Термін «цензурна репресія» використовувався в офіційних звітах Головліту на початку 30-х рр., але як форма і метод ізоляції вільнодумства учених був застосований ще у 1922 р., згодом протягом непу послаблений. Його системна реанімація припадає на 1929 р., коли карально-репресивні органи започаткували політичну чистку академічних інститутів та університетських кафедр. Російський дослідник Р.Г. Піхоя, аналізуючи інституційно-функціональний статус історичної науки в СРСР 20–30-х рр., пояснює «класово-політичний гнів сталінської верхівки стосовно Академії наук своєю змовою, яка виявилася в тому, що марксистські кандидати в академіки (М.І. Бухарін, І.М. Губкін, Г.М. Кржижановський, М.М. Покровський, Д.М. Рязанов) були обрані з мінімальною перевагою, а філософ О.М. Деборін, історики – М.М. Лукін, В.М. Фріче – не пройшли до складу дійсних членів [736]. М.М. Покровський, чия марксистська совість була ущемлена, вимагав докорінної реорганізації гуманітарної секції Академії наук, тому що «період мирного співіснування» завершився. Арешти розпочалися влітку 1929 р., але першими зазнали нищівного удару представники української наукової інтелігенції. Так, серед засуджених по справі «СВУ» були – академік С.О. Єфремов, професорів – Й.О. Гермайзе, П.О. Єфремов, В.О. Щепотьєв, академік М.Є. Слабченка, які належали до істориків мови, літератури, історичної минувшини України [761]. Третину арештованих становили професори «радянських вишів», а справа «СВУ» поширювалася на окружні філії – Уманську, Київську, Полтавську, Чернігівську, Кам'янець-Подільську, Шевченківську, Кременчуцьку, Прилуцьку та інші. Органи ДПУ, спираючись на доноси та вказівки цензури, виявляли чергових жертв серед яких опинилися – академік А. Кримський, теоретик та історик кооперації П. Височанський.

Ідеологічна, а не концептуально-теоретична атака ВУАН, припадає на весну 1928 р., коли марксистська школа істориків партії висунула в академіки М.Скрипника, М. Яворського, В. Коряка, а не отримавши підтримки вдалася до переобрання президії. Її не переобирали п'ять років. Від академічних справ «відлучили» С. Єфремова, але не вдалося звільнити А. Кримського. «Перша група подачею своїх голосів, – повідомляла київська газета «Пролетарська правда» 6

травня, – виявила політичну демонстрацію проти органів радянської влади, що керують культурними справами, а тим самим і проти всього радянського уряду України» [788]. Через рік влада краще підготувалася до виборів, а 17 квітня 1929 р. РНК УСРР навіть видала постанову «Про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок вибору їх». Організатор виборів «по-новому» Ю. Озерський дуже переймався тим, щоб поповнення відбувалося «...новими, молодими силами, зокрема представниками марксистської методи в дослідженні» [409]. До них належали П.Г. Тичина, Янко Купала (І.Д. Луцевич), О.А. Яната, нарком освіти М.О. Скрипник. Інтелектуальний кістяк ВУАН становили Д.І. Багалій, В.І. Вернадський, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, А. Кримський, яких було дуже складно звільнити за адміністративним наказом, але можна було арештувати. Двоє з них (М.С. Грушевський, С.О. Єфремов), судячи з політичного доносу їхнього колеги С.М. Семка, написаного 9 січня 1929 р. до С.В. Косіора одразу після Всесоюзної конференції істориків-марксистів, були представниками української націоналістичної історичної науки, «націоналістами-шовіністами» [136,арк.46]. Ідеологічний ярлик, причеплений до прізвища ученого, означав перепустку до ГУЛАГу.

Довкола «старорежимної» професури партійно-агітаційні органи сформували ідеологічний ритуал повсякденного шельмування. Терміни «ліва», «права», «нейтральна», «націоналістична, «кадетська» професура стали для преси звичним явищем [792], навіть до появи сталінської статті «Рік великого перелому». Для соціалістичного перевиховання творчої інтелігенції було засновано Всесоюзну асоціацію робітників науки і техніки сприянню соціалістичного будівництва (ВАРНІТСО), а також її українську філію – УТОРНІТСО. Її членами стали О.В. Палладін, С.Ю. Семковський, М.І. Яворський, В.О. Юринець, О.Г. Гольдман, О.І. Попів, Й.Ю. Гермайзе, Д.І. Багалій, Н.Ю. Мірза-Авак'янц та інші, а професори становили майже третину членів [202]. Протягом 1921-1934 рр. діяв Всеукраїнський комітет сприяння ученим, котрий забезпечував їх пенсіями, матеріально-побутовими умовами, проводив серед них політично-виховну роботу, однак політичний терор став найпереконливішим аргументом влади проти наукової

інтелігенції. «Академічна справа», яку започаткували арешти відомих учених-істориків у жовтні 1929 р., була складовою частиною системного перевиховання «старої професури». Російський дослідник «Академічної справи» 1929–1931 рр. В.С. Брагов визнав факт розгрому «російської національної історіографії» [736]. Істориків, а серед них були академіки Є.В. Тарле, С.Ф. Платонов, М.П. Ліхачов, М.К. Любавський, звинуватили в створенні контрреволюційної організації «Всенародний союз боротьби за відродження вільної Росії» [736,с.39]. Протягом року було арештовано понад 100 учених різних галузей знань, у тому числі істориків: професора Ленінградського держуніверситету, ученого секретаря Археографічної комісії О.І. Андреєва, професора МГУ С.В. Бахрушіна, членів-кореспондентів АН СРСР В.М. Бенешевича, Ю.В. Готьє, Д.М. Єгорова, О.І. Яковлева, академіка Білоруської АН С.Ф. Пічету та інших [578,с.84-85]. Їх засудили на різні терміни ув'язнення – від п'яти до десяти років, деякі померли у 1931, 1933, 1936 роках. Фізична ізоляція інтелектуальної еліти академічної та університетської історичної науки полегшила роботу органам політичної цензури, але завдала непоправної шкоди суспільству.

Драматичною і цілком трагічною виявилася доля М.С. Грушевського. Адміністративно-політична ізоляція українського історика відбулася одразу після повернення в Україну весною 1924 р., відколи він став «невиїзним». 12 січня 1929 р. його обрали дійсним членом АН СРСР [806], що означало додаткову концептуальну блокаду. Органи ДПУ «встановили» відношення М.С. Грушевського до справи «СВУ», але академік не брав участі в політичних кампаніях по шельмуванню приречених колег – С. Єфремова, Й.Ю. Гермайзе та інших. Справа-формуляр на М. Грушевського, опублікована В. Пристайком та Ю. Шаповалом у 1996 р., переконливо доводить наявність постійного нагляду органів ДПУ за українським істориком. Фабрикуючи справу «Українського націоналістичного центру» (лютий 1931 р.), співробітник ДПУ УСРР І. Леплевський виокремив його керівника М.С. Грушевського. 21 лютого 1931 р. інший чекіст І. Соколов (Шейніс) інформував про «блок» між академічним істориком та економістом К.Г. Воблим. 23 березня 1931 р. ОДПУ СРСР за підписом Г. Ягоди видало ордер на арешт

М.С. Грушевського, якого арештували у Москві під час наукового відрядження. Ученого допитував сам В.А. Балицький, тому «довелося» зізнатися та стати «ідеологом» УНЦ. Його «активними» членами стали історики, економісти – М.В. Горбань, Ф.Я. Савченко, П.О. Христюк, П.Ф. Височанський, а також М.І. Яворський, якого арештували 10 березня 1931 р. в Ленінграді та спецконвоєм перевезли до Москви [845]. Перебуваючи в таборах ГУЛАГу, М.І. Яворський написав 30 червня 1935 р. заяву про фактичне зречення від комуністичної ідеї, про «повільне знищення, моральне й фізичне» наукової інтелігенції. «Я особисто «перековуватися» не збираюся, – з неприхованим відчаєм писав колишній історик-марксист, – боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах т. з. «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування про людину», коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоча начебто і там жити стало «веселіше [845,с.96]. Запізніле зізнання, але мужнє і засуджуюче. Немарксист Грушевський і марксист Яворський виявилися однаково шкідливими для радянської політичної системи, яка усунула їх від професійної та громадської діяльності.

Згаданий у справі «УНЦ» академік К.Г. Воблий, хоч і залишився жити і працювати в Україні, однак пройшов крізь горнило ідеологічної чистки. Його прізвище та науковий авторитет зазнали публічного остракізму. Марксистський критик від літератури А. Сенченко назвав К. Воблого «ідеологом російського імперіалізму» та «ідеологом буржуазного реставраторства» [436]. Праці К. Воблого з політичної економії, страхової справи, народного господарства, крім прикладних аспектів, мали історичні і суто теоретичні розділи, але у них не було «буржуазного апологетизму». Звинувачення ученого в тому, що він «...старанно замовчує проблему класової боротьби, класових суперечностей, експлуатації пролетаріату»

[436,с.25], лише викривали ідеологічні постулати системи політичної цензури. Йому приписували захоплення столипінською реформою, хуторянськими та куркульськими господарствами, «міцним селянським землеволодінням», підтримку поміщицьких економік, ніби вони були загрозою для селян і суспільства.

12 листопада 1931 р. комфракція ВУАН під головуванням В.П. Затонського, враховуючи наслідки «очищення» Академії наук від «ворожих елементів», висловила свою «принципову позицію» з цього питання. Серед присутніх були М. Скрипник, О. Шліхтер, В. Юринець, О. Гольдман, Р. Левік, О. Палладін та інші. «Посилення ідеологічного наступу, – зазначалося в резолюції зборів фракції, – що цілком правильно перевела парторганізація ВУАН, організувавши низку дискусій, зокрема, щодо наукової творчості академіків Грушевського, Воблого, викликало значне зрушення в розстановці класових сил у стінах самої Академії наук» [143,арк.32]. Тактика і стратегія осуду вчорашніх колег зрозуміла, а тлумачення «класові сили» в академії викликають суперечливе враження. Рішення виглядали абсурдно, якщо оцінювати їх з позиції наукового глузду, але були цілком мотивованими з політичної точки зору та органів цензури. На зборах пролунав заклик «...вести рішучу і непримиренну ідеологічну боротьбу проти тої частини науковців ВУАН, що в науковій і практичній роботі так в минулому, як і тепер є реакційно-ворожа до марксизму-ленінізму і до соціалістичного будівництва» [143,арк.33]. Ідеологічна боротьба мала зосереджуватися на «...проробці концепції чи окремих поглядів вчених», конкретних учених (В.М. Перетц, М.В. Птуха, М. Василенко, М. Грушевський, К. Воблий, А. Кримський).

Академічна наука була підконтрольна ЦК КП(б)У, позаяк мала номенклатурних академіків В.П. Затонського, О.Г. Шліхтера, М.О. Скрипника. Відповідні ідеологічні підрозділи ЦК КП(б)У слідкували за друкованим словом в часописах «Літопис революції», «Прапор комунізму», «Україна» та іншими. Зокрема, 24 лютого 1931 р., заслухавши доповідну записку А. Хвилі, секретаріат ЦК КП(б)У видав постанову стосовно журналу «Україна», якого редагував М. Грушевський. «В зв'язку з тим, – наголошувалося в ній, – що в роботах ВУАН з галузі історії є велика низка робіт, що ширять буржуазно-націоналістичні погляди,

зокрема, що журнал «Україна, ці погляди систематично пропагує в різних формах, при чому провадить таку лінію, одверто ігноруючи справу соціалістичного будівництва України, визнати за потрібне: а) запропонувати Товариству істориків-марксистів організувати низку наукових доповідей з критикою історичної продукції ВУАНу, зокрема вмістивши статті з критикою журналу «Україна», б) запропонувати Товариству істориків-марксистів розгорнути критику буржуазно-націоналістичних робіт М. Грушевського» [144,арк.44]. Партійний орган фактично виконував функцію системного політцензора: контролював діяльність ВУАН, виносив теоретичні оцінки наукових праць, забороняв видання, організовував ідеологічну кампанію проти окремих учених, ізолюючи їхні концепції, погляди, праці.

Культпропвідділ ЦК КП(б)У, очолюваний А. Хвилею, виконував завдання головного концептуального та функціонального уніфікатора академічної історичної науки. 4 грудня 1931 р. відбулася нарада з «перебудови історичної науки» в Україні, яку проводив А. Хвиля. Розпочалася чистка «історичного фронту» на основі вказівок Сталіна. Заклик стосувався боротьби проти «українського буржуазного табору», написання колективного підручника з історії КП(б)У, належної «марксистської історичної літератури», перевірки програм, планів роботи інститутів, розвитку «самоперевірки і самокритики». А. Хвиля констатував факт «контрабанди ворожих нам ідеологій»; троцькізму, українського націоналізму, «всяких гатунків опортунізму». Їх персональними носіями були названі М. Яворський, М. Свідзінський, В. Сухино-Хоменко, О. Оглоблін, тому труба було покласти край «...з буржуазним лібералізмом в українській історичній науці». Теза А. Хвилі про те, щоб «...у нас історія не поверталася назад» [145,арк.9], означало усунення науково-історичної концепції, тобто спрямовувала політичну цензуру на здійснення інтелектуальної ізоляції.

Партійно-політична нарада з елементами псевдонаукової дискусії, яку скликав А. Хвиля 4 грудня, спровокувала присутніх істориків на шельмування один одного. «Ми заставили оглоблінців, – говорив тоді Г. Карпенко, – виступити з визнанням своїх помилок, а сьогодні той же Оглоблін на засіданні Академії подає лист, де заявляє, що мої позиції були націоналістичними, що я не одірвався від концепції

Грушевського» [143,арк.11]. Ярлики швидко і дуже міцно приставали до будь-якого адресата, не випускали з обійм ідеологічного полону. Історик М.А. Рубач був дещо стриманішим щодо оцінки персоналій, зосередившись на теоретичних недоліках наукової продукції. «Я повинен сказати, – підкреслив він, – що завдання не тільки істориків партії, а взагалі істориків виявити ту контрабанду, ті помилки, які є в літературі, що вийшла на Україні й спеціально з нашої української проблематики, бо тут не тільки виявлення помилок троцькізму, тут також стоїть питання виявлення контрабанди націонал-фашизму, бундизму й вукопізму» [799,арк.29]. Виголошення перелічених ідеологем, особливо про «націонал-фашизм», було черговим сигналом для головлівівських структур, тобто для цензури.

Політична залежність ВУАН, не кажучи про вузівську історичну освіту, була очевидною. Так, 18 березня 1932 р. бюро партосередку першого відділення ВУАН обговорило сталінського листа до журналу «Пролетарская революция», визнавши його значення для боротьби «...з ворожим буржуазним фронтом за творення пролетарської науки і застосування марксо-ленінської методології в царині дисциплін, що їх репрезентує саме відділ природничо-технічних наук академії» [146,арк.6]. Партком запропонував академіку Л.М. Левицькому спростувати «в нашій партійній пресі» власні думки і погляди, які він висловлював на зборах Академії наук. Учені в галузі прикладних наук не знали, яким чином застосовувати «марксо-ленінську методологію», але від них вимагали лише прихильності, лояльності, слухняності.

Репресивна суть політичної цензури в галузі історичної науки, академічної та вузівської, полягала і інтелектуальній ізоляції та у відвертій фізичній ліквідації учених, які не сприймали марксизму або спотворювали його. Протягом 1929–1931 рр. відбувалися масові репресії проти істориків, філософів, літературознавців шляхом безпідставного арешту, фабрикації так званих судових справ, хоча ними займалися органи ДПУ. Фактично була зруйнована наукова школа М. Грушевського, навіть «історика-марксиста» М. Яворського, тому що коридорами «катедр» та інститутів прокотилися «кадрові чистки». Партійно-політичні органи цензури, не чекаючи позитивних наслідків соціалістичного перевиховання, вдалися

до карально-репресивних методів. За підрахунками М.М. Кузьменка серед репресованих у 30-х рр. 184 науковців, «класичних» істориків виявилось 92, істориків права – 11, етнографів – 21, археологів – 21, істориків літератури – 8 [686,с.304]. Це лише протягом 1930–1933 рр., тобто до початку «великого терору». 10 квітня 1932 р. помер від тривалої хвороби М.М. Покровський [391], а молодші марксистські кадри вимагали «...інших темпів від марксистсько-історичного фронту» [350]. Наступного року помер ще один марксист-суспільствознавець – М.С. Ольминський, а він належав до фундаторів Істпарту.

Друга хвиля масового політичного терору проти української інтелігенції тривала протягом 1933–1934 рр., яка стосувалася М.О. Скрипника та його оточення, тобто представників так званого «українського націонал-фашизму». Нарком освіти за рік до його публічного шельмування опублікував навіть статтю про діалектичний матеріалізм ленінського тлумачення науки [776]. Системна і гостра критика політики М.О. Скрипника, яка мала на меті фізичне знищення опального наркома, завершилася його самогубством, відтак і сигналом для згортання українізації. В.К. Винниченко, надіславши до уряду УСРР 18 вересня 1933 р. листа, писав про не завершення національно-культурного розвитку на Україні [149,арк.13], тому що його мотором був саме М.О. Скрипник. Смерть М. Скрипника та посилення русифікації українського суспільства вимагали від цензури певної радикалізації методів діяльності. Він був академіком, тому «ганебна смерть» лише спонукала відповідну чистку академічних лав: 7 жовтня 1933 р. газета «Комуніст» повідомила про позбавлення звання академіків М.С. Возняка, Ф.М. Колессу, К.Й. Студинського, В.Г. Щурата, яких президія ВУАН визнала «...ворогами трудящих мас України» [247]. Академію чистили, тому що М. Скрипник був певний час секретарем її комфракції, але також дісталось Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку очолював М. Скрипник. 14 січня 1934 р. П.П. Постишев, виголошуючи промову на зборах парторганізації ВУАМЛІНу, вимагав негайно «очистити» його відділення від «українського націонал-фашизму» [845,с.127]. До цього списку потрапили директор Інституту радянського будівництва і права М.М. Романюк, співробітники П.І. Демчук, О.Г. Сарван, В.І. Романишин,

М.Т. Чехович, М.М. Лозинський, А.А. Річицький – відомий критик М.С. Волобуєва у 1928 р., академіки С.П. Вікул, С.І. Вітек, А.М. Сліпанський. Багато з них були «західниками», тому органам цензури та репресивних установ було легко фабрикувати справи «шпигунів». Історики та історики права (К. Студинський, М. Лозинський та інші), які активно співпрацювали з радянською владою, залишивши терени Західної України, стали жертвами сталінського тоталітарного режиму [768].

24 березня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило вилучити з масових бібліотек, книгарень твори М.О. Скрипника, доручивши цю ідеологічну акцію Головліту [113,арк.161]. Заборона його праць означала рівнозначно усунення книг решти репресованих учених, які мали відношення до наркома освіти.

Самогубство М. Скрипника унеможливило роздмухування гучного політичного процесу над ним, але гнів критиканів від органів партійної цензури зосередився на інтелігенції. Преса переповнювалася статтями, автори яких виконували конкретне соціальне замовлення: викриття «шкідників» на «історичному фронті». «Жодна ділянка українського теоретичного фронту, – зазначалося в колективному листі істориків-марксистів до газети «Комуніст» 29 листопада 1933 р., – не відбивала в собі такою мірою запеклої класової боротьби, що розгорнулася в країні, як історична. Жодна ділянка українського теоретичного фронту не явила такою мірою арени довгої і глибокої боротьби з антиленінськими концепціями та схемами, як історична. І водночас жодна ділянка українського ідеологічного фронту не виявила такого притуплення класової пильності та більшовицької чуйності, такого поширення гнилого лібералізму і примиренства, як історична» [329]. Втрата «класової пильності», яка стосувалася не теоретичних основ історичних досліджень, означала груповий заклик до масового терору. Для його обґрунтування обирали авторитетного ученого, «викривали» його «шкідливі теорії», а згодом бралися за послідовників. Восени 1933 р. згадали про М.С. Грушевського, про його теорію «єдиного національного фронту», про відсутність українського пролетаріату, національної буржуазії, про висвітлення революції 1917 р. на Україні як «національної і національно-демократичної», про

«окупаційність» України. Одночасно з поглядами М. Грушевського та його школи розглядалися «помилки» М. Скрипника (перекручення ленінської теорії про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, згортання факту гегемонії пролетаріату, виокремлення ролі українських політичних партій). Зазначалося, що співробітники Інституту історії ВУАМЛІНу М. Рубач, С. Покровський, Г. Карпенко визнали помилки, але «з великим запізненням» і дуже «мляво». Статті М. Рубача друкувалися у 1934 р. на сторінках журналу «Историк-Марксист» [429], тобто він подолав кадрову чистку.

Протягом першої половини 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило партійно-радянським органам розробити програму викладання історії в середній школі, відтак і підготовку відповідних посібників з історії середніх віків, стародавнього світу, нової історії та історії СРСР. Контроль за їх виконанням був покладений на А. Бубнова, А. Жданова, О. Стецького. До написання були залучені професори з Москви, Ленінграда, які працювали в університетах та в академічних інститутах. Керівниками авторських колективів були – професор С.І. Ковальов (стародавній світ), Є.О. Косьмінський (середні віки), академік М.М. Лукін (нова історія), заступник директора Інституту історії Комкадемії М.І. Ванаг (історія СРСР), а до складання текстів підручників залучили 26 учених, з них 16 згодом було репресовано, у тому числі М.І. Ванаг та М.М. Лукін [216,с.112,187-189].

Українських істориків не запрошували до підготовки шкільних підручників з історії, але М.С. Грушевський, перебуваючи у Москві, звернувся до В.М. Молотова з пропозицією написати посібник з історії України. «Я все своє життя присвятив вивченню історії України, – підкреслював Михайло Сергійович, – Великий курс її доведений до 1657 р. (дев'ятий том вийшов перед моїм арештом зимою 1930/31 р.), історія української літератури у зв'язку з культурою й соціальною історією призупинені на VI томові – на першій половині XVIII ст. За теперішніх умов я не можу проводити систематичної наукової роботи, і взагалі історична робота фактично припинилася за ці роки – я кажу про історію України: вона перебуває у вкрай незадовільному становищі, особливо з другої половини XVII–XVIII і XIX ст. не досліджено науково навіть настільки, щоб можна було написати ґрунтовний

посібник» [240]. Натяк на участь у союзному підручнику в листі академіка М. Грушевського відсутній, але виразно постає факт інтелектуальної ізоляції ученого, тобто унеможливлення систематично займатися науковою роботою в галузі історії. У зв'язку з цим зверну увагу на нотатки Сталіна до «Конспекта підручника з історії СРСР», підготовленого М. Ванагом, Б. Грековим, Г. Панкратовою, С. Піонтковським. Два розділи «Селянська війна на Україні (1648–1654)» та «Боротьба за Україну» викликали зауваження вождя ВКП(б): «Звідки вона взялася?» [216,с.195]. Сумнів «історика Сталіна» стосовно селянської війни в Україні та боротьби за Україну досить красномовний, тому ні М. Грушевський, ні Д. Багалій не могли бути авторами, особливо підручника з історії України.

Об'єктом ніщивної критики наукового рецензування, ставали збірники статей. Наприклад, чернігівська обласна газета «Більшовик» опублікувала критичну статтю М. Золотарьова на 12-й випуск «Записок Ніжинського інституту соціального виховання». Виявилось, що директор інституту С. Парада мав «антиленінське трактування проблеми класів», а професор К. Штепа «...не показує буржуазно-націоналістичну суть усіх писань Грушевського» [353]. Навіть стаття «Д. Чижевський – ідеолог українського фашизму» не задовольнила цензора, котрий вважав збірник «відхиленням від марксо-ленінської методології». С. Парада відгукнувся на зауваження М. Золотарьова, виклавши перелік власних помилок та спростувань оцінок інших авторів. «Я не зробив належних політичних висновків із листа тов. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська Революція» та з його промов на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), – зізнавався С. Парада, – не зважив на нові умови класової боротьби, на потребу підсилення революційної пильності, до проявів класового ворога» [419]. До помилок зараховував те, що «...послався на рецензію буржуазного вченого фашиста Крип'якевича на ці записки», допустив статтю М.Н. Петровського, який не розкритикував погляди В. Липинського, М. Грушевського, М. Яворського, М. Слабченка. Самокритика, яку показав С. Парада, була самовироком, публічним зізнанням, сподіванням на помилування. Газети продовжували тиснути на громадську думку довкола інституту. «Професор Петровський, не зважаючи на гостру більшовицьку критику буржуазно-

націоналістичної системи його помилок, – писав кореспондент К. Плисконос, – і досі не визнав своїх попередніх буржуазно-націоналістичних позицій і не виявляє справжнього прагнення до перебудови всієї своєї роботи. Професор Петровський, що й досі лишається керівником кафедри історії, є найяскравішим виразником націоналістично-контрреволюційних поглядів» [742]. Робсількорам, які виконували функцію публічних цензорів, викриваючи недоліки «Записок», просякнутих «українським контрреволюційним націоналізмом», не подобалось, що М.Н. Петровський одержав за них премію [390].

В інших містах та освітніх закладах пошук «шкідливих теорій» в історичних дослідженнях відбувався шляхом політичного редагування праць, опублікованих у 20-х рр. Така «методологія» діяльності органів цензурного контролю була застосована в Полтаві, але переглядали не лише збірники Полтавського ІНО, Державного музею, а також статті ювілейного збірника Д.І. Багалія, Записки історично-філологічного відділу за редакцією М.С. Грушевського, відтак до «чорного списку» потрапили учені – А. Козаченко, В. Щепотьєв, П. Клепацький, К. Кузубенко. Їхні наукові розвідки вважалися «буржуазно-націоналістичною пропагандою», «уламками петлюрівщини, махновщини» [358].

Політичні чистки професорсько-викладацького складу Дніпропетровського університету, які тривали у 1933–1934 рр., виявляли кандидатів в небуття. В газетах з'явилися статті із закликами про «...очищення історичного фронту від решток націонал-ухильників», які стосувалися викладачів університету Г. Карпенка та інших. «В Державному університеті, – зазначав професор історії А. Торб, – де, крім Карпенка, є ще багато істориків-марксистів, де велика партійна й комсомольська організації, довгий час шкідницькі націоналістичні теорії Карпенка не було роз'яснено і засуджено» [324]. Його звинувачували в тому, що він проігнорував постановку питання про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, хоча йшлося про 1905 р., про наявність в Україні «руського пролетаріату», якому було «чуже національне питання». Деякі колеги Карпенка відмовилися від участі в його шельмуванні. Не став писати про нього і ректор університету М. Комаровський, обмежившись публікацією про матеріально-

технічний стан навчального закладу [368]. Він, а також значна частина професорів та викладачів університету, були репресовані. Час від часу газети друкували замовні статті, роздмухуючи маховик терору. «Розповідаючи про свою діяльність на історичному фронті, – писав у жовтні 1934 р. робкор Т. Саранча, – Карпенко намагається довести свою активну роль у боротьбі з фашистським шпигуном Яворським і пізніше – Грушевським, Слабченком, Сухіно-Хоменком, Гермайзе й ін.

Не вдаючись до деталей цієї боротьби, скажемо лише, Карпенко багато дечого дістав у спадщину від своїх «ворогів» – Яворського й «іже з ним». Розгортаючи боротьбу проти Яворського, Карпенко повністю переносить у свої історичні парці теорію безкласовості української нації, теорію «двокультурності» на Україні» [433]. Кореспондент оперує термінами, які стали для органів політцензури оціночними характеристиками істориків: «ідеологія українського фашизму», «буржуазно-націоналістичні погляди», «націонал-ухильники на історичному фронті». Незважаючи на те, що Карпенко 16 разів виступав з критикою власних поглядів, його виключили з партії, відтак готовили до страти. Дивно, але процитовані нами статті, були визнані тоді «примиренськими до ворога», тобто недостатньо критичними. Публічність і репресивність дій партійної цензури, позаяк саме партійні організації очолювали «викриття шкідників», вважалася недостатньою. Газета «Зоря», як згодом з'ясувалося, «...не допомогала партії викрити шкідників, націоналістів, троцькістів і всіх тих, хто їх прикривав» [374]. Такого висновку дійшла редакція газети «Комуніст», тобто центральний друкований орган ЦК КП(б)У.

Історики опублікували архівні документи і матеріали про репресії в Дніпропетровському державному університеті, які розпочалися у 1934 р., але тривали до 1937 р. Серед засуджених був професор В.О. Пархоменко – історик, дослідник Київської Русі, співробітник декількох комісій ВУАН. Його допитували ще восени 1929 р., але він не визнав за собою ніякої провини, ніякого відношення до «СВУ», однак був засуджений до 10 років таборів, опинившись на Соловках – урочище Медвежа Гора [212]. Він листувався з колегами у 30-х рр., але у рік «великого терору» був фізично знищений. Трагічною виявилася доля професорів –

суспільної історії М.О. Юр'єва, історії ВКП(б) П.Г. Глузмана, зав. кафедрою історичної геології І.М. Єфімова, історії народів СРСР А.М. Горба, викладача діалектичного матеріалізму В.М. Фідровського, доцента С.В. Молчанова, декана історико-економічного факультету Чигринського. Зокрема, М.О. Юр'єв, якого 28 листопада 1935 р. засудили рішенням Особливої наради НКВС на 5 років, був розстріляний 9 жовтня 1937 р. на Соловках [727,с.131]. Серед страчених політв'язнів Соловецького табору були професор, історик О.І. Бадан-Яворенко, зав. кафедрою ленінізму, директор літературознавства ВУАН М.Л. Баран, професор історії П.Г. Глузман, професор історії С.Г. Грушевський, філософ, науковий співробітник Українського інституту марксизму П.І. Демчук, професор П.Ю. Дятлов, книгознавець М.К. Козоріз, історик права М.М. Лозинський, професор Харківського інституту народного господарства, голова Харківського наукового товариства при ВУАН Ю.П. Мазуренко, академік ВУАН С.Л. Рудницький, професор, історик В.М. Чехівський, історик-марксист М.І. Яворський [727,с.34-47].

Масовий політичний терор лише протягом 1933–1934 рр. завершився «очищенням» 268 професорів на викладачів ІНО, з них «буржуазних націоналістів» 170, звільненням 18 директорів педінститутів [181,с.15]. Політрецензенти, а серед них у 1934 р. була Т. Постоловська – дружина П.П. Постишева, виявляли шкідництво в наукових працях та посібниках. Зокрема, в підручнику з політекономії за редакцією І. Гуревича «українські націоналісти і троцькісти перекручують марксизм-ленінізм», в підручнику з теорії радянського господарства за редакцією Г. Винокура «...заперечується диктатура пролетаріату, як основне питання ленінізму», в підручнику з історії України (феодална доба), авторами якого були М. Свідзінський та Г. Карпенко, «...фальсифікуючи історичний процес України, українські націоналісти і троцькісти обґрунтовують свою контрреволюційну роботу, скеровану на відрив України від Радянського Союзу», висвітлюють історичний процес на Україні відірвано від історичного процесу Росії, заперечуючи історичну закономірність диктатури пролетаріату і соціалістичного будівництва на Україні, протягують гасла буржуазної реставрації» [438]. Перелічені підручники були вилучені з бібліотек, «вишів», книгарень, тобто ними займалися головлітківські

структури. Те саме стосувалося і журналів ВУАМЛІНУ «Прапор марксизму», «Прапор марксизму-ленінізму», «Економіст-марксист».

Чистка торкнулася не лише книг, а також їх авторів. Підсумовуючи попередні підсумки чистки парторганізацій Харківщини, О. Ярославський назвав загальну цифру – понад 65 тис. осіб, серед яких «класово-чужий елемент» становив 15,6% виключених з лав партії. «Правда, процент виключених за великодержавний шовінізм, місцевий націоналізм, антисемітизм невисокий, – звітувався старий більшовик, – лише 0,6% складу виключених. Та якщо навіть на 200 виключених є націоналіст, то це показує, що небезпека націоналізму ще досить велика на Україні» [484]. Наприклад, серед 641 репресованого співробітника навчальних закладів Одеської області, викладачі становили 209, тобто 33% [234]. Професор М.Є. Слабченко, позбавлений не лише звання академіка, й також професійної діяльності в Одесі та інших містах, працював після звільнення в тресті «Апатит» Мурманської залізниці у 1936 р. Чергова хвиля репресій зруйнувала його сім'ю: у жовтні 1937 р. розстріляли сина Тараса, історика, позбавили волі на 8 років невістку М.О. Єлізарову, а самого М.Є. Слабченка засудили на 10 років таборів [844]. На Соловках, навіть біля Медвежої Гори, побувала делегація ВУАН у червні 1935 р. (О. Гольдман, Є. Патон, Ю. Семківський, К. Воблий, О. Гейманович), але в якості туристичної поїздки [95], хоча декого з них було згодом репресовано.

Друга була 30-х рр. вирізнялася «дорепресуванням» або «перерепресуванням» наукової інтелігенції, засудженої у попередні роки, а також формуванням суто радянської когорти істориків з розвиненим класовим імунітетом та почуттям самокритики. Нове покоління гуртувалося навколо Інституту історії ВУАМЛІН, працюючи над написанням марксистського підручника з історії України, перший том якого був завершений у 1936 р. (К.Г. Гуслистий, Т.Т. Скубицький, Г.Д. Луканенко, Ф.О. Ястребов) [849]. 26 липня 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук», яка означала фактичну ліквідацію ВУАМЛІНУ. На його основі виник Інститут історії України АН УСРР, першим директором якого став А.Х. Сараджав, але у грудні 1936 р. був арештований, натомість Інститут очолив С.М. Білоусов [849,с.9]. Відома

дослідниця української історіографії О.В. Юркова, оцінюючи постать фактично першого директора Інституту історії АН УСРР, підкреслює його співучасть у репресіях, але разом з ним, на її переконання, він підтримував опальних М.Н. Петровського, О.П. Оглоблина, Н.Д. Полонську-Василенко [849,с.16]. Серед репресованих працівників опинилися старший науковий співробітник Інституту К.Р. Гребенкін, президент ВУАМЛІНу О.П. Дзеніс, професор Е.П. Сизонов, старший науковий співробітник Інституту Т.Т. Скубицький, Н.І. Межберг, Г.Д. Луканенко, професор Н.М. Войтинський, старший науковий співробітник М.Ф. Трегубенко та його дружина Г.К. Трегубенко-Цегельникова, В.В. Гуристримба [849,с.26-41]. Біографії співробітників Інституту історії АН України, яких було репресовано у 30-х рр., відновлено [667], які свідчать про фізичне винищення української науково-історичної школи.

Преса 1936–1937 рр., особливо республіканська, перетворилася на громадсько-політичне судилище, публікації якої означали вирок долі, після якого фактично згорталася наукова або викладацька діяльність ученого, освітянина. Колишні учні щедро роздавали політичні ярлики наставникам: живим або мертвим. Наприклад, П. Горін та Г. Панкратова виступили весною 1936 р. з гострою критикою історичних концепцій М.М.Покровського з історії СРСР [401]. Газета «Правда» відверто називала В. Затонського, А. Бубнова, Б. Воліна «наркомосівськими неробами» [401], розгортаючи рамки для чергової хвилі репресій серед науковців та освітян. Згадали також про Н.Ю. Мірза-Авак'янц, яка плідно досліджувала історію України у 20-х рр., а на початку навчального 1937/38 р. викладала українську літературу в Київському університеті, проповідуючи «буржуазно-націоналістичні концепції» [423]. Вінницька обласна газета «Більшовицька правда» закликала до участі в «ліквідації наслідків шкідництва», тобто поширення «критики й самокритики» в ході репресій [328]. Одеська газета вимагала негайного звільнення з університету професора О.О. Сухова – географа, історика економічного розвитку України [356]. Інколи на сторінках газет з'являлися публікації з історії українських політичних партій [341], які перекичували історію їх становлення, розвитку та занепаду. Репресії 1937–1938 рр. торкнулися переважно

представників партійно-радянських органів влади, командно-військового складу РСЧА, певної частини «соціалістичної інтелігенції», позаяк «буржуазна інтелігенція» була в таборах або знищена. «Викриття» чергової «буржуазно-націоналістичної організації» влітку 1937 р., яку очолювали колишні боротьбисти, виглядало безпринципно і надто цинічно. Серед засуджених були партноменклатурники, засновники і керівники головлітівської цензури в Україні – І.Ю. Кулик, А.А. Хвиля, М.М. Попов, В.П. Затонський. Вони видавали інших, тому молох політичних репресій перемелював нові жертви. Ними ставали вихованці радянських вищих навчальних закладів, аспіранти, студенти. Кожен гучний політичний процес мав руйнівне відлуння на місцях, тому і не дивно, що в Харківському педінституті у вересні 1937 р. всі «...кафедри інституту були засмічені класово-чужими елементами, петлюрівцями, заклятими ворогами народу з троцькістсько-бухарінської банди, агенти міжнародного фашизму» [338]. Абсурдність такої дивної політологічної термінології очевидна, але у ті роки вона виконувала функцію цензурної репресії. Вона мала різні форми самореалізації: замовні рецензії та критичні публікації, висновок політредактора, вилучення літератури Головлітом, віза-дозвіл на друк, навішування ідеологічних ярликів, догана, виключення з партії, розстріл в таборах Гулагу.

Отже, історична наука не unikла впливу політичної цензури, форми і методи якої майже не вирізнялися від діяльності в інших галузях культурно-освітнього та наукового життя. Так званий «непівський ренесанс» не створив умов для «інтелектуальної свободи» учених, бо розпочався з масової депортації учених. Органи цензури контролювали видавничу справу, замовляли рецензії на книги опальних істориків, редагували та доповнювали тексти, видавали візи-дозволи на друк, вилучали рукописи та опубліковані праці. В теоретично-методологічному контексті спостерігалось відносно мирне співіснування протилежних концепцій історичного процесу, тобто його немарксистської (народницька, державницька, соціологічна) та марксистської схеми. Партійні органи намагались схилити дореволюційних учених до свідомої співпраці з органами радянської влади, до безапеляційного сприйняття марксистської, тобто більшовицької парадигми

висвітлення суспільного розвитку. Інституційно радянська історична наука існувала, організаційними формами якої були кафедри ІНО, установи ВУАН, а світоглядно та гносеологічно вона не була однорідною та суто соціалістичною. Її проблемно-тематичні пріоритети стосувалися періоду Київської Русі, XIV - XVIII ст., тлумачення яких відбувалося на основі авторського світосприйняття, певних історіографічних традиціях другої половини XIX - початку XX ст. Методологічний плюралізм, притаманний для історичної науки періоду непу, віддзеркалював наявність певних наукових шкіл (М.С.Грушевського, Д.І.Багалія) та значної плеяди авторитетних учених, але був до певної міри протестною формою.

Українська марксистська історіографія лише формувалася, ідеологами якої були М.І.Яворський, М.А.Рубач, М.Равич-Черкаський, З.Гуревич та інші. Вони обґрунтовували та розвивали теорію формаційно-класового підходу до вивчення історії соціально-економічних відносин, зосереджуючись переважно на подіях 1905-1907 та 1917-1920 рр., які найбільш пасували новоявленим теоретикам.

Насаджування марксистського розуміння історії відбувалося протягом другої половини 20-х рр. шляхом створення Істпарту, Інституту Леніна, товариства «Істориків-марксистів», ІМЕЛУ та інших установ вивчення історії марксизму. На початку 20-х рр. «марксистських кадрів» не встигли створити, позаяк переймалися реформуванням вищої школи та депортаціями «кадетської професури». В Україні, крім згаданих adeptів марксистської теорії, були В.Коряк, М.Свідзінський, Т.Скубицький, В.Юринець, І.Кулик, А.Річицький, але основним авторитетом для них був російський радянський історик-марксист М.М.Покровський. Дискусії, які відбувалися у 1928-1931 рр. на «історичному фронті» та в царині філософії і соціології, фактично завершилися утвердженням універсальної методології дослідження суспільних процесів, якою став марксизм-ленінізм, а насправді сталінізм. Універсальним принципом наукового пізнання визнали історичний матеріалізм з його войовничою теорією класової боротьби – рушійної сили розвитку суспільно-економічних формацій. Підсумком теоретичних дискусій була поява статті Сталіна у 1931 р., яка закликала марксистів не дискутувати, а таврувати різних ухильників, навіть самих ідеологів марксистської методології вивчення

історії – М.І.Яворського, М.М.Покровського, О.Ярославського та інших. На той час було завершено руйнування української класичної історичної науки, певна частина якої була репресована, а решта чекала фізичної та інтелектуальної ізоляції. Партійно-політична цензура програла мирне протистояння з авторитетними ученими, але разом з карально-репресивними органами виграла битву, внаслідок якої суспільство втратило свій інтелектуальний потенціал.

Політичні репресії 30-х рр. лише розчистили ґрунт для повної і остаточної уніфікації методології історичної науки. Починаючи з другої половини 30-х рр., кафедри та деканати очолювали студенти старших курсів, тому що перманентний принцип репресій винищив різні покоління учених. У 1931 р. були заарештовані М.Яворський, М.Грушевський, а після самогубства М.Скрипника масовий терор накрив Україну. Термін «цензурна репресія», який виник у 30-х роках, лише засвідчував агресивний і наступальний характер радянської системи політичної цензури. З бібліотек та наукових установ вилучали книги, звільняли професорів та викладачів інститутів. Діяв жахливий політологічний принцип, взятий органами цензури на озброєння: вести боротьбу з тими, хто проти марксизму.

Політична цензура в УРСР не тільки обмежувала інтелектуальну свободу, вона зробила її просто неможливою. В результаті десятки вчених-істориків не змогли реалізувати на практиці свої знання, талант і досвід. Немало з них загинуло в сталінських таборах і лише небагатьом вдалося пізніше емігрувати й продовжити творчу працю за межами своєї Батьківщини.

ВИСНОВКИ

Історія радянської політичної цензури досліджується в контексті теорії тоталітаризму, започаткованої західними політологами та культурологами. Відтак набула поширення теза про всеосяжність і тотальність ідеологічного контролю в СРСР 20-30-х років. Першими його почали вивчати західні дослідники, зосереджуючись на проблемах літератури і мистецтва, які перебували під наглядом цензурних органів. Вони висвітлюються сучасною історіографією через відносини влади і суспільства, взаємини тоталітарного режиму і творчої інтелігенції, репресивну політику сталінщини. Співвідношення історичного та культурологічного підходів не на користь першого, хоча домінантним є історико-культурологічний аналіз. Російська історіографія в царині вивчення радянської системи політичної цензури досягла більше, маючи низку ґрунтовних монографій, близько десятка дисертацій, декілька науково-теоретичних конференцій, серію тематичних збірників документів. В Україні ця тема перебуває на початковій стадії дослідження, доробком якої є три кандидатських дисертації, одна монографія з «бібліотечної цензури», але відсутні системні розробки.

Концептуально науково-історичні дослідження віддзеркалюють тоталітарну сутність радянської цензури, але така парадигма висвітлення є обмеженою і теоретично зашореною. Органи цензури належали до політичної системи влади, однак вони були представлені партійними та радянськими підрозділами, тобто співіснували, тому необхідно вирізняти організаційно-структурні та функціональні особливості. Головлітівська система цензури мала власну виконавську вертикаль, яка діяла за галузевим принципом, підпорядковуючись наркомату освіти. Загальний ідеологічний нагляд здійснювали партійні органи, які були творцями радянської цензури. Для з'ясування її спільних і відмінних ознак недостатньо висвітлення лише тоталітарного походження цензури, тому структурно-системний підхід має бути основним, щоб збагнути форми і методи функціонування політично-ідеологічного контролю в галузі літератури, кіно, театру, образотворчого мистецтва, радіомовлення, преси. Джерела, які зосереджені переважно в архівах, дозволили здійснити комплексне вивчення проблеми.

Партійне керівництво органами цензури мало системний характер. Воно здійснювалося через політбюро та структурні підрозділи ЦК партії – агітпроп, культпроп, відділ преси. Саме ними формувалися основні засади «цензурної політики», видавалися директиви і постанови про розвиток літератури і мистецтва. Партійні структури безпосередньо впливали на діяльність Головліту, поєднували індивідуальну роботу з колективними формами впливу, уніфікуючи принципи функціонування радянського мистецтва, насаджуючи методи соцреалізму. Загальне ідеологічне забезпечення супроводжувалося безпосередньою цензорською діяльністю партійних органів, яка у 30-х роках справді стала всеосяжною.

Історія радянської політичної цензури в Україні розпочалася фактично зі створення Центрального управління в справах друку (ЦУД), котрий розпочав роботу влітку 1922 р., тісно співпрацюючи з ДПУ УСРР. Саме вони представляли цензуру першої половини 20-х років в УСРР, розмежовуючи між собою функції і повноваження. ЦУД був українським Головлітом, займаючись прикладною цензурою, тобто видачею дозволів на друк книг, їх вилученням, реєстрацією видавництв тощо. Він об'єднав галузі політичного нагляду за літературою, роботою видавництв, мистецтвом, хоча не був таким структуризованим як Головліт РСФРР (хоча починаючи з 1925 р. виокремив власний репертком). У 1927 р. ЦУД було реорганізовано, а функції політично-ідеологічного контролю зосередили в Укрліті НКО УСРР.

Аналіз джерел привів автора до висновку, що функції цензури, крім Укрліту, виконували також інші структурні підрозділи Наркомосу УСРР. До них належали Головополітосвіта, ДНМК, Наукпедком Головоцвиху. Особливо активно діяла Головополітосвіта, яка претендувала на паралельний орган політичної цензури, конкуруючи з Головлітом. Вона виконувала агітаційно-пропагандистські завдання партійних органів, а також ідеологічні та контрольні-ревізійні функції в галузі освіти, мистецтва. Вона займалася вилученням літератури з бібліотек, контролювала роботу ВУФКУ та РАТАУ у 20-х рр. ДНМК забезпечував розробку та впровадження єдиних методів навчання і виховання в усіх навчальних закладах України на принципах марксистської методології, тобто здійснював системну уніфікацію

культурно-освітньої галузі, її ідеологізацію. Наукпедком Головсоцвиху займався безпосередньо політичним рецензуванням науково-педагогічної літератури, маючи штатних рецензентів. Наркомосівські підрозділи забезпечували державну методологію, розробляли і поширювали універсальні ідеологеми соціальної поведінки, норми комуністичної моралі, тобто займалися системною цензурою, хоча не позбавляли себе і конкретних форм контролю – видавали дозволи на друк посібників тощо.

Головлітівська цензура в Україні розпочалася, як зазначалося, від створення ЦУДу, а звична аббревіатура «Укрліт» з'явилася у 1925 р. На середину 20-х років припадає його організаційно-функціональна структуризація, тобто формування власного Головреперткому на базі відділу мистецтва НКО УСРР, штату політредакторів та політінспекторів. Їх основним завданням було «усунення чужої комунізму ідеології», а форми і методи досягнення цієї тактико-стратегічної мети постійно вдосконалювалися. Реорганізація Наркомосу УСРР у 1930 р. не змінила галузевого принципу діяльності головлітівської цензури, а лише розмежувала їх: сектор літконтролю займався цензурою літератури і видавництв, а сектор мистецтва – кіно, театру, радіомовлення. З початку 30-х років вживалися аббревіатури – Сектор літконтролю, Укрліт, Укрговліт, Головліт, які представляли центральний орган політичної цензури при НКО УСРР. Тотальність цензури забезпечувалася не збільшенням армії політредакторів і рецензентів, а через систему уповноважених Головліту при видавництвах та редакціях газет і журналів. До них належали директори видавництв, редактори, кожен з яких мав конкретні повноваження та інструкції. Існував інститут спецуповноважених Головліту, тобто була вибудована технологія ідеологічного контролю. Вищий репертуарний комітет зосереджувався у секторі мистецтва НКО УСРР, а у 1935 р. набув статусу Головреперткому, контролюючи роботу видавництв і репертуару театрів. Створення єдиного загальносоюзного органу політичної цензури не відбулося через республіканський статус Наркомосу УСРР, але протягом другої половини 30-х років спостерігалася повна залежність українського Головліту від центру.

Політично-ідеологічний контроль за літературою і творчістю письменників здійснювали партноменклатурники, тобто штатні партійні цензори – П.Керженцев, Б.Волін, І.Сольц, С.Стецький, О.Щербаков, А.Хвиля, М.Кіллерог, М.Попов, а також вище партійне керівництво в особі Й.Сталіна, Л.Кагановича, В.Молотова. Вони виявляли «ідеологічно шкідливу» літературу, орієнтували письменників на висвітлення ідей пролетарського інтернаціоналізму та зміцнення основ унітарної держави, революційної героїки, займаючись системною уніфікацією літературного процесу. Втручання партноменклатури не обмежувалося загальними ідеологічними вказівками, позаяк вони редагували твори, радили сюжетні лінії, насаджували художні образи, не кажучи про заборону літературних творів. Встановлення «партійної монополії» в літературі, яке розпочалося після постанови 18 червня 1925 р., означало усунення від керівництва літературними справами авторитетних письменників, а натомість призначення ідеологічних функціонерів.

Адміністративне впровадження марксистського методу засвідчило факт привласнення політичною цензурою функцій літературної критики. Ототожнення «марксистської критики» з «комуністичною критикою» демонструвало появу універсальної і монолітної методології літературної творчості в СРСР, теоретичних основ «ідеологічної аналізи». Функціонально марксистська критика виконувала завдання проблемно-тематичного координатора, тобто визначала конкретні сюжети творчості, представляла «художню ідеологію», «гегемонію комуністичного світогляду», «ідеологічну єдність літературно-політичних поглядів», «спільний художній метод» «марксистську думку в літературознавстві», претендуючи на базову теорію і методологію літератури. Якщо протягом першої половини 20-х років «марксистський метод» не знаходив колективної підтримки творчої інтелігенції, то внаслідок так званих «літературних дискусій» другої половини 20-х років, профілактичних чисток та «викриття» всіляких «національних ухилів», відбулося завершення ідеологічно-політичної уніфікації літературного процесу, яке припало на весну 1932 р.

Літературна критика існувала у 20-х роках, але як виняток, а не закономірність художньої творчості. Функціонально вона була радянською і партійною водночас,

яку Л.Д.Троцький не випадково вважав «партійною літературною критикою». Якщо марксистська критика була суцільною ідеологізацією, то літературна критика мала власний метод, зосереджуючись на структурі, композиції, мовно-стильових аспектах твору, його художніх цінностях. Переважна більшість літературних критиків перебувала під впливом суспільно-політичних факторів та класово-формаційного підходу, вишукуючи «сюжетно-ідеологічні прогалини», але траплялися професійні критики, які дотримувалися класичних принципів літературно-критичного методу того чи іншого твору. Вони виявили себе на початку та протягом першої половини 20-х рр., а наприкінці, коли письменники активно обговорювали принципи «соціального замовлення», так звана літературна критика стала засобом ідеологічного впливу та публічною формою політичного редагування творів художньої літератури. Насаджування «соціального замовлення» означало появу феномену ідеологічної стандартизації творчості письменників, які займалися висвітленням соціальних проблем через класове, а хто наважився «ухилитися» від нього, потрапляли до табору «декласованих художників».

Упродовж 30-х років літкритика означала єдину лінію в теорії і практиці літературного процесу, а сприйняття «соціального замовлення» – готовністю письменника «віддати художній хист нашій ідеології». Український критик М.Йогансен намагався показати відмінність між соціальним «шабльоном» та «мистецьким шаблоном», бо останній – це передусім «мистецький ідеал». Його реалізація могла відбуватися за літературним жанром, а також згідно вимог методу соцреалізму, тобто все залежало від особи митця. Рецензії так званих літкритиків перетворилися на судові вироки, а основним критерієм художнього твору стали вирази «ідеологічно витриманий» або «політично шкідливий».

Заборона літератури, яка діяла протягом 20-30-х років, належала до методів і форм «цензурної репресії». Вилучення книг мала ідеологічну мотивацію згідно класифікаційного переліку Головліту, котрий видавали до кожної суспільно-політичної кампанії – колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення тощо. Конфіскація літератури за політичними ознаками демонструє ідеологічно-фіскальну функцію цензурних органів. Вони брали на себе право редагування творів класичної

літератури, переформатування стилю, мови, сюжетів, коментуючи їх з позиції марксистського світогляду. До категорії заборонених була віднесена казка, тому що пропагувала ідеї «класового миру», а не класової боротьби. Серед конфіскованих опинилася «націоналістична книжка», а також твори класиків марксизму, передмови до яких писали «вороги народу».

Радянська кіноцензура перейняла від голлівудської основні форми і методи політично-ідеологічного контролю, а оцінка «ідеологічна витримана картина» була найвищим знаком якості. Ідеологічною зрілістю картин займалися ВУФКУ, Головрепертком, Кінокомісія політбюро ЦК ВКП(б), переглядові пленуми Товариства друзів радянського кіно, худполітради, чиновники «Совкіно», особисто Й.Сталін. Нічні перегляди фільмів «батьком народів», які відбувалися на його дачі, були своєрідним «малим політбюро» з проблем радянської кінематографії, таємним Головреперткомом. Цензура контролювала основні етапи підготовки картин – від написання сценарію до монтажу кінострічки.

Голлівудські принципи застосовували до театральних п'єс, які підлягали ідеологічній класифікації за принципом – «шкідливі», «витримані». У 20-х роках не існувало справжньої театральної критики, а театральні колективи перебували під політичним наглядом ДПУ і цензури. П'єси М.Булгакова забороняли, тому що вони були «апологетикою білої гвардії». Відомі режисери наважувалися говорити про існування театральної цензури, про що писав К.С.Станіславський. У 1929-1931 рр. відбувся тотальний перегляд театрального репертуару. Цензура слідкувала не лише за підготовкою драматичного твору, а також за грою акторів, їхніми діалогами, виразами, жестами. У 1933 р. ідеологічні органи зруйнували театр «Березіль», а його керівника Л.Курбаса визнали «буржуазним націоналістом», який пропагував «націоналістичні ідеї». Для середини 30-х років ідеологема «українського націоналізму», яку розробили органи партійної цензури, виявилася зручною формою боротьби проти української творчої інтелігенції.

Залежність художників від політичної цензури демонстрували революційні політичні плакати, скульптурно-монументальна пропаганда, живопис, ідеологічна карикатура, загалом «образотворчий фронт». Намагання окремих теоретиків

Російської академії художніх наук показати мистецтво як взаємодію стильових груп, а не їх уніфікацію, виявилось марним. Партійні органи сприяли створенню так званих творчих спілок художників (АРРХ, АХЧУ, ВУАПМИТ), які стали осередками уніфікації творчого процесу, монополізацією революційної проблематики. Якщо у 20-х рр. спостерігалось співіснування марксистських і зміновіхських тенденцій в образотворчому мистецтві, то у 30-х рр. вони переймалися канонами соцреалізму, героїзуючи та міфологізуючи соціалістичне будівництво, звеличуючи ідейно і монументально образ Сталіна, підносячи його «до небес».

Технологія політичної цензури в образотворчому мистецтві нічим не відрізнялася від решти галузей: діяли худполітради при видавництвах, рецензувалися плакати, картини, здійснювалося їх вилучення.

Політичний контроль за пресою відбувався постійно і системно, починаючи з 1921 р., особливо за еміграційними газетами та журналами. Існував перелік заборонених до друку тем, у тому числі про діяльність органів цензури. Лімітована свобода слова була підконтрольна партійним органам, а редактори виконували вимоги Головліту, його уповноважених та інструкторів. Сталінські вимоги «не давати в пресі», «ретельно наглядати», які стосувалися не лише газети «Правда», а також решти друкованих органів, свідчили про персональний ідеологічний контроль найвищого партійного лідера.

Об'єктом політичного контролю була інформація кореспондентів РАТАУ, ІНОРАТАУ, РОСТА, повідомлення ТАРС, телеграфні статті для преси. Інформативні зведення РАТАУ узгоджувалися з «авторитетними органами», а саме воно було «партійно-радянським агентством». Основною фігурою був політредактор та уповноважений Головліту при РАТАУ. Політичні чистки його співробітників, які тривали протягом другої половини 30-х років, лише підтверджують особливу увагу ідеологічних цензорів до інформації цієї установи.

Здійснення політичного радіомовлення належало до пріоритетів агітаційно-пропагандистської діяльності культурно-освітніх закладів в Україні, серед яких радіо мало особливий статус. 22 червня 1925 р. ЦК РКП(б) визнало, що Головліт та

Головрепертком здійснюють загальний і фаховий нагляд за радіомовленням. Існували чотири його форми: радіогазети, агітпропінформація, політдоповіді, художнє мовлення. Принципи ідеологічного контролю були уніфікованими для політичного та художнього мовлення: перегляду підлягали тексти доповідей, матеріали політінформації, дикторські повідомлення, весь «мікрофонний матеріал», а також «чистота ефіру». Слідкували за «ідеологічною якістю» політичного мовлення редактори та худполітради.

Художнє радіомовлення було складовою частиною політичного, яке розпочалося восени 1924 р. Текстову частину контролювали співробітники Головреперткому, відслідковуючи музичне оформлення також. Їх цікавила «ідеологічна установка» радіопередач, тематична та політична складова. На середину 30-х рр. припадає поява самого терміну «радіоцензура», хоча саме явище виникло раніше, набувши системного поширення. Органи політцензури здійснювали попередній контроль матеріалу радіомовлення, тобто застосовували принципи головлітівської цензури.

Політично-ідеологічний контроль за історичною наукою відбувався шляхом замовного рецензування рукописів, які потрапляли до видавництв, а також системного нагляду за науковою творчістю того чи іншого ученого. Українська класична історіографія, яка була представлена працями М.С.Грушевського, Д.І.Багалія та інших істориків дореволюційного походження, зберігаючи відносну методологічну самостійність у роки непу, була фактично ліквідована у 1931 р. Вона була зруйнована теоретично в період так званих наукових дискусій 1928-1931 рр., а протягом наступних років довершена фізичною та інтелектуальною ізоляцією провідних учених. Насаджування єдиної марксистської методології в історичній науці означало здійснення її системної цензури, яка вимагала від історика фанатичного її дотримання та самокритики. Політичне редагування рукопису, віза-дозвіл його на друк, замовні рецензії, публічна критика, марксистський аналіз опублікованих книг у пресі, доповнення та редагування цілих розділів, зміна концепції твору, накінець вилучення творів з бібліотек – далеко неповний перелік форм роботи органів політичної цензури на «історичному фронті».

Система радянської політичної цензури в УРСР 20-30-х роках виконувала ідеологічні функції, контролювала діяльність літературних творчих спілок, кінематограф, періодичну пресу, театр та радіомовлення, використовуючи їх для поширення міфу про гуманістичність радянського соціалістичного ладу, про народність влади, а з другого боку займалася формуванням громадської думки, насаджуючи догми та ідеологеми про світле майбутнє.

Історія політичної цензури в Україні 20-30-х років заслуговує розширення предмету дослідження, особливо за принципом її галузевого впливу на розвиток інформаційної сфери, літературно-художнього життя в суспільстві, на репертуар та зміст кінокартин, на розвиток театрального та образотворчого мистецтва. Фактично залишаються недослідженими персоналії, тобто здійснення владою політично-ідеологічного контролю за діяльністю відомих українських митців. Джерела дозволяють вичерпно і максимально повно висвітлити роботу конкретних установ цензури – Центрального управління у справах друку, створення Головліту, діяльності Головреперткому, а також функціонування кіноцензури, радіоцензури, виходячи за хронологічні рамки міжвоєнного періоду.

Історичний досвід функціонування політичної системи в УРСР свідчить, з одного боку, про необхідність збереження державних таємниць, а з іншого - розкриває логічну і послідовну закономірність переростання монопартійної системи влади у монолітну систему цензурного нагляду за суспільством, що стало суттєвим гальмом у його розвитку.

ДЖЕРЕЛА

1.Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України)

Ф. 1 Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

оп. 2

1. Спр. 1408. Доповідна записка Радіо-телеграфного агентства про його діяльність, положення про комерційне телеграфне агентство (КТА). Комерційні бюлетені РАТАУ, 5 січня 1923 р.; 22 грудня 1923 р., 62 арк.

2. Спр. 1409. Листування з редакціями і видавництвами газет УРСР про збільшення тиражу газет та переведення передплати газет, 13 липня 1923 р.; 14 серпня 1923 р., 28 арк.

3. Спр. 1477. Доповідна записка Радіо-телеграфного агентства про його діяльність, положення про Комерційне телеграфне агентство (КТА). Комерційні бюлетені РАТАУ, 5 січня 1923 р.; 22 грудня 1923 р., 62арк.

4. Спр. 1478. Пресзведення бюро газетних вирізок та інформаційного підвідділу ВУЦВКу, 1 березня 1923 р.; 21 липня 1923 р., 54 арк.

5. Спр. 1538. Листування з ЦВК СРСР і Раднаркомом УРСР з питань контролю за виконанням постанов і розпоряджень уряду СРСР. Акт обслідування комісією ВУЦВКу фінансового стану РАТАУ, 25 жовтня 1924 р.; 10 грудня 1925 р., 76 арк.

6. Спр. 1639. Листування з РАТАУ, редакціями газети «Вісті ВУЦВК» і губвиконкомаами про вжиття заходів щодо розповсюдження газети «Вісті ВУЦВК» та інших видань, 9 квітня 1924 р.; 12 січня 1928 р., 28 арк.

7. Спр. 1641. Доповідь правління друкарні «Красная печать» про її діяльність і листування з РАТАУ, редакціями газети «Вісті» та інших газет про друкування інформаційних матеріалів, 3 квітня 1924 р.; 29 грудня 1924 р., 276 арк.

8. Спр. 2150. Бюлетені Іноратау, 24 січня 1924 р.; 4 серпня 1924 р., 528 арк.

9. Спр. 2365. Бюлетень Управління уповноваженого НКЗС УСРР при уряді УРСР, РАТАУ, французької преси та переліки питань заданих робітниками доповідачам з міжнародного становища, 29 вересня р.; 18 грудня 1928 р., 414 арк.

10. Спр. 2411. Огляд оргвідділу ВУЦВК про роботу місцевих газет України по обслуговуванню села, липень 1924 р., 4 арк.

11. Спр. 2979. Тези доповіді РАТАУ про свою діяльність з 1923-1924 рр. Відзиви газет про інформацію РАТАУ. Повідомлення сільрад секретарю ВУЦВКу про обрання його почесним членом та листування з сільськими радами про проведення виборчої кампанії на селі, 5 лютого 1925 р.; 18 лютого, 245 арк.

Оп.3

12. Спр. 123. Листування з уповноваженим Наркомату поштовотелеграфних станцій, 1926 р, 128 арк.

Оп. 8

13. Спр. 279. Протоколи засідань Раднаркому УРСР за січень-червень 1932 р., 5 січня – 11 червня 1932 р., 227 арк.

14. Спр. 290. Окремі протоколи колегії Наркомосвіти УРСР за січень-червень 1932 р., 6 січня-2 червня 1932 р. , 147 арк.

оп. 11

15. Спр. 290. Окремі протоколи колегії Наркомосвіти УРСР за січень-червень 1932 р., 6 січня-2 червня 1932 р., 147 арк.

16. Спр. 2990. Калюжний Н.М., 8 арк.

оп. 16

17. Спр. 223. Матеріали к протоколам №51–53 засіданій Политбюро ЦК КП(б)У, 18.09.1931 г., 43 арк

оп.20

18. Спр. 4186. Стенограмма (неполная) Всеукраинского совещания редакторов газет при культпропотделе ЦК КП(б)У, 22.02.1931 г.; 24.02.1931 г., 242арк.

Ф.4 Народний комісаріат з іноземних справ УСРР**оп. 1**

19. Спр. 1031. Бюллетени Радиотелеграфного агентства України (РАТАУ), 1 января –27 марта 1922 г., 274 арк.

Ф.166 Наркомос**оп. 1**

20. Спр. 98. Звіти про діяльність Уповноваженого представника НКО УСРР у Німеччині про діяльність у 1921-1926 рр., 279 арк.

оп.3

21. Спр. 12. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (в 6 томах), т.1, 5 січня-27 квітня 1923 р., 304 арк.

22. Спр. 20. Виписи з протоколів засідань колегії Наркомосу УСРР, 9 січня – 19 листопада 1923 р., 72 арк.

23. Спр. 87. Матеріали про роботу Головоцвуху (звіти, доповіді, доповідні записки, статистичні відомості про кількість дитячих установ і розподіл земельних ділянок між дитячими установами та інше), 4 березня –27 жовтня 1923 р., 31 арк.

24. Спр. 97. Постанови, обіжники, розпорядження і інструкції РНК УСРР і Центрального управління в справах друку, 4 січня - 29 липня 1923 р., 173 арк.

25. Спр.338. Відомості про склад та перереєстрацію студентів Миколаївського вечірнього робітничого технікуму, 10 жовтня 1923 р., 68 арк.

26. Спр. 972. Протоколи порушень видавництвами військової цензури, 4 березня – 9 липня 1923 р., 23 арк.

27. Спр. 973. Листування з управлінням справами РНК УСРР, губпарткомами, колегією Наркомосу та інш. відділами про видання та завоз дитячої літератури, воєнну цензуру, особистий склад, штати та їх скорочення, оплату посад

тощо. Списки співробітників Управління, в 2-х томах (Т.1), 2 січня – 20 серпня 1923 р., 588 арк.

28. Спр.974. Листування з управлінням справами РНК УСРР, губпарткомаами, колегією Наркомосу та іншими відділами про видання та завіз дитячої літератури, воєнну цензуру, особистий склад, штати та їх скорочення, оплату посад тощо. Списки літератури, том 2 (останній), 16 липня – 31 грудня 1923 р., 564 арк.

29. Спр.975. Листування з Державним Політичним Управлінням про дозвіл і заборону надрукування окремих книг. Списки дозволених і заборонених книг, 24 січня – 31 грудня 1923 р., 267 арк.

30. Спр. 976. Листування з друкарнями про дозвіл на друкування книг, газет і журналів, 5 лютого – 30 листопада 1930 р., 65 арк.

31. Спр. 978. Листування з окружними уповноваженими про надрукування дозволених книг і списки забороненої літератури. Відомості про кількість друкарень і видавництв Харківської губернії, 5 травня-21 грудня 1927 р., 118 арк.

32. Спр. 980. Доповіді про роботу Донецького губуправління в справах друку, акти про вилучення заборонених книг, списки літератури, відправленої в Центральну книжкову палату та листування з Донецьким губуправлінням про надсилку літератури в Центральне управління, вилучення заборонених книг з магазинів і бібліотек та інше, 9 січня 1922 р.; 12 січня 1924 р., 120 арк.

33. Спр. 981. Звіти про стан і діяльність Катеринославського губерньського управління в справах друку та листування з ним про забезпечення коштами на виплату зарплати співробітникам, реєстрацію всіх видань пересилку їх за кордон, перевірку літератури у бібліотеках і на складах та інше. Списки книг, газет і журналів, надрукованих у м. Катеринославі, 2 жовтня 1923 р.; 5 грудня 1924 р., 57 арк.

34. Спр. 982. Матеріали про роботу Київського губвідділу в справах друку (звіти, доповіді, кошториси витрат, протоколи, списки книг і журналів та листування про дозвіл на відкриття нових видавництв і книжкових магазинів вилучення

заборонених книг з магазинів і бібліотек, надсилку екземплярів місцевих газет і журналів до книжкової палати та інше, 18 січня 1923 р. – 15 січня 1924 р., 107 арк.

35. Спр. 983. Матеріали про роботу Одеського губ відділу в справах друку (звіти, протоколи, списки і відомості про надруковану літературу і книги привезені з-за кордону та листування про заборону друкувати окремі підручники, відкриття книжкових магазинів, надсилку забороненої літератури та інше, 15 січня – 31 грудня 1923 р., 328 арк.

36. Спр. 985. Матеріали про роботу Подільського губуправління в справах друку (звіти, доповіді, протоколи та листування про надання коштів для виплати зарплати співробітників, конфіскацію забороненої літератури і передачу її на паперові фабрики для переробки, взяття на облік усіх продавців газет та інше, 3 січня- 12 грудня 1923 р., 70 арк.

37. Спр. 986. Матеріали про роботу Полтавського губуправління в справах друку (звіти, доповіді, протоколи, списки дозволених і заборонених книг та листування про вилучення книг на українській і єврейській мовах, гербові збори за рукописи, продаж літератури, відкриття книжкових магазинів і складів та інше, 16 грудня-19 грудня 1923 р., 160 арк.

38. Спра. 993. Накази Наркомосу УСРР, Головополітосвіти і Центрального управління в справах друку по особистому складу, 30 грудня 1922 р.; 13 грудня 1923 р., 146 арк.

39. Спр. 993. Списки книг, прибувших з-за кордону та дозволи на їх використання як учбові посібники і списки книг, що вивозяться за кордон емігрантами, 3 лютого – 29 грудня 1923 р., 362 арк.

40. Спр. 994. Накази Центрального управління в справах друку про роботу управління та по особистому складу, 17 лютого – 25 жовтня 1923 р., 21 арк.

оп. 4

41. Спр. 26. Звіт про діяльність Наркомосу, його главків та управлінь, а також видавництва «Червоний шлях» за 1923/24 навчальний рік. Постанови та обіжники Раднаркому УРСР про надіслання звітності, 24 вересня – 27 листопада 1924 р., 231 арк.

42. Спр. 339. Матеріали про стан та роботу науково-педагогічних і методичних комітетів при відділах народної освіти України (протоколи, циркуляри, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, статистичні відомості, таблиці, 30 грудня 1924 р.; 16 травня 1925 р., 826 арк.

оп. 8

43. Спр.1. Списки научных работников г. Харькова, 1921-1922 гг., 103 арк.

44. Спр. 262. Списки співробітників Наркомосу УРСР, 1 січня-24 грудня 1928 р., 158 арк.

45. Спр. 263. Статистичні відомості про робітників Наркомосу УРСР. Списки співробітників, 1928 р., 82 арк.

46. Спр. 290. Огляд соціально-економічної, побутової та культмасової роботи по 10 колгоспах України та схема вивчення колгоспів (обстеження було проведено центральним кабінетом політосвітньої роботи, 1928-1929 г., 37 арк.

47. Спр. 450. Матеріали про затвердження наукових робітників по інститутах України (анкети, заяви, протоколи, друковані роботи, довідки), 30 січня 1928 р.; 9 вересня 1929 р., 313 арк.

оп. 9

48. Спр. 486. Протоколи засідань Укрголовліту та доповідна записка його про видавничий план УРСР на 1930 р., 17 серпня – 5 грудня 1929 р., 42 арк.

49. Спр.493. Картки на дозвіл друкування рукописів на 1929 рік., 119 арк.

50. Спр. 1136. Протоколи інспекторської наради відділу мистецтв Наркомосу УРСР та матеріали до них, 12 травня – 30 травня 1930 р., 114арк.

51. Спр. 1155. Листування з редакціями газет та журналів України про надрукування рецензій на спектаклі, статей, листів і про зріст мистецтва на Україні, 6 січня 1930; 31 серпні 1931 р., 187 арк.

52. Спр.1161. Листування з музично-драматичними інституціями, технікумами України про підготовку кадрів, участь студентів в концертах під час весняної засів кампанії, забезпечення студентів, викладачів музичними інструментами, призначення пенсій, 24 листопада 1930; 18 листопада 1931 р., 73 арк.

53. Спр. 1561. Листування з районними відділами народної освіти, учбовими закладами, бібліотеками про вилучення застарілої, політично шкідливої, ідеологічно невитриманої та порнографічної літератури. Списки вилученої літератури за 1931 і 1932 роки, н/п.

оп. 10

54. Спр. 384. Проект постанови президії ВУКу Робмис про заходи сектору мистецтв Наркомосу УРР щодо проведення в життя постанови ЦК ВКП(б) про розгортання й покращення художньо-ідеологічної якості картинно-плакатної продукції, протокол наради при Наркоматі в справі видання національних українських поштових марок. Доповідні записки сектору мистецтв Наркомосу УРСР про будівництво панорами «Перекоп» у м.Харкові, 5 січня –1 серпня 1931 р., 234 арк.

55. Спр. 386. Контрольні числа розвитку мистецтв по Україні на 1931 та 1932 роки, 20 серпня –грудня 1931 р. – ф. 166, оп. 10, , 50 арк.

56. Спр. 588. Проект постанови ВУЦВКу і Раднаркому УРСР про затвердження статуту «Про Головне управління в справах літератури й видавництва та його місцеві органи». Листування з видавництвами, бібліотеками, книжковими колекторами з питань видання, комплектування бібліотек та літературного контролю над виданнями, 24 січня 1931; 20 квітня 1932 р., 105 арк.

57. Спр. 395. Матеріали про організацію й проведення літніх гастролей театрів України і РСФРР (протоколи, резолюції, плани, доповідні записки та інш), 2 серпня 1931 –19 квітня 1932 р., 64 арк.

58. Спр. 589. Проект постанови Раднаркому УРСР про порядок видання друкованих творів. Листування з культпропвідділом ЦК КП(б)У, Комітетом в справах друку при Раднаркомі УРСР, наркоматами, центральними установами і видавництвами України про діяльність видавництв, складання, виконання видавничих планів, рецензування і видання різних творів та інших питань видавництва, 19 січня 1931- серпень 1932 р., 198 арк.

59. Спр. 590. Постанови, обіжники та інструкції сектору літконтролю і науково-методичного сектору Наркомосу УРСР про політико-ідеологічний контроль

над виданнями та видання літературних творів, підручників, плакатної продукції, 20 червня 1931; 10 травня 1932 р., 57 арк.

60. Спр. 594. Листування з обласними, міськими і районними літвидавами та редакціями про видання періодичної і неперіодичної літератури та здійснення політичного контролю над літературною продукцією, 8 червня 1931; 14 вересня 1932 р., 123 арк.

61. Спр. 1335. Статті та рецензії на книжки заступника наркома освіти Канцелярського з питань історії України, культурного будівництва та інше, 1932 р., 218 арк.

62. Спр. 1408. Протоколи засідань Комітету в справах друку при Раднаркомі УРСР та матеріали до них, 8-16 січня 1932 р., 17 арк.

63. Спр. 1410. Плани видань, листування з видавництвами по розгляду планів та окремих видань, 7 травня - 16 грудня 1932 р., 105 арк.

64. Спр. 1413. Листування з Укркнигоцентром, Центральним бібліотечним колектором та видавництвами про здачу книжок і журналів на макулатуру. Списки літератури, що підлягає вилученню, 2 січня – 27 серпня 1932 р., 117 арк.

65. Спр. 1414. Листування з Укркнигоцентром та видавництвами про передачу книжкової продукції на макулатуру, 20 січня-20 листопада 1932 р., 40 арк.

66. Спр. 1421. Розпорядження по Головліту про призначення, переміщення та звільнення робітників, 19 травня – 28 грудня 1932 р., 156 арк.

оп.11

67. Спр. 2. Постанови, протоколи засідань колегії Наркомосу УРСР, м відомості про щоденний рух підручників Київської філії Державного наукового видавництва України, мережа педтехнікумів України на 1932/33 рік. Список співробітників Української книжкової палати на 1 липня 1933 року, 2 квітня; 4 серпня 1933 р., 151 арк.

68. Спр. 3. Накази, розпорядження наркома освіти УСРР та його заступників за 1933 р., 5 січн – 20 жовтня 1933 р., 55 арк.

69. Спр. 37. Копії постанов, інструкції Наркомосу УРСР про реорганізацію апарату Наркомосу УРСР, структуру й штати обласних відділів народної освіти України, 9 серпня 1933 р., 103 арк.

70. Спр. 41. Положення, інструкції, плани робіт відділу керування справами Наркомосу УРСР. Список співробітників Наркомосу УРСР на 1933 рік, 2 березня – 7 квітня 1933 р., 29 арк.

оп. 12

71. Спр. 1772. Личное дело инспектора ЦУПа Гороховского М.А., 4 арк.

72. Спр. 2079. Гальперин М.С. , 8 арк.

73. Спр. 3979. Личное дело Крамер С.М., 3 арк.

74. Спр. 4011. Личное дело Кулика И. Ю., 7 арк.

75. Спр. 4159. Лапинський П.Г., 9 арк.

76. Спр. 4176. Латінський А.Н., 7 арк.

77. Спр. 4532. Люксембург В.С., 8 арк.

78. Спр. 4590. Макарович М.М., 4 арк.

79. Спр. 6189. Предіт К.А., 12 арк.

80. Спр.7059. Сіроко М.І., 12 арк.

81. Спр. 8573. Шаховецький Ф.П., 5 арк.

Ф. 177 Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ)

оп. 1

82. Спр. 982. Бухгалтерський звіт Кременчуцького відділення Всеукрвидава, 1924 р., н/п.

83. Спр. 397. Видавничий план Головоцвуху Нарком освіти УСРР на 1923-1924 рр., 234арк.

84. Спр. 351. Листування з приватними видавництвами «Слово», «Рух», «Отто Кірхнер», «Село-книга» та інш. Про розповсюдження друкованих творів Всеукрвидава за кордоном, березень – грудень 1922 р., 202 арк.

85. Спр. 883. Листування з Центральним управлінням в справах друку, Українською книжковою палатою про дозвіл на видання рукописів, надісланих до видавництва, на відправку літератури за кордон та з інших питань, 1924 р., 323 арк.

86. Спр. 1009. Постанови, протоколи, положення, інструкції колегії Наркомосвіти УСРР, 15 січня-7 вересня 1925 р., 309 арк.

87. Спр. 1075. Рецензії на твори надіслані до Всеукрвидава, 1925-1927 рр., 123 арк.

88. Спр. 1088. Рецензії на твори, видані Всеукрвидавом, 13 січня – 15 листопада 1925 р., 74 арк.

89. Спр. 1076. Том 2. Рецензії на твори, надіслані до Всеукрвидава, 1925 р., 15 арк.

90. Спр. 1091. Рецензія на твори, видані Всеукрвидавом, 28 січня-2 грудня 1925 р., 309 арк.

91. Спр. 1074. Рецензія на твори, надіслані до Всеукрвидава, 1925-1927 р., 345 арк..

92. Спр. 772. Угода з Кримполіграфтрестом, калькуляційні листи на видання брошур Багалея і Яворського «Український філософ Сковорода», Коменського «Стенька Разін», Фролова «Четверть століття серед робітників і соціалістів», травень-вересень 1923 р., 12 арк.

оп.1

93. Справа 79. Угода з типографією Книгоспілки, калькуляційні листи та листування з типографією про видання брошури Гірна «Походження мистецтва», 6 березня – 5 липня 1923 р., 26 арк.

оп. 2

94. Спр. 992. Рецензія на посібник Гермайзе «Українська історія в статтях і нарисах XVI – XVII ст..», 1925 р., 2 арк.

Ф. 331 Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР

оп.1

95. Спр. 561. Документы о проведении туристической поездки научных работников УССР по Беломоро-Балтийскому каналу (отчет, список, информация, переписка), 24 марта – 15 июня 1935 г., 37 арк.

Ф. 332 Центральна рада Товариства друзів радянського фото і кіно (ЦРТ ДРФК)

оп. 1

96. Спр. 84. Перегляд фільмів, 1 січня 1931; 31 грудня 1931 р, 62 арк.

97. Спр. 85. Протоколи переглядів фільмів з місць та переглядові пленумі, 1 січня -31 грудня 1931 р., 75арк.

Ф. 539 Міністерство державного контролю Української РСР

оп. 7

98. Спр. 1191. Проект постановлення СНК УССР об утвердженні положення о Комитете по делам печати при СНК УССР и переписка по этому вопросу, 18-26 ноября 1929 г., 7арк.

оп. 8

99. Спр. 242. Документы о реорганизации структуры и штатов Наркомпроса УССР (постановление, протоколы, докладные записки, структура, штаты, переписка), 1 октября 1929 г.; 10 ноября 1931 г., 144 арк.

100. Спр. 1180. Документы о развитии кинематографии в УССР и обследовании ВУФКУ (постановления обзоры, доклады, сведения), 21 февраля – 25 сентября 1929 г., 146 арк.

оп. 9

101. Спр. 1295. Документы об обследовании аппарата РАТАУ (постановления, резолюция, доклады, сведения, переписка), 12 арк.

102. Спр. 1390. Протоколы заседаний Наркомпроса УССР, 7 января – 29 декабря 1931 г., 247 арк.

Ф. 555 Комітет в справах друку при Раді народних комісарів УСРР**оп. 1**

103. Спр. 33. Документи про організацію, структуру та функції Комітету у справах друку при РНК УСРР (постанови, витяги з протоколів, плани доповідні та пояснювальні записки, висновки, листування, штатні розклади, списки, відомості, кошториси, 1930 р., 63арк.

104. Спр.50 Виробничі плани видавництва «Пролетарська правда» та видавництв тресту «Київ друк» за 1929/30 р., 1930 р., 103арк.

105. Спр. 181. Документи про обстеження виробничої діяльності видавництв УСРР (плани, звіти, доповідні записки, акти), 1931 р., н/п.

106. Спр. 300. Документи про реорганізацію Комітету в справах друку при РНК УСРР, розширення його функцій, зміни положення та статуту (постанова, статут, висновки, довідка, листування, список, кошторис), 1932 р., 19 арк.

107. Спр. 302. Листування з ЦК КП(б)У, РНК МУСРР Держпланом УСРР і іншими установами про видання літератури та з інших питань, 1932 р., 233 арк.

108. Спр. 311. Документи про видавничу діяльність УСРР та її місце в загальній системі видавничої діяльності СРСР, розподіл паперу між видавництвами та редакціями газет УСРР, стан розповсюдження преси за 1929-1932 рр. (постанова, циркуляри, протоколи, плани, звіти, доповідні записки, контрольні цифри, висновки, договори, листування, кошториси, відомості, таблиці), 1930 р., 162 арк.

109. Спр. 482. Штатні розклади Комітету в справах друку при РНК УСРР, 1932 р., 6 арк.

Ф. 1238 Державний український трест кінопромисловості Державного всесоюзного кінофотооб'єднання «Союзкіно» (Українафільм)**оп. 1**

110. Спр. 2. Протоколи засідань Вищої кінорепертуарної комісії по перегляду кінофільмів, 30 червня – 4 липня 1924 р., 100 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Ф. 1 Центральний комітет Компартії України

оп. 6

111. Спр.223. Матеріали и протоколи засідання Політбюро ЦК КП(б)У 18.09.1930 – 28.09.1931 г., 120 арк.

112. Спр. 236. Протоколи №№ 72 – 80-а, 81 засідання Політбюро ЦК КП(б)У, 25.04.1932 г.; 5.08.1932 г., 255 арк.

113. Спр. 338. Протоколи №145,146; 1-5 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 4.01.1934 г.; 29.03.1934 г., 165 арк.

114. Спр. 375. Протоколи №43-48 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 13.07.1935 г.; 20.09.1935 г., 225 арк.

115. Спр. 440. Протоколи №3-6 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 29.07.1937 г., 165 арк.

116. Спр. 504. Матеріали к протоколу №5 (пункты 132 оп. – 190 оп.) засідання Політбюро ЦК КП(б)У, 26.10.1938 г.; 20.11.1938 г.,196 арк.

оп. 20

117. Спр. 113. Стенограма 1-го з'їзду ТДРФК, 1 січня 1931; 31 грудня 1931 р., 78 арк.

118. Спр. 632. Декрет и положеніе СНК УССР о Главном Политико-воспитательном комитете при НКП УССР. Протоколи, выписки из протоколов засідань коллегии Главполитпросвета УССР. Переписка Главполитпросвета с агитпропом ЦК КП(б)У по организационным и хозяйственным вопросам. Цифровые сводки о количестве учреждений, подведомственных Екатеринославскому и Запорожскому губполитпросветам. Протоколи засідань бюро политкомиссаров при Наркомпросе УССР. Приказы по административному управленію Наркомпроса УССР. Протоколи Чрезвычайной санитарной комиссии при Наркомате здравоохранения УССР, 16.12.1920 г.; 27.12.1921 г., 192 арк.

119. Спр.753. Резолюции 1-го Всеукраинского партийного совещания, 2-го Всероссийского съезда мусульманских коммунистических организаций. Докладные записки, политические сводки, информации, телеграммы партийных организаций в ЦК КП(б)У о состоянии политико-просветительной работы, борьбе с бандитизмом, помощи голодающим Поволжья, работе среди нацменьшинств, тираже издаваемых газет, работе Радиотелеграфного агентства Украины. Приходно-расходная книга агитпропа ЦК КП(б)У и смета на газету «Комфон», 1 февраля – 9 декабря 1921г., 76 арк.

120. Спр. 758. Переписка с губкомами КП(б)У, Главполитпросветом советскими и хозяйственными учреждениями о проведении заседаний рабочей коллегии, совещаний, взаимоотношениях между радио-телеграфным агентством Украины и Главполитпросветом, мобилизации коммунистов-татар для работы в Донбассе и др. агитационно-пропагандистским и хозяйственным вопросам, 2 июня 1921 г.; 30 июля 1921 г., на 320арк.

121. Спр. 763. Переписка с Радиотелеграфным агентством Украины о реорганизации и работе РАТАУ, о штатах и подготовке кадров журналов и др. вопросам. Список уполномоченных корреспондентов РАТАУ по губерниях, 9 июля 1921 г.; 16 декабря 1921 г.,31 арк.

122. Спр. 771. Доклады, отчеты, информации, циркуляры Волынского и Донецкого губкомов КП(б)У об агитационно-массовой работе губкомов партии, национальных секций, партпросвещении, проведении кампании «Помощь голодающим», репертуаре театров, организации милиции и др. вопросам, 12 января 1921 г. ; 30 декабря 1921 г., 96 арк.

123. Спр. 1515. Циркуляры, телеграммы, положение ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о задачах подотдела печати ЦК РКП(б), создании печатных органов на местах, проведении дня советско-партийной печати, высылке в ЦК газет, издаваемых в губерниях и уездах и др. вопросам. Переписка с ЦК РКП(б), губернскими и уездными комитетами КП(б)У, Госиздатом, Главполитпросветом, Радиотелеграфным агентством (РАТАУ), редакциями газет и журналов, Уполномоченным УССР в Германии о состоянии печати и положении радио-

телеграфного агантства на Украине, работе издательств и распространении литературы, подготовке юбилейных сборников, борьбе с мелкобуржуазной идеологией в литературе, использовании партийных изданий за границей и др. вопросам, 26 января 1922 г., 27 декабря 1922 г., 310 арк.

124. Спр. 1638. Телеграмма 6-го Запорожского окружного съезда Советов в ЦК КП(б)У с приветствием В.И.Ленину и пожеланием быстреего выздоровления, направленная в редакцию газеты «Коммунист» для опубликования. Протоколы заседаний комиссии ЦК КП(б)У о ликвидации задолженности газеты «Коммунист» и удешевления изданий периодической печати. Переписка с редакциями газет «Коммунист», «Вісті» о хозяйственном состоянии издательства, опубликовании статей, тиражах газет, взаимоотношениях Российского телеграфного агентства (РОСТА) с Радиотелеграфным агентством Украины (РАТАУ) и др. вопросам. Приветствие Украинской секции рабочей партии Канады ЦК КП(б)У, 3 января 1923 г.; 29 декабря 1923 г., 193 арк.

125. Спр. 1851. Протокол совещания представителей Радиотелеграфного агентства Украины и Народного комиссариата иностранных дел УССР. Бюллетени Радио-телеграфного агентства Украины об организации отделений Радиотелеграфного агентства Украины за границей, приеме информации, 14 февраля 1924 г.; 24 декабря 1924 г., 26 арк.

126. Спр. 2018. Справки, письма, протоколы собраний и другие документы литературных объединений Украины «Плуг» и «Гарт». Переписка с ними отдела печати ЦК КП(б)У, 12 января 1925 г., 45 арк.

127. Спр. 2091. Переписка Кооперативного совещания при ЦК КП(б)У с партийными, советскими, профсоюзными, хозяйственными органами по вопросам кооперативной работы, состояния районных потребительских обществ и райсоюзов, текущим вопросам, 02.07.1925 г.; 31.12.1925 г., 189 арк.

128. Спр. 2205. Проект постановления оргбюро ЦК КП(б)У по организационно-партийным, агитационно-пропагандистским, винансовым и кадровым вопросам, 13.01.1926 г.; 29.12.1926 г., 180 арк.

129. Спр. 2259. Стенограммы совещания при отделе печати ЦК КП(б)У работников писательских организаций, редакций газет, Института журналистов о развитии украинской литературы, 12 октября 1926 г., 92 арк.

130. Спр. 2268. Протокол заседания комиссии ЦК КП(б)У об открытии Одесского оперного театра. Докладная записка Народного комиссариата просвещения в ЦК КП(б)У о работе театров. Список театров и художественных организаций Украины, 22 октября 1926 г., 24 арк.

131. Спр. 2683. Заявление бывших членов мелкобуржуазной партии УКП о приеме их в члены ВКП(б). Характеристики на бывших членов УКП, 02.03.1928 г.; 11.05.1928 г., 3 арк.

132. Спр. 2697. Доклад Агитпропа ЦК КП(б)У о состоянии кинофикации на Украине, 1928 г., 112 арк.

133. Спр. 2704. Переписка с Наркомпросом УССР, выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, справки, докладные записки информотдела ЦК КП(б)У, советских органов по вопросам состояния и работы высших учебных заведений, средних школ, техникумов, создании Института советского строительства, материальном положении и бытовых условиях студентов, 11.01.1928 г.; 19.12.1928 г., 117 арк.

134. Спр. 2918. Тезисы докладов Всеукраинского совещания при ЦК КП(б)У по вопросам агитационно-пропагандистской и культурно-массовой работе, 1929 г., 40 арк.

135. Спр. 2923. Протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о работе Всеукраинской академии наук (ВУАН). Выводы и предложения Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе ВУАН, 31.01.1929 г.; 25.05.1919 г. 52 арк.

136. Спр. 2924. Докладная записка Всеукраинской Академии Наук в ЦК КП(б)У о Всесоюзной конференции историков-марксистов, приложение к ней. Выписка из протокола заседания Совета, ревизионной комиссии Украинского общества «Историк-Марксист» и делегатов-коммунистов на Всесоюзном совещании

историков-марксистов с осуждением антисоветского вступления академика Ефремова в прессе, 06.01.1929 г.; 11.01.1929 г., 7 арк.

137. Спр. 3104. Проект постановления оргбюро ЦК КП(б)У о рассмотрении обобщенного промфинплана издательств Украины на 1929/1930 г. и объяснительная записка Комитета по делам печати при Народном комиссариате торговли УССР к нему, 01.07.1930 г.; 21.02.1930 г., 39 арк.

138. Спр. 3105. Бюллетени общесоюзного и Украинского Радиотелеграфного агентства (РАТАУ) о выполнении пятилетнего плана промышленности СССР, ликвидации кулачества как класса, состоянии урожая, 21 января 1930 г.; 9 октября 1930 г., 34 арк.

139. Спр. 3106. Докладные записки, письма окружкомов партии, редакций газет «Коммунист» и «Радянське село» в ЦК КП(б)У о юбилейных датах выхода газет «Вісті ВУЦВК», «Радянське село», работе редакций газет, организации встречи корреспондентов заграничной прессы, 28 февраля; 6 декабря 1930 г., 58 арк.

140. Спр. 3111. План проведения встречи украинских и русских писателей. Письмо писателя Л.Первомайского в ЦК КП(б)У с опровержением в его адрес, 29.11.1930 ; 29.11.1930 г., 6 арк.

141. Спр. 3447. Справка Наркомата просвещения УССР, списки руководящего состава работников республиканского и местных органов просвещения, сведения о партийной прослойке в кадровом составе наробраз, 15.02.1930 г., 25 арк.

142. Спр. 4190. Докладная записка А.Хвыли о состоянии украинской литературы. Докладная записка Всеукраинской литературной организации пролетарских комсомольских писателей «Молодняк» в ЦК КП(б)У об оказании помощи в ее деятельности. Перечень изданной литературы по вопросам коллективизации и ликвидации кулачества как класса, 8 февраля 1931 г.; 1 октября 1931 г., 49 арк.

143. Спр. 4194. Постановление и циркулярные письма ЦК КП(б)У о задачах партсовещания на 1931-1932 учебный год, дальнейшее расширение заочного партпросвещения. Бюллетень информационного сектора оргинстра ЦК КП(б)У «О

состоянии партпросвещения на 1930-1931 учебный год». Докладные записки, справки, письма о работе Всеукраинской ассоциации марксистско-ленинских институтов (ВУАМЛИН), Всеукраинской академии наук (ВУАН), проведении дискуссии о состоянии экономики и задачах экономистов на Украине. Протокол заседания Агротехнической секции Харьковского товарищества педагогов-марксистов о марксистско-ленинских взглядах Н.А.Скрыпника в вопросах педагогики и строительства политехнической школы. Докладная записка бригады культпропа ЦК КП(б)У о работе общества «Историк-марксист» на Украине, 3.01.1931 г.; 16.11.1931 г., 80 арк.

144. Спр. 4207. Стенограмма совещания при культпропотделе ЦК КП(б)У о перестройке исторической науки, 4 декабря 1931 г., 60 арк.

145. Спр. 4209. Стенограммы выступлений заведующего культпропотделом ЦК КП(б)У Хвыли А.А. на совещании в отделе ЦК КП(б)У о перестройке исторической науки, 4 декабря 1931 г., 14 арк.

146. Спр. 5295. Протоколы, выписки из протоколов заседаний секретариата ЦК КП(б)У, партийной организации и фракции, докладные записки Всеукраинской Академии наук (ВУАН), Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, Украинского института растениеводства и Института литературы им. Т.Г.Шевченка в ЦК КП(б)У о работе академий и институтов, 11.02.1932 г.; 23.10.1932 г., 80 арк.

147. Спр. 5296. Докладные записки, справки, ведомости ВУАМЛИН и Всеукраинского заочного института массового партобучения при ЦК КП(б)У о положении дел в Институте истории, подготовке Киевским филиалом ВУАМЛИН сборника «За ленинскую философию», задачах Всеукраинского института массового просвещения партактива, 15.06.1932 г.; 1.09.1932 г., 26 арк.

148. Спр. 5298. Письма ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У об издании произведений В.И.Ленина на украинском языке. Директивные письма ЦК КП(б)У, бюллетени культпропотдела ЦК, докладные записки «Союзпечати», редколлегии журналов о состоянии и работе прессы. Протоколы заседаний редбюро Украинской советской энциклопедии, 9.03.1932 г.; 27.12.1933 г., 73 арк.

149. Спр. 6205. Письмо одного из бывших лидеров Украинской социал-демократической рабочей партии УСДРП, писателя В.Винниченко в Политбюро ЦК КП(б)У на имя И.В.Сталина о национальном вопросе на Украине и международном положении СССР, 15.09.1933 г., 40 арк.

150. Спр. 6214. Докладная записка зам. Наркома просвещения УССР А.Хвыли в ЦК КП(б)У «О состоянии украинизации на языковедческом фронте», письмо преподавателя из г.Сумы в связи с докладом А.Хвыли на совещании в ЦК КП(б)У по вопросам национальной политики партии в отношении украинского языка. Постановление бюро Днепропетровского горкома КП(б)У о состоянии курсов украиноведения и другие документы, 24.04.1933 г.; 25.09.1933 г., 77 арк.

151. Спр. 6215. Циркулярные письма культпропоотдела ЦК КП(б)У обкомам партии, политотделам МТС, редакторам республиканских, районных газет о разборке вопросов культурно-пропагандистской работы, освещении на страницах газет политмассовых и хозяйственных кампаний, работе школ и кружков партпросвещения. Справка Дома партрabоты ЦК КП(б)У о проведенной работе за период с октября 1931 г. по апрель 1933 г. Отчет агитпропа Донецкого обкома КП(б)У о работе за период с ноября 1931 г. по 1 февраля 1933 г. Характеристика на выпускников курсов пропагандистов при совхозе им. Котовского Тираспольского района, 14.01.1933 г.; 28. 12.1933 г., 41 арк.

152. Спр. 6216. Постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, переписка партийных, советских и общественных организаций по вопросам работы редакций газет, качестве публикуемых материалов и другим вопросам работы редакций газет. В деле имеется письмо редакции газеты «Молодой большевик» на имя секретаря ЦК КП(б)У П.П.Постышева с приглашением на юбилей газеты, 4.01.1933 г.; 30.12.1933 г., 178 арк.

153. Спр. 6218. Переписка с Партиздатом, обкомами КП(б)У, Наркомпросом УСССР, РАТАУ, справки агитмассового отдела ЦК КП(б)У о качестве издаваемой литературы, созыве расширенного пленума Союза советских писателей, ошибках, допущенных при переводе произведений К.Маркса и Ф.Энгельса на украинский язык, поездке писателей и ученых за границу. Письмо Ивана Кулиша в редакцию (не

сказано какую) о своей литературной деятельности и хвелевизме в литературе. Список писателей, представленных к персональным пенсиям. Список с краткими сведениями об украинских русских и еврейских писателях на Украине, 12.01.1933 г.; 07.12.1933., 176 арк.

154. Спр. 6219. Статья А.Г.Шлихтера «За більшовицьку непримиренність в теорії» (опублікована в журналі «Більшовик України») №№5-6 за 1933 г. Письмо Саввы Головановского на имя секретаря ЦК КП(б)У П.П.Постышева с протестом против резкой критики его произведения «Книга поэм», 8.04.1933; 6.08.1933 г., 47 арк.

155. Спр. 6229. Докладные записки, справки, информации культпропотдела ЦК КП(б)У, обкомов и горкомов КП(б)У, Наркомпроса УСРР о строительстве и работе театров, цирков, Домов культуры, демонстрации кинокартин. Протокол заседаний комиссии по вопросу работы Украинфильма, строительстве кинотеатров на селе, 9.03.1933; 27.12.1933 г., 91 арк.

156. Спр. 6441. Постановления ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, переписка, культпропотдела ЦК КП(б)У, Наркомата просвещения УССР, Госиздата УССР по вопросам работы журналов, издательств «Литература и искусство», «Детиздата», «Нацмениздата» и др., их финансового состояния, 3.01.1934; 31.12.1934 г., 169 арк/

157. Спр. 6442. Переписка с издательством ЦК КП(б)У «Партиздатом», Главлитом, Центральным Архивным Управлением УССР, обкомами КП(б)У, отдельными авторами о подготовке к изданию сборников документов, статей, брошюр, учебников, качестве издаваемой печатной продукции, переводе на украинский язык «Очерков истории ВКП(б). Письма культпропотдела ЦК КП(б)У, докладные записки, тезисы доклада по подготовке к Всесоюзному съезду писателей. В деле имеется письмо В.Винниченко на имя М.Хвелевого от 12 августа 1927 г., 16 января 1934 г.; 14 декабря 1934 г., 154 арк.

158. Спр.6646. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные письма, докладные записки, справки, письма, телеграммы ЦК КП(б)У, обкомов партии, издательств, редакций об издании книг, журналов, газет, работе

Главлита УССР, издательств, редакций, состоянии полиграфической базы, 2 января – 17 августа 1935 г., 225 арк.

159. Спр. 6458. Письма культпропотдела ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, информации, выписки из протоколов заседаний партийных, советских органов, Наркомоса УССР о строительстве кино-театров, домов культуры, клубов, обсуждении киносценариев, культурно-массовой работе на селе, работе радио, телеграфа, телефонизации колхозов, 7 января 1934 г., 215 арк.

160. Спр. 6647. Протокол комиссии ЦК КП(б)У об издании произведений В.И.Ленина на украинском языке. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, телеграммы обкомов партии, издательств, редакций об издании книг, журналов, газет, работе Главлита УССР, издательств, редакций, выписке иностранной литературы, состоянии полиграфической базы, подготовке кадров, 19 августа – 30 декабря 1935 г., 200 арк.

161. Спр. 6846. Проекты постановлений Секретариата ЦК КП(б)У, СНК УССР, докладные записки., справки, переписка ЦК КП(б)У с партийными, советскими органами, учреждениями, издательствами о выпуске и распространении научно-технической, учебной, другой литературы, планах издательств, обеспечении их бумагой. Сводки Главлита, 10 января – 28 декабря 1936 г., 109 арк.

162. Спр. 6874. Проект постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У о дальнейшем развитии хорового искусства на Украине. Докладные записки, информации, справки партийных и профсоюзных органов, наркоматов, учреждений и организаций культуры по вопросам концертной, театральной и клубной деятельности, художественной самодеятельности. Информации Комитета радиофикации и радиовещания при СНК УССР о работе радиостанций, отзыв о работе радиостанций им. С.В.Косиора из Варшавы, 16 января – 22 декабря 1936 г., 45 арк.

163. Спр. 7101. Письма, телеграммы ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) справки, докладные записки отдела печати и издательств ЦК КП(б)У на имя секретаря ЦК, переписка с редакциями газет, ее корреспондентами, дирекцией «Союзпечать»,

РАТАУ по вопросам качества публикуемого материала проведении дня печати, о финансовом и хозяйственном обеспечении, 3 января- 9 сентября 1937 г., 115 арк.

164. Спр. 7102. Докладные записки, справки, письма по вопросам работы Главлита УССР, о системе книгокульторга УССР и КОГИ , 65 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України
(ЦДАМЛМ України)**

**Ф. 578 Всеукраїнське художнє видавництво Асоціації художників
Червоної України**

оп. 1

165. Спр.4. Витяг з протоколу засідання Центральної президії АКЧУ про утворення Всеукраїнського художнього видавництва, протоколи засідань правління видавництва, службових нарад, 21 жовтня 1929; 22 вересня 1931 р. , 34 арк.

166. Спр.12. Листування з відділом мистецтв при НКО УРСР, Головлітом УРСР, парторганізаціями та завкомаами ХТЗ, ХПЗ, Харківськими заводами «Серп і Молот» і іншими про виготовлення плакатів, влаштування виставок плакатної продукції, 20 грудня 1929; 16 січня 1932 р., 81 арк.

167. Спр.29. Листування з культпропом ЦК КП(б)У, Укрснабом, Харківською Книгоспілкою, Полтавською та Київською філіями АХЧУ та іншими установами та організаціями про видання агітаційних плакатів, брошур, одержання товарів для виробничих потреб видавництва. Довідки, доручення, видані співробітникам, 25 серпня – 13 листопада 1930 р., 248 арк.

168. Спр.70. Протоколи художньо-редакційної, художньо-політичної, художньо-робітничої нарад, 10 липня 1931; 2 січня 1932 р., 107 арк.

169. Спр. 83. Рецензії Головомистецтва та образотворчої секції НКО УРСР на видання плакатів, лубків, 7 серпня 1931; 23 січня 1932 р., н/п.

Ф.332 Центральна рада товариства друзів радянського фото-кіно**оп. 1**

170. Спр.3. Листування з Центральним комітетом КП(б)У та парторганізаціями, 21 листопада 1928; 31 грудня 1930 р., 24 арк.

171. Спр. 2. Листування про статут, положення та структуру Товариства друзів радіо та кіно, 16 листопада 1929; 31 грудня 1930 р., 12 арк.

Ф. 584 Державне видавництво «Художня література»**оп. 1**

172. Спр.14. Положення про редакції ЛІМу та посадові інструкції співробітників, 20 червня 1931 р., 57 арк.

173. Спр. 45. Розпорядження Головліту про термінові видання та контроль над друкованими матеріалами, 3 січня 1932 р.; 27 жовтня 1934 р. , 81 арк.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)**Фонд А. – 2306 Наркомпрос РСФРР****оп. 69.**

174. Спр. 191. Протокол засідання комісії по вопросу о Реперткоме 15 мая 1925 г., засідання кинокомісії, 20 листопада 1926 г., 137 арк.

175. Спр. 192. Переписка Главлита с Госкино, резолюції Главреперткома, листопад 1924 г., 52 арк.

176. Спр. 514. Отчет Главлита за 1925 год и переписка по этому вопросу, 1925-1926 г., 47 арк.

177. Спр. 615. Выписка из протокола засідання Коллегии НКПроса от 5 мая 1927 г. Доклад А.В.Луначарского о художественной политике, 87 арк.

178. Спр. 756. Протокол закрытого засідання Коллегии Наркомпроса от 16 октября 1926 г. о взаимоотношениях художественно-политического Совета УГАТ с Главреперткомом, 1925-1926 г., 258 арк.

179. Спр. 774. Протокол засідання Коллегии Наркомпроса. Проект нового Положения о Главреперткома, внесенный Главлитом, 1926-1927 г. 14 арк.

180. Спр. 1584. Письмо А.В.Чаянова в Коллегию НКПроса с обжалованием определения Главлита о запрете переиздания повестей в издательстве «Никитинские субботники», 31 марта 1927 г., 14 арк.

181. Спр. 2141. Приказы по НКП РСФСР. Постановление СНК РСФСР об утверждении Положения за зрелищами и репертуаром при НКП РСФСР 24 февраля 1934 г., 22 арк.

Ф. 4737 Комитет содействия ученым при СНК СССР

оп. 1.

182. Спр. 151. Стенограммы выступлений на вечере, посвященном экскурсии на Беломорско-Балтийский канал от 22 июля 1935 г., отчет о работе уполномоченного КСУ СССР при СНК УССР за июнь-ноябрь 1935 г. и список участников экскурсии на Беломоро-Балтийский канал, 5 января 1935 г.; 10 сентября 1935 г., 96 арк.

2.Опубліковані документи та матеріали

183. Боль и память: Документы, воспоминания, очерки журналистов, репрессированных в 30–40-е гг. – М.: Республика, 1993. – 284с.

184. Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Л.В. Максименков. – М.: МФД: Материк, 2005. – 752с.

185. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1928. – №19. – Арт. 284

186. Бюлетень НКО УСРР. – 1930. – №42. – Арт. 657.

187. Бюлетень НКО УСРР. – 1930. – №47. – Арт. 729.

188. Бюлетень НКО УСРР. – 1930. – №51. – Арт. 777.

189. Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №18. – Арт. 97.

190. Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №23. – Арт. 263.

191. Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №27. – Арт. 267.

192. Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №9. – Арт. 109.

193. Бюлетень НКО УСРР. – 1935. – №9. – Арт. 36. – С. 2.

194. Бюлетень НКО УСРР. – 1935. – №9. – Арт. 37.

195. Бюллетень официальных распоряжений и сообщений Народного Комиссариата Просвещения. – 1922. – №1
196. «Великая книга дня»... Радио в СССР. Документы и материалы / Сост. Т.М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 20007. – 1040с.
197. В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. – М.: Книжная палата, 1992. – 511с.
198. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. – М: МФД, 2002. – 872с.
199. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ. 1921–1923 / Вступ.ст. В.Г. Макарова, В.С. Христофорова; коммент. В.Г. Макарова. – М.: Русский путь, 2005. – 544с.
200. Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920-х – начале 1930-х годов. Документированная история // Т.М.Горяева. – М.: РОССПЭН, 2000. – 175с.
201. Дмитрий Шостакович в письмах и документах. – М.: Наследие 2000. – 567с.
202. Доклады с мест // ВАРНИТСО. – 1929. – №3. – С. 5–6.
203. Документированная история / Т.М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 2000. – 173с.
204. За гегемонію пролетарської літератури (Резолюція Комуністичної фракції ВУСПП) // Критика. – 1930. – №9. – С. 20–27.
205. Збірник наказів НКО УСРСР. 1934. – К., 1934.
206. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Офіційне видання Наркомосту. – 1927. – №1. – Арт. 3.
207. Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту. – Х., 1927. – 345с.
208. ЗЗ України. – 1928. – №5. – Арт. 68.
209. ЗЗ УСРР. – 1928. – №16. – Арт. 144.
210. ЗЗ УСРР. – 1933. – №49. – Арт. 637–638.

211. 33 УСРР. – 1935. – № 18. – Арт. 97.

212. 33 УСРР. – 1935. – №18. – Арт. 97.

213. 33 УСРР. – 1936. – №45. – Арт. 242.

214. ЗУ України. – 1927. – №1. – Арт. 3.

215. ЗУ України. – 1933. – №38. – Арт. 493.

216. Й.В. Сталин. Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. Часть 1. 1920–1930-е годы / Состав. М.В. Зеленов. – СПб.: Наука-Питер, 2006. – 496с.

217. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / Отв. составитель и руководитель творческого коллектива Т.М. Горяева. – М: РОССПЭН, 1997. – 627с.

218. История советской радиожурналистики. Документы. Тексты. Воспоминания. Т. 1. 1917–1945 гг. / Отв. сост., автор предисловия и комментариев Т.М. Горяева. Под ред. Я.Н. Засурского. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 440с.

219. История советской радиожурналистики: Документы. Тексты. Воспоминания. 1917–1945 гг. / Под ред. Я.Н. Засурского; отв. сост. Т.М. Горяева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 435с.

220. Історія національного радіоефіру: Архівні матеріали (1942–1969) / Упоряд. Н.М. Сидоренко. – К.: Ін-т журналістики, 2004. – 115с.

221. Каталог виставки «Гравюра й рисунок», організованої АРМУ з участю майстрів: АСРР (Еривань), БСРР (Вітебськ – Мінськ), ГСРР (Тифліс), РСФРР (Москва – Ленінград), УСРР (Харків – Київ). – К.: Вмд. Центрального бюро АРМУ, 1928. – 61с.

222. Каталог виставки української гравюри и рисунка / Государственная академия художественных наук. Комитет по изучению искусства народов СССР. Украинский раздел. – М., 1929. – 14с.

223. Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки «10 років Жовтня». – Х.; К.; О.: Вид. НКО УСРР, 1927. – 52с.

224. Класово-ворожа вилазка в університеті. Постанова бюро Київського міськпарткому з 10 грудня 1933 р. // Більшовик. – 1933. – 15 грудня.

225. Красный диссидент академик Д.Б. Рязанов – оппонент В.И. Ленина, жертва И.В. Сталина: Документы. – М.: Academia, 1996. – 464с.

226. Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы / Состав.: К.М. Андерсон, П.В. Максименков (отв. состав.), Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая; Рец.: Г.Л. Бондарева. – М: РОССПЭН, 2005. – 1120с.

227. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів / Голов. арх. управління при Раді Міністрів УРСР та ін. Упоряд.: В.М. Волковинський, П.С. Гончарук, А.Д. Гришин та ін.; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (відп. ред.) та інші. – К.: Наукова думка, 1979. – 666с.

228. Литературный архив: Материалы по истории литературы и общественной мысли. – СПб : Наука, 1994. – 398с.

229. Литературный фронт. История политической цензуры, 1932–1946 гг.: Сборник документов / Пред. Д. Байрау; Состав. Д.Л. Бабиченко. – М.: Энциклопедия российских деревень, 1994. – 273с.

230. Материалы об О.Э. Мандельштаме. – СПб: Академический проект, 1993.

231. Матеріали Державного науково-методологічного комітету. №15. – Х.: НКО УСРР, 1927. – 32с.

232. Матеріали Державного науково-методологічного комітету. Випуск №1. – Х., 1925. – 128с.

233. О задачах большевистской печати. Из доклада зав. Отделом печати и издательств ЦК ВКП(б) Б.М. Таля на собрании работников печати и робкоргов Москвы в День печати 5 мая 1936 г. // Правда. – 1936. – 10 мая.

234. Одеський Мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади т. 1. / Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Розумов. Історично-меморіальне видання. – Одеса, ОКФА, 1997. – 708с.

235. Открытый архив-2: Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917–2000 гг. / Автор-составитель И.А. Кондаков. – М.: РОССПЭН, 2005. – 432с.

236. О радиофикации и радиовещании. – М.: Радиоиздат, 1935. – 50с.

237. Первый советский радиофестиваль, 23 марта – 5 апреля 1936. Программа передач. – М., 1936. – 13с.

238. Перша Всеукраїнська виставка Асоціації революційного мистецтва України АРМУ. Березень – квітень, 1927 рік: Каталог / Харків, Соціальний музей ім. Артема. – К.: Вид. Ц. Б. АРМУ, 1927. – 55с.

239. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову (1925–1936 гг.): Сборник документов. – М.: Россия молодая, 1995. – 303с.

240. Письмо историка М.С. Грушевского В.М. Молотову // Отечественный архив. – 1998. – №3. – С. 95–96.

241. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. Косіора С.В., ухвалена 22 листопада 1933 р. // Комуніст. – 1933. – 26 листопада.

242. Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / Ред. кол.: В.В. Іваненко, В.Ф. Прісняков та ін. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995. – 166 с.

243. Постанова НКО УСРР на доповідь театру «Березіль» 5 жовтня 1933 р. // Комуніст. – 1933. – 7 жовтня.

244. Постанова РНК УСРР «Про порядок, як видавати друковані твори» // ЗЗ УСРР. – 1932. – №11. – Арт. 24.

245. Привітання Всеукраїнському журналу «Радіо» на день його трирічного ювілею. Лист голови Всесоюзного комітету радіомовлення Р.Я. Кона // Радіо. – 1933. – №2. – С. 51–52.

246. Пристайко В.І. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448с.

247. Про академіків Возняка, Колесу, Студинського, Щурата. Постанова президії ВУАН // Комуніст. – 1933. – 7 жовтня.

248. Про буржуазний націоналізм у роботі кафедри літератури Запорізького педагогічного інституту. Постанова міськпарткому з 3 лютого 1934 року // Червоне Запоріжжя. – 1934. – 4 лютого.

249. «Про завдання перебудови ВУСПП». Резолюція II-го поширеного пленуму ради ВУСРР на доповіді Б. Коваленка та І. Микитенка від 23 грудня 1931 р. // Комсомолец України. – 1932. – 24 січня.

250. Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів / Ред. Кол.: А.З. О कोरोков та інш.; упоряд. Л.С. Климанова. – К.: Політвидав, 1974. – 783с.

251. Про стан і роботу Держуніверситету. Постанова обкому КП(б)У з 21 липня 1934 року // Зоря. – 1934. – 9 серпня.

252. Про стан Радіокомітету УСРР. Постанова ЦК КП(б)У, 19 липня 1937 р. // Соціалістичний зв'язок. – 1937. – 22 липня.

253. Про телеграму РАТАУ, що її подано в пресі про так званий «Інтернаціональний конгрес вчителів...» у Києві. Постанова ЦК КП(б)У // Вісті ЦВК УСРР. – 1934. – 1 червня.

254. Програма пересилань українських радіоцентрів на другу половину вересня 1930 р. Додаток до №16 журналу «Радіо». – Харків: б.в., 1930. – 15 с.

255. Програми виступу Українського радіокомітету на Всесоюзному радіофестивалі 5 квітня 20 год. 30 хв. – К., 1936. – 5 с.

256. Програма радіопередач с 10 по 20 февраля ВКЛ // Новости радио. – 1926. – №4. – С.231-234.

257. Промова тов. П.П. Постишева на об'єднаному пленумі Харківського обкому та облвиконкому 14 червня 1933 року // Вісті ВУЦВКу. – 1933. – 3 липня.

258. Радио России: Политический контроль советского радиовещания в 1920–1930-х гг.

259. Радіо-програма. Листопад 1936. Харківський облрадіокомітет. – Х.: б.в., 1936. – 20с.

260. Радіо-програми на осінь 1936 року. Донецький облрадіокомітет при Доноблвиконкомі. – Сталіно: б.в., 1936. – 19с.

261. Радіо-програми, 21–31 січня №3. – К.: б.в., 1937. – 23с.
262. Радіо-програми. 1-10 січня 1938. – №1. – К., 1938.
263. Радіо-програми. Київ. 1937. – №1. – 10 січня 1937.
264. Радянський апарат УСРР. Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р. – Х.: Господарство України, 1929. – 194с.
265. Реабілітовані історією. Донецька область: у 27-ми томах. Кн.6. / Голова редколегії П.Т. Тронько. – К.;Донецьк: КП Регіон П.Колесніченко, 2009. – 592с.
266. Резолюции, принятые на общем собрании общества историков-марксистов от 19/III–30 г. // Историк-Марксист. – 1930. – №15. – С. 165–168.
267. Резолюція загальних зборів українського т-ва «Історик-Марксист» з 22-II-1939 року // Народний Учитель. – 1930. – 11 березня.
268. Рецензии // Историк-Марксист. – 1928. – №7. – С. 303.
269. Рецензії // Критика. – 1929. – №12. – С. 116.
270. Рецензії // Критика. – 1929. – №4. – С. 97-99.
271. Рецензії // Критика. – 1930. – №11. – С. 124–125.
272. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Мих. Волобуєву) /А. Річицький // Більшовик України. – 1928. – №3. – С. 72–108.
273. Розен П. П'ятирічка художнього радіомовлення / П.Розен // Радіо. – 1930. – №12. – С. 363–364.
274. Роллан Ромен О советском павильоне // Правда. – 1937. – 3 июля.
275. Росте мистецтво квітучої радянської України // Комуніст. – 1933. – 14 грудня.
276. Рубач М. Шляхом заслань та боротьби. Документи до життєпису М. Скрипника. – Х.: Пролетар, 1932. – 191с.
277. СЗ УССР. – 1936. – №10. – Ст. 48.
278. СЗ УССР. – 1936. – №19. – Ст. 88.
279. СЗ УССР. – 1936. – №6. – Ст. 24.
280. Скрипник М. Лист до тов. Лебеда // Більшовик України. – 1928. – №9 – 10. – С.9 –19.

281. Скрипник М. Листи до Лебедя // Більшовик України. – 1928. – №9–10. – С. 9–18.
282. Смерть Сергея Есенина: Документы, факты, версии. – М.: Наследие, 1996. – 414с.
283. Советский политический плакат. 1918–1920. Диапозитивы. – М.: Изд-во «Плакат», 1983. – 234с.
284. Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. / Под ред. А.В. Квашонкина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 497с.
285. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис и др. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798с.
286. Статистика України № 139. Серія Х. Статистика праці. Праця в державних установах і торговельних закладах України в 1926–27 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 28с.
287. СУ РСФСР. – 1922. – №16. – Ст. 461.
288. СУ РСФСР. – 1923. – №14. – Ст.177.
289. СУ РСФСР. – 1931. – №31. – Ст. 273.
290. СУ Украины. – 1922. – №5. – Ст. 563
291. СУ Украины. – 1922. – №6. – Ст. 26.
292. СУ Украины. – 1924. – №19. – Ст. 169.
293. Суд палача. Н. Вавилов в застенках НКВД: Документы, биографические очерки. – М.: Academia, 1999. – 552с.
294. Счастье литературы – государство и писатели, 1925–1938 гг.: Документы / Составитель Д.Л.Бабиченко. – М.: РОССПЭН, 1997. – 319с.
295. Театр ГУЛАГа: Воспоминания, документы, очерки. – М.: НИПЦ «Мемориал», 1995. – 167с.
296. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. Том 1. Май 1927–ноябрь 1929 г. / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: РОССПЭН,1999. – 880с.
297. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Состав. А.В. Блюм. – М: РОССПЭН, 2004. – XXII, 576с.

298. Чикаленко Л. Соловецька каторга (Документ) / Л. Чикаленко (ред.). – Варшава, 1931. – 72с.

3. Статті в періодичних виданнях

299. Авербах Л. Литдискуссия / Л. Авербах // На литературном посту. – 1927. – №13. – С. 4–8.

300. Агуф М. Усмішки глитайського блазня / Агуф М. // Комуніст. – 1934. – 6 квітня.

301. Анкета среди деятелей театра // На литературном посту. – 1928. – №3. – С. 56.

302. Бажан М. Земля / Бажан М. // Кіно. – 1930. – №5. – С. 6–27.

303. Бакушинский А. А.С. Голубкина (1864–7.IX.1927) / А. Бакушинский // Искусство. – 1927. – Кн. IV. – С. 122–124.

304. Бедный Д. Пощады нет! / Бедный Д. // Правда. – 1936. – 21 августа.

305. Більшовицького порядку в радіомовленні ще не наведено // Радіо. – 1938. – №7. – С. 4–5.

306. Блейман М. Человек в советской фильме / М Блейман // Советское кино. – 1933. – №9. – С. 27–42.

307. Бортнік М.А. Чергові завдання радіомовлення / М.А. Бортнік // Радіо. – 1938. – №7. – С. 1–3.

308. Буберман Г. Кому доручено керівництво в науковій бібліотеці / Г.Буберман // Молода гвардія. – 1937. – 16 листопада.

309. Бухарин Н. Новое человечество (запоздалая статья к юбилею М. Горького) / Н. Бухарин // Правда. – 1932. – 17 октября.

310. Ващенко О. Роботу радіо – до рівня й темпів третього вирішального / О. Ващенко // Радянське мистецтво. – 1931. – №15–16. – С. 22–24.

311. Вертов Д.А. «Киноправда» и «Радиоправда» (В порядке предложения) / Д.А.Вертов // Правда. – 1924. – 16 июля.

312. Виїздки класового ворога на фронті мовознавства // Пролетарська правда. – 1933. – 16 квітня.
313. виправити помилки, припущені колишнім проводом НКО УСРР // Більшовик (Чернігів). – 1933. – 3 липня.
314. Вишня О. Малий фейлетон / О.Вишня // Вісті ВУЦВКу. – 1928. – 8 січня.
315. Відкритий лист до Державного науково-методологічного комітету НКО УСРР // Народний учитель. – 1929. – 19 червня.
316. Владич А. Монумент героям / А.Владич // Малярство і скульптура. – 1938. – №12. – С. 6-9.
317. Вольський Олекса. Зустрічний радіоплан / О. Вольський // Радіо. – 1930. – №17. – С. 522–523.
318. Врона І. У новій смузї. З другого Всеукраїнського з'їзду АРМУ / Врона І. // Критика. – 1929. – №4. – С. 71–76.
319. Всеукраїнський радіокомітет у новій столиці УСРР // Радіо. – 1934. – №10. – С. 396–397.
320. Ган Я. «Дай серцю волю...» М. Кропивницького у Харківському театрі ім. Шевченка / Я.Ган// Комуніст. – 1937. – 2 січня.
321. Герасімов О. Мої побажання українським художникам / О. Герасімов // Малярство і скульптура. – 1938. – №12. – С. 5-8.
322. Гольберг Д. Ворожі твори в шкільних бібліотеках /Д. Гольберг // Комсомолець України. – 1934. – 16 листопада.
323. Гончар О. «Поет розстріляної мрії» / О.Гончар // Літературна газета. – 1937. – 15 листопада.
324. Горб А. За очищення історичного фронту від решток націонал-ухильників / А.Горб // Зоря. – 1934. – 11 травня.
325. Горелік І. Отже, слово за «Березолем» /І.Горелік // Комсомолець України. – 1932. – 6 січня.
326. Горелік І. Про ворожу вихватку Хмурого, про тривалу мовчанку «Березоля» / І. Горелік // Комсомолець України. – 1932. – 12 січня.

327. Горький М. О формализме / М.Горький // Правда. – 1936. – 9 апреля.
328. Гостріше більшовицьку критику й самокритику // Більшовицька правда (Вінниця). – 1937. – 11 березня.
329. Гребенкін К., Гуревич З., Загрицький М., Коротенко О., Фрід Д.Д. Про стан на історичному фронті України // Комуніст. – 1933. – 29 листопада
330. Гриньов П. Оздоровити Радіокомітет України (від кореспондента «Правди» по Київській області) / П.Гриньов // Радіо. – 1938. – №8. – С. 1–2
331. Грицутенко Д. / Д. Грицутенко // Шкідницькі залишки в Інституті фольклору // Пролетарська правда. – 1937. – 3 жовтня.
332. Гроссман-Рощин И. События и происшествия / И. Гроссман-Рощин // Советское кино. – 1933. – №8. – С. 1–10.
333. Данілов М. Вороги та їх покровителі / М. Данілов // Соціалістичний зв'язок. – 1937. – 6 серпня.
334. Дзуликий МХАТ // На літературном посту. – 1928. – №1. – С. 82 – 89.
335. Динамов С. В. М. Фриче / Динамов С. В. // Искусство. – 1929. – №7-8. – С. 8–12.
336. Довгань К. Як ми виконуємо бойову директиву партії (Реалізація постанови ЦК ВКП(б) про видавничу справу) // Критика. – 1931. – №11-12. – С. 3–13.
337. Долгін О. Крок уперед / О.Долгін // Радіо. – 1935. – №7-8. – С. 1–4.
338. До кінця розгромити ворожу агентуру в інституті // За більшовицького педагога (Харків). – 1937. – 22 вересня.
339. Друзин В. О некоторых задачах марксистской критики /В.Друзин// На літературном посту. – 1928. – №5. – С. 55–58.
340. Дубровін В. За більшовицьку партійність, проти фальсифікації марксизму-ленінізму та контрабанди контрреволюційної рубінщини / В. Дубровін // Більшовик України. – 1931 – №21-22. – С. 10–18.
341. Дубина К. Боротьба партії проти буржуазних націоналістів / К. Дубина // Комсомолец України. – 1937. – 11 жовтня.

342. Ейзенштейн С. За советское кино / С. Ейзенштейн // На литературном посту. – 1928. – №4. – С. 15–18.
343. Ермилов В. Против интеллигентской любительщины / В. Ермилов // На литературном посту. – 1928. – №1. – С. 9–18.
344. Єрмолов Д. Театр – могутній засіб соціалістичного виховання мас / Д. Єрмолов // Комуніст. – 1933. – 30 листопада.
345. З приводу помилок «Березоля» // Комсомолец України. – 1932. – 26 лютого.
346. За більшовицьке радіомовлення в новій столиці України // Радіо. – 1934. – №10. – С. 397.
347. За бойовий більшовицький журнал «Радіо» // Радіо. – 1935. – №1. – С. 3–4.
348. За большевистскую радиопечать // Радиофронт. – 1931. – №6. – С. 361–362.
349. За единство рядов пролетарской литературы и коммунистической критики // Печать и революция. – 1929. – № 12. – С. 6–8.
350. За решительную перестройку исторического фронта // Историк – Марксист. – С. 8–12.
351. Затонський В. К вопросу об организации временного рабоче-крестьянского правительства Украины / Затонський В. // Летопись революции. – 1925. – №1. – С. 139–149.
352. Затонський В. Кілька зауважень до статті тов. Рубача / Затонський В. // Літопис революції. – 1926. – №1. – С. 84–89.
353. Золотарьов М. Из не засужденых «Записок» / М. Золотарьов // Більшовик (Чернігів). – 1933. – 27 липня.
354. Зонин А. О романе А. Серафимовича «Город в степи» / А. Зонин // На литературном посту. – 1927. – №19. – С. 63–67.
355. Ингулов С. О бурно почившей и бесславно погибшей партии / С.Ингулов // Печать и революция. – 1922. – №8. – С. 93–102.

356. Калінов М. Сухову не місце в радянському виші / М. Калінов // Молода гвардія. – 1937. – 30 грудня.
357. Карпеко О. На радіофронті / Карпеко О. // Радіо. – 1934. – №7. – С. 264.
358. Касименко О. Викрити коріння буржуазно-націоналістичної контрабанди на Полтавщині / О. Касименко // Більшовик Полтавщини. – 1933. – 15 жовтня.
359. Керженцев П. К приезду українських писателів / П.Керженцев // Правда. – 1929. – 9 лютого.
360. Керженцев П.М. Фальсифікація народного прошлого (о «Богатырях» Дем'яна Бедного) / П.М. Керженцев // Правда. – 1936. – 15 листопада.
361. Кириленко І. Радянська література на піднесенні / І.Кириленко // Комуніст. – 1933. – 16 листопада.
362. Кирилюк Є. За марксо-ленінське розуміння творчості М. Коцюбинського/ Є. Кирилюк // Критика. – 1931. – №9. – С. 64–81.
363. Киршон В. Под знаком «Мэри» / В. Киршон // На літературном посту. – 1927. – №19. – С. 30–38.
364. Кіллерог М. Завдання підготовки до з'їзду письменників / М. Кіллерог // За марксо-ленінську критику. – 1933. – №9. – С. 3–9.
365. Книга об українском народном героє Устиме Кармелюке // Правда. – 1936. – 26 лютого.
366. Кнорин В. На верхних этажах культурного строительства / В. Кнорин // На літературном посту. – 1928. – №19. – С. 4–8.
367. Коваленко Б. За чистоту марксо-ленінської теорії / Б.Коваленко // Критика. – 1932. – №3. – С. 8–21.
368. Комаровський М. Діла і дні Дніпропетровського державного університету / М. Комаровський // Зоря. – 1934. – 11 серпня.
369. Костенко А. Про класику та про критиків-невігласів / А. Костенко // Літературна газета. – 1937. – 11 травня.
370. Костенко А., Галайчук Я. Велика перемога / А. Костенко // За марксо-ленінську критику. – 1935. – №6. – С. 54–56.

371. Костюк Г. До проблеми творчої методи пролетарської літератури / Г. Костюк // Критика. – 1931. – №10. – С. 84–98.
372. Кошевой Н. Как «очищали» украинский язык / Н. Кошевой // Правда. – 1937. – 4 октября.
373. Кровницький Г. Там, де бракувало більшовицької пильності / Г. Кровницький // Комуніст. – 1934. – 9 липня.
374. Куди веде примиренство до ворога / Комуніст. – 1934. – 20 грудня.
375. Кулик І. Федір Дудко прощитався / І.Кулик // Комуніст. – 1933. – 8 жовтня.
376. Кулик І.Ю. Киевская организация от февраля до октября 1917 г. / І.Ю.Кулик // Критика. – 1924. – №1. – С. 189–204.
377. Курбас Л. Слово забирає «Березіль» / Л.Курбас // Комсомолец України. – 1932. – 29 січня.
378. Куцек С. Театри перед мікрофоном / С. Куцек // Радіо. – 1935. – №6. – С. 12–13.
379. Левчук В. Земля / В. Левчук // Кіно. – 1930. – №6. – С. 8–9.
380. Леонов Л. О социальном заказе / Л.Леонов // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 68–69.
381. Литвиненко-Вольгемут М.І. Я працювала з захопленням / М.І. Литвиненко-Вольгемут // Комуніст. – 1937. – 26 квітня.
382. Литвиненко-Вольгемут М.І. З захопленням виступаю по радіо / М.І. Литвиненко-Вольгемут // Радіо. – 1935. – №7-8. – С. 12.
383. Ліщанський Я. Ліквідуймо прорив / Я.Ліщанський // Радіо. – 1930. – №18. – С. 606–607.
384. Логвин М. Проти опортуністичних перекручень історії марксизму-ленінізму / М. Логвин // Більшовик України. – 1931 – №23-24. – С. 15–28.
385. Лукманов Н. Ливень пошлости / Н.Лукманов // Искусство. – 1929. – №7-8. – С. 13–18.

386. Майський М. Перетворимо художнє радіомовлення на бойову ланку справжнього більшовицького мистецтва / М.Майський // За мільйонну аудиторію. Газета масового радіо руху. – 1932. – 29 лютого.

387. Малашенко М., Юрченко М. Окрилені обрії. Нарис Б. Давидович-Антоненко / М. Малашенко, М. Юрченко // Критика. – 1932. – №1-2. – С. 127–129.

388. Мамонтов Б. Радіомовлення – до міцних більшовицьких рук / Б. Мамонтов // Радіо. – 1934. – №11. – С. 443.

389. Микитенко И. Певцы социалистической индустрии / И.Микитенко // Правда. – 1936. – 15 июля.

390. Митницький К. Справжнє обличчя буржуазного націоналіста / К. Митницький // Більшовик. – 1934. – 27 червня.

391. М.Н. Покровский // Историк-Марксист. – 1932. – №1-2. – С. 6.

392. Мускін В. За ліквідацію відставання літератури від нових завдань / В. Мускін // Критика. – 1932. – №1-2. – С. 3–17.

393. Мусинак Леон в Києве // Театр – Клуб – Кино. – 1927. – №21. – С. 4–5.

394. Н.А. Театральні критики перед мікрофоном // Радіо. – 1938. – №7. – С. 2–4.

395. На текущие темы // На литературном посту. – 1928. – №20–21. – С. 1–5.

396. Навести большевистский порядок в радиовещании // Правда. – 1937. – 22 июля.

397. Наша анкета среди деятелей кино // На литературном посту. – 1928 – №1. – С. 69–79.

398. Обласний відділ народної освіти повинен стати справді бойовим штабом ленінського національно-культурного будівництва // Більшовик (Чернігів). – 1934. – 27 липня.

399. Озерський Ю. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук / Ю Озерський // Пролетарська правда. – 1929. – 21 квітня.

400. Орехов М. Під машкарою «простачка» / М. Орехов // Комуніст. – 1934. – 3 жовтня.

401. Открылись курсы для учителей истории // Правда. – 1936. – 9 апреля.

402. Офіційний відділ // Радянська освіта. – 1923. – №1. – С. 133–136.
403. Павлов В. Ще раз про Київський радіовузол /В.Павлов // Соціалістичний зв'язок. – 1937. – 12 серпня.
404. Партия проверяет свои ряды // Советское кино. – 1933. – №10. – С. 1–5.
405. Паспортизація радіовузлів // Радіо. – 1934. – №7. – С. 248.
406. Певзнер Г. Кто руководит радиовещанием на Украине / Г.Певзнер // Правда. – 1937. – 9 июля.
407. Перед конференцией литературоведов-марксистов// Печать и революция. – 1929. – №8. – С. 5–11.
408. Перед открытием выставки украинского народного творчества // Правда. – 1936. – 18 июля.
409. Переобрання президії УАН // Пролетарська правда. – 1928. – 6 травня.
410. Перлін Є. З підсумків російської художньої літератури 1925 р. / Є. Перлін // Життя й Революція. – 1926. – №1. – С. 49–53.
411. Пишні розмови про якість (на виробничій нараді ВУКРу в справі боротьби за якість радіомовлення) // Радіо. – 1933. – №1. – С. 6.
412. Підгайний Л. «Назар Стодоля» / Л.Підгайний // Літературна газета. – 1937. – 23 березня.
413. По сигналах «Правды» // Радиогазета. – 1934. – 18 октября.
414. По СРСР // Радянське мистецтво. – 1928. – №19. – С. 11–13.
415. Політичне шкідництво у школі // Народній учитель. – 1929. – 1 грудня.
416. Полонник К. Розквіт / К.Полонник // Комуніст. – 1933. – 14 грудня.
417. Поляновский Г.А. Радиогазета и музыка / Г.А.Поляновский // 1929. – №36. – С. 9–12.
418. Попов Н. Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907–1909 гг. / Н.Попов // Радиослушатель. – 1923. – №3. – С. 3–17.
419. Порада С. Лист до редакції газети «Більшовик» / С.Порада // Нове село (Ніжин). – 1933. – 29 серпня.
420. Посилити більшовицьку пильність // Радіо. – 1934. – №10. – С. 394.
421. После пленума // На литературном посту. – 1928. – №19. – С. 1–3.

422. Пронь Г. Добити контрреволюційний націоналізм в літературі / Г.Пронь // Літературна газета. – 1934. – 10 березня.

423. Пустинський Ю., Козерацький М. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників / Ю.Пустинський, М. Козерацький // Більшовик (Київ). – 1937. – 28 листопада.

424. Равич-Черкасский М. Володя Клочко / М.Равич-Черкасский // Летопись революции. – 1923. – №2. – С. 279–280.

425. Ревякин А. Есенин и есенинщина / А. Ревякин // На литературном посту. – 1927. – №1. – С. 17–18.

426. Резников Б. На затворках радиовещания / Б.Резников // Правда. – 1936. – 31 июля.

427. Рубач М. До історії української революції (замітки і документи) / М. Рубач // Літопис революції. – 1926. – №1. – С. 41–84.

428. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине / М. Рубач // Летопись революции. – 1924. – №3. – С. 175–188.

429. Рубач М. К истории крестьянских восстаний накануне октября 1917 г. (Материалы по Украине) // Историк-Марксист. – 1934. – №3. – С. 29–59.

430. Рубач М. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной Радой / М. Рубач // Летопись революции. – 1925. – №12. – С. 53–85.

431. Рубач М. От народничества и народофильства к марксизму / М.Рубач // Летопись революции. – 1924. – №1. – С. 228–229.

432. Рябчун І. Розгромити націоналістичне кубло в облВНО / І.Рябчун // Більшовик (Чернігів). – 1937. – 11 вересня.

433. Саранча Т. Націоналіста Карпенка виключено з партії / Саранча Т. // Зоря. – 1934. – 22 жовтня.

434. Свобода слова и печати // Правда. – 1936. – 22 июня.

435. Селивановский А. На идиотском распутье / А. Селивановский // На литературном посту. – 1928. – №6. – С. 27–33.

436. Сенченко А. Російський імперіялізм і академіки Воблій та Яснопольський / А. Сенченко // Більшовик України. – 1931. – №20. – С. 23–34.

437. Сенченко А. Український фашизм – знаряддя міжнародних інтервентів / А.Сенченко // Соціалістична Харківщина. – 1934. – 18 січня.

438. Сенченко А., Постоловська Т. Розгромити до кінця рештки контрреволюційних націоналістів і троцькістів / А. Сенченко, Т.Постоловська // Комуніст. – 1934. – 7 листопада.

439. Сепп Е.К. Нейтральная профессура / Е.К. Сепп // ВАРНИТСО. – 1929. – №4. – С. 4–5.

440. Сидоренко І. Зігзаги українського націоналізму в історії літератури / І.Сидоренко // За марксо-ленінську критику. – 1933. – №11–12. – С. 10.

441. Спектор Б. Ділянці радіофронту бойове комсомольське піклування / Б. Спектор // Радіо. – 1934. – №7. – С. 452.

442. Старков М. У Вінниці потурають ворогам / М.Старков // Соціалістичний зв'язок. – 1937. – 26 серпня.

443. Сумбур вместо музыки // Правда. – 1936. – 28 января.

444. Терещенко М.С. На вищий ідейно-мистецький рівень / М.С.Терещенко // Комуніст. – 1933. – 17 жовтня.

445. Толкачев В., Холостенко Є., Томах С., Овчинніков В. Проти петлюрівської контрабанди на фронті мистецтвознавства / [В.Толкачев, Є.Холостенко, С.Томох, В.Овчинніков В.] // Пролетарська правда. – 1933. – 8 травня.

446. Тычина П. Шевченко и поэты братских республик / П.Тычина // Правда. – 1936. – 15 августа.

447. У театральных работников // Правда. – 1936. – 23 квітня.

448. Фадеев А. На кого мы ориентируемся / А.Фадеев // На литературном посту. – 1927. – №14. – С. 12–14.

449. Форменко В. Кубло шкідників на Київському радіовузлі / В. Форменко // Соціалістичний зв'язок. – 1937. – 6 серпня.

450. Хвильовий М. Апологети писаризму / М.Хвильовий // Культура і побут. – 1926. – №13. – С. 3–23.

451. Хвиля А. Зрадники / А. Хвиля // Більшовик України. – 1928. – №7. – С. 8–19.
452. Хвиля А. Лицар Малахіанського образу / А. Хвиля // Комуніст. – 1933. – 6 жовтня.
453. Хвиля М. Співець українського націоналізму / А. Хвиля // Комуніст. – 1934. – 12 вересня.
454. Шестидесятилетие М.Н. Покровского (газетный обзор) // Историк-Марксист. – 1928. – №10. – С. 262–273.
455. Штейнман З. К спору о социальном заказе / З.Штейнман // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 41–47.
456. Шумський Ю. Я хочу і буду читати по радіо / Шумський Ю. // Радіо. – 1935. – №7-8. – С. 14–16.
457. Шумський Ю.В. // Театр. – 1937. – №9. – С. 14–15.
458. Шумяцкий Б. Задачи темплана 1934 года / Б.Шумяцкий // Советское кино. – 1933. – №11. – С. 1–4.
459. Щупак С. Критика метода т. Сухино-Хоменка / С. Щупак // Критика. – 1931. – №7-8. – С. 29–46.
460. Щупак С. Формалізм на службі в українських буржуазних та дрібнобуржуазних елементів / С.Щупак // Критика. – 1931. – №10. – С. 31–49.
461. Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Збірник історико-філологічного відділу УАН. №76. – К., 1928. – XII, 492с.
462. Югов М. Положение и задачи исторического фронта в Белоруссии / М. Югов // Историк-Марксист. – 1930. – №17. – С. 41–50.
463. Юон К.Ф. Непреходящие ценности в живописи / К.Ф. Юон // Искусство. – 1923. – №1. – С. 262–272.
464. Юрський А.П. «Маруся Чурай» // Радіо. – 1935. – №6. – С. 18–19.
465. Юрченко І. Шляхи української радянської кінематографії / І.Юрченко // За марксо-ленінську критику. – 1934. – №11. – С. 10-29.

466. Яворський М. Кирило-Мефодіївське братство / М.Яворський // Україна в епоху капіталізму. – Х.: ДВУ, 1920. – Вип. 1. – С. 45–56.
467. Якубовський Ф. 10 лет украинской литературы / Ф.Якубовский // Вечерний Киев. – 1927. – 8 ноября.
468. Якубовський Ф. До кризи в українській художній прозі / Ф. Якубовський // Життя й Революція. – 1926. – №1. – С. 40–53.
469. Якубовський Ф. За матеріалістичний монізм в літературі / Ф. Якубовський // Критика. – 1928. – №10. – С. 79–94.
470. Якубовський Ф. За чесну, принципову критику / Ф. Якубовський // Літературна газета. – 1937. – 17 травня.
471. Якубовський Ф. На зламі українського імпресіонізму / Ф. Якубовський // Життя й Революція. – 1927. – №3. – С. 312–320.
472. Якубовський Ф. На шляху до сучасного реалізму / Ф.Якубовський // Життя й Революція. – 1926. – №6. – С. 48–53.
473. Якубовський Ф. Поборюючи еkleктизм / Ф.Якубовський // Життя й Революція. – 1931. – №7. – С. 74.
474. Якубовський Ф. Пост конструктивного реалізму (про творчість І.Ю. Кулика / Ф. Якубовський // Критика. – 1929. – №11. – С. 20–38.
475. Якубовський Ф. Проблема села в творчості Коцюбинського / Ф. Якубовський // Критика. – 1928. – №3. – С.32-51.
476. Якубовський Ф. Проти еkleктизму, за ленінізм у літературознавстві // Критика. – 1932. – №4. – С. 57-69.
477. Якубовський Ф. Філософія землі в нашій літературі / Ф.Якубовський // Критика. – 1928. – №4. – С. 92–104.
478. Якубовський Ф. Шкідницьке спотворення історії літератури / Ф. Якубовський // Літературна газета. – 1937. – 29 квітня.
479. Якубовський Ф. Що треба зробити / Ф. Якубовський // Літературна газета. – 1934. – 18 квітня.
480. Я.В. За чітке більшовицьке художнє мовлення // Радіо. – 1932. – №10 – С. 7–8.

481. Ярославский Е. Перестроиться надо немедленно / Е.Ярославский // Правда. – 1932. – 31 мая.

482. Ярославский О. «О революции 1905 года (Ответ нашим критикам)»/ Е. Ярославский // Большевик. – 1931. – №7. – С. 61–83.

483. Ярославский О. «О революции 1905 года (Ответ нашим критикам)»/ Е. Ярославский // Историк-Марксист. – 1931. – №21. – С. 143–160.

484. Ярославський О. Попередні підсумки чистки парторганізацій Харківської області // Ленінська зміна. – 1934. – 26 грудня.

4.Періодичні видання

Газети

485. Більшовик (Київ). – 1931 – 1937 рр.

486. Більшовик (Чернігів). – 1933 р.

487. Більшовик (Чернігів). – 1933 – 1934 рр.

488. Більшовик Полтавщини. – 1933 р.

489. Більшовицька правда (Вінниця). – 1937 р.

490. Вечерний Киев. – 1927 р.

491. Вісті ВУЦВКу. – 1924. – 18 травня.

492. Вісті ВУЦВКу. – 1928 р.

493. За мільйонну аудиторію. Газета масового радіо руху. – 1932 р.

494. Зоря. – 1934 р.

495. Комсомолец України. – 1932 – 1937 рр.

496. Комуніст. – 1933 – 1937 рр.

497. Літературна газета. – 1934 – 1937 рр.

498. Молода гвардія. – 1937 р.

499. Народний учитель. – 1929 – 1930 рр.

500. Нове село (Ніжин). – 1933 р.

501. Правда. – 1924 – 1937 рр.

- 502. Пролетарій. – 1929. – 22 серпня.
- 503. Пролетарська правда. – 1928 - 1937 рр.
- 504. Радиогазета. – 1934 р.
- 505. Соціалістична Харківщина. – 1934 – 1937 рр.
- 506. Червоне Запоріжжя. – 1934 р.

Журнали

- 507. Більшовик України. – 1926-1938 рр.
- 508. Большевик. – 1931 – 1939 рр.
- 509. ВАРНИТСО. – 1929 р.
- 510. Життя й Революція. – 1926 -1931 рр.
- 511. За марксистсько-ленінську критику. – 1933 – 1935 рр.
- 512. Известия ЦК ВКП(б). – 1926 р.
- 513. Известия ЦК РКП(б). – 1925. – №22-23.
- 514. Искусство. – 1923 -1929 рр.
- 515. Историк-Марксист. – 1926 –1934 рр.
- 516. Исторический журнал. – 1938 р.
- 517. Кіно. – 1930 р.
- 518. Комуністична освіта. – 1933 р.
- 519. Красная новь. – 1939 р.
- 520. Критика. – 1928 –1932 рр.
- 521. Культура і побут. – 1926 р.
- 522. Летопись революции. – 1923 –1925 рр.
- 523. Малярство і скульптура. – 1938 р.
- 524. На литературном посту. – 1926 –1928 рр.
- 525. Октябрь. – 1987. – №6.
- 526. Печать и революция. – 1921 –1929 рр.
- 527. Под знаменем марксизма. – 1938 р.
- 528. Пролетарское кино. – 1930 р.

- 529. Путь просвещения. – 1922 р.
- 530. Радиослушатель – 1923 –1930 рр.
- 531. Радиофронт. – 1931 р.
- 532. Радио. – 1930 – 1938 рр.
- 533. Радянська освіта. – 1923 р.
- 534. Радянське мистецтво. – 1928– 1931 рр.
- 535. Советское кино. – 1933 р.
- 536. Театр – Клуб – Кино. – 1927 р.
- 537. Театр. – 1937 р.
- 538. Червоний шлях. – 1932 р.
- 539. Шлях освіти. – 1925 р.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури, статті

- 540. Авербах Л. Культурная революция в искусстве / Л. Авербах // На литературном посту. – 1927. – №8. – С. 5–7.
- 541. Авербах Л. О современных писательских настроениях /Л. Авербах // На литературном посту. – 1927. – №2. – С. 14–20.
- 542. Авербах Л. Оппозиция и вопросы культурной революции /Л. Авербах // На литературном посту. – 1927. – №22–23. – С. 14–20.
- 543. Авербах Л., Киршон В. Почему мы против «Бега» М. Булгакова / /Л. Авербах, В. Киршон // На литературном посту. – 1928. – № 20–21. – С. 48–50.
- 544. Аймермахер К. Знак. Текст. Культура / Карл Аймермахер. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – 258с.
- 545. Аймермахер К. Культура и власть / К. Аймермахер, Г. Бордюгов // Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М.: «АИРО-XX», 2002. – С. 5–12.

546. Аймермахер К. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932 / Карл Аймермахер. – М.: «АИРО-XX», 1998. – 208с.
547. Артизов А.Н. Критика М.Н. Покровского и его школы / А.Н.Артизов // История СССР. – 1990. – №1. – С. 102–116.
548. Архівні установи України: Довідник. Т.1. Державні архіви / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В.Папакін. – К.: Держкомітет архівів України, 2005. – 692 с.
549. Афиногенов А.Н. Как я писал «Днипрельстан» /Афиногенов А.Н.// Радиослушатель. – 1930. – №23-24. – С. 5 –7.
550. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК (Серия «Первая монография», Под ред. Г.А. Бордюгова) / Д.Л. Бабиченко. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1994. – 174с.
551. Бабиченко Д.Л. Письмо Сталина в «Пролетарскую революцию» и его последствия / Д.Л. Бабиченко // Вопросы истории КПСС. – 1990. – №6. – С. 94–108.
552. Бабюх В.А. Військова цензура 1920-1930-х рр. як один із напрямків контролю за інформацією / В.А. Бабюх // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 87–97.
553. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні: уроки минулого з проекцією на сучасність / В.А. Бабюх // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. Статей. Київ-Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 458–467.
554. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Д.І. Багалій. – Х., 1928. – 394с.
555. Багалій Д.І. Нарис української історіографії / Д.І. Багалій. – К., 1923. – Том 1; Випуск 1. – 138с.
556. Багалій Д.І. Повстання декабристів на Україні / Д.І. Багалій. – Х., 1929. – 127с.
557. Багалій Д.І. Т.Г. Шевченко і кирило-мефодіївці / Д.І. Багалій. – Х., 1925. – 95с.

558. Багалій Д.І. Український мандрівний філософ Гр. Сав. Сковорода / Д.І. Багалій. – Х., 1926. – 397с.
559. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. – 2-е доп. вид. / Юліан Бачинський. – Берлін, 1928. – 135с.
560. Безручко О. Невідомий Довженко / О.В. Безручко. – К.: Фенікс, 2008. – 312с.; 200 іл.
561. Безручко О. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка / О. Безручко // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 37–60.
562. Безручко О. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб / О.В. Безручко. – К.: Сучасний письменник, 2008. – 230с.
563. Безручко О.В. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб / Олександр Вікторович Безручко. – К.: Сучасний письменник, 2009. – 232с.
564. Безручко О.В. Педагогічний метод О.П. Довженка. Навчальний посібник / О.В. Безручко. – Вінниця: Глобус-Прес, 2008. – 208с.
565. Берлявский Л.Г. Власть и отечественная наука (1917–1941) / Л.Г. Берлявский. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2003. – 360 с.
566. Беспарточный Б.Д. Культура и власть: из рассекреченных архивов ВЧК–ОГПУ–НКВД / Б.Д. Беспарточный, З.Д. Ильина, В.Г. Карнаевич; под общ. ред. Б.Д. Беспарточного. – Курск: Изд-во КГПУ, 1998. – 1998. – 245с.
567. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції, 1920–1931 / Склав П. Зленко. – Прага, 1932. – 154с.
568. Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917–1927 роки / Склала Бібліограф. комісія науково-дослідної катедри історії української культури ім. ак. Д. Багалія в Харкові. – Х., 1930. – 145с.
569. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. – К., 1999. – С. 65–74.
570. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму / С.І.Білокінь – К.: ІУ НАНУ, 2007. – 543с.

571. Блюм А.В. «За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917–1929 / Арлен Викторович Блюм. – Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1994. – 319с.
572. Блюм А.В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991 гг. / А.В. Блюм. – СПб.: «Академический проект», 1996. – 185с.
573. Блюм А.В. Печать русского зарубежья глазами Главлита и ГПУ / А.В. Блюм. // Новый журнал (Нью-Йорк). – 1991. – №183. – С. 264–282.
574. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929-1953 / А.В.Блюм. – СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 2000. – 318с.
575. Бойко В. Народничество на послугах українського фашизму/ В. Бойко // Критика. – 1930. – №12. – С. 11–32.
576. Бойко Ю. Проблеми історіографії українського націоналізму / Юрій Бойко. – Б. м.: На чужині, 1950. – 72с.
577. Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання / Ю. Бойко. – Париж: Національне видавництво в Європі, 1964. – 174с.
578. Брачев В.С. «Дело историков». 1929–1931 гг. / В.С. Брачев. – Санкт-Петербург: Нестор, 1997. – 113 с.
579. Брик О. Не теория, а лозунг / О. Брик // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 25–31.
580. Бузько Д. Шляхи розвитку кіносценарної справи по Україні (історико-мистецький нарис) / Д.Бузько // Життя й Революція. – 1928. – Кн. VIII. – С. 132139.
581. Бухарин Н. Злые заметки / Н.И. Бухарин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 19с.
582. Бухарин Н.И. Злые заметки / Н.И. Бухарин. – М., 1928. – 128 с.
583. В Институте истории при Комакадемии // Историк-Марксист. – 1929. – №14. – С. 221–227.
584. Вайскопф М. Писатель Сталин / М. Вайскопф. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 384с.
585. Варламова С. Ф. Спецхран без тайн / С.Ф. Варламова // Библиотекарь. – 1988. – № 12. – С. 24–25.

586. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХУІІІ–початок ХХІ ст.) / В.М.Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
587. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Геннадій Миколайович Васильчук. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. – 314с.
588. Великий народний поет (До 60-літніх роковин смерті Тараса Шевченка (11/02-1861–11.03.1921)). – Одеса: ДВУ, 1921. – 36с.
589. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Ю.Виговський. – К.: Генеза, 2005. – 312с.
590. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловости / К.Г. Воблий. – Т. 2. (1861/62–1894–1895). – К.: ВУАН, 1930. – 400с.
591. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя і творчості / С.Г. Водотика. – К.; Херсон, 1998. – 141с.
592. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1930-х років. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 171с.
593. Волин Б. Интеллигенция советского народа / Под знаменем марксизма. – 1938. – №10. – С. 66–82.
594. Волин Б. Ленин о Толстом / Б.Волин // На литературном посту. – 1928. – №15. – С. 39–48.
595. Волин Б. Октябрьская революция и интеллигенция /Волин Б.// Исторический журнал. – 1938. – №11. – С. 23–24.
596. Волков С. Шостакович и Сталин: художник и царь / Соломон Волков. – М.: Экспо, 2006. – 656с.
597. Волобуев П.В. Сталинизм и социальное познание советского общества / Волобуев П.В. // История и сталинизм. – М.: Политиздат, 1991. – С. 21–37.
598. Волобуев М.С. До проблеми української економіки / Волобуев П.В. // Більшовик України. – 1928. - №3. – С.42-63.
599. Вольфсон М.Б. Пути советской книги / Вольфсон М.Б. – М.: Госиздат, 1929. – 112с.

600. Воробйов І. Деякі думки про кінематографію / І.Воробйов // Критика. – 1930. – №9. – С. 3–19.
601. Ворошилов К. Сталін і Червона Армія / К. Ворошилов. – Х.: ДВУ, 1930. – 36с.
602. Всесоюзная конференция историков-марксистов. Пленарные заседания. Работа секций: истории, народов СССР, истории Запада и социологической // Историк-Марксист. – 1929. – №11. – С. 218–278.
603. Всесоюзная конференция историков-марксистов. Работа секций: истории ВКП(б), методологической, по исследованию истории вооруженных восстаний и революционных и гражданских войн и освещение историков Востока // Историк-Марксист. – 1929. - №12. - С. 300- 328.
604. Гірчак Є. Завдання національно-культурного будівництва: До тримісячника української культури / Є. Гірчак. – Харків: Пролетар, 1929. – 48с.
605. Гірчак Є. Платформа українського націоналізму /Є. Гірчак // Більшовик України. – 1928. – №6. – С. 29–43.
606. Гірчак Є. Хвильовизм: спроба політичної характеристики / Є. Гірчак. – Х.: Держвидав України, 1930. – 157с.
607. Гірчак Є. Шумськизм і розкол у КПЗУ / Є. Гірчак. // Більшовик України. – 1938. – №5. – С. 21–41.
608. Гладков Ф. Писатели о социальном заказе / Гладков Ф. // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 65–66.
609. Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / В.В. Головка. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 227с.
610. Горбачов Г. Социальный заказ и художественная литература в рабочем государстве / Горбачов Г. // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 38–39.
611. Горин П. Письмо в редакцию / Горин П. // Историк-Марксист. – 1929. – №12. – С. 334–335.
612. Горький М. Заметки на учебник литературы Г. Абрамовича, Б. Брайникой и А. Еголина / П. Горин // Правда. – 1936. – 8 августа.

613. Горяева Т.М. Биография Главлита / Государственная безопасность. Информационный бюллетень междунаро. науч. конф. «КГБ: вчера, сегодня, завтра» / Т.М.Горяева М.: «Рудмино», 1993. – С. 26–32.
614. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. / Т.М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400с.
615. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. / Т.М.Горяева. – 2-е изд., испр. – М.: РОССПЭН,2009. – 497с.: ил.
616. Горяева Т.М. Советская политическая цензура (История, деятельность, структура) / Т.М.Горяева // Исключить всякие упоминания... Очерки истории советской цензуры. – Минск – Москва: «Старый Свет – Принт», 1995. – С. 13–64.
617. Государственная власть СРСР, Высшие органы власти и управления и их руководители: 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. В.И. Ившин. – М.: РОССПЭН, 1999. – 639с.
618. Грабовски И. «Контроль и руководство»: Литературная политика советской партийной бюрократии в 20-е годы // Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М.: «АИРО-XX», 2002. – С. 18–44.
619. Гринько Г. Очерк истории и системы политпросвета / Г.Гринько // Путь просвещения. – 1922. – №2. – С. 5 – 42.
620. Громов Е.С. На страже имперского искусства / Е.С. Громов // Страницы отечественной художественной культуры. 30-е годы. Сборник. – М.: Госуд. Ин-т искусств Минкультуры РФ, 1995. – 206с.
621. Гроссман-Рощин И. Тезисы об упадочности в художественной литературе / Гроссман-Рощин И. // На литературном посту. – 1927. – №1. – С. 3–8.
622. Гуревич З. Молода Україна / За ред. М. Яворського. – К.: ДВУ, 1928. – 116с.
623. Гуревич П.С. Советское радиовещание. Страницы истории / Павел Семенович Гуревич, Всеволод Николаевич Ружников. – М.: Искусство, 1976. – 382с.

624. Давидович-Антоненко Б. Окрилені обрії. Нарис /Б.Давидович-Антоненко // Червоний шлях. – 1932. – №7–8. – С. 127–163.

625. Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського Наркомосу. Біографічні нариси /Даниленко В.М., Кузьменко М.М. – Севастополь;Донецьк, 2003. – 82с.

626. Даниленко В.М.,Г.В.Касьянов Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / В.М. Даниленко, Г.В.Касьянов . – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.

627. Даниленко В.М.Академічна наука як предмет вивчення та дослідження // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – С.11-14.

628. Даниленко В.М. П.І.Холодний – визначний державний, освітній і культурний діяч України Петро Іванович Холодний (1876-1930 рр.) / В.М. Даниленко // Життя в ім'я України: Зб. статей і повідомлень за матеріалами Всеукр. “круглого столу” 14-15 грудня 2006 р.; Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 10-27.

629. Даниленко В.М., П.М.Бондарчук «Українізація» і голод 1932 – 1933 років в Україні / В.М.Даниленко, П.М.Бондарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.18. – К., 2008. – С.327-335..

630. Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка / Укладач О. Микитенко; передмова С. Білокінь. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2007. – 210с.

631. Динерштейн Е.М. Положившие первый камень: Госиздат и его руководители (В.В. Воровский, Н.Л. Мещеряков, О.Ю. Шмидт) /Е.М. Динерштейн– М.: Книга, 1972. – 173 с.

632. Дискусія о марксистском понимании социологии // Историк-Марксист. – 1929. – №12. – С. 189–213.

633. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // Літопис Революції. – 1930. – №2. – С. 267–326.

634. Діяльність історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. // Записки історично-філологічного відділу. Кн. XXIV. – К., 1929. – С. V–XLII.
635. Доленго М. До проблеми змісту і форми в літературному творі / М. Доленго // Критика. – 1929. – №11. – С. 49–64.
636. Доленго М. До проблеми сучасного романтизму (узагальнення, перспективи, факти) / М. Доленго // Критика. – 1930. – №9. – С. 49–66.
637. Доленго М. Ірчанова проза / М. Доленго // Критика. – 1930. – №12. – С. 33–46.
638. Донцов Д. Микола Хвильовий / Дмитро Донцов. – [Б.м.], 1942. – 25с.
639. Дорошко М.С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціально-історичний аналіз / М.С.Дорошко. – К.: Вид.-поліграф. Центр «Київський університет», 2004. – 134 с.
640. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія / М. С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 368с.
641. Дробот І.І. Соборність України. На шляху до об'єднання та утвердження української державності. – Кн..2. / І.І.Дробот. – К.: Бібліотека українця, 2002. – 264с.
642. Дробот І.І. Трансформація у країнської державно- соборницької ідеї (1920-1930-ті) / І.І.Дробот. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 343с.
643. Ермолаев Г. «Тихий Дон» и политическая цензура. 1928–1991 / Герман Ермолаев. – М.: ИМЛИ РАН, 2005. – 255с.
644. Ермолаев Г. С. Цензура в советской литературе 1917–1991 гг. / Г.С. Ермолаев. – М.: ИМЛИ, 2005. – 253 с.
645. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – 832с.
646. Жирков Г.В. История цензуры в России XIV–XX вв. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Г.В. Жирков. – М.: Аспект-пресс, 2001. – 336с.
647. Жуков Ю.Н. Иной Сталин / Юрий Николаевич Жуков. – М.: ВАГРИУС, 2007. – 512с.

648. Жуков Ю.Н. Сталин: операция «Эрмитаж» / Ю.Н. Жуков. – М.: ВАГРИУС, 2005. – 336с.
649. Журба М.А. Громадські об'єднання України в контексті міжреспубліканських зв'язків (20-ті рр. ХХ ст.) / М.А. Журба // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. –К.: ВІР УАН, 2010. Вип. 34. – С. 115-126.
650. З минулого радіо в СРСР. Спогади заслуженого артиста РСФРР О.Н. Абдулова // Радіо. – 1938. – №9. – С. 10–12.
651. Записки історично-філологічного відділу. Кн. XXV. / За голов. ред. голови відділу акад. А. Кримського. – К.: ВУАН, 1929. – С. 100–101, 222–233.
652. Записки історично-філологічного Відділу. Кн. XXVI. / За ред. акад. Михайла Грушевського та проф. Олександра Грушевського. – К.: ВУАН, 1931. – 345с.
653. Заславский Д. Народная, социалистическая интеллигенция / Д. Заславский // Красная новь. – 1939. – №12. – С. 197–216.
654. Зеленов М. В. Аппарат ЦК РКП(б)-ВКП(б): цензура и историческая наука в 1920-е годы / М.В. Зеленов. – Н. Новгород: Прес- центр, 2000. – 540 с.
655. Зеленский К. Идти ли нам с Маяковским? // На литературном посту. – 1928. – №5. – С. 49–54.
656. Зеров М. Михайло Грушевський. Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образки / Зеров М. – К.: Рух, 1929. – 578с.
657. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927) / Л.В. Иванова. – М.: Мысль, 1980. – 392с.
658. Изменение социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов / В.М. Селунская (отв. ред.). – М.: Мысль, 1979. – 343с.
659. Измозик В.С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918-1928 гг. / В.С.Измозик. – СПб. : Узд-во С.-Петербур. Ун-та экономики и финансов, 1995. – 164с.
660. Институты управления культурой в период становления 1917–1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – 312с.

661. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). – К.: Наукова думка, 1988. – 191с.
662. Йогансен М. Про творчість Ю. Смолича (Спроба характеристики) / М. Йогансен // Критика. – 1929. – №12. – С. 52–63.
663. Йосипчук Ю. До вивчення історії української літератури / Ю. Йосипчук // За марксо-ленінську критику. – 1935. – №6. – С. 3–18.
664. «Исключить всякие упоминания...». Очерки истории советской цензуры / Составитель, ред., автор предисловия Т.М. Горяева. – Минск; М.: «Старый Свет-Принт», Время и место, 1995. – 334с.
665. Историография сталинизма. Сборник статей / Под ред. Н.А. Симония. – М.: РОССПЭН, 2007. – 480с.
666. История книги в СССР. В 3 томах. – Т. 1 – 3. / Гл. ред. М.П. Ким. – М.: Книга, 1983 – 1986.
667. Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006 / Відп. ред.: акад. НАНУ України В.А. Смолій. – К.: ІУ НАНУ, 2006. – 818с., іл.
668. Кафтанов С. О советской интеллигенции / С. Кафтанов // Большевик. – 1939. – №2. – С. 44–59.
669. Ковальченко И.Д. Методі исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 441 с.
670. Ковальський М. П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / М.П. Ковальський // Історична наука на порозі ХХІ ст.: Матер. Всеукр. наук. конф. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1995. – С. 131 - 137.
671. Ковальський М. П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії ХVІІІ – ХХ ст. / М.П. Ковальський // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту 1995. – С. 147 - 155.
672. Коган П.С. На путях марксистского искусствоведения (о книге проф. Ф.И. Шмидта / П.С. Коган // На литературном посту. – 1926. – №5–6. – С. 20–22.

673. Коган П.С. О задачах академии и ее журналы / П.С.Коган // Искусство. – 1923 – №1. – С. 5–12.
674. Коган П.С. О социальном заказе / П.С. Коган // Печать и революция. – 1929. – №1. – С.31-37.
675. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / Упоряд В.Васильєв, Ю.Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 339с.
676. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Роберт Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371с.
677. Конквест Роберт. Великий терор. Сталінські чистки трицятитх років / Р.Конквест; переклад з англ. мови Н.Волошович та Зорини Корабліної. – Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. – 879с.
678. Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны!: (об отношении власти к обществу / Татьяна Петровна Коржихина; Вступ. Ст. А.С. Сенина. – М.: РГГУ, 1997. – 371с.
679. Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения, ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебник для вузов по специальности «История», 2-е изд., перераб. и доп. / Т.П. Коржихина. – М.: РГГУ, 1994. – 418с.
680. Корнієнко Н.М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього / Корнієнко Неллі Миколаївна. – К.: Факт, 1998. – 469с.
681. Кошелівець І. Микола Скрипник / Іван Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 343с.
682. Красовицкая Т.Ю. Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством / Т.Ю. Красовицкая. – М.: Наука, 1992. – 297с.
683. Красовицкая Т.Ю. Модернизация России. Национально-культурная политики 20-х годов / Т.Ю. Красовицкая. – М.: ИРИ РАН, 1998. – 414с.
684. Крулицкий Ф. Радиовещание Советской Молдавии (Страницы истории 1928–1941 гг.) / Филипп Леонтьевич Крулицкий. – Кишинев: Изд-во «Карта Молдованяска», 1979. – 163с.

685. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Борис Крупницький; вступне слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – 127с.
686. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний та освітньо-культурний рівень / Михайло Миколайович Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455с.
687. Курносів Ю.О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» // Український історичний журнал. – 1969. – №5. – С. 68–74.
688. Курносів Ю.О. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О. Курносів, А.Г. Бондар. – К., 1964. – 243с.
689. Лакиза І. Письменник і критик. Статті / Лакиза І. – Х.: Вид-во письменників «Маса», 1928. – 128с.
690. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української соціально-політичної думки / Іван Лисяк-Рудницький. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 443с.
691. Лозицький В. Бунтівник: Життя і смерть Миколи Хвильового. Історико-біографічно-публіцистичний нарис / В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2009. – 120с.
692. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368с.: іл.
693. Луначарский А. Н.Г. Чернышевский как литературный критик // На литературном посту. – 1928. – №20–21. – С. 31–41.
694. Луначарский А.В. Просвещение и революция. Сборник статей / А.В. Луначарский. – М.: «Работник просвещения», 1926. – 431с.
695. Лютова К.В. Спецхран библиотеки Академии наук. Из истории секретных фондов / К.В.Лютова. – СПб: БАН, 1999. – 223 с.
696. Мазаев А.И. Искусство и большевизм (1920–1930-е гг.). Проблемно-тематические очерки и портреты / Анатолий Ильич Мазаев. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.
697. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / Іван Майстренко. – Б. м.: Вид-во «Сучасність», 1979. – 256 с.

698. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / Іван Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.
699. Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / Иван Майстренко. – Б. м.: Сучасність, 1979. – 223 с.
700. Максименков Л.В. Сумбур вместо музыки: Сталинская культурная революция 1936–1938 / Л.В. Максименков. – М.: Юридическая книга, 1997. – 317с.
701. Малиновский П.А. Советская цивилизация: Непреходящие ценности и причины ее разрушения: Будущее России / П.А. Малиновский. – М.: Грааль, 2003. – 108с.
702. Малкин И. Газета в эфире. Содержание и техника радиогазеты. – М., 1930. – 123с.
703. Марголит Е., Штыров В. Изъятые кино. Каталог советских игровых картин, не выпущенных во всесоюзный прокат по завершении в производстве или изъятых из действующего фильмофонда в год выпуска на экран(1924-1953) / Е. Марголит, В. Штыров. – М., 1995. – 135 с.
704. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко В.І., Хілліг Г. – К.: Науковий світ, 2003. – 244с.
705. Марочко В.І. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка / Василь Іванович Марочко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 285с.
706. Масненко В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Віталій Васильович Масненко. – К.; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284с.
707. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С. 81–90.
708. Мечник С. Від опричини до КГБ – духовність московського імперіалізму / С. Мечник. – Мюнхен: Українське видавництво, 1981. – 330с.
709. Мещеряков Н.Л. Волна мистики // Печать и революция. – 1922 – Кн. 2. – С. 31-39.

710. Микитенко І. Історична постанова ЦК ВКП(б) /І. Микитенко// Критика. – 1932. – №4. – С. 11–14.
711. Микитенко І. На інтернаціональному фронті /І. Микитенко // Критика. – 1930. – №11. – С. 3–28.
712. Миронченко В. Інформаційне радіомовлення України (Сторінка історії) / Віктор Миронченко. – К., 1996. – 56с.
713. Млиновецький Р. Історія українського народу: (Нариси з політичної історії). – 2-е вид. / Роман Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – 644с.
714. Морозов А.И. Конец утопии. Из истории искусства в СССР 1930-х годов / А.И. Морозов. – М.: Изд-во «ГАЛАРТ», 1995. – 218с.
715. «На подступах к спецхрану»: Труды межрегиональной научно-практической конференции «Свобода научной информации и охрана государственной тайны: прошлое, настоящее, будущее, 24–26 сентября 1991 г., Санкт-Петербург. – СПб, 1995. – 287с.
716. На фронті культури. – К.: б.в. 1935. –189с.
717. Нарис української історіографії, джерелознавства. – К., 1925. – Вип. 2. – 108с.
718. Народна освіта на Вкраїні. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 165с.
719. Нечкина М. Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-Марксист. – 1927. – №3. – С. 187–190.
720. Нужнов И. Постоянные и временные величины в литературе / И. Нужнов // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 48–49.
721. Нужнов И.М. Путь М. Булгакова / И. Нужнов // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 40–53.
722. О деятельности Научного Комитета Наркомпроса и научных организаций и учреждений Украины (1921–1923 гг.). – Х.: Изд-во «Путь просвещения», при НКП УССР, 1923. – 30с.
723. Овчаров Г. Огляд журнальної критики / Г. Овчаров // Критика. – 1930. – №9. – С. 79.

724. Овчаров Г. Скрипник і радянська література / Г. Овчаров. – Х.: Рух, 1933. – 213с.
725. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87с.
726. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Перекл. з англ.; підготов. до друку І. Верба, О. Юркова. – К., 2003. – 249с.
727. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. / Ред. кол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков та ін.; Відп. ред.: А. Зінченко. – К.: Вид-во «Сфера», 1997. – 218с.
728. Очеретянко В.І. Загратована думка / В.І.Очеретянко– К.: Рідний край,, 2000. – 150 с.
729. Переверзев В. Достоевский и революция / В.Переверзев // Печать и революция. – 1921. – №1–3. – С. 1–15.
730. Переверзев В. О теории социального заказа / В.Переверзев // Печать и революция. – 1929. – №1. – С.60-68.
731. Петровський М. Українські діячі XVII віку // Записки історично-філологічного відділу. Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 79–100.
732. Пидлуцкий О. Воскрешение Василия Седляра // Зеркало недели. – 2009. – 5 сентября.
733. Пильняк Б. Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 70–71.
734. Пионтовский С. Великодержавные тенденции в историографии России // Историк-Марксист. – 1930. – №17. – С. 21–26.
735. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський / Р.Я. Пиріг. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМС», 2007. – 63с.
736. Пихоя Р.Г. Востребованная временем история. Отечественная историческая наука в 20–30-е годы XX века // Новая и новейшая история. – 2004. – №2. – С. 38 –46.

737. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30-х роках / Федір Пігідо. – Мюнхен, 1956. – 144с.
738. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів / Віталій Васильович Підгаєцький. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2000. – 391с.
739. Піскун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.): Монографія / В.М.Піскун. – К.: «МП Леся», 2006. – 672с.: іл..
740. Плаггенборг Ш. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Штефан Плаггенборг. – СПб.: Журнал «Нева», 2000. – 416с.
741. Плахтін І. Подарунок: (Зб. оповід.) І. Плахтін. – Х.: Український робітник, 1934. – 60с.
742. Плисконос К. З корінням вирвати націоналістичні контрреволюційні елементи з Н.П.І. // Нове село. – 1933. – 28 грудня.
743. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 роках, розгром української еліти й українського селянства / Василь Плющ. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. – 125с.
744. По-більшовицькому мобілізувати радіо на збиральну // Радіо. – 1934. – №7. – С. 250.
745. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы: Историко-правовое исследование / А.И. Подгорнова. – М.: Наука, 1984. – 111 с.
746. Покровский М.Н. «Новые» течения в русской исторической литературе // Историк-Марксист. – 1928. – №7. – С. 5–17.
747. Покровский М.Н. А.П. Щапов (К 50-летию со дня его кончины) // Историк-Марксист. – 1927. – №3. – С. 5–7.
748. Покровский М.Н. Буржуазная концепция пролетарской истории // Историк-Марксист. – 1927. – №3. – С. 56–78.

749. Покровский М.Н. Задачи Общества историков-марксистов // Историк-Марксист. – 1926. – №1. – С. 3–10.
750. Покровский М.Н. Институт истории и задачи историков-марксистов (Речь на заседании, посвященном открытию Института истории при Комакадемии, 18 ноября 1929 года // Историк-Марксист. – 1929. – №14. – С. 3–12.
751. Покровский М.Н. О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период // Историк-Марксист. – 1931. – №21. – С. 3–16.
752. Покровский М.Н. Очередные задачи историков-марксистов (Доклад на общем собрании историков-марксистов от 19 марта 1930 г.) // Историк-Марксист. – 1930. – №16. – С. 3–19.
753. Покровский М.Н. Чернышевский как историк // Историк-Марксист. – 1928. – №8. – С. 3–27.
754. Полонский В. Вступление // Печать и революция. – 1929. – №1. – С. 19–25.
755. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нариси історії / Н.Д. Полонська-Василенко. – К., 1993. – 413с.
756. Полфьоров Я. Підсумки й перспективи // Радіо. – 1930. – №8. – С. 226 – 229.
757. Попов О. Проблема дитинства в творах Маркса й Енгельса // Комуністична освіта. – 1933. – №4. – С. 16–40.
758. Попович М. Червоне століття / / Мирослав Володимирович Попович. – К.: «АртЕк», 2005. – 888с.
759. Попович М.В. Нарис історії культури України / Мирослав Володимирович Попович. – К.: «АртЕк», 1999. – 728с.
760. Примочкина Н.Н. Писатель и власть. М. Горький в литературном движении 20-х годов, 2-е изд., доп. / Н.Н. Примочкина. – М.: РОССПЭН, 1998. – 302с.
761. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. / Пристайко В., Шаповал Ю. – К.: Видавництво «Україна», 1996. – 335с.

762. Пути кино. Первое Всесоюзное партийное совещание по кинематографии / Под ред. Б.С. Ольхового. – М.: Агитпроп ЦК ВКП(б), 1929. – 437с.

763. Рабенчук О.П. Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920–1934 рр.) / Олег Петрович Рабенчук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2006. – 248с.

764. Радиоежегодник. (Москва). – 1934. – М., 1934. – 46с.

765. Раскольников Ф. Ленин о Толстом // На литературном посту. – 1928. – №10. – С. 15–19.

766. Ремарк Еріх Марія На західному фронті без змін / Перекл. з нім. мови Ж. Бургардт; Вступ. ст. В. Іванушкіна. – К.: «Сяйво», 1929. – XIV, 182с.

767. Ричка В.М. Дослідник сивої давнини (Пархоменко Володимир Олександрович) // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 58–63.

768. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О.С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 648с.

769. Ружников В.Н. Так начиналось: Историко-теоретический очерк советского радиовещания, 1917–1928 / Всеволод Николаевич Ружников; Предисл. А.В. Запавова. – М.: Искусство, 1987. – 208с.

770. Русова С. Мої спомини / Збірник «За сто літ». Книга друга. – К.: ДВУ, 1928. – С. 135–175.

771. Ряпшо Я. Перспективи робфаків на Україні // Шлях освіти. – 1925. – №12. – С. 1-12.

772. Савченко Ю. В шуканнях актуального. Нотатки про тематичні шляхи нашої літературної молоді // Критика. – 1929. – №4. – С. 9–33.

773. Сакулин П.Н. Социологический метод в литературоведении / П.Н. Сакулин. – М., 1928. – 167с.

774. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. [Под ред. Акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора] /

Анатолий Васильевич Санцевич, Наина Васильевна Комаренко. – К.: Наукова думка, 1986. – 206с.

775. Скрипник М.О. Актуальні завдання українського літературознавства / М.О.Скрипник // Критика. – 1929. – №4. – С. 3–8.

776. Скрипник М.О. Ленін і наука / М.О.Скрипник // Комсомолец України. – 1932. – 1 лютого.

777. Скрипник М.О. Підсумки «літературної дискусії» / М.О.Скрипник // Більшовик України. – 1926. – №1. – С. 18–36.

778. Скрипник М.О. Хвильовизм чи шумськизм? /М.О.Скрипник// Більшовик України. – 1927. – №2. – С. 26–39.

779. Скрипник М. Перезнаки творчого терену (Реконструктивні лінії в літературі, музиці, образотворчому мистецтві) / М.О. Скрипник. – Х.: ДВУ, 1930. – 114с.

780. Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві / М.О. Скрипник. – Х.: Держвидав України, 1930. – 64с.

781. Скрипник М.О. О теории борьбы двух культур: основные линии национальной политики на Украине / Н.А. Скрыпник. – Х.: Госиздат Украины, 1926. – 32с.

782. Скрыпник М.О. Культурное строительство в СССР / Н.А. Скрыпник. – Х.: Пролетар, 1931. – 48с.

783. Скубницкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-Марксист. – 1929. – №17. – С. 26–40.

784. Слісаренко О. Чорний ангел. Роман. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 257с.

785. Смолич Ю. Нові п'єси В. Винниченка // Критика. – 1929. – №4. – С. 33–48.

786. Смоляков Л.Я. Социальное развитие советской интеллигенции / Л.Я. Смоляков. – М., 1986. – 335с.

787. Советские фильмы за границей // Пролетарское кино. – 1930. – №4. – С. 61-63.

788. Сокаль Д. Методологічні позиції М. Доленго // Критика. – 1931. – № 11–12. – С. 50–54.
789. Соколов Б.В. Сталин, Булгаков, Мейерхольд. Культура под сенью великого кормчего / Б.В. Соколов. – М.: Вече, 2004. – 379с.
790. Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2002. – 352с.
791. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Вид.-ий центр «Просвіта», 1999. – 508с.
792. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путях / Дмитро Соловей. – США: Пролог, 1963. – 276с.
793. Сольский В. Некоторые итоги кино-дискусии // На литературном посту. – 1928 – №1. – С. 66–78.
794. Соскин В.Л. Переход к нэпу и культура (1921–1923 гг.). Методические рекомендации к курсам «Истории отечественной культуры», «Отечественная история» / В.Л. Соскин. – Новосибирск, НГУ, 1997. – 106с.
795. Соскин В.Л. Российская культура (1917–1927 гг.): Очерки социальной истории / В.Л. Соскин. – Новосибирск, Изд-во РАН, 2004. – 445с.
796. Соціалістична реконструкція та ідеологічний фронт. Література. Національне питання. Філософія / Є. Гірчак. – Х.: Держвидав України, 1931. – 110с.
797. Спиридонова Л. М. Горький: диалог с историей / Л. Спиридонова. – М.: РОССПЭН, 1994. – 248с.
798. Сталин И. В. Сочинения. Т. 11. – М., 1949. – С. 326–329.
799. Сталин И.В. Сочинения. Том 13. Июль 1930 – январь 1934. – М., 1951. – С. 319–320.
800. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов., С.В. Кульчицький– К.: Либідь, 1991. – 344с.
801. Стахів М. Третя советська республіка в Україні. Нариси з історії воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі листопад 1919 – листопад 1924 / Матвій Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244с.

802. Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр.: монографія / Т.А.Стоян. – К.: Акад.. праці і соц. відносин Федер. проф.. спілок України, 2010. – 480с.

803. Сутырин В. О работе партии в области художественной литературы // На литературном посту. – 1928. – №24. – С. 5–15.

804. Сухино-Хоменко В. Література в соціалістичному будівництві // Критика. – 1928. – №11. – С. 3–19.

805. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928 рр.): історико –теоретичний аспект / О.О.Сушко. –К.: Преса України, 2003. – 251 с.

806. Табачник Д.В. За стандартними звинуваченнями / Табачник Д.В., Сидоренко О.І. – К.: Політвидав України,1990. – 270 с., іл.

807. Тельвак В.В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В.В. Тельвак. – К.; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494с.

808. Ткаченко В.В. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): Монографія / Володимир Володимирович Ткаченко. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2009. – 375с.

809. Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі / Сергій Тримбач. – Вінниця: ГЛОБУС-ПРЕС, 2007. – 800с.

810. Тугай М. Викорчувати рештки націоналістичних прихвоснів // Радіо. – 1934. – №13. – С. 446–447.

811. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2000. – 292с.

812. Удод О.А. Історія і духовність / О. А. Удод. – К.: Генеза, 1999. – 148с.

813. Удод О.А. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 2005. – 192с.

814. Федин К. О социальном заказе / К.Федин // Печать и революция. – 1929. – №1. – С.74 – 79.
815. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования // Советское государство и право. – 1989. – №. – 7. – С. 4 – 25.
816. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.): Монографія / Оксана Олегівна Федотова. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 352с.
817. Фрич В.М. Социология искусства с иллюстрациями, 2-е изд. / В.М. Фрич. – М., 1929. – 237с.
818. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. / Микола Олександрович Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 800с.
819. Хвильовий М. Камо грядеш. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 87с.
820. Хвиля А. Від ухилу у прірву: (Про «Вальдшнепи Хвильового») / А.Хвиля. – Х.: Держвидав України,1928. – 56с.
821. Хвиля А. Встреча // Критика. – 1929. – №5. – С. 36–44.
822. Хвиля А. За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури і комуністичної освіти / А. Хвиля // Комуністична освіта. – 1933. – №5. – С. 3–9.
823. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні / А.А. Хвиля. – Харків: ДВУ, 1930. – 169с.
824. Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті / А.А. Хвиля. – Харків: Радянська школа, 1933. – 143с.
825. Хвиля А. Проти українського й російського націоналізму / А.Хвиля . – Х.: «Пролетарій»,1927. – 88с.
826. Хвиля А. Українське народне мистецтво // Більшовик України. – 1935. – №8. – С. 56-76..
827. Хвиля А. Хто захворів? // Критика. – 1930. – №11. – С. 42-56.
828. Хвиля А. Ясною дорогою: (Рік на літературному фронті) / А.Хвиля. – Х.: Держвидав України,1927. – 245с.

829. Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизм политической власти в 30-е годы / О.В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 1996. – 304с.
830. Храмов Ю.А. Научные школы в физике / Под ред. В.Г. Барьяхтара. – К.: Наукова думка, 1987. – 287с.
831. Цензура в России. История и современность. Тезисы конференции, 20–20 сентября 1995 г. – СПб, 1995. – 235с.
832. Цензура в России. Тезисы научной конференции, 13–15 ноября 1995 г., гор. Екатеринбург. – Екатеринбург, 1995. – 189с.
833. Цензура в царской России и Советском Союзе: Материалы конференции, 24–27 мая 1993 г., г. Москва. – М.: «Рудмино», 1995. – 175с.
834. Цензура и доступ к информации: история и современность: Тезисы докладов на междунар. науч. конф., Санкт-Петербург, 16–18 марта 2005 г. – СПб: Изд-во Российской национальной библиотеки, 2005. – 126с.
835. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник / Автори-упорядники: Б.Іваненко (керівник), О.Бажан, А.Кентій, Н.Маковська, А.Соловйова. – К.: Держкомітет архівів України, 2001. - 496 с.
836. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК ДПУ у 20-ті рр. / В.Ченцов // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С. 12–28.
837. Черняк Є. Журнальна проблема на Україні / Є.Черняк // Критика. – 1929. – № 12. – С. 5-23.
838. Черняк Є. Шляхи української радянської кінематографії / Є. Черняк // Критика. – 1929. – №5. – С. 78–97.
839. Чирков Т. В. Литературная цензура в период перехода России от феодализма к капитализму / Т.В. Чирков. – М.: Ред.-изд. центр «Альфа», 2002. – 100с.
840. Чолдин М.Т. История за забором: История цензуры в царской России // Марианна Тэке Чолдин. – М.: «Рудомино», 2002. – 309с.
841. Шабльовський Є., Колесник П. Проти куркулько-петлюрівського націоналізму в художній літературі // Пролетарська правда. – 1933. – 24 березня.

842. Шаповал М. Більшовизм і Україна / М.Ю. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1926. – 60с.

843. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: (Виклад в Америці) / М.Ю. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1927. – 324с.

844. Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю.І. Шаповал. – К., 1994. – 270с.

845. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 349с.

846. Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпатий. К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

847. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр. / Г.М. Шевчук. – К., 1963. – 435с.

848. Шенталинский В. Рабы свободы. В литературных архивах КГБ / В. Шенталинский. – М.: РОССПЭН, 1995. – 450с.

849. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930 рр.) / О.В. Юркова. – К.: НАНУ, 1999. – 432с.

850. Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР / О.В. Юркова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 210с.

851. Яновський Ю. Голівуд на березі Чорного моря. – К., 1930. – 32с.

852. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні 1921–1932 рр. / Г.І. Ясницький. – К., 1965. – 256с.

5. Іноземні видання

853. The Red pencil Artist, scholars and censors in the USSR / Ed. by Marianna Tax Choldin a. Maurice Friedberg. – Boston: Unwin Hymfn, Cop., 1989. – XVII, 240p.

854. Asterman M. Enriching und Bildungswesen in der USRR / Michael Asterman. – Berlin: Puttkammer Mühlbreeht, 1922. – 151s.

855. Bayrau Dietrich Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Professionen unter Stalin und Hitler / D. Bayrau. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. – 217p.
856. Conquest R. Soviet Nationalities Policy in Practice / R. Conquest. – London; Sydney: Bodley Head, 1967. – 160p.
857. Conquest R. The Great Terror Stalin's Purge of the Thirties / R. Conquest. – New-York: Macmillan, 1968. – 663p.
858. Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine / Robert Conquest. – New-York; Oxford: Oxford University Press, 1986. – 412p.
859. Denwhirst M. The Soviet censorship. Metuchen / Farrel R. – New-York: Scarecrow Press, 1973. – 235p.
860. Die Geschichtswissenschaft in Sowjet Russland 1917–1927. Bibliograf. Katalog / Mit einem Vorwort Von Otto Hoetsch. – Berlin; Königsberg: Ost-Europa-Verlag, 1928. – 193s.
861. Eimermacher K. Die sowjetische Literaturpolitik. 1917 bis 1932. Von der Vielfalt zur Bolschewisierung der Literatur / Karl Eimermacher. – Bochum: Koehammer, 1994. – 937s.
862. Ermolaev H. Censorship in Soviet Literature. 1917–1991 / H. Ermolaev. – New-York; London, 1997. – 187p.
863. Golovskoy V.S. Is There censorship in the Soviet Union? / V.S. Golovskoy. – Washington, 1985. – 187p.
864. Gorzka G. Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930-er bis 50-er Jahre / Gabriele Gorzka. – Bremer: Edition Temmen, 1994. – 213s.
865. Grübel R. Russischer Konstruktivismus. Künstlerische Konzeptionen, literarische Theorie und Kultureller Kontext / R. Grübel. – Wiesbaden, 1981. – 167s.
866. Hoetsch Otto. Aus der historischen Wissenschaft der Sowjetunion: Vorträge ihrer Vertreter während der «Russischen Historiker Woche». – Berlin; Königsberg: Ost-Europa-Verlag, 1929. – 199s.
867. Junge M. Bucharins Reabilitierung: Historisches Gedächtnis in der Sowjetunion, 1953–1991 / M. Junge. – Berlin, 1999. – 365s.

868. Liber O. Gerge Alexander Dovzhenko. A Life in soviet Film / O.G. Liber. – London: bfi Publishing, 2002. – 309p.

869. Lorenz Erren Kritik und Selbstkritik in der sowjetischen Parteiöffentlichkeit der dreißiger Jahre. Ein missverstandens Schlagwort und seine Wirkung // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas. – 2002. – №50. – Heft 2. – S. 143–182.

870. Lorenz R. Proletarische Kulturrevolution in Sowjetrussland. 1917–1927 / R. Lorenz. – München, 1969. – 267s.

871. Masse J. O. Communism and the Dilemmas of National Liberation: Nat. Communism in Soviet Ukraine. 1918–1933 / J. Masse. – Cambridge: Harvard Ukr. Researd Inst., 1983. – XIV, 334p.

872. Mazzepa Isaak. Der Bolschewismus und die russische Okkupation der Ukraine / I. Mazzepa. – Berlin: Dietz, 1933. – 111s.

873. More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones / By Dr. Margaret Siriol Colley, With Nigel Linsan Colley. – Nottingham, 2005. – 449p.

874. Plaggenborg Stefan Grundprobleme der Kulturgeschichte der sowjetischen Zwischenkriegszeit // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2000. – №48. – S. 109–118.

875. Slonim M. Soviet Russian Literature. Writers and Problems. 1917–1967 / M. Slonim. – London; Oxford; New-York, 1969. – 287p.

876. Swayze H. Political control of Literature in the USSR, 1946–1959 / H. Swayze. – Cambridge: University Press, 1962. – 216p.

6.Автореферати дисертацій

877. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Б. Автушенко. – К., 2001. – 20с.

878. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Бабюх. – К., 2007. – 21с.

879. Воробьев А.И. Роль советского радиовещания в мобилизации трудящихся на выполнение первой пятилетки (1928–1932 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 570 – история КПСС / А.М. Воробьев. – М., 1968. – 24с.

880. Годун Н.Ю. Функціонування органів політичної цензури в культурно-освітніх установах УСРР в 1928–1938 рр.: автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.Ю. Годун . – Харків, 2008. – 20с.

881. Горяева Т.М. История советской политической цензуры. 1917– 1991 гг.: автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Татьяна Михайловна Горяева. – М., 2000. – 40с.

882. Ерофеев С.А. Деятельность органов государственного контроля в губерниях Среднего Поволжья в период становления и упрочнения советской власти (1917–1928 гг.) (на материалах Симбирской и Казанской губерний (Татарская АССР): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Общественная история» / Сергей Александрович Ерофеев. – Самара, 2004. – 23с.

883. Калистратова И.И. Историческая наука в российских университетах (1917–1931 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец.: 07.00.09 «Историография, источниковедение, вспомогательные исторические дисциплины» / Т.И. Калистратова. – М., 1993. – 39 с.

884. Каракоз О.О. Цензура в публічних бібліотеках України: Сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / О.О. Каракоз. – К., 2006. – 21с.

885. Касьянов Г.В. Інженерно-технічні секції профспілок України в соціалістичному будівництві 1926–1937 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія СРСР» / Г.В. Касьянов – К., 1987. – 17с.

886. Клепиков Н.Н. Политическая цензура на Европейском Севере РСФСР / СССР в 1920–1930-е гг.: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н.Н. Клепиков. – Архангельск, 2005. – 24с.

887. Корольов Г.О. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01 « Історія України»/ Г.В.Корольов. – К., 2009. –17 с.

888. Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є.П. Костик. – Черкаси, 2006. – 20с.

889. Левченко И. Е. Цензура как общественное явление : автореф. дисс. На соискание учен. степени канд. филос. наук: 09.00.11 «Социальная философия» / И.Е. Левченко. – Екатеринбург, 1995. – 34 с.

890. Майорова О.В. Литературная цензура и проблема становления «русской идеи» в художественно-изобразительном процессе XIX–XX веков: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / О.В. Майорова. – Краснодар, 2006. – 25с.

891. Процик Л.Л. Театр імені Івана Франка: становлення та тенденції розвитку (20-ті рр. XX ст.): автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. «Теорія та історія культури» 17.00.01 / Л. Л. Процик. – К., 2005. – 20с.

892. Суворов А.В. Цензурная политика Советского государства в 1917 – нач. 1930-х гг.: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.В. Суворов. – Ярославль, 2002. – 21с.

893. Сорокин О.Н. Деятельность объединенных органов партийного и государственного контроля (облКК–РКП) на Урале (1923–1934 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – «История СССР» / О.Н. Сорокин. – Свердловск, 1991. – 18с.

894. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930 рр.): автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Тарапон. – К., 1999. – 20с.

895. Тельвак В.В. Рецензія творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: автореф. дисс. д-ра іст. наук. 07.00.06. – К., 2009. – 37с.

896. Турицын И.В. Советская власть и российская пресса: проблема взаимоотношений и взаимовлияния (1921–1929 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. «Отечественная история» 07.00.02 / И.В. Турицын. – М., 1998. – 37с.

897. Турчин Л.В. М. Хвильовий в громадському житті України (20-ті – початок 1930-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. «Історія України» 07.00.01 / Л.В. Турчин. – Запоріжжя, 1999. – 19с.

898. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР –УРСР: становлення, технологія еволюція. 1917-1990 рр.: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О.Федотова. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 33 с.

899. Шевченко А.Ю. М.Н. Петровський та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровськ, 2003. – 18с.

900. Шульман М.Г. Партийно-государственная агитация и пропаганда первых лет советской власти, октябрь 1917–1920 гг. (По материалам Калужской и Тульской губерний): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. «Общественная история» 07.00.02 / М.Г. Шульман. – Калуга, 2004. – 22с.

901. Яковлева И.П. Советский общественный и государственный контроль в 1920–1934 гг. (на материалах Кубани): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. «Общественная история» 07.00.02 / И.П. Яковлева. – Краснодар, 2004. – 24с.